ДЕЛА И ЗАВЕТИ НА БЕЛЕЖИТИ БЪЛГАРИ

Издателство
на Националния съвет
на Отечествения фронт
София 1969

АКАД. МИХАИЛ АРНАУДОВ

82—Б (092)

ИСТИНА И ЛЕГЕНДА ОКОЛО ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ

I. Родното място на първоапостола на Българското възраждане

Няма още един век, откакто великият хилендарец беше открит като пръв истински предвестник и строител на българското национално и културно възраждане. Двама видни наши писатели, Марин Дринов и Васил Друмев, единият основател на българската историческа наука, другият пръв по време български белетрист и драматург, излязоха в 1871 г. с две статии в „Периодическо списание", за да изтъкнат аргументирано и убедително, че не някой друг, а тъкмо авторът на ръкописната „Славяноболгарская история" от 1762 г. трябва да се счита родоначалник на голямото движение за обнова на българския дух чрез съвременна просвета и чрез познание на историческото минало. От тогава, от тази реабилитация на Паисий като книжовник и като апостол на националната идея, датират систематичните проучвания върху живота и делото на забравения хилендарски проигумен, намерил такива талантливи и енергични последователи, каквито се оказаха в полето на образованието, литературата и революционната агитация Софроний, Априлов, Неофит Рилски, Раковски и други бележити мъже на мисълта и делото.

Колкото много и да е сторено обаче в тази насока, все още не може да се каже, че сме напълно осветлени върху духовния лик и житейския път на Паисий, върху условията, при които той се е оформил като велик предтеча, върху личната му съдба и върху влиянията, които той е изпитал при решението си да се посвети на духовно звание, на исторически изследвания и на про-

паганда в името на определена културна и политическа програма. Издирването до сега от нашите историци се оказва все още недостатъчно и то главно поради липсата на документи и свидетелства върху епохата на Паисий и на жива традиция върху неговата семейна и обществена среда, неговата проповед и редица важни обстоятелства на живота му. Не е достатъчно разяснен преди всичко въпросът за родното място на Паисий, тъй като нито сам той, нито някой от онези, които са знаели и помнели нещо по тази точка, не са сметнали за необходимо да посочат къде точно вижда свят и получава домашното си възпитание и първите подтици за умственото си развитие този бележит син на народа ни. Сам Паисий, с присъщата си монашеска скромност, се задоволява да съобщи в заглавието на труда си от 1762 г. единствено това, че бил пристигнал на Атон „от епархия Самоковска", и то, както е казано в послесловието на труда, когато бил вече на 23-годишна възраст. Но Самоковската епархия е обхващала на времето доста покрайнини, така че в нея са влизали не само селища отсам Рила, но и селища на юг от нея. Дали по-близо или по-далеч от митрополитското седалище се е падало родното място на първия ни историограф, не е бил в състояние да посочи никой по-рано, като изключим едно-две стари свидетелства, станали известни в печата сравнително късно.

Без сериозни доводи и по случайни хрумвания се е търсил произходът на Паисий в селата Доспат, Ральово, Белово, Кралев дол и други места около Самоков. Критиката на относните тук предания в изследванията на Йордан Иванов[1], Йордан Трифонов[2] и Боню Ст. Ангелов[3] дойдоха да покажат колко малко вяра вдъхват този род любителски открития и легендарни измислици. Единствено по-сигурно посочване с по-стара дата остава показанието на Неофит Рилски, предадено ни от скопския

---

[1] И. Иванов, История Славяноболгарская (1914), XIII сл.

[2] Й. Трифонов, Списание на БАН, кн. VI (1937) 89 и сл. Срв. и статията на Г. Кисаров, Доказани и опровергани вести за Паисий. Отец Паисий, Възпоменателен брой от 27. IX. 1938 г.

[3] Б. Ст. Ангелов, Към въпроса за родното място на Паисий, Литературна мисъл, кн. 2 (1962), 144 сл

митрополит Теодосий в 1912 г. Когато именно около 1825 г. Неофит Рилски бил изпратен от Рилския манастир да се учи по гръцки в гр. Мелник, в разговор с бъдещия игумен на Серския манастир „Св. Иван Предтеча“, също ученик там, по име пак Теодосий, станало дума, че българите нямат нищо писано по историята си и че само един хилендарски калугер ,иеромонах Паисий, съселянин на Неофит Рилски (т. е. от Банско в Разлог), бил оставил една българска история, четена от самия Неофит в препис на Рилския манастир. Неофит Рилски узнал все тогава от един стар хилендарски духовник, че наистина имало много по-рано в Хилендар един монах, по име Паисий, който бил съставил някаква българска история и който се поминал вън от манастира си в един град „към Стара планина“[1].

Бледият спомен на Неофит Рилски, запазен в отзив на един по-късен монах (после митрополит), получи неочаквано своето потвърждение чрез проучването на историка Йордан Иванов от 1938 г., озаглавено: „Родното място на отеца Паисия се установява“, печатано във в. „Зора“[2]. Съпоставяйки краткото и загадъчно съобщение на самия Паисий Хилендарски за произход от Самоковска епархия с една новооткрита бележка в препис от Кондиката на Хилендарския манастир, Иванов намери сериозни основания да твърди, че братът на Паисий в Хилендар по име Лаврентий, познат нам от послесловието на Историята от 1762 г., е същият Лаврентий, за когото поменатата кондика отбелязва, че подарил бащината си къща в Банско за метох на манастира. Паисий пише: „И совакупих сию (историю) в Хилендар манастир при игумена Лаврентий, брата моего единомати родного и старейшего мене: бе ему тогда лета шестдесет и мене четиридесет.“ В кондиката пък четем, под дата 17 януари 1765 г. (т. е. две-три години след завършване на Паисиевата история в 1762 г.): „Какво е дошель кирь проигумень Лаврентие сос поклоници от Банско и са дарили манастиро съ сребрени три кръстове и сос грош 1153. И ва той день какво е обрекъль на ста Бца (Света Богородица) своята оцовска кукя во Банско за Хилендар-

1 Бележките на Теодосий; в. Мир, бр. 3534 от 18 април 1912 г.
2 Й. Иванов, в. „Зора“, бр. 5591 от 15 февруари 1938 г.

ски метох за вечно да е така..." Близко до ума е да се приеме, че братът на историка Паисий е могъл да бъде тъкмо дарителят проигумен Лаврентий. Но абсолютна сигурност тук все още не може да има, тъй като, както правилно изтъкваха някои историци, в Зограф и Хилендар е имало не само един Паисий и не само един Лаврентий около 1762—1765 г. За тези имена на монаси ще поговорим после, а сега можем да приемем като най-близо до истината мнението, че тъкмо бившето село Банско ,преименувано в ново време в град, има най-много изгледи да се смята люлка на първия ни историк между всички места, които си го оспорват. Голямата вероятност за Банско се подкрепя с наличието на едно родословно дърво на Паисий и Лаврентий, за което ще говорим по-нататък, и с всички други вести за духовен и материален напредък в това подпланинско и селище, каквито не знае ни едно от останалите мними родни места на Паисий. Тъкмо в един оживен културен и икономически център като Банско, сходен в много отношения с Котел, Габрово, Копривщица и други планински гнезда на просвета и на развита промишленост, е могъл да се яви като закономерна последица на общественото развитие един издигнат мъж, способен да въплъти с необикновена сила родови духовни качества, подготвени от социалната среда и историческите условия.

И наистина Банско в миналото е процъфтявало икономически и се е развивало културно благодарение на занаятчийската и търговската си предприемчивост. Населено с чисти българи, без турски пришелци, то е нарасвало през XVII век с преселници от съседните села, ставайки главен център на износа на памук от Серско и Драмско. Много тукашни кираджии, които са се движили по пътя от Македония към Тракия през Разлог, са забогатявали с превозване на дървен материал, тютюн, катран и други стоки. Главно значение за стопанския подем и за по-високо интелектуално равнище на населението добиват сношенията с по-далечни северозападни земи, особено със Сърбия, Австрия и Германия. Банскалиите търговци са достигнали до Виена, Нюрнберг, Париж и други градове на Европа, изнасяйки суровите произведения на Разлог и внасяйки фабрични изделия, нужни в Турция. Архивите на Банско биха ни раз-

крили ценни сведения за издигнатото му икономическо положение, ако биха били те спасени от пожарите по време на кърджалиите и от предумишленото им унищожение по време на Априлското въстание, когато е имало опасност да бъдат обвинени като съзаклятници мнозина първенци на Банско, между тях и потомците на Паисиевия брат хаджи Вълчо, заподозрени от властта. От сметките в някои случайно оцелели тефтери и писма узнаваме напр., че само през 1810 г. били изнесени от търговци на Банско 740 денка памук на стойност 112 хиляди флорини (флоринът около 2.50 златни лева) и че дори в 1824 г. потомци на Паисиевия брат хаджи Вълчо са въртели широка търговия с Будапеща, Виена и други градове[1]. През целия XIX век Банско е продължавало традициите на старите поколения предприемчиви селяни, така че когато към 1895 г. географът Васил Кънчов го посещава, намира тук мнозина богати и влиятелни търговци, добре уредено българско училище, църква с разкошен иконостас, какъвто рядко се среща в България извън Рилския манастир, и солидни частни къщи, строени през златния период на стопански подем. Къщите на някои заможни родове като Хаджи Вълчови, Хаджи Радонови, Хаджи Маркови, които са поддържали търговски връзки с чужбина, са били строени по планове, донесени от Виена. Те изглежкат и сега като малки крепости, градени не само за охолен живот, но и за отбрана в опасно време, с дебелите си зидове, със скривалищата и бойниците си, отгдето е могло да се стреля навън. От Виена идва и майсторството на живописта, с което са блестели някои зографи — „молери“ (от немското малер — художник, живописец), като Тома Вишанов, прославил се с иконите си по разни църкви. От дълбока старина в Банско се е поддържала българска писменост и будно българско съзнание, благодарение на връзките с Атон и отсъствието на каквото и да било гръцко влияние. От тук излизат видни просветители като Неофит Рилски, който отначало е бил иконописец; покровители на книжнината като Марко Теодорович, който отпечатва в 1792 г. един полезен за време-

[1] Срв. у мен, сп. Отечество, кн. IV от 27. I. 1918 г. и В. Кънчов, Сборник за нар. умотворения, т. XII (1895), 250.

то си буквар; Михаил Германов, доверен човек на княз Михаил в Белград, изпращан с мисия до руския император, и други просветени мъже, отстоявали енергично националните права и граждански интереси на селото си. В Банско е роден не само нашият виден драматург Стефан Костов, но и поетът-революционер Никола Вапцаров. И както от Котел, Сливен, Габрово и други такива места излизат видни дейци в полето на просветата или на борбата за църковна независимост и политическа свобода, така в Банско при аналогични социално-психологически и икономически предпоставки, е могъл да се яви в зората на възраждането ни един монах с проницателен дух и смела воля като Паисий Хилендарски.

II. Потекло и родословие на Паисий Хилендарски

Тезата за потеклото на о. Паисий от Банско е напълно примирима със съобщението, което сам Паисий дава за себе си като монах, чието потекло води към Самоковска епархия. В пределите на тази епархия са влизали някога, както се учим от един поменик на поклонниците в Зограф през XVIII и XIX век,[1] не само селата Доспей, Белчин, Костенец, Шипочани и т. н. в околностите на Самоков, споменати през 1740 г., но и Дупница (1772 г.), Неврокоп (1801 г.) и Банско в Разлог — последното с имената на целия „род на ктитора Хаджи Вълчо“ от 1757 г .и с други имена на поклонници от там през 1791—1796—1808 г. Този Хаджи Вълчо е отбелязан като ктитор на манастирите Зограф и Хилендар в надписи над входната врата на църквата „Св. Богородица“ и над входа на параклиса „Св. Иван Рилски“ във втория. Там четем (надпис от 1764 г.): „... възобнови ся светая обитель сия светого великомученика Георгия глаголемия Зограф в лето от Р. Хр. 1758; ктиторством и иждивением благороднаго господина хаджи Волчо от село Банско... Пак же в лето 1764 иждивением и усердием тогожде ктитора

[1] М. Ковачев, Зограф. Изследвания и документи, София, 1942, 144 сл.

благороднаго господина хаджи Волчо възгради ся святий храм во имя пресвятия Богоматери . . .“ В надписа над параклиса „Св. Иван Рилски“ в кулата на Хилендар четем: „. . . обнови се и пописа се сей св. храм въ име святаго Йоана Рилскаго трудом и иждивениемъ кир хаджи Вълчо от село Банско 1757, месеца април 4 ден“[1]. В кондиката на Хилендар стои под 8 октомври 1756 г. записано: „Какво е дошел сос брата си духовника Лаврентий кир хаджи Вълча, та обеща да е ктитор и даде една капара гроша 300 за нихна душа и за нихни родители мъртви.“ Все там на 5 август 1759 г. четем: „Какво е дошел духовник Лаврентий сос гости от Разлог и су дали грошь 430 аспри. Йоан хаджи Вълчовь син писа себе парусия грошь 80 и даде мьска“. След като и през следните години проигумен и духовник Лаврентий води гости от Враца, от София, от Златица, от Котел, от Дупница, които записват сумите 753, 810, 1533 и 755 гроша, през 1764 г. на 10 декември четем за него бележката в хилендарската кондика: „Какво паки е привел поклоници от Банско кирь духовник Лаврентие проигумень Хилендарски и са писани гроша 100, киръ Лаврентие проигумен даде за родители гроша 100 . . .“[2].

От тази бележка става ясно, че през 1764 г. хаджи Вълчо не е бил вече жив. Наскоро в началото на 1765 г., 17 януари, проигумен Лаврентий води нови гости от родното си място, като обрича този път, съгласно приведената по-горе бележка в кондиката, бащината си къща в Банско за метох на Хилендар. Лаврентий е ликвидирал по такъв начин наследството си в Банско, навярно при съгласието на по-малкия си брат Паисий, който тогава се е намирал в Зограф. Ако родството между Лаврентий и хаджи Вълчо стои над всяко съмнение по силата на посоченото общо споменаване, с голяма вероятност може да се приеме и родството между този хаджи Вълчо и Паисий, макар имената им да не са свързани пряко в някое писмено съобщение.

Паисий на свой ред е споменат като зографец и ка-

---

[1] И. Иванов. Български старини из Македония (1931), 257, 268.

[2] Срв. извадките от кондиките в архива на И. Иванов у Б. Ст. Ангелов, в книгата Паисий Хилендарски, История славянобългарская Никифоров препис от 1722 г. (1961), 197 сл.

то хилендарец неведнаж в кондиките на двата манастира. Роден в 1722 г. и пристигнал в „Св. Гора“ през 1745 г. на 23-годишна възраст (по данни от самия него в Историята му), той е бил 20 години по-млад от брата си Лаврентий, който следователно се е родил около 1702 г. Един иеромонах Паисий се споменава в Зографската хроника по 10 януари 1734 г. и един проигумен Паисий по 1741 г., но те не могат да имат нищо общо с нашия Паисий, който пристига в Хилендар едва в 1745 г. и остава там до 1762 г., когато се премества (поради раздори между хилендарци) в Зограф, гдето пък остава до 1791 г. Доколко поп Паисий от 1772, иеромонах Паисий от 1773 г., проигумен Паисий от 1773 г., проигумен Паисий от 1777 г., монах Паисий от същата година, проигумен хаджи Паисий от 1780 г., отец хаджи Паисий от 1781 г., проигумен хаджи Паисий от 1782 г., проигумен кир и хаджи Паисий от 1783 и 1786 г., (който води гости от Пирот), проигумен (кир) Паисий от 1786 г. и 1800 г. (който води гости от Русе) са едно и също лице, остава въпрос нерешен, особено като се съпоставят тези свидетелства с факта, че след 1791 г. един Паисий е отново в Хилендар (бележка в хилендарската кондика от 12 декември 1791 г.: „... се поврати в свой манастир хаджи Паисий иеромонах“) и с бележката (в същата кондика) под 3 юли 1798 г., че се поминал към края на юни 1798 г. в Самоков хилендарският старец „хаджи Паисий иеромонах“. Очевидно тук се смесват две или три лица ,при което тъждество на историографа Паисий с проигумена кир хаджи Паисий може да се приеме само условно за правдоподобно. Поп Паисий от 1772 г. и монах Паисий от 1773 г. могат да бъдат и други паисиевци, заварени от нашия проигумен в Зограф или пришелци там от другаде. Както е познато, правило е било в манастирите да не се дава едно и също име на братя, постъпили наскоро един след други, и съмнението, че в случая придошлият в Зограф по необикновен повод хилендарски иеромонах няма нищо общо с други паисиевци, също таксидиоти, е напълно оправдано.[1]

1 В този смисъл — както и по отношение на двама или трима лаврентиевци — се изказва и Б. Ст. Ангелов в цит. статия, Литературна мисъл, кн. 2 (1962 г.), 149—150.

Такова съмнение може да има и по отношение на Лаврентий, доколкото именно той, роденият към 1702 г. и означаван в хилендарската кондика ту като „духовник", ту като „проигумен" или „кир проигумен" между 1750 и 1764 г. едва ли има нещо общо с проигумен Лаврентий от Зографската кондика, който води на 15 юни 1799 г. поклонници в Зограф. Невероятно би било зографският Лаврентий да бъде бившият хилендарец, особено ако е трябвало той да служи като таксидиот и в преклонна 97-годишна възраст. Липсата на документално потвърждение за братство между Хаджи Вълчо и Паисий Хилендарски не отстранява ни най-малко възможността да смятаме родствената връзка тук за нещо най-правдоподобно. Че кондиките не свързват тримата братя при посещенията или дейността им в Зограф и Хилендар не е още доказателство за обратното предположение — да бъде Паисий чужд на рода хаджи Вълчо или да бъде той родственик на втори хаджи Вълчо, както произволно допускаха други. За щастие ние разполагаме с една предавана в потомството на хаджи Вълчо традиция, която заслужава всяко внимание и която има всички белези на историческа истина. Както узнах през ноември 1961 г .от софийския гражданин Димитър Лазаров хаджи Вълчов, бивш адвокат и съдия, 64-годишен, по потекло от Банско, родът му се смята, особено след като станаха известни в науката връзките между хаджи Вълчо и Лаврентий, за пряк продължител на някогашния заможен и щедър ктитор, брат на Лаврентий, като се посочва най-определено точната генеалогия, която свързва този род с първия български историограф. Родоначалник на рода хаджи Вълчови бил банчанинът Михаил, виден търговец, живял в края на XVII век. Този Михаил имал трима сина: Лазар, преименуван в монашество Лаврентий, Вълчо, по-млад от него, и Петър или Пенко най-млад, преименуван на Паисий. Хаджи Вълчо, който наследил и развил търговията на баща си, имал трима сина: Никола, Георги и Иван (Никола и Иван се споменават в кондиката на Хилендар). От тях Иван останал бездетен, а Никола и Георги имали по едно момче, и двете кръстени Лазар. Имената Лазар, Михаил и Никола били обичани и повтарян и често в тази родова верига. От Лазар Николов по

пряка линия идват последователно: 1. родовете Михаил, Иван, Димитър и Лазар (баща на юриста Димитър Л. хаджи Вълчо), при което Лазар Николов имал още двама братя, Михаил и Иван; и 2. Никола (със син Георги) и Марко (преселен в Браила). Георги х. Вълчов имал син Никола, от когото водел потеклото си голям род в Банско. Оказва се така, че родословната линия на Паисиевия баща Михаил не е прекъсната и до днес. Тя може да се смята вече за положително установена и то без да буди такива основателни възражения, каквито могат да се изнесат срещу местните предания в Банско за Паисий Хилендарски като потомък на род Баханови и като именуван преди монашеството си Стоян[1]. Този Стоян Баханов, ако изобщо е съществувал, и то във връзка с тъмна легенда за някакъв хайдушки подвиг, не може да има никакво отношение към младежа Петър Михайлов бъдещия Паисий Хилендарски, брат на Лазар (Лаврентий) и хаджи Вълчо Михайлови.

III. Из жизнения път на Паисий Хилендарски

Роден в 1722 г., Паисий е опитвал може би на младини, до 23-годишната си възраст (когато става монах в Хилендар), занаята на своя по-стар брат Хаджи Вълчо, търговията. Нещо определено по младините на бъдещия духовник и просветител не знаем, и единственото, което можем да допускаме по аналогия е, че рано у него узрява мисълта да се предаде, по пример на най-стария си брат Лаврентий, на съзерцателен живот в една от прославените обители на Атон. Мотивите, които подтикват младежа към бягство от светски живот, са били навярно същите, които знаем за други първи възрожденци, проявили се под монашеското расо като патриоти и ревнители на просвета, именно Неофит Рилски, Неофит Бозвели и Иларион Макариополски, възпитаници на светогорските манастири Зограф и Хилендар. В епохи на тежък политически и духовен гнет чувствител-

[1] Срав. Н. п. Филипов, Родословието на отеца Паисия. Отец Паисий — Възпоменателен брой, 27. IX. 1938 г.

ни натури у нас, движени от по-висок нравствен идеал и жадни за просвета, не са виждали нигде другаде възможност да останат верни на себе си, служейки едновременно и на народа си, освен в манастира. Не е изключено сам Паисий да е бил подбуден към отказ от търговската кариера, като е слушал разказите на брата си Лаврентий за примамливите битови условия в Хилендар или като е бил възхитен от видено и преживяно в Рилския манастир, при едно от посещенията си там. Досег с достойни и авторитетни монаси още в родното си място или в Рила, прочит на книги и на проповеди с поучително съдържание, впечатления от величествени манастирски черкви и сгради и от чудно хубавата романтична природа, разочарования от трудни изпитания в размирни времена: всичко това не е могло да не вълнува дълбоко една чиста и възторжена душа, у която е залегнало и здраво национално съзнание, при живо възмущение от неправди и жестокости на един суров политически режим.

В Хилендар Паисий усвоява теорията и практиката на монашеството навярно под ръководството на брата си Лаврентий. Някакво по-систематично школско образование той не е получил, както и сам изповядва в Историята си, като бележи, че не бил учил нито дори граматика и че се решил да пише за простите българи на прост книжовен език. Един историк на възраждането предположи съвсем немотивирано, че тласък за националното си осъзнаване Паисий е могъл да получи от гръцкия философ-хуманист Евгений Вулгари, основател и ръководител на една гръцка академия в манастира Ватопед от 1753 до 1757 г.[1] Но нищо в писаното от Паисий не издава мним негов протест срещу родоотстъпничеството под влиянието на „българина“ Евгений, или каквито и да било следи от философските идеи на Лок и Лайбниц, развивани от Евгений. По-скоро тук основателно може да се допуска пряко въздействие от страна на един доморасъл книжовник със силен патриотически и морален усет, какъвто е бил рилецът Йосиф Брадати. Подсетен от сериозния иначе историограф Д. Мишев, етнографът Д. Маринов се постара да съчини

[1] Д. Мишев, Българите в миналото (1916), 290 сл.

цяла легенда за това, как Паисий постъпил да се учи в онази гръцка академия, която завършил с отличие, и как той влизал в разпри със съучениците си, които го наричали „дебелоглавец“[1]. Но академията бива открита едва 8 години след пристигането на Паисий на Атон, а да се записва той в нея като тридесетгодишен монах е било и късно, и ненужно.

Но дали тласък за отпор срещу гръцките обиди и за занимания с история Паисий не е получил от сръбския по-млад историк Йован Раич, който пристига в Атон на 7 август 1758 г.? Така допускаше пътем Иречек в своята Българска история от 1876 г. и това предположение беше прието безкритично от някои наши писатели като напълно доказано. Обаче и тук се наложи ревизия на допустимото по принцип, но непотвърдено от фактите. Проф. Державин правилно изтъкна в едно свое изследване от 1941 г., че Раич е бил зле посрещнат от монасите на Хилендар, и че ако Паисий изобщо се е бил познавал с него, не би му отказал съдействието си за запознаване с архивата на манастира[2]. Но среща между двамата е била все пак възможна, и то по-късно, в 1758 г., когато Паисий посещава град Карловци в Австрия, за да прибере някои дарения на манастира си и за да се порови в архиепископската библиотека там с цел да обогати знанията си по българската история. Раич е бил тогава учител в града и като познайник на хилендарци могъл е да види Паисий. Потвърждение на такова запознаване обаче нямаме, а и нещо общо между излезлия много по-късно исторически труд на Раич и идеи или факти в Паисиевата история не се открива.

По-важно значение добива друго едно обстоятелство, когато търсим влияния от съвременници върху нашия историограф. „Претърсил“, както сам признава, всички светогорски манастири и много манастири из България, където е могло да има „български книги и царски грамоти“, Паисий се запознава в Зографски манастир с ръкописите на други двама монаси, които като него про-

---

1 Д. Маринов, Спомени и легенди за отца Паисий, запазени в Св. гора. Приложение на Църковен вестник, кн. XXI (1912), 113 сл.

2 Н. Державин, Сборник статей...II. Очерк по истории българ. литературы епохи възрождения (1941), 64 сл.

явявали жив интерес към българското минало и работили над свои опити за една българска история. Единият от тях, чието име остава непознато за нас, съставя в ръкопис от 1761 г. (преписан от друга ръка в 1785 г.) „Историриа вкратце о болгарословенском народе“[1], която Паисий е имал възможност да прегледа; а другият, не вече аноним, а добре известен, по име Спиридон, родом от Габрово и иеросхимонах в Зограф, който после се преселва в манастира Нямца (Молдава), пише все тогава, но завършва едва в 1792 г., една по-обстойна история, издадена в наши дни, която също бива използувана от Паисий.[2] Черпейки от някои общи извори, тримата зографци са работели самостойно, при което анонимният историк е излагал събитията съвсем сбито, а Спиридон твърде обстойно. Работите на последните двама не упражняват никакво влияние на времето си, понеже са били пазени само като архивни документи, докато трудът на Паисий се радва на широка известност и дава тласък на мисъл и воля, добили решаващо значение в процеса на националното пробуждане. Важното в случая е, че Паисий не е стоял изолиран от времето и в средата си като историограф и че около него са се намирали лица със сродна насока на умствени и патриотически усилия, с някои от които той е поддържал непосредствен духовен контакт. В Зограф и Хиледар са живели и други книжовни работници, заети с преводи или преписи на дамаскини и разни черковни книги, а някои от тях са споделяли, както личи от редица преписи, активното родолюбие на нашия историограф. В зряла възраст, 35—36-годишен, Паисий схваща ясно своята главна жизнена задача и започва една пропаганда чрез литературен труд и живо слово, която надхвърля всичко познато дотогава като подем на народния дух. За съжаление сведенията за пътуванията и срещите му са най-оскъдни. Едни от сигурните връзки с по-будни свещеници,

---

[1] Зографска история от 1761 г. е издадена от Ст. Аргиров в Периодич. списание, кн. XVIII (1907), 226 сл.; и от И. Иванов, Български старини от Македония, 628 сл. Обстойно за нея писа Ю. Трифонов, Списание на БАН, кн. IX (1940) 1 и сл.

[2] В. Н. Златарски, „История во кратце о болг. народе“... (1900) срв. Ю. Трифонов, ц. ст. 62 сл.

монаси и светски лица е тази със Стойко Владиславов от Котел —1765 г., който снема хубав препис от Паисиевата история, но не говори нищо в биографията си за историка, навестил го в родното му място и подтикнал го за книжовен труд.

От другите срещи на Паисий значение за характеристиката му като горещ темперамент добива тази със сръбския архимандрит Герасим Зелич в 1784 г. Паисий е тогава на 62 години. В градеца Карея, средище на светогорската манастирска управа, Зелич бива заобиколен от група гръцки калугери, които го запитвали нещо, без той да ги разбира. Приближава се тогава случайно до него един български калугер от Зограф, старец в бяла брада, на име Паисий, който му заговаря на български. „Той, Паисий, ми каза и това: едни от онези калугери казвали, че съм ням, други, че не знам никакъв език, а трети ме ругаели по същия начин на гръцки, думайки: „Оставете го сиромаха човек, не виждате ли, че той е дебелоглав българин?“ Вероятността да бъде този зограф Паисий тъкмо българският историограф е твърде голяма. Паисий тогава е наистина в Зограф и начинът, по който се предава иронията му по адрес на надмените гърци и на обидата им за дебелоглавите българи, издава сарказъма на автора на Историята от 1762 г.

Оставяйки без внимание някои легенди за живота на Паисий на Атон, събрани уж от по-стари монаси в ново време и лишени от всеки белег на автентичен биографски спомен, сериозно внимание заслужава следната бележка в хилендарската кондика от 12 декември 1791 година, която гласи: „Какво се поврати в свой манастирь х. Паисий ерьмонахь и одма е дал за проигуменство 500 гроша свои пари та се поклони паки на Богородица Хилендарска паки три пати и вечно.“ Какви причини са заставили 69-годишният Паисий да се разочарова от Зограф и да се прибере отново в Хилендар, с обещание да служи до края на дните си там, не знаем. От кондиката научаваме, че още през април с. г. хаджи Паисий довел гости от София, а през следните години, означен като иеромонах Паисий, води поклонници от Самоков, Банско (март 1795), Котел (август 1797). Под дата 3 юлий 1798 г. в Хилендарската кондика е написано: „Да се знае, какво се яви в манастир дияк Марко те се стори

абер от Самоковь, какво се престави Х: Паисий, ирмонах старець хилендарски и се не поврати веки на Света гора. И са га копали вь гробе отца поп Никола за харно место. Богь да го прости — три пате рекоа тука. Собрано от покойного Х. Паисия ирмонаха в Самоков милостини гроша 720, а принесено без арчо 517 и три мали маски со черги две."

Предположението, че тук става дума тъкмо за нашия историограф, е оправдано в значителна степен от наличните сведения за дейността му като таксидиот. Пълна доказателна сила бележката в кондиката, разбира се, няма, но все пак голяма е вероятността да бъде този иеромонах хаджи Паисий (хаджийската му титла е добита незнайно кога при посещение в Ерусалим), тъждествен с нашия престарял, 76-годишен монах. Родом от Самоковската епархия —което съвсем не значи и от Самоков, понеже иначе гробът му би бил тук навярно отбелязан, — Паисий намира конечното си успокоение далеч от родното си място, без да бъде някой от близките му свидетел на това. Имаме ли предвид, че дяк Марко е могъл да съобщи вестта за смъртта, след като пристига в Хилендар, изминавайки разстоянието оттам за десетина дни, при бавене 2—3 дни в Самоков по уреждане наследството от Паисий, приемливо става, че смъртта се е падала около 20 юни 1798 г.

Изказано бе предположението, че Паисий едва ли е могъл да достигне такава дълбока старост и че като дата за смъртта му биха могли да се приемат годините 1771—1773, под които в Зографската кондика е отбелязана смъртта на някакъв хилендарец иеромонах Паисий[1]. Основание за такова предположение се търсеше между другото и в съобщение на самия Паисий, че бил боледувал на младини от една или друга болест и че в Зограф са намерили за уместно да отбележат кончината му по приетия тогава обичай да се споменава и за калугери от друг манастир. Но в хилендарската хроника не се говори нищо за Паисий през тези години (1771—1773), а напротив, изрично се говори за случилото се много по-късно с таксидиота „старец" Паисий, погребан

[1] Б. Ст. Ангелов. „В коя година е починал Паисий?", Език и култура (1962), кн. VI, 96 сл.

в Самоков на почетно място, в чужд гроб. Възможността да е живял нашият Паисий по-дълго съвсем не е изключена, като се знае например, че и болничавият и изстрадал толкова много Софроний също доживял 74 години и че срещата на Паисий с Герасим Зелич прави твърде приемливо да е бил Паисий и в 1784 г. все още бодър и енергичен монах. Разбира се, окончателно решение на въпроса за годината на Паисиевата смърт все още не е намерено. Изследванията по тази линия биха могли да ни доведат до нещо по-сигурно, както е например сигурно — по всички критически норми за вероятност, — че Паисий е родом от Банско, и че родословиата му връзка е установена по един недвусмислен положителен начин. Възраженията тук, основани на едни или други съображения и на заинтересувано пристрастие към хипотезата за произход на Паисий от Кралевдол, в южните склонове на Витоша[1], не са ни най-малко убедителни.

Като сравнямаме високата оценка, която днес се прави на делото на Паисий, с невниманието от някога към лично-биографския момент при този крупен възрожденец, ние можем да се чудим на тази несъизмеримост. Но тя не е тъй необяснима, както може да се помисли. И за други изтъкнати исторически дейци на онази епоха и дори по-късно традицията е опазила твърде скромни и тъмни спомени било поради слабия интерес към човешко-значителното у тях, било поради общата незаинтересованост към жизнените обстоятелства при иначе тачени герои на деня. Какво бихме знаели например за Софроний, Неофит Бозвели, Неофит Рилски или Априлов, ако не разполагахме с техните автобиографии или техните писма и други документи за личната им участ? — Само дребни факти, съвсем незадоволителни, само откъслечни вести, по които би било трудно да схванем индивидуално-особеното в духа и жизнения подвиг на тези личности.

---

[1] Ив. Снегаров, Сборник Паисий Хилендарски, изд. БАН (1962), 415 сл.

IV. Паисий Хилендарски пред потомството

Че впечатлението у първите читатели на „Славяно-болгарската история“ е било силно и трайно, че то създава нов вътрешен трепет и ново разбиране на народните съдбини, при опреснено национално самосъзнание, съдим по някои случайни бележки към копията от оригинала на книгата. Десет години след появата ѝ, един патриотически надъхан монах бележи на 18 май 1772 г.: „Аз Макарие, иеромонах хилендарски, прочитах сию историю и разумех что ест писано в нея. И вие потрудете се братия та я почитети да ви буди в ползу болгаром и на пакост греком.“ В 1776 г. такава бележка внася в същия ръкопис иерей Георги от Трявна, в 1779 г. иерей Величко от Котел, в 1794 г. Серафим от Сливен, а в неопределено време наскоро Никола поп Лазаров от Русе. „От тия записки, съобщава Раковски в книгата си за Асен I от 1860 г. се види колко се е скитала тая ръкопис из България и каква полза принесла в тях времена“.[1] Въздавайки похвала на автора за разпалването на едно родолюбие, което подготвя упадъка на гръкоманията в България и тържеството на идеята за отхвърляне на духовната и политическа тирания, Раковски не знае да съобщи нищо повече за самия Паисий. Любопитно като свидетелство, че не личността на автора, а историческите му разкрития и национално-политическите и социалните му тенденции са вълнували повече читатели, е също и това, че в някои преписи послесловието за самия Паисий бива изоставено, като неважно за съдържанието. Дори Софроний, който е могъл да чуе от Паисий интересни мисли за положението в България и за целите на Историята му, не е счел за нужно да отбележи в своето „Житие “от 1813 г. поне с няколко думи срещата си с него, определила в известен смисъл идеологията му и книжовните му занимания.

От идеите на Паисий се вдъхновява в 1833 г. сърби-

[1] Г. С. Раковски, Няколко речи о Асеню первому 1860 47

нът Константин Огнянович, учител в България, ревностен будител на българското съзнание чрез превода си на „Житие светаго Алексия“, гдето с думи на самия Паисий той бичува родоотстъпничеството на българите и пораженията на гръкоманството. Христаки Павлович дава един кратък извод от Историята на Паисий в своя „Разговорник греко-болгарский“ от 1833 г., а в 1844 г. преработва и напечатва тази история, обогатявайки я със заемки от други извори, под името „Царственик или История болгарская“. Това издание допринася значително за популяризирането на Паисиевата проповед, като става и причина да се прекъсне преписването на оригиналния текст, вдъхновявал по-рано Неофит Бозвели, Константин Фотинов и други наши първи книжовници. Когато в 1830 г. великият българофил Венелин, който година по-рано издава епохалната за нас своя книга „Древние и нинешние болгаре“, обикаля България, за да се запознае отблизо с етнографията и миналото на страната, той попада в следите на един препис на Паисиевата история, без да може да си го набави. Но затова пък той подбужда своя горещ последовател Априлов да издири, ако може, други подобни преписки. Априлов му изпраща в 1837 г. един от откритите два преписа, без обаче да вижда в ръкописния труд нещо исторически ценно, след апотеоза на българската държавна независимост в съчинението на авторитетния Венелин. И наченките на българското възраждане Априлов започва не с Паисий, чието влияние не е могъл да подозира, а с турските държавни реформи от 1839 г., създали условия за възникване и разцвет на книжнината ни с нов образователен дух и с жив съвременен език. Личният влог на Паисий остава за него, който не е долавял широкото разпространение и влияние на Славяноболгарската история от 1762 г., съвършено чужд. За този влог се досеща много по-правилно Раковски, който в посочената вече своя книга бе писал: „Негова ръкопис е принесла голяма полза, преписвана от тогдашни българи.“

Основоположникът на новата ни поезия Петко Славейков съобщава какъв прелом в светогледа му настъпва под влиянието на Паисиевата история. Ако в младините си той е стоял под впечатлението на дамаскини и житиета на светци и е мислил само „как да спаси душа-

та си", прочитът на тази история изведнаж прояснява мислите и чувствата му и той си поставя за жизнена задача „как да спаси народа си, т. е как да му вдъхне патриотизъм". Преписвайки ценния ръкопис и настройвайки се войнствено, Славейков става, заедно с другаря си Христо Драганов, един от „първите явни проповедници на българщината в Търново", поставяйки между тях и онзи незнаен дядо Денчо от Търновско, който между книгите си най-много скъпял за Паисиевата българска история, която го надъхва против гърците и поставя в „предверието на новите идеи за народността". Интерес в случая буди и фактът, че вече в 1813 г., в една ода за Софроний Врачански, първият по време наш поет Димитър Попски, родом от Трявна, но живял в Букурещ, излага с дълбока скръб гибелта на древна България, заемайки факти и багри на описанието си от Паисиевата история и пожелавайки да възкръсне древната българска слава чрез радостен камбанен звън в Търново. Поемата завършва в апотеоз на старите герои и с позив към младите българи

Да явится царя Асеня мужество
народу отвсюду да стецется множество...
Всяк, вооружению рукою и волею за вяра да умре,
слава — от людей, от Бог венец да прейме.

Видения от миналото и бодър оптимизъм за бъдещето издават тук пряко зависимостта на новите ни литератури от енергичната възхвала на древното величие у Паисий.

Би било дълга история да се посочват последователно всичките свидетелства за огромното влияние на „Славяноболгарската история" върху наченките на новата ни литература, като не се забравя и отношението на по-късните ни писатели и учени историци към заслугите на Паисий. Особено откак Дринов посочи истинското челно място на Паисий в нашето Възраждане, отмествайки зараждането на това мощно просветно и революционно раздвижване от епохата на Неофит Рилски и Априлов 80 години по-рано към появата на Паисиевата история, вниманието към подвига на малко познатия в широкото общество хилендарски апостол по-

расна и се укрепи навсякъде. Ясно стана за всички, че делото на този апостол изиграва необикновено значителна роля като фермент на една нравствена и политико-социална обнова, определила — заедно с други фактори на историческото развитие — националното и културното въздигане на народа ни. Несторът на поезията ни Иван Вазов се проникна още в 1883 г. от чувство на преклонение пред мъжествената фигура на монаха — патриот, изрекъл думите: „О неразумни и юроде, поради что се срамиш да се наречеш болгарин?“ — и написа незабравимата по патос на вдъхновението и музикален тон на езика ода „Паисий“, която всички знаем наизуст. Ненадминатата по внушителна сила на ритмичното слово остава тази ода, в която Паисий се обръща към народа си с думите:

На ви мойта книга — тя е вам завет,
нека се преписва и множи без чет
и пръска по всички поля и долини,
де българин страда, въздиша и гине;
тя е откровенье, божа благодат...

Една година след този ненадминат апотеоз на героя-монах се яви Вазовата ода „Българският език“, в която този език, отричан лекомислено от някои поклонници на чуждите културни езици, се въздига в култ като скъпоценно оръдие на дълбока мисъл и вдъхновено творчество, все в духа на Паисиевата идея за висока стойност на всичко духовно, зародено в недрата на народната душа. И все за Паисий се сеща Вазов в стихотворението си от 1885 г. „Срещу Атон“, гдето, предавайки настроения и видения при едно пътуване по Бяло море, вижда въображаемия лик на оногова, който при най-несгодни условия работи над историческия си труд:

В килийката там, пред свещ, над бяла книга
навел се Той с умислено чело.

Много по-късно, в 1916 г. Вазов си спомня пак за Паисий, когато по едно глупаво модно увлечение част от нашата интелигенция е намирала писаното на български всякога долнокачествено в сравнение с писано-

то на западни езици. Възмутен от това робско чувство на национална малоценност, Вазов се провиква в своите „Песни за Македония“ (Езикът наш“):

О, да, Паисие, речта ти бе права
в оние тъмни дни — и днес е тя такава:
народа наш по труд, по чест, по меч велик —
по липса на любов към свойто как е малък
с туй незачитане на родний си език

Трябва да се признае обаче : всред широкото общество и в кръговете, които насочват образованието и културните усилия на новите поколения, това пренебрежение към най-скъпото ни духовно богатство, езикът, записан първи път от братята Кирил и Методий, е вече напълно преодоляно. То отстъпва на зрялото и мъдро съзнание за богатство и сила на родното слово — в произведенията на Ботев, Вазов, Яворов, Йовков и по-млади поети и белетристи; и то открива път към правилна оценка на големите ни възрожденци, оценили правилно значението на език и други нравствени завети за самосъхранението и самобитното културно развитие на народа ни. Паисий остава тук незабравим пророк на чистото родолюбие, свободен от предразсъдъци, които биха пречили на общуването с други народи, доколкото то се налага от идеалите за братство и взаимопомощ между всички народи, способни да творят общочовешки блага. Науката ни от по-рано, в лицето на Марин Дринов, Иван Шишманов, Йордан Иванов и Боян Пенев, като не забравяме и руския учен Николай Державин, а по-късно и професори като Петър Динеков, Велчо Велчев, Емил Георгиев, Боню Ст. Ангелов и други научни работници, се постара да изследва и популяризира делото на Паисий по най-достоен начин. След 200-годишнината от появата на „Славяноболгарская история“ дошъл е моментът и за едно критическо издание на основния ръкописен текст, запазен като черновка в архивата на Зограф, както и на някои от най-старите преписи, близки до първоизвора. Тази задача трябва да бъде безусловно по-скоро решена.[1]

[1] По-подробен биографски очерк и библиография за Паисий давам в книгата си, озаглавена „Паисий Хилендарски. Личност, дело, епоха“, Издателство „Народна култура“ (1962).

СОФРОНИЙ ВРАЧАНСКИ — КНИЖОВНИК И СТРАДАЛЕЦ

„Да се потрудим . . . веднаж да стане начало."

I

През есента на 1963 г. се изпълниха 150 години от смъртта на един велик български възрожденец, който с дейността си в полето на книжнината и на живата проповед между народа е допринесъл извънредно много за полагане здрави основи на новото ни национално и културно битие. Пръв по време и по непреклонна воля за дела, последовател на Паисий Хилендарски, Софроний Врачански даде решителен тласък на една знаменита фаланга от просветители и борци за свобода, у които „новият човек" у българина заявяваше смело пред света правото си на зачитане и развитие, изпълнен от дълбока вяра в постижимостта на идеала си. Не случайно още първият новобългарски поет, Димитър Попски, написва на 25 март 1813 г. в Букурещ, малко време преди залеза на своя „благодетел и отец", една ода за него, в която, като оплаква тежката участ на България, очаква от предстоящите събития да бъде Софроний свидетел и на нейното окончателно освобождение:

Бог милост свою нам, владико, являет,
Он тебя избрал, отче, нам пастор и учител . . .
При животе твоем да възкръснит разярений наш лев . . .
Престол архиерейский паки да блеснет
и тия звони паки да екнут:
да явится царя Асеня мужество,
всяк услишай того гласа да бежит,
десницу свою на врагу да вооружит . . .

Тази поетическа прослава се явява сигурно свидетелство за патриотически повишеното настроение в на-

чалото на XIX век, отразило се и в някои позиви на Софроний. Запознат отблизо с всичко, което Софроний е вършил като емигрант в Румъния, разбира се, и с миналото му като будител в отечеството, младият поет е оценявал правилно едно подвижничество, свързано пряко с нравствените и политическите интереси на народа ни преди век и половина. Затова и Раковски, когато по-късно чертае програмата си за едно пълно историко-народоведско изследване на България, пише в своя „Показалец“ от 1859 г. (точка 20): „Да си опише жизън на няколко знаменити българи, кои са съдействували в развитие народного духа българъм, както: блаженопочивший отец Софроний, отец Неофит и други.“ Името на Софроний тук е поставено на първо място, понеже делото на Паисий Хилендарски не е било по това време още открито във всичката си национална значимост.

Днес, може да се каже, жизненият подвиг и нравственото величие на Софроний са признати всеобщо у нас, а и в чужбина образът на пророка-възрожденец се очертава в ореола на голям народен благодетел и на писател, съумял да запечата в живи картини като никой друг изпитанията на народа ни в една тъмна и страшна епоха. Като личност, която въплъщава някои от най-ярките и ценни качества на българина, и като книжовник и апостол на просвета и духовно възпитание под знака на наложителните за времето задачи, Софроний си спечелва право на благодарност и прослава от потомството, каквито се падат само на най-заслужилите ни културни строители, наред с братята Кирил и Методий или Климент Охридски в далечното минало и с Паисий Хилендарски, Неофит Рилски или Априлов и Неофит Бозвели в ново време.

Опитаме ли се да сумираме в едри черти заслугите на Софроний, с оглед към включването на лика му в галерията на великите народни апостоли-мъченици, бихме могли да се спрем на следните главни точки от дейността му към края на XVIII и началото на XIX век.

II

Софроний е несъмнено най-крупната фигура между учениците и последователите на Паисий. Когато хилендарският иеромонах обикаля България с мисията си в служба на Света гора, той, патриотически въодушевеният, неизменно има грижата да привлича към активна работа за народното свестяване най-будните и способни млади учители и свещеници, един от които е и Стойко Владиславов в Котел. Този старопланински град, някога село, е процъфтявал през XVIII век икономически благодарение на своите джелепи и абаджии, които са търгували навсякъде из Турско и главно в Цариград. Замогнати материално, котленци са чувствували нужда и от просвета, за да напредват в стопанските си предприятия и духовното си въздигане. Най-първобитни основни училища тук е имало открай време, при което в прословутите килии при черквите са се придобивали елементарни познания, разширявани след 1740 г. в общото селско училище и чрез преподаване по гръцки език. Стойко, чийто баща се занимавал с джелепство (търговия с говеда), постъпил още 9-годишен „на книжное учение" и проявил бързо „голямо прилежание и остроумие", поради което скоро започнал да чете богослужебни книги и на гръцки. Макар след две години да бил пратен на занаят, понеже останал сирак, той не преставал да се учи и да чете каквото му попадне, така че като стигнал 24-годишна възраст (роден 1739 г.), бил намерен от градските първенци достоен да бъде препоръчан на Преславския владика за ръкополагане в свещеническо звание. Това става през септември 1762 г., в годината, когато се появява Паисиевата Славянобългарска история.

Като свещеник, младият човек е изпъквал с по-доброто си образование над другите селски свещеници, повечето от които били „прости и неучени орачи". При своята житейска неопитност той не е искал да се покорява на по-старите си другари, затова те го ненавиждали и клеветели пред архиерея. Но той продължавал усърдно да изпълнява службата си, като извън нея не само преподавал в училището, но и вършел всякаква друга обществена работа в полза на съселяните си. И

основателно той се тъжи в „Житието" си от по-късно: „Двадесет години учих децата им книжное учение и на всякоя неделя и на всякой празник сказвах поучение, и толкова добро що им сторих и телесно и душевно, а най-после ме предадоха на бостанджибаши да мя убий!" Неблагодарността на селските първенци не разклаща обаче никога неговата вродена филантропия. Ревността на Софроний да се самообразова се равни на усилията му да издигне народа просветно и морално, вършейки при това нещо, което никой друг не е правил: да държи редовно проповеди в църквата. Когато при своите обиколки из България Паисий спохожда и веднаж, и дваж Котел, той вижда в лицето на Стойко Владиславов един енергичен свой последовател и му открива интимната си мисъл за разпалване на светото родолюбие, помръкнало у мнозина. Как е станала срещата между 40-годишния по-опитен в живота иеромонах и 24-годишния свещеник, какво впечатление са направили те един на друг, какви чувства, наблюдения, надежди са били предмет на разговора им, не ще узнаем никога. Софроний не споменава за жалост нищо в своята автобиография за срещите и беседите си с Паисий. Но големият исторически факт е на лице: две сродни по християнска съвест и народностен патос български души са се разкривали и разбирали в пълна хармония — и младият човек се е оказвал способен да прегърне убежденията и бляновете на по-авторитетния гост, почувствуван като изпълнител на една по-висока воля. Стойко чете Историята на приятеля си, прониква се от апотеоза на българското минало, изпитва възмущение от духовната и политическата тирания, окриля се от идеала за свобода и просвета на народа — и преписва скъпия ръкопис, за да има това откровение като свое притежание и незаменимо напътствие в делата и мислите си.

Днес ние разполагаме с този препис от Паисиевата история, запазен в Софийската народна библиотека. Учудва ни тук изисканата калиграфия на котленския даскал, художествено изработеният ръкопис, гдето и орнаментите на някои букви издават природен вкус за хубавото, тъй рядко у другите преписвачи. Но радва ни още повече една забележка на младия Стойко, коя-

то издава и благодарността му към Паисий за ценния дар, и грижата му да бъде спасен от загуба преписът, смятан за незаменима придобивка. На листа преди началото на Историята стои такъв текст от ръката на преписвача:

„В време епископа Гедеона записахме... сию историйцу, аз многогрешний в человецех Стойко иерей в лето по воплощение господ наш Исус Христос ҂ҲЋε месеи януари ҃кϑ ден."

„Сии история принесла Паисия иеромонах от Света гора атонская и преписахмия у село Котел настоятел епитроп църковнии Христо поклоник и поставия у храм светого апостола Петра и Павла, кои чете да ричат Бог да прости кои писал и кои настоял."

„И кои я усвои или открадне да е афоресан и проклет от Бога Саваота и от вси апостоли и от вси отци и от четири евангелисти. И туч и желязо и камик да се ступи тои ни в веки."

Преписвачът се отнесъл с необикновена почит към труда на Паисий и не си позволил да внесе нищо от себе си в текста, за да не накърни оригиналността му, така че преди да се открие първообразът на Историята, пазен в Зографския манастир на Атон, този препис можеше да ни замени със значителна сигурност непознатата основна редадкция. Обаче иерей Стойко не се ограничава с първия си опит, станал достояние на храма в Котел, за да бъде четен от всеки родолюбец, и снема доста време по-късно (1765 г.) втори препис, назначен да служи за постоянно четиво в собствената му домашна библиотека. Този втори препис, спасен също до днес и съхраняван в румънската академия на науките в Букурещ, е направен по-свободно и в съгласие с личния език и стил на Софроний.[1]

Кое в труда на Паисий е могло да прави най-силно впечатление на младия котленски просветител? Несъмнено прославата на дедите ни, когато те са се проявили като храбри и справедливи родолюбци и са подтик-

[1] Сравни изданието на двата преписа у Ст. Романски, Нов Софрониев препис на Паисиевата история. София, 1938 г.

вали умствения и обществения напредък в отечеството. Несъмнено и укорът срещу подтисниците в политическия и духовния живот, станали причина за печалния застой и невежеството у нас. Паисий открито обвинява турската власт, подкрепена и от цариградската патриаршия някога, за „великата обида и насилие" над християнските поданици, за липсата на „книжное учение" и на „свобода църковна" у българите, за унижението и окаянството, в които е попаднала селската ни маса, за отказа у гражданското население от всичко българско в традициите и в националното самочувствие и за недостойното предпочитание на чуждото или на извратеното в нрави и в език. „Дали оставя някой грък свой език и учение и род, како ти безумне?" — обръщал се е Паисий към чуждопоклонниците, при жива болка за това родоотстъпничество. И пророчески той е зовял маловерните и податливи за падение души: „Ти, българине, не прелащай се, знай свой език и учи се по своему езику." Да се тачи свято народната чест и да се полагат грижи за създаването на нова национална книжнина, както това правят нашите съседи и по-далечните културни народи, Паисий е смятал неотменим дълг на българските просветители. Краят на варварството и безправието у нас е могъл да дойде само чрез задружните усилия за придобиване на граждански свободи и за съвременно образование.

Запазените досега около 60 преписа на Паисиевата история говорят ясно за широкия отзвук, който намира смелата проповед на Хилендареца. Софроний е един от първите, които разбират дълбокия смисъл на историческото предание, както го тълкува Паисий, и като него чувствуват и действуват приемниците му на книжовното поле, начело с Априлов, Неофит Бозвели, Неофит Рилски, Раковски и Славейков. От Паисий през Софроний потича живителната струя, която създава прелом в националното съзнание и полага наченките на политическите, социалните и културните домогвания, довели накрай до постиженията на нова свободна България.[1]

---

1 По-подробно сравни у мен Паисий Хилендарски. Личност, дело, епоха. София 1962 г.

III

Жаждата за самообразование и за литературен труд у Софроний, подсилена от Паисий, се проявява още в началото на неговото поприще като свещеник в Котел и по други места. Запознат с жалкото положение на народа, той е смятал за свой пряк дълг да допълни прякото си свещенослужение, разбирано не сухо, формално, а етически по същество, с проповеди, с поучителни слова, достъпни за простия слушател. Готвейки се за тези речи, Софроний е търсел и чел разни книги, които биха му подсказали мисли и тенденция на популярните беседи. Но, свикнал с тази практика, той не е искал да бъде чутото или записаното забравено бързо, мислел е, че то може да бъде полезно и по-късно, четено и по-далече, затова замисля да подготви преводите или преработките си на чуждите произведения за отпечатване при сгоден случай. Виждайки с каква признателност се посрещат словата му в църквата, той не е пропускал възможностите да съставя или превежда книги, които биха разширили личната пропаганда. Приет като епископ във Враца, той е обикалял епархията си и е държал навсякъде речи. „И ходех по църквите в недели, в празници и полагах поучение по нашему болгарскому язику. А они християни, като не чуле от другий архиреа таковое по нашему язику поучение, имаха ме като едного философа.“ По-късно, след бягството си във Влашко, той признава: „Затова ся трудя и аз сега денем и нощем да испиша няколко книги по нашему болгарскому язику, та ако не би возможно мене да сказувам им сос уста моя да чуят от мене грешного някое полезное поучение, а тие да прочетут писание мое и да уползует ся.“ Застоявайки се преди това три години във Видин (1800—1802), той притъпява мъката си по изоставеното паство с работа над преводи, които, макар и останали само архивно наследство, свидетелствуват решително за грижата му да учи и напътва народа. Навярно тук той е могъл да се запознае с книжовното дело на връстника си в Сърбия Доситей

παίδια προϊτάμενα

χειμαδρίσιν

Обрадович и да се утвърди отново в една дейност, еднакво в служба на християнските добродетели и на общото образование, която стои в пълно съгласие с идеологията на прочутия сръбски просветител. Като Доситей и в духа на времето, Софроний зачита толкова религиозните нуджи на паството, колкото и неговата просвета под знака на здравия разум. Без да се отказва ни за момент от една дълбоко вкоренена верска традиция той възприема новата рационалистическа мисъл, довеяна от Запад, и държи на научното образование, способно да преобрази възпитанието на масите и ги подтикне към културен напредък. Ако националистичните копнежи на Паисий стават актуални малко по-късно, на първо време вниманието на книжовниците ни е било насочено към либералните форми в образованието и в нравите, за да се отхвърлят грубите предрасъдъци. Подтикнат от Доситей и от други съвременни писатели в Сърбия и Гърция, Софроний става авторитетен апостол у нас на борбата с невежеството и в защита на чистата религия, излизайки от убеждението, че моралът на обществото трябва да се съгласува не само с евангелската мъдрост, но и с повелите на критическия разум, довел до открития и познания, преобразили основно живота на народите.[1]

Все пак, като помни ниското образователно равнище на сънародните си, Софроний предпочита да превежда книги, достъпни по начин на излагане за читателите. Езика си той съобразява с демократическата насока в развоя на книжовния ни език, с живия говор у народа, отказвайки се от непонятната старинска редакция у писателите ни по-рано, и с това той подготвя макар и отдалеко, съвременния наш литературен език. Това е също една от значителните заслуги на Софроний, за които и той има ясна представа. Съзнателно той догонва една книжовна реч, която трябва да бъде лесно разбираема за народа, и в пълно съгласие с Паисий, който изповядва: „Простом болгаром просто и написах", сам заявява в своя *Неделник* от 1806 г.: „Понеже по нашей болгарской земли много и священици и про-

[1] Срв. Б. Пенев. „Доситей Обрадович у нас". Списание на БАН, III/91 81 сл.

сти человеци нахождат ся, що четут и не разумяват от Священого писания словенскаго, ради глубокаго язика, того ради аз потрудих ся и преписах сию священую книгу на болгарский простий язик, вси простий болгарский народ да разумеют сказуемая..." Няколко години по-рано, в ръкописа на един свой сборник от *Поучения* за празничните дни, съставен във Видин, той признава: „Аз грешний потщахся и труд положих по силе моей и произведох сию книгу от словенскаго пространнаго язика на болгарский простий язик, воеже разумети всякому болгарскому простому и невежому народу..." Не за малцината учени, които могат да разбират и стария славянски и гръцки език, а за най-обикновените читатели е притъкмявал Софроний оригиналните или компилативните си произведения. И все пак той не скъсва напълно, както и Паисий, със старата писменост, не пише и на някакъв съвсем необработен местен говор, а прави компромис, за да придаде на живата реч нещо от качествата на добрата и чиста реч на книгите с каноническо значение. Благодарение на този нов етап в развоя на писмения език става възможно към средата на XIX век възникването на публицистика, поезия и друга книжнина, която приравни в достойнства и жизнена сила нашия литературен език с другите славянски езици. Както сам Софроний изтъква, той не бил отначало напълно сигурен в опита си — „аз не бех изперва учен и изкусен в граматиках и в правописании", но чрез старание достигнал да „смесва няколко наречия", за да се създаде нещо годно и общозадължително, способно да примирява противоречията на диалектите.

Макар първите книжовни опити на Софроний да не биват отпечатани, те стават полезна школа както за него, така и за други преписвачи, които ги използуват свободно. Така се създаде традицията в езика, съгласувала хармонично архаичното и модерното начало. Тези опити са целели да задоволят ту познавателните и нравоучителните, ту чисто религиозните интереси на читателя. Софроний превежда Митологията на Синтип философ, Басните на Езоп и отбор Философски мъдрости, гдето ясно проличава намерението да се възпитава чрез примери от живота и чрез

популярни размишления българинът, изостанал в понятията си за света. Той негодува срещу „отчаяната темнота“ в умовете и защищава ползата от образованието тъкмо тъй, както и Неофит Рилски или Неофит Бозвели по-късно. Защото у него е залегнало убеждението, че без просвета на бащин език и без критика на отживелите предразсъдъци няма напредък, няма и духовно или политическо освобождение. Той зове българите „да отворят очите и разума си“, за да се поучат от постиженията на другите народи, които „не са потемнели и помрачени роби и подложени под тежкий ярем, като нас, неучени, некнижни, невежи безгласни и безответни като самии единии скотове . . .“ Той наставлява: „Я разсмотрите о роде болгарский, кой другий язик (народ) тако глупав и неучен и под иго покорен толкова. . .; я виждте греците, виждте арменците, виждте и евреите; и виждте и еврочеяните и они вси . . . сас това учение станали господари, станали властители и сас учителное блистание светят на свето.“

Културният патос на Софроний е подсказан от същия дух на критически рационализъм, който владее на Запад през XVIII век и който се съчетава у него съвсем непринудено с християнската нравствена философия на по-ранни и по-късни времена. Софрониевите „Философски мъдрости“ са преработка на труда на немския писател от XVII век Вилхелм Стратеман „Исторически театър“, в неговата гръцка редакция от XVIII век, която е допаднала и на българския книжовник, с прокараните основни идеи за свобода на съвестта, религиозна търпимост и социална справедливост, Софроний е съпоставял тези нововремски хуманни лозунги с положението в отечеството си и е искал да повлияе върху читателите в посоката на отпор срещу варварската нетърпимост и унизителния политически гнет. Ако покъсно, като емигрант, той има вече възможност да показва открито ненавистта си към турската власт, изпърво той намира за по-тактично да подсеща само косвено за необходимостта да настъпи отърсване от робски страх и подчинение пред насилието.

Религиозната просвета все пак стои на пръв план в книжовните трудове на Софроний и на нея той слу-

жи както с превода си от 1805 г. на един компилативен очерк за същността на еврейската, мохамеданската и християнската религия, останал неотпечатан, така и с превода си от същата година на гръцкото съчинение Кириакодромион, на български Неделник, т. е. поучения за всички недели на православната църковна служба. Използувайки, както сам изтъква, и гръцки, и руски оригинали, Софроний приготвя едно пособие за свещениците, което се препечатва в седем издания дори до края на XIX век у нас. За щастие чистият ръкопис на тоя труд е оцелял до днес, и по него ние можем отново да съдим за изключителната грижа на автора да приготви един художествено изписан текст, като го придружи и с един рисуван свой портрет, който иска да загатне реалния лик на съставителя.[1] В началото на големия том от 265 страници стои това съобщение: „Люботрудним тщанием изписах сию книгу Неделное евангелское толкование и святих великих господских празников и святих угодников божиих на всего лета празников: и приведох их от словенскаго и греческаго глубокаго и пространнаго язика на болгарский простий и краткий язик к разумению и увадению простом и невежем народу душевную их ради ползу . . .“ В печатния текст е дадена, и то в послесловието, друга редакция на този текст, при добавката: „Нача ся печатати априлия 24 и соверши ся ноемврия 25. В лето от рождества по плоти Бога слова 1806, ноемврий 25.“ В дълго предисловие пък, като се извинява за своите слаби граматически познания, Софроний се обръща към църковнослушателите, за да ги насърчи в използуването на книгата и да им внуши следното: „Кой священик или четец обленится и не прочитает ю в неделяхи в празницех, грех да будет на душу его. . . понеже аз *долг мой изполних.*“

Интерес представлява отделно издаденият *позив* на Софроний към „благороднейшите“ български първенци в Румъния, от 29 април 1805 г., в който, като обяснява целта на Кириакодромион, авторът моли заможните си сънародници да съдействуват за издаването му чрез

[1] Срв. описанието и фотоснимките у Ив. Моллов, Ръкопис от Софроний Врачански, Сп. БАН, кн. XXXV (1926), 81 сл.

подписка. „Досега, забелязва авторът знаменателно, такавая книга по болгарский простий язик на света не е била!“ Защо гърци, сърби и власи да имат подобни полезни книги, а ние да ги нямаме? — пита се той. И забелязва: „Но да се потрудим, да издадем тая сега на свето, *веднаж да стане начало;* после след нас надея ся таковия простий книги да испишат — но работи ест веднаж да будет начало!“[1]

Надеждата бива оправдана. Началото се оказва крайно щастливо, тъй като с малко забавяне след това се явяват първите новопечатни наши книги, именно „Огледало“ на Кирил Пейчинович от 1816 г., писано на „препростим и некнижним язиком болгарским долния Мизии“, „Митарства“ на Иоаким Кърчовски от 1817 г., издадена за спасение душевно на „християн Щипских и прочих градов болгарских“, Букварът на Петър Берон от 1824 г., писан на източно наречие, „както хоратуваме“, Свещената история на Васил Ненович от 1825 г, в която е прокарано „натуралното“ българско произношение, Новият завет в превод на тревненеца Петър Сапунов от 1828 г. и Българската граматика на Неофит Рилски от 1835 г., последвана от много други оригинални и преводни произведения, все на един по-чист новобългарски език, който постепенно подготвя признатата днес книжовна практика. Софроний се проявява в случая като един от най-влиятелните предтечи.

IV

Корона на писателската дейност на Софроний образува неговата автобиогрфия, писана непосредствено преди съставянето на Неделника, вероятно през 1804 г. Тя, озаглавена „Житие и страдания грешнаго Софрония“, бива открита между ръкописите на автора, запазени в руските държавни архиви (Румянцовски музей), от професора-славист Виктор Григорович. Препис от нея получава Раковски, който го напечатва

[1] Срв. по-обстойно у А. Теодоров Балан, Софроний Врачански (1906) 59 сл.; Б. Пенев, История на новата българска литература, т. III (1933), 302 сл.; Н. Державин, Сборник статей и исследований в области слав. филология (1941), 155 сл.

във вестника си „Дунавски лебед“ през 1861 г. Достоверно критическо издание на текста направи в 1914 г. филологът П. Орешков.[1] Макар и останала неизвестна у нас в течение на половин век и не упражнила никакво влияние върху литературата ни от епохата на ранното възраждане, тази автобиография запазва своето голямо документално значение не само като културно-историческа картина на живота в България към края на XVIII век, но и като рядък и вечно занимателен литературно-психологически паметник. Написана на много по-чист народен говор, отколкото Неделникът, тази автобиография представлява чистосърдечна и безизкуствена изповед на една душа, която се кае за прегрешенията си и търси прошка от Бога и от народа. Човек с мъчително строга съвест, Софроний се съди искрено, изпълнен от дълбоко религиозно смирение. Той описва живота си не за да изтъква заслугите си и да търси признателност, а за да се очисти от мъката си и извини за слабостите и паденията си, вършени волно или неволно. Изповедта му изтича от едно живо съзнание на виновност и на неотменим дълг пред родината, каквото съзнание са могли да имат само пречистени в страданията души, свободни от гордост и суетност. Ако професор Державин в едно свое изследване върху Паисий и Софроний беше склонен да мисли, че Софроний съставя житието си, за да отговори на изисквания от влашкия митрополит, който го приел радушно и му дал възможност да работи при най-спокойна обстановка, или да задоволи известна политическа програма на влашкото правителство при княз Константин Ипсиланти, поради което и нигде не нападал в изложението си гръцката иерархия в България,[2] правилно е да не се търси подобна тенденциозна нагласа у автора и да се допуска само онзи главен интимен мотив, който сам той изтъква в края на труда си. Именно като благодари на митрополит Доситей и на Ипсиланти, загдето направили постъпки пред цариградския патриарх да го освободи от длъжността му като врачански епископ, Софроний веднага пише следното:

[1] Д-р П. Н. Орешков, Автобиография на Софроний Врачански, Изд. БАН, 1914.

[2] Н. С. Державин, Сборник статей и исследований (1941) 154.

„И освободих ся от страхове и от тие времения нужди. Имам обаче една скроб и боюся от Бога да мя не суди Бог като узех аз оное паство на рамена моя и оставих го. Но паки надею ся на Бога всемилостиваго како го не оставих заради почивание мое, но от голямая нужда... За това ся трудя и аз сеги денем и нощем да испиша няколико книги по нашему болгарскому язику, та ако не би возможно мене да сказувам им сас уста моя да чуят от мене грешнаго някое полезное поучение, а тие да прочетут писание мое и да уползуется и за мене недостойнаго Бога да молят невежество мое исправити и трудящаго ся прощение сподобити..." Прошка и от паството иска смиреният наставник, като се предава отново на грижи за народа, единствено възможни за емигранта: да просвещава народа не вече чрез речи и чрез книги, чрез биографията в случая, която е трябвало да бъде наскоро отпечатана и разбрана като покаяние за греховност и извинение, поради оттеглянето от България.

Не постига ли биографията на Софроний още на времето пряката си цел, тя добива в замяна едно много по-значително признание като животописна история и самохарактеристика, а също и като литературно изкуство у нас в началото на новата ни просвета. Ще се съглася напълно с мнението на професор Боян Пенев, когато той завършва ценната си студия върху Житието на Софроний с думите: „Да беше се сетил всеки от нашите видни книжовници и обществени дейци в миналото, поне колкото Софрония, да остави една вест за себе си и своите съвременници, да напише една изповед, правдива като изповедта на Софрония, като послесловието на Паисиевата история, като недовършената автобиография на Раковски или „Епизодът" на Петко Славейков, ние щяхме да имаме днес една жива история на миналото, незаменима характеристика на епохата и нейните представители."[1]

И наистина тук ние стоим пред една правдива история на личния живот и на миналото преди 200 години, пред един крайно занимателен разказ за приключения и патила, проникнат от нравствената стихия на скромния

[1] Б. Пенев, Автобиографията на Софроний Врачански. Сборник в чест и памет на Луи Леже (1925), 153.

църковен служител, от острото чувство на дълг пред народа, каквото ни облъхва и от някои летописни разкази у нас, на поп Методий Врагинов от Чепино или поп Йовчо от Трявна, а също и на някои по-стари житиета, в които през конвенциалния стил на агиографията проличава свободната от суетно самовъзвеличаване откровеност. Подобно на един високохудожествен разказ от талантлив автор, който знае да подбира най-важните моменти от преживяното с вълнение и трепет, вървейки право към развръзката и скритата поука, Софроний разказва с простотата и искреност, които държат в напрежение вниманието ни. Стилът му, колкото и неокършен, е образно свеж и емоционално жив, богат с изразната сила на простонародната реч, когато се възпроизвеждат сцени от живота, свързани с незабравим вътрешен трепет. Не е тук място да се излагат с примери качествата на едно повествуване, което има несъмнена художествена сила и което завинаги ще запази значението си на ценен литературен документ. По-важно за целта ни е да разкрием онази етическа страна на изповедта, която е пряк повод да говори Софроний за себе си и която придава на Житието стойността на вечно правдив стон на една покаяна душа.

Софроний излага в хронологическа последователност, но на скокове, с някакво нетърпение да дойде поскоро до края, и с чести преходи от бегли описания към драматични моменти, най-важното от онова, което нагледно рисува тежката му орис, неизброимите му страдания. Той е жертва на неправда и жестокост, но той не проклина никога и не се разколебава в доверието си към върховния промисъл. Той взема всичко изпитано при такава горчивина и ужас като заслужено възмездие за греховете си. Какво не претегля младият човек още преди да бъде ръкоположен за духовник! Той трябва да изплаща чужди дългове, той без малко не бива убит от горски хайдуци. Като свещеник той е подложен на преследване и клевети от другари по служба, застрашен да бъде набит на кол за чужди неуредици. „Колико ме крати фатиха и биха мя и глава ми пробиша,... ала Бог ме сохрани!“ Хвърлен в затвор, той търпи насилия и неволи, от които изпада цялата му коса. Разстроен нервно от ужасите наоколо си, той плаче като луд. Но

той смята това за Божие наказание, заради възгордяването си пред епитропите и насилственото събиране на данъци по чужда заповед. Когато по-късно посещава заразените от чума, за да им даде утеха или да ги погребе, той не се плаши от смъртта, казва си: „Какво Бог подари", признава смирено :„И Бог мя сохрани!" Отново хвърлен в затвора и изтезаван немилостиво, той се избавя по чудо. Той бива окачен и на въже по заповед на един местен султан, но въжето се скъсва; кълне се обаче против волята си, че ще изпълни прищявката на султана, да разведе една венчана мома... „Ето такива нужди и смертни страхове проминаха през главу мою." Като епископ той изживява тревогите на политическите и военни междуособици по времето на Пазвантоглу, когато цяла Северозападна България е ограбвана от войски и башибозук, когато населението се пръска по гори и планини и когато Софроний едвам спасява живота си чрез укриване в пещери или в турски къщи. Но мъките му нямат край. След като прекарва известно време във Видин, като пленник на гръцкия калугер Калиник, който не го има дори за човек, а камо ли за архиерей, Софроний забягва от кърджалийски свирепства във Влашко, първо в Крайова, после в Букурещ. И тук той вече може да си отдъхне малко, макар да мисли постоянно за клетото си паство в България, и като върши всичко възможно ,за да му бъде някак полезен.

Подвижничеството на Софроний под знака на несломима вяра и на волята за служба на истината и доброто, при неизменно търпение в страшните изпитания, дава всички основания да съглежда у този свещенослужител един от онези страдалци за вяра и народност, които заслужават увековечаване на паметта им и от религиозноизповедно и от нравственопросветно гледище. Житието на непоклатимия в предаността си към църква и паство бележит възрожденец може да бъде винаги четено като крайно поучителна повест за големи неволи и нещастия, довели до вътрешно прояснение и мир. То остава един от бисерите на нашата литература, способна да радва и напътва младите поколения в обществено-просветната им дейност. „Аз свой долг изполних!" е бил в правото си да казва спокойно Софроний, без всяко скрито възгордяване.

V

В преклонна възраст Софроний има възможност да се прояви по-активно в една народополезна служба, която носи вече политически характер. Предаден на усилена книжовна работа и в непрекъснат допир с голямата българска колония в Букурещ, която вижда в негово лице своя духовен покровител, той не е могъл да остане настрана от почините на някои родолюбци за използуване на военната конюнктура от началото на XIX век на Изток за постигане на българския идеал за освобождение. Двама видни български патриоти, Атанас Некович от Тетевен и Иван Замбин от Враца, свидетели на сръбското въстание от 1804 г. и на руското настъпление към Румъния и Турция през 1806 г., решават да се застъпят пред руското правителство да се погрижи то за подобряване участта на българския народ и го вземе под свое покровителство. Подкрепа двамата образовани и енергични българи търсят и от Софроний, който е могъл да им достави по-точни сведения за положението на сънародниците си от Турско, като ги снабди и с формална препоръка за действията им като народни пълномощници. В едно свое изложение от 1808 г. до руските военни власти в Румъния Софроний изрично свидетелствува: „Я по саму своему под клятвою могу сказать, что они (българите) все единодушно жаждут желанием быть с преданностью под Россійскою Державою, но неимеют случая испросить онаго себе величественнаго покровительства.“ По препоръка на княз Прозоровски, главнокомандуващ Дунавската армия, подпредседателят на двата държавни сената в Букурещ, Милорадович, се среща със Софроний и отново чува от него просбата да помогне Русия на българите. Милорадович съобщава в доклада си, че българите отвъд Дунава постоянно идвали при Софроний да искат съвет, какво трябва да предприемат. Заместникът на Прозоровски, княз Багратион, използува влиянието на Софроний, за да предразположи населението в България за повдигане и оказване помощ на настъпващите руски войски. Софроний обещава своето съдействие, но изрично подчертава, че българите могат да въстанат само когато руските войски навлязат в България и че ще доставят драговолно необходимата

храна и всичко потребно, с надежда, че няма да бъдат оставени после в жертва на турците.[1] Генерал Каменски, който идва на смяна на Багратион, прибягва до услугите на Софроний при напредването на руските войски към България през април 1810 г. Доловил вярно влиянието на емигранта-епископ върху част от населението, той го подканва да състави един позив, който трябвало да бъде разпратен навсякъде южно от Дунав. Позивът, отпечатан в много екезмпляри и препечатан много по-късно от Раковски в „Дунавски лебед", брой 61 и 62, декември 1861 г., започва с обръщение към „рода болгарски": „Християни, що живейте у болгарскою землю, здравствуйте! Радуйте се, понеже ето сега приходит радост общая на вся Болгария: ето сега приближава спасение и избавление ваши... Ето прииде оний светлий ден, що го чакате четиристотин години!" И като подканва сънародниците си да се не плашат от едноверната войска, но да ѝ помагат всякак, понеже тя носи спасение, Софроний ги моли да услужват на освободителите с всичко потребно за прехраната на хората и добитък и особено да не се подават на „тежкия грях" да извършат „гадное предателство", понеже всеки изменник „казнен хаче да буде и на тоя свят и на оний". В заключение: „Ето така вярно ако послужите, надеим ся сас божия воля како по малое время хочете да имате радост и веселие и мирно и тихо да живейте."

Че позивът намира желания отзвук, показва ни само благодарственото писмо на генерал Турчанинов до врачани от февруари 1811 г., с което ги захваля за усърдието им да доставят сведения за неприятелските действия, но и създаването на българския доброволчески отред в помощ на руските войски, на „Земское болгарское войско", в което постъпват мнозина млади хора, запознати с изложението на Софроний. Не случайно адмирал Чичагов, главнокомандуващ армията на юг, нарежда до руския консул в Букурещ през август 1812 г. „да вземе

[1] Срв. по-подробно у В. Златарски. Политическата роля на Софроний Врачански през руско-турската война 1806—1812 г. Годишник на Соф. университет, историко-филологически факултет, т. XIX; Н. Трайков. Нови данни за политическата дейност на Софроний Врачански. Знаме, бр. 204 от 7 IX. 1929; Н. Трайков, Софроний Врачански и Русия. Църковен вестник, год. 57, бр. 9 от 1. III. 1956 г.

под свое покровителство българския митрополит Софрония". Знаем също, че подписът на Софроний стои под едно писмо на неколцина български първенци в Букурещ от 2 август 1813 г. до Атанас Некович, в което му се благодари, като на „български депутат", за грижите около настаняването на бежанците от България. Некович е действувал при тясно сътрудничество на самия Софроний .До края на живота си последният е вземал присърце съдбата на народа си, отсам и отвъд Дунав, и решението на генерал Киселов от 3 януари 1830 г. да бъде подпомогната дъщерята на Софроний, Мария, останала вдовица, понеже Софроний бил принесъл „значителни заслуги на руската армия във войната против Турция"[1]. дава официално потвърждение на тези несъмнени заслуги.

Кога Софроний склопва очи в Румъния, не може да се каже със сигурност. Както онова писмо до Атанас Некович, така и липсата на всякакви други съобщения за Софроний след тази дата дават основание да се приеме като най-вероятно мнението на проф. Васил Златарски: „Засега да не отиваме по-насам от втората половина или края на 1813 г. като време, когато е починал епископ Софроний вече 74-годишен старец."[2] Прославата отстрана на Димитър Попски, датирана от 23 март с. г., е била писана още докато Софроний е бил бодър и неуморно деятелен за благото на отечеството си.[3]

---

[1] Срав. Н. Трайков, Неиздадени документи от нашето минало. Зора, бр. 3607 от 12 юли 1931 г.

[2] В Златарски ,цит, студия ,стр. 67.

[3] По-подробно за живота и дейността на Софроний виж в книгата ми: Софроний Врачански, 2 изд. София, 1947 г. и у В. Киселков, Софроний Врачански, Живот и творчество, 1963 г. Срав. също у мен: Софроний Врачански .Автобиография и други съчинения, изд. Хемус ,1943 г.

ГЕОРГИ МАМАРЧОВ И ВЕЛЧОВАТА ЗАВЕРА ОТ 1835 г.

I

Вазовата „Епопея на забравените", която увековечи тъй ненадминато вдъхновено някои от временно затъмнените слави на борбата за народност и свобода през XIX век, не включва за жалост образа на родоначалника на българските войводи — Георги Мамарчов, подвигът на когато трябва да остане навеки свят за българския народ.

Роден е този най-значителен предтеча и вдъхновител на Раковски около 1786 г. в балканския градец Котел. Знае се добре, защо тъкмо тук, в това затулено селище на източна Стара планина се раждат някои от най-видните дейци на българското възраждане, личности с гореща душа и с изключително родолюбие. Будният дух на населението, запазило от старини вярност към народността си и любов към свободата; търговската и занаятчийска вещина на тия хора, за които природата, климатът, условията за поминък се оказват твърде неблагоприятни и ги принуждават да търсят икономически изгоди вън от градеца като едри скотовъдци в Гракия или Добруджа и като влиятелни бегликчии и джелепи по всички земи на някогашна Турция; склонността към просвета и по-завидно социално положение, която тук се долавя като някаква родова добродетел, подхранвала честолюбието на младежта — всичко това обяснява достатъчно по-особения културен тип на котленеца, какго той ни се представя в такова разнообразие на темпераментите, на волите, на талантите ,в лицето на Софроний, Берон, Бозвели, Мамарчов, Богориди, Кръстевич, Васил Вълков, Раковски и други техни съвременници и последователи .Едни от първенците на Котел си спе-

челват слава и признателност като влиятелни стопански и промишлени организатори (напр. Божил чорбаджи), други като необикновени политически умове (Богорди), трети като даровити книжовници и учени (Софроний, Берон, Кръстевич), четвърти като революционери от голям мащаб (Мамарчов, Раковски) и т. н. У всички тях обща черта е надмощието на упорита енергия, силата на един дух, който иска да тържествува, да постига въпреки всички пречки начертаните цели. Неизменно, при малки изключения, тук изпъква предаността към народност и независимост, поставила интересите на малката балканска родина под знака на големите отечествени идеали. Мамарчов, забравен от широкото общество по вина на оскъдните летописи, изпъква като една от най-крупните фигури в епохата на ранното ни възраждане, поради което образът и съдбата му заслужават да бъдат по-добре познати на новите поколения. Сега, когато се чествува една бележита дата на националното ни пробуждане[1], именно тъй нар. Велчова или Търновска завера от 1835 г., в която Мамарчов играе първа роля, името и историята на героя трябва да бъдат безусловно напомнени, за да почетем достойно жертвите на едно възвишено и мъченически изстрадано родолюбие.

Мамарчов е вуйчо на Раковски, чието родословие по майчина линия е отбелязало доста издигнати и смели котленци. Той наричаният най-често капитан Георги Буюка, произлиза от ония Мамарецови или Мамарчови (срв. народната дума „мамарец", малко животно, богородичка или совалка), които имат доста потомци и днес. Детството и първото образование на Георги Мамарчов се губят в пълна мъгла. Никой не ни е оставил каквито и да е било вести за това — тъкмо както при друг знаменит котленец, революционера в духовната област, бурния Неофит Бозвели, връстник на Мамарчов.

Знае се само толкова, че родът на знаменития войвода води потеклото си от село Еркеч, в източна Стара планина, чието население се е отличавало не само по здравина и едър и висок ръст, но и по смелост и предприемчивост, подобно на други планинци от този край, по-

[1] Статията е писана в 1935 год.

вечето от тях овчари, чиито потомци заселват много села в Провадийско и Добруджа. Един еркечанин, по име Ради, се преселва към средата на XVIII в. в Котел. Тук син му Стойко, бащата на капитан Мамарчов, се е оженил за мома, която ражда трима сина — Ради, Стати и Георги — и една дъщеря, на име Руса, която става майка на знаменития Георги Раковски. Последният е, според това, племенник на Георги Мамарчов[1]. Как са развива младият Мамарчов, роден вероятно около 1786 г. (тъй като Раковски знае, че на о-в Самос Мамарчов е бил в 1846 г. шестдесетгодишен), къде ходи и с какво се занимава, не ни съобщава никакъв спомен. Може да се предполага, че като възмъжава, Мамарчов потегля „на работа" с другари „цяла дружина" (семейно предание) за Влашко, от гдето се прехвърля в Русия. За 1812 г. ние знаем вече положително, че той се числи в руската армия, навярно като доброволец в „Земское болгарское войско" под началството на ротмистъра Витикиоти. А в 1828 г., по свидетелството на Раковски, вуйчо му бил взел участие в обсадата на Силистра от руските войски, като показал „голямо юначество" — именно преминал с едно отделение от 300 избрани доброволци Дунава, като завладял крепостта откъм една главна табия и обърнал топовете към града, с което принудил турците да отстъпят силната крепост на русите. „За това негово витяжно дело", разказва Раковски в своя Горски пътник от 1857 г., „проводи му се орден Св. Анна и скъпоценна сабя от руския цар Николай. Той капатин Боюклю бе заслужил и в 1812 лето, и за храбростта бе му се дал още от него време орден и хоругва светого Георгия." Едно случайно открито напоследък свидетелство от 1829 г., подписано от „Капитан Буюклу", „началник болгарскуй волинтирскую команди", показва, че нашият котленец е достигнал отпосле по-висок чин на руска служба, при което печатът на този документ ни представя конник (Св. Георги), с корона и кръст отгоре и с дата 1821 г. Последната година указва, може би за някакво участие на капитан Георги във въстание-

[1] Срав. Ст. Романски, Въстанически начинания на Георги Мамарчов, Буюклю, Сборник по случай. . . . . на Заверата от 1835 София 1935, 37 сл.

то, повдигнато във Влашко от княз Ал. Ипсиланти[1] Голямата „Завера“ в Гърция, в която проявиха чудеса от храброст български войводи като Марко Бочар, Хаджи Христо, Хаджи Михаил и др., не е оставила навярно спокоен котленеца с буйна кръв, доказал своята решителност, и може би начело на мнозина българи от Влашко Георги Мамарчов се е намесил на страната на бунтовниците, обявили война на Турция. Но, потушено въстанието от 1821 г., Мамарчов се е прибрал на руска служба, дочаквайки по-благоприятни за свободата на България дни. Защото при оная „Завера“, обхванала не само Гърция и Влашко, но и много български градове (гдето интелигентни българи са влизали в тайните патриотични съзаклятия), се е мислело за пълно отхвърляне на турското владичество и за освобождаване на всички балкански народи от вековното иго.

II

Но ето че настъпва друг исторически момент, способен да подхрани българските надежди. В 1828 г. избухва една нова руско-турска война, която като че ли означава край на християнското робство в пределите на турската империя. И когато Дибич Забалкански преминава с руските войски Стара планина и се насочва към Одрин, неочаквано за своите съграждани, Георги Мамарчов пристига в Котел, начело на 500 български доброволци, постъпили на руска служба и организирани от него. Пак Раковски ни съобщава, че идеалът на Мамарчов оставал същият — „да помогне и своему отечеству, заради което служил с толика ревност в руските победоносни походи“. Гърция, Сърбия, Влашко са спечелили вече известна автономия и национално признание — нима България не заслужава същото и ще остане по-назад? И Мамарчов, чийто поглед отива далеч, чиято вяра не отстъпва пред никакви спънки, чертае плана си

[1] Срв. Ст. Романски, „Георги Мамарчов и доброволческата му команда от 1828 — 1829 г.“, Спис. на бълг. академия, кн. XXII, 1921, 175 л.

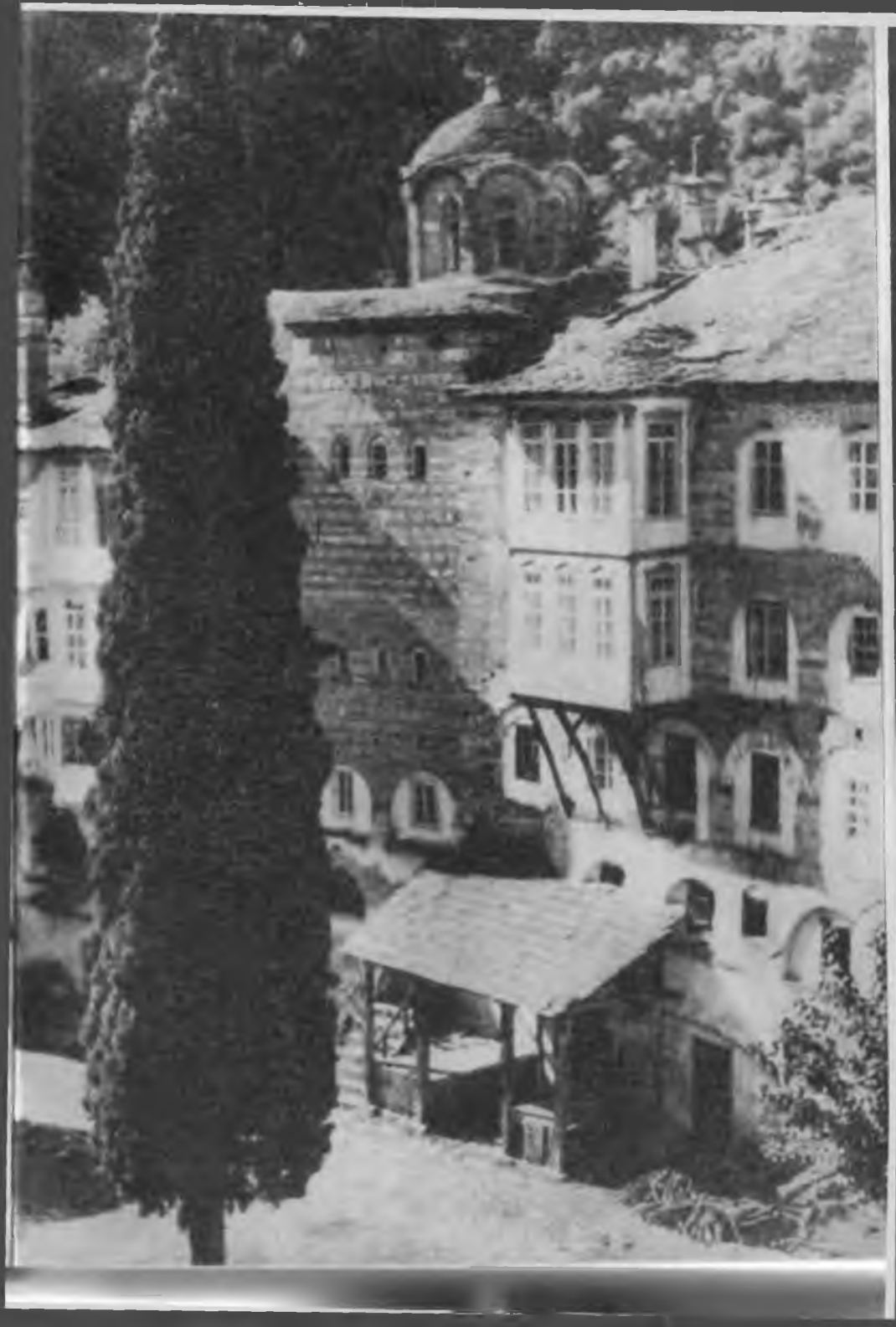

за един широк революционен почин, който би довел до осъществяване на съкровения блян. „Негова цел и намерение беше, продължава Раковски в Горски пътник, да съсредоточи окрестная села и град Сливен и да се управи на Велико Търново, где тържествено да поздрави и събуди отдавна заспалого българскаго лъва под народни знамен и с радостная свободи тръба ... Попърви българи са съединиха с него и дочакаха го като от Бога проводен техен спасител ... Общий възторг владееше между народу. Това намерение се съобщи и на отделни места из България."

Но планът на Мамарчов не се посреща благосклонно в руската главна квартира на Балканите. Сключеният между русите и турците на 2 септември 1829 г. в Одрин ,при условия, които внасят голямо разочарование между обнадеждените тогава българи, Дибич Забалкански решително не може да допусне едно ново раздвижване на Балканите, което би поставило на опасно изпитание изтощената руска армия и би застрашило всички постигнати от русите политически и военни придобивки. Волята на българите да получат нещо подобно на това, което е осиурено чрез мирния договор за Влашко и Гърция, стои в разрез с дипломатическите възможности на Русия. И ако някои английски агенти подбуждат в Сливен и в други наши градове населението към нов отпор, към извоюване на свободна българска държава, руските власти решително се обявяват против каквото и да било бунтарско движение в тила си. Един знатен англичанин внушавал на българите под Балкана: „Сега е време удобно да се освободите и вие от робство. Англия ще ви помогне. Ние нямаме никаква друга цел и мисъл за вашето отечество, но искаме да бъдете и вие свободни — само за да има едно междустение между Русия и Турция." Руските власти дочуват за тази английска агитация да се създаде от независима България такава преграда между северната славянска империя и османската държава и столица — и те турят ръка върху инициаторите на плана за въстание. В Сливен, гдето квартирувал Георги Мамарчов, внезапно пристига едно казашко отделение от 200 души, изпратено от Дибич, и то отвежда под стража българския вожд в главната руска квартира. На останалите съчувственици

на идеята за освобождение Дибич поръчва да се каже: „Българи, стойте си мирно, че ще обърна аз топовете..." Как точно е бил мотивиран отказът, не се знае, ясно става само невъзможността за Русия да поднови войната. „И така, бележи съкрушеният при спомените си Раковски, българокая възраждаема уже надежда изчезна и се изгуби с лишение еднородного им представителя и с Дибичовое заплашване. Народ колико леко бе дошел в възторг, толико повече падна в отчайване."

За агитацията на Мамарчов между сънародниците му и особено в Сливен ние научаваме някои подробности от мемоарите на д-р Ив. Селимински. Сам този учен и смел мъж е бил един от българските въстаници, взели участие в гръцката завера от 1821 г. Станал после учител в Сливен, той организира гражданите от еснафа в едно Народно братство, което има за цел да сплоти патриотически надъханите мъже, за да защищават те своите икономически и национални интереси и да подготвят народа за решително действие в часа, когато България трябва да се вдигне и извоюва своята свобода. При избухване на войната от 1828 г., радостта на Сливенското братство е велика. Тя не трае обаче дълго: между превземането на Сливен от русите и сключването на мира през 1829 г. изминават само 21 дни. Решението на русите да се оттеглят от България и да възвърнат страната отново на предишните й господари, турците, хвърля в неописуема мъка гражданите. Те са се провинили доста пред турската власт, за да не очакват нищо добро от нея, въпреки всички успокоения от руските окупационни части, и мнозина започват да се каят за увлечението си, за неочаквания обрат в събитията, изненадали ги страшно, мислейки, че императорът е могъл да внесе в мирния договор някоя благоприятна за българите кауза. Възникват тогава разногласия, така че при повишено настроение, при отчаяние и озлобение, гражданите се разпадат на няколко групи. Едни искат да се изпроси всеопрощение от султана, за да се обезпечи градът след руското оттегляне срещу турско отмъщение; други настояват да се изсели народът във Влашко или в Русия, за да се освободи той веднъж завинаги от турския гнет; трети — по-младите и по-буйните, и то начело с капитан Мамарчов — вземат решение

да въстанат всички българи, за да опитат честта си в открита борба срещу турците. Мамарчов проповядва ототкрито бунта ,въпреки руското неодобрение; но неговата непримиримост среща рязка опозиция в лагера на поблагоразумните, които виждат, че нищо добро не може да се постигне по тоя път, при липсата на оръжие, при малкия брой юнаци, годни да всюват, при всеобщата дезорганизация на народа и при пълната невъзможност да се получи чужда помощ. На някои от събранията, гдето се обсъждат разните предложения за изход от трудното положение, стават ожесточени спорове, и Георги Мамарчов и Ив. Селимински си отправят взаимно резки порицания. Селимински обвинява в мемоарите си Мамарчов, че той служел на чужди политически цели, че бил именно оръдие на поляците, които искали да побъркат на русите, за да обяват сами въстание (което и било сторено в 1830 г.). Освен това. Селимински е недоволен от русофобията на Мамарчов, бидейки сам убеден, че русите само по неволя са вдигнали ръка от българите, но че били всякога готови да им помогнат. Найсетне, разсъдливият, критичният Селимински не е във възторг от характера, от буйната решителност на Мамарчов, когото разбира толкова малко, че го подозира дори в лекомислен авантюризъм и в слабост към плячкосване и лична корист — което е само фантазия, недоказана с нищо.[1]

III

Между това, като забелязват бунтарското настроение сред българите и непримиримото становище на Мамарчов, русите нареждат за арестуването на котленския патриот, водач на крайните елементи. Мамарчов бива отведен в зимната квартира на Дибич в гр. Анхиало. Щом узнали това, съчувствениците му от Сливен и Котел се събират в дома на Стойко Попович, баща на Г. С. Раковски, и след дълго обсъждане решили да изпратят една писмена жалба до Дибич, чрез особена делегация. В

[1] Виж обвиненията в „Библиотека д-р Селимински", кн. IX от 1928 г., 75,80 сл.

жалбата, снабдена с много подписи и печати, се излагало плачевното положение на българите под робство, изтъквало се особено, как непоносимо се влошава това положение след всяка руско-турска война. „А най-паче сме страдали в время рата Русии с Турция; понеже от една страна земя наша се тъпче от руския войски, добитък губиме, жетва, лозя, все се разорява и разграбва, от друга же страна храниме небройни войски турци, и теглиме най-големия свирепства в това растояние, когда най-много беснее турско зверство разярено, что има рат съ наши единоверни руси братя. А пощо побеждени се завръщат за Азия и другаде, разпръсват се по вся България, и тогава е голям страх и ужас за бедни българи. От где поминат, колят, бият, горят, грабят и робят“ . . . И просбата завършва тая картина на черната съдба с обръщението: „Того ради молиме покорно милостиваго господаря военоначалника Дибича, в име Негов. Велич. Царя Николая, да освободи наш брат и съотечественик капитан Георгя С. Мамарчова и да остави нас бедни свободни да изпитаме и ми в това благовремие наше счястие с турци.“

Дибич отхвърля просбата и препоръчва на българите мир и търпение, успокоявайки ги с някакъв ферман за амнистия, който Високата порта в Цариград щяла да издаде. Но българите изпадат в голямо отчаяние, като знаят реалната стойност на една турска амнистия и ужаса, който ги очаква след въдворяване на турските власти. И те решават тогава да емигрират в Русия. Тежката история на това изселване, обезлюдило източна Тракия и засегнало хиляди български семейства, които напускат дом и имот, за да търсят свободен живот под едно чуждо за тях небе, е разказана с дълбоко чувство на състрадание от д-р Селимински, в посочените негови мемоари от 1855 г. (кн. I, II, IX). Колкото до Мамарчов, той бил изпратен от Дибич с казашка стража в Букурещ, за да бъде там съден от руския наместник. Как се е оправдал, това Раковски, единствен свидетел в случая, не знае; чуло се само толкова, че след известно време Мамарчов бил назначен за градски управител на Силистра ,гдето отишла и жена му, сливенка. Силистра останала именно след войната в залог на русите, докато

Турция изплати наложеното от мира парично обезщетение.

И ето, като градски управител на руска служба, Мамарчов не забравя сънародниците си роби, не престава да мисли за изпълнението на оня смел проект, превърнал се в натрапчива идея, в скъп сърдечен блян. Какви чувства го вълнуват, какъв план има той за организирането на едно голямо българско въстание, на кого най-напред доверява намерението си, в какъв момент, вътрешно и външно-политически, смята той да повдигне народа, след като са го подготвили апостолите на това героично дело, не ще узнаем никога, поради бедната историческа традиция. От малкото сигурни вести и несигурни спомени може да се заключи само толкова, че търновските съзаклетници са се били споразумели с Мамарчов в Силистра — не по-късно от 1833 — 1834 г., тъй като за Коледа 1834 година се е предвиждала възможност да избухне въстанието, отложено после за пролетта 1835 г.[1] Доколко приготовленията и организацията са били напреднали, можем да съдим по факта, че Мамарчов напуска длъжността си в Силистра и пристига преди Великден 1835 г. в Търново, за да поеме лично ръководството на работите.

В Търново главни съзалятници са били неколцина видни търговци и интелектуалци, между които първо място държали Велчо Атанасов (от там и „Велчовата завера" за цялото предприятие), Иванаки Йонков, Колю Гайтанджията, Желязко Бакърджията, даскал Андон Никопит и др. Видна роля между съзаклятниците на околните балкански селища са играли Хаджи Юрдан Кисьов Брадата, първенец от Елена, и игуменът на Плаковския манастир, хаджи Сергий. Тъкмо в Плаковския манастир са ставали последните съвещания между посветените в голямото народно дело, и там отива от Търново и сам Мамарчов, който до тогава е живял у Велчо Атанасов.

Велчо, мъж на 57 г., когато се организира Търновската завера, се отличавал с будна мисъл и твърда решителност. Роден около 1778 г., той забягнал към 22-та си година, поради някаква свада с турци, в Букурещ, после в Брашов и Будапеща, гдето се предал на търго-

[1] Срв. П. Кисимов, Исторически работи II. София 1900, 71 нт.

вия. От тук той изпращал стоки по параходите на Дунав за Свищов и от там за родния си град Търново, който става основен търговски център за балканското население на юг. Към 1809 г. той се завръща в Търново и разширява от тук връзките си със Запад и с Русия, отгдето докарва платове, галантерия и стъклени материали или съдове, складирайки ги в собствените си магазини. Печелейки популярност сред населението, при честите си търговски пътувания до Свищом, Русе, Ловеч, Елена, Габрово, Дряново и други места, той не остава чужд на копнежите по свобода на по-съзнателните си приятели, между които тогава се е числял и Георги Мамарчов. При идването си от Силистра в Търново последният носел винаги руската си офицерска униформа и се спирал често в дома на Велчо, гдето са се устройвали и срещи между привържениците на смелия план за въстание. Установени подробностите на плана, минава се към подготовката на изпълнението му, при грижи за набавяне на оръжие, при упражнения за стрелба извън града и при определяне на четнишките главатари по разни места. Държало се е много на участието на майстора-сторител от София Димитър, който тогава работил при градежа на църквата в Преображенския манастир край Търново и бил натоварен от властите с възстановяването на разрушената през 1828 г. Варненска крепост, за която цел той трябвало да събере около две хиляди работници. Тази голяма група български патриоти е щяла да бъде добре въоръжена, за да застане начело на бунтовнишките чети и да превземе Търново, като свали войводата-аянин и обезсили турския гарнизон.

Всичко е вървяло благополучно, по нареждане на комитета, който бил положил клетва пред иконата на св. Богородица. На бащата на Петко Славейков, Рачо Казанджията, е било възложено да лее куршуми и прави фишеци; почиствало се е старото оръжие и се е набавяло ново; шиели са се дрехи за въстаниците и приготвяли са се от кожари цървули; мислело се е дори за кръстчета жълта тенекия за калпаците на юнаците; не се е забравяло и знамето. Съзаклетниците пренасят през пролетта на 1835 г. седалището си в Плаковския манастир, гдето нищо не е могло да смути грижите около организирането на тайното народно дело.

Въстанието бива осуетено по най-неочакван начин и то поради черно предателство.

Раковски именно излага така печалния край на търновската завера. Според него, „почетният и разпален родолюбец Хаджи Юрдан, Старият, като желаел да посвети в светото народно дело своя близък роднина, Хаджи Юрдан Младия, поканил го на срещата в манастира, за да положи там клетва пред другарите. След като младият Х. Юрдан положил клетва, съобщили му всички подробности и всички лица около проектираното въстание. „Потом, разказва Раковски за този нов съзаклятник, здрависа се с тях и като им отдаде юдовая предателска целувка, отлъчи ся уж да си иде у дома си и да ся приуготви. Но он, проклятий черн предател Юда, вместо да иде в Елена, управи се право в Търново до тогдашнаго митрополита гърка Илариона, от остров Кандия родом, и издаде му все що е видел и научил. Безбожний той грък митрополит абие (веднага) поведе и отведе го нощем при търновский управител, и изказа ведно с него все.“ Узнал за опасните хора и кроежи, управителят нарежда да се съберат множество въоръжени турци, които праща да обсадят манастира и да заловят съзаклятниците. Но в манастира разярените „като азиатски люти зверове“ турци заварили само Мамарчов, игумен Сергий и даскал Антон. Тях ги завързали и откарали в Търново, а манастира разграбили и осквернили. като изболи с ножове очите на светите образи. Доведените в Търново и хванатите тук и в Елена останали съзаклятници били без всякакъв съд избесени. Между тях се намирал и Юванаки от София (в действителност това е майстор Димитър Софиялията, който ръководел работниците за поправка на Варненската крепост и който щял, според Кисимов, да се присъедини със своите хора към въстаниците на Мамарчов, като се загради и оръжието в крепостта). Най-жестоко пострадал игуменът Сергий: нему вадили зъбите с клещи, забивали му борина под ноктите, подложили го и на други нензказани мъки. „Той е достоен, пише покъртеният при спомена Раковски, да ся счисли в ред на светии великомъченици, понеже издъхна под такива мъки за вяра и за отечество. Вечна ти памет, родолюбче Сергие! Доще време да ти въздигне български народ храм.“ Едничък не-

засегнат от кървавата разплата останал предателят. „А новий Юда, младий Хаджи Юрдан от село Елена, той е и до днес жив, получи орден от султана и преимущество, за да не плаща никакво даждие доде е жив".

IV

Според други свидетелства на съвременници, събития та са се развили малко по-иначе. Френският учен славист Сиприен Робер, който посетил наскоро България и събрал сведения за Велчовата завера в самото Търново, говори също тъй за участието на хаджи Йордан Стария и на един калфа-баши от София, както и за мъките на игумена, но без да именува Мамарчов изрично (става дума само за един българин на служба в руското посолство в Цариград, който насърчил въстаниците с обещание за помощ от царя и който после побягнал и се скрил в посолството). В замяна, С. Робер знае за извеждане на съзаклтяниците пред съд и за голямо насилие над тях, което ги накарало да обвинят в съучастие 80-годишния търновски митрополит. Иларион, ужасен, отхвърлил обвинението, проклел ги и поискал смъртното им наказание. Но едва ли е вероятно, мисли френският автор, подобно съучастие на стария фанариот, и очевидно заловените българи са искали чрез подобно показание да спасят от бесилка истинските патриоти.[1] За всеки случай, френският писател се изказва с голяма симпатия за тази злочеста „търновска хетерия, съставена от елита на народа", мислейки, че „нейните дела, нейните нощни съвещания, забравени сякаш от историята, ще бъдат славни един ден".

Според спомените на самите търновци и еленчани, събрани отпосле от д-р Васил Берон (Археологически и исторически изследвания. Търново 1886, 211 нт.), и П. Кисимов (Исторически работи II) съзаклятниците в Плаковския манастир били издадени от младия Хаджи

[1] Cyprien Robert, Les Slaves de Turquie, 1844, II, 305—307.

Юрдан Кисьов, но не на търновския владика, понеже той също бил посветен в заговора (неправдоподобна версия!), а направо на търновския аянин, който бил събуден от предателя през нощта. Дори някои мислят, че е нямало изобщо предателство от посветен съзаклятник и че за готвеното въстание се било разчуло из цяла Елена и от уста на уста голямата тайна дошла до ушите на младия Хаджи Юрдан, чужд на делото. Тъй или иначе, смъртното наказание на виновните било наложено от меджлис, в който влизали аянинът, кадията, мюфтията, митрополит Иларион и някакъв арменец-бирник. Разпитани набързо, членовете на Заверата били обесени на Велики петък или на Велика събота, едни в града, други край града, на Марино поле и Дервенската порта. Предателят Хаджи Юрдан получил в награда широка червена мантия (бинии) и голяма парична награда.

Трудно е да се установи днес, как са се развили работите точно, но фактите, в едри черти, са известни. Какво става обаче с главния деятел на Заверата, капитан Георги Буюкли Мамарчов?

Както и може да се очаква, пред съда той се е държал мъжествено и тактично, без да прояви слабост да изкаже каквото и да било във вреда на другарите си. Той се е опитвал само да омаловажи почина за някакъв протест срещу турската власт, да представи за несериозно всичко правено от някои по-буйни патриоти. Бащата на познатия възрожденец Панталей Кисимов разказвал по-късно, въз основа на лични впечатления, следното за капитан Буюклиу: „Много куражлия човек беше. Когато го питаха в меджлиса, за какво е дошъл тук от Силистра и какво търси в манастира (Плаковския), той сербез отвърнал: — Викаха ме, и аз дойдох. Това ми е занаята. Аз съм волентирски капитан. Когато дойдох, питах ги: где ви са пушките, топовете? Где ви са хората? Нищо нямат приготвено. И аз щях да се върна пак на Силистра ,ако не бяхте ме докарали тук.

Наивно предаденият спомен крие нещо от казаното наистина, без да изчерпва целия разпит. За всичко станало Раковски ни е тук единствен свидетел. И неговите показания ни вдъхват повече вяра, макар да нямаме друго потвърждение. Изобщо той е добросъвестен в своите исторически съобщения, основани на личен опит.

а в случая изрично ни казва, че се намирал в писмена връзка с вуйчо си Мамарчов след заточението му.

Търновският управител (аянин) не посмял да обеси Мамарчов, поради руското му поданство и руската му униформа, затова го изпратил във Видин до Хюсеин паша, който пък намерил за нужно да го препрати в Цариград. Турското правителство, за да отбегне дипломатически заплитания, съобщило за арестанта си на руския посланик. Но този заявил, че не познава такъв човек... (Можем да предполагаме , че руското правителство не е желало да бъде заподозряно, че има някаква намеса във въстанието ,бидейки Мамарчов пълководец от руската армия и на руска държавна служба). За всеки случай, посланикът, преди да се откаже напълно от неудобното свое протеже, намира за целесъобразно да го изпрати в Одеса. Какво е станало тук с бедния Мамарчов, не знаем в подробности. Раковски съобщава кратко само толкова: „Росийское в Цариград посолство... изпроводи го в Одеса, де като го разжаловаха, т. е. като му зеха ордени, кои он съ кръв си и съ жертва живота си бе за храброст добил, предадоха го Туркомъ!"

Турците, изненадани от този странен жест — зачитането на чуждите държавни интереси — били затруднени как да постъпят с виновника. Да го погубят като вулгарен разбойник, би било все пак предизвикателство; да го пуснат на свобода — неблагоразумно насърчение на непокорните българи. Те решават да го пратят на заточение, за да го обезвредят окончателно. Но понеже, види се, случаят се е сторил твърде особен на султан Махмуд II, който минавал за човек с напредначави идеи, враг на покварата в управлението и привърженик на държавните реформи, той полюбопитствувал да види странния свой бивш поданик и настоящ размирник на раята. Могли бихме да се усъмним в съобщението на Раковски за тази среща — тъй невероятна на пръв поглед, — ако тя не беше настойчиво подчертана и веднъж и дваж от автора на Горски пътник и на Изступлен дервиш. И после: как бихме си обяснили изключителното великодушие на Високата порта към Мамарчов, ако да е нямало някаква пряка намеса от султана, спечелил една по-висока идея за организатора на Тър

новската завера? Тъй или инак, според Раковски, капитан Мамарчов се явява на тайна аудиенция при Махмуд II, поклонника на Петър Велики и изтребителя на еничарите, и влиза в разговор с него. Султанът го запитва: по каква причина е искал да повдигне България? И Мамарчов, който знаел добре турски език, отговаря „с най-голяма дързст", че докато турците се отнасят тъй свирепо и безчовечно с българите, не ще отбягнат подобно зло. „Султан Махмуд, благоразумен владетел, отговорил на това: — Аз съм добре познал това и ради того мое старание е да преобразя моя държава и да въведа равноправност... После е повелил да ся изпроводи капитан Георги на заточение в Азия на Коня (Иконион), где му определили обиталище прилично на неговия чин и ежемесечна платка за иждивение по 1500 гроша на месец, и особено препитание (таин), както се дава едному чиновнику турчину на неговий степен. Он свободно си носеше и в заточение скъпоценна сабя и войничко одеяние и разхождаше ся в садник. Великодушний султан Махмуд бе повелел строго тамошному управителю да му ся отдава всякое почитание. Това мнее съобщено от истаго капитана Георгя в лето 1841, с кого имах чясто дописи."

V

Раковски е тук категоричен, позовавайки се на изповедите на самия Мамарчов. И задоволството му от такъв край на опасното предприятие е толкова по-голямо, че все пак тежките народни жертви в Търново не отиват залудо: идеята на султан Махмуд за установяването на нов държавен строй (Танзимат), зачел народностите и способен да облечки положението на българите в политическо, стопанско и културно отношение, се дължи в известна мяра и на внушение от страна на смелия български революционер, запазил такова достойнство и в най-трудни моменти. В диалога си Изступлений дервиш от 1858 г., Раковски кара султан Махмуд, починал преждевременно още в 1839 г., да говори като сянка в задгробния свят с покойния Рашид паша, негов ми-

нистър на външните работи и важен сътрудник в реформената му дейност, и да споменава заговора на Мамарчов. „Нашата работа беше спукана“, мисли султанът с оглед към търновското въстание, осуетено чрез предателството на Иларион Критски... Положението на Турция след войната от 1828 г. било опасно. И ето Мамарчов изложил на султана страданията на българите и доводите си за реформи. Това подействувало силно. „То мне даде повод да ся размисля за вътрешно едно добро устройство управления и улекчения поданних — изповяда Махмуд пред събеседника си Рашид. От него Търновско праведно движение аз познах добре, че трябва и нужда необходима е за наша турска държава... да ся въведе равноправност и правдодеяние всям поданикам, без изключение и народности“...[1]

Връзката между Танзимата и Велчовата завера е в известен смисъл исторически вероятна. Бунтарското настроение, проявено в 1835 г., е било почувствувано като недвусмислено указание за едно силно раздвижване и като предтеча на други подобни избухвания. И правителството се вижда принудено да прибегне до реформи, които биха отслабили центробежните и революционните сили. Но все тъй несъмнена е връзката между Велчовата завера и Браилското въстание от 1842 г., в което главна роля играе вече младият, 21-годишен, Г. С. Раковски. Не напразно сам той говори в поемата си от 1854 (първа редакция на Горски пътник), че първи подтик към героична борба му е дал „ славният юнашки пример“ на вуйчо му, руски пълководец, и не случайно в 1840 и 1841 г., когато води преписка с Мамарчов, Раковски се сдружава с Иларион Михаиловски и прекъсва ученето си в Цариград, за да организира заговор между българските младежи в Атина и Цариград, после и в Браила. Подвигът на вуйчото значи тук много за ранното самоопределение на великия борец. И фактът, че от 1841 г. нататък Раковски приема името Георги — Георги Македон се нарича той като учител и революционер в Румъния, — отхвърляйки кръстното си име Сава, говори ясно за родството между две души,

[1] Раковски. Изступлен дервиш. Пловдив, 1884, 45

за култа у младия човек към личността на Георги Мамарчов.

Какво става по-нататък с пленника от Плаковския манастир?

В Коня Мамарчов се радва отначало на сносен режим, по изричното нареждане на султана. Наскоро при него се прибира от Силистра, за да сподели заточението и жена му, заедно с първата си рожба Марийка. Там те добиват още четири деца. Вярната съпруга ходи и в Цариград, гдето прави постъпки да освободи мъжа си. И тъй като в няколко години вината на Мамарчов била позабравена, опитът за избава успява: Високата порта се съгласява да пусне заточеника, но с условие да живее той вън от България. Мамарчов приема с радост условието и обещава да замине за Влашко или Молдава. „Но черната съдба не била изпълнила още своята злоба“.Щом фанариотската патриаршия и нейният предан помощник княз Стефан Богориди (също българин от Котел, отдавна приет на турска служба и твърде влиятелен в правителствените кръгове) узнали за решението, посъветвали Портата да не отпуска в чужбина опасния човек. По-добре било да се повери Мамарчов на наблюдението на самия Богориди, тогава управител на о-в Самос. И Мамарчов нямало що да стори, приел това предложение, отива заедно със съпругата си на острова, все като турски заточеник.

Наместник на княз Богориди на острова бил тогава Гаврил Кръстевич. Раковски, който не храни, по известни причини, симпатия към този свой съгражданин, представя в твърде мрачни багри поведението на Кръстевич към Мамарчов. Доколко тук има истина и доколко пристрастие, трудно е да се каже. Защото Кръстевич ни се разкрива чрез делата и чувствата си по-късно като отличен български родолюбец, неспособен за низост и за несправедливост към един свой сънародник, жертва на дълга си към отечеството. Вярно може да бъде само толкова, че Кръстевич, който не е по темперамент и идеи революционер, който държи на еволюцията в извоюване народностни права и на лоялната борба срещу беззаконията на Фенер и на политическата власт — който при това е висок турски сановник, загрижен да запази

честта си пред правителството — не проявявал към пленника, поверен му в Самос, някакво особено снизхождение. Обвинявайки Кръстевич в гръкоманство, в родоотстъпничество и в надменност към всички подчинени, Раковски вижда само външната страна при изпълнението на един служебен дълг и пресилено рисува издигналия се свой съгражданин като нехуманен господар и недостоен българин .Днес не сме в състояние да установим самата истина по въпроса, понеже, по всичко съдено, осветлението на Раковски в случая изглежда е крайно тенденциозно. Според автора на Горски пътник, неблагодарният към рода си княжески наместник се отнасял едва ли не варварски-грубо към капитан Мамарчов, тъкмо както и към простите гърци-островитяни. И понеже Мамарчов, със съзнание на военните си заслуги и на добитите си високи отличия, не могъл да търпи подобни унижения, нанесена му при това от българин, чието просто потекло знаел, и понеже проявявал дори презрение към него, Кръстевич си отмъщавал чрез още поголяма строгост, довеждайки бедния пленник до отчаяние. До стчаяние, мисли Раковски, тъй като капитан Георги, обиколен от съпругата си и от четирите си невръстни деца, нямало що да стори, особено когато „черната фанариотска душа“ прекратила месечната му субсидия. Така притеснен, Мамарчов изпратил семейството си в Котел, при сестра си, за да остане сам да търпи обиди и лишения.

Любопитното е, че някои самоски моряци гърци предлагали на заточеника да го избавят от „мъчителските ръце“ на сънародника му и го улеснят да избяга в свободното гръцко княжество, но той не приел това, надявайки се, че Русия ще го освободи сама един ден. Мамарчов бил изпратил на някои одески българи изложение за живота си и заслугите си в руската армия през 1812 и 1828 г., но и от тая страна не получил никаква помощ. Хвърлен отново в отчаяние, изгубил всяка надежда за милост и за свобода, той завършил дните си на остров Самос през 1846 г., достигнал 60-годишна възраст. Съпругата му, останала сирота вдовица, ходила в Русия и подавала заявление за издръжка на тежкото си домочадие, но не получила нищо.

Това е кратката история за възход и залез на един скъп български живот от началото на XIX век, и тя образува светла страница в хрониката на възраждането ни, отбелязала делата на велики мъже на просветата и на безстрашната героична борба. Мамарчов има всичкото право да бъде спомнян и чествуван като пръв революционер и войвода от голям стил, доловил правилно целите и средствата на народното повдигане и начертал идеала, който следват Раковски, Васил Вълков, Христо Ботев, Хаджи Димитър, Левски и Бенковски.

„НЕВЪЗМОЖНИЯТ ОБРАЗ“ НА Г. РАКОВСКИ

Някои тъмни епизоди от живота на революционера през 1853—1854 г.

I

Раковски като дервиш-бекташия

1. Интерес на биографиите към личността на Раковски. — С какво Раковски буди удивление и почит у съвременниците си. — Импулсивното в решения и действия; твърдост и самообладание в трудни моменти; где трябва да търсим истината на живота му. — 2. Съобщение на Драган Цанков за постъпване на Раковски в ордена на бекташиите: версията на Д. Юруков. — Шефът на полските емигранти в Цариград натоварва Раковски със съставянето на една чета, която да провъзгласи в Балкана българската свобода. — Раковски е назначен с ферман за преводач при Омер паша и отива при Дунавската армия. — 3. Показания на Филип Симидов въз основа на спомени от Др. Цанков. — Смес от „поезия и правда“ в чутото някога и записаното по-късно. — Версията на Симидов, сравнена с тази на Юруков. — Показанията на Цанков в анкетата на проф. Шишманов. — Отношенията между Цанков и Раковски след унията: взаимните им неблагоприятни преценки. — 4. Как Цанков запознава Раковски с поляка Пшевлоцки и как Раковски постъпва в ордена на бекташиите. — Нанка Тарпанска за дервишлъка на брата си. — Изложението на Раковски за дервишите в поемата Горски пътник. — Раковски посещава като дервиш едно дервишко теке в 1854 г. — Защо той крие участието си в ордена, пред свидетели и в Житието си? — 5. Повестта Изтуплений дервиш на Раковски от 1858 г. — Защо Раковски развива възгледите си по Източния въпрос под маската на дервиш? — Доколко е оправдано предложението за личен опит като основа на фикцията.

Като малцина мъже на нашето Възраждане, а може би и като никой друг, извън Левски и Ботев, Раковски се радва на едно изключително внимание от страна на биографите. Ако за някои крупни дейци от тази епоха ние нямаме дори що-годе задоволителни първи опити за биография, то за Раковски такива опити са правени по-често, а и отделни сериозни проучвания върху разни моменти от живота му също не липсват. Достатъчно е да се поменат — след некритичните по-стари биографски очерци на Ч. Попов, Ив. Адженов и други — по-обстойните и документални общи биографии или специални монографии на В. Петров, Б. Пенев, В. Киселков, К. Раковски, М. Балабанов, Ив. Д. Шишманов, Ст. Романски и др., за да се види, че към Раковски нашата историческа наука се е отнасяла със значително по-голям интерес, отколкото към П. Р. Славейков напр., макар животът и делата на последния да заслужават същото грижливо изследване. Особеното внимание, което се е обръщало на Раковски, се дължи не само на значителната му роля в националното ни раздвижване към средата на XIX век, но и на самия буреи живот и на горещия темперамент на този велик борец за свободата и просветата на българския народ. И ако в заслуги могат да му съперничат и други изтъкнати личности на епохата, то в променчива лична съдба, в страст за приключения и в героична решителност при догонване на начертаните цели той почти няма съперници. Тъкмо с тази страна на характер и подвижничество Раковски е будил от рано ,и още приживе, силно любопитство, примесено с възхищение у едни, с недоумение у други. Толкова превратности по житейския път на Раковски, толкова мъчителни изпитания и преследвания, толкова неустрашим дух, поддържан и до последен час, не са могли да не поразяват въображението на съвременниците.

Още юноша в гимназията, Раковски занимава съгражданите си в Котел и българите в Цариград със своя буен патриотизъм и своите младежки увлечения, при което негов кумир и вдъхновител е все тъй смелият и готов на самопожертвуване за народа си Неофит

Бозвели. Малко по-късно, като организатор на Браилския бунт от 1842 г., той си спечелва славата на революционер, вдъхновен от примера на вуйчо си Георги Мамарчов. Съчетавайки пламенния порив на Бозвели и на Мамарчов с наследните от баща си обществени добродетели, той ще бъде дотолкова по-честит от тях, доколкото може да пожъне по-големи успехи и да види широк кръг последователи, прегърнали идеала му и тръгнали по стъпките му. Негови преки ученици са не само изпъкнали личности на революцията или на литературата като Хр. Ботев, В. Левски, Ст. Караджа, Васил Друмев и т. н., но и безброй други по-скромни и все тъй смели патриоти. След толкова опасни премеждия, и поучен от жесток опит, той пак няма да укроти кръвта си и ще застане в центъра на непримиримата борба срещу Фенер и срещу турската тирания. Като хайдутин, като публицист, като писател и като учен историк и етнограф, той действува неуморно за победа на българската идея и фанатизмът му заразява множество млади патриоти, проникнати от чувство на дълг и на чест в името на отечеството. В пълна противоположност към Байрон, който мисли, в омразата си към консервативни английски среди, когато потегля да се бори за освобождението на Гърция: „Костите ми биха се отказали да почиват в английския гроб", нашият Раковски изповядва, из неизкоренимото си родолюбие: „Аз съм всякога бил българин и ще бъда не само до гроб такъв, но още и после смъртта си ще оставя завещание, и прахът ми да се не смеси с друга народност."[1] Смъртта на Раковски в навечерието на великите събития, които той предугажда и подготвя между българите, туря рано край на безброй тревоги и почини, но тя подчертава още по-ярко изключителното естество на волята му и на талантите му. Около неговото име и неговите подвизи се създават легенди, които не знае никой друг двигател на революционното или културното народно дело. Ако още в 1839—1840 г. мирните просветители Иван Богоров и Иван Добровски са учудени от патриотическата екзалтация на Раковски, тогава ученик в Ца-

[1] Ч. Попов, Черти из живота на С. С. Раковски (1893), 91; Архив Г. С. Раковски, изд. БАН, т. I (195 г.).

риград; ако в 1858 г. Славейков признава за емигранта Раковски: „Аз зная неговата пламенна душа и почитам неговото тъй да се каже неистово родолюбие, което не е дадено всекиму"; то Иван Вазов, в „Епопея на забравените" от 1882 г., запечатва в пропити от патост стихове такъв образ на революционера:

Мечтател безумен, образ невъзможен,
На тъмна епоха син бодър, тревожен...
Душа пълна с буря, с блясък и със нощ...
Твоят живот целий беше един блян!...
Един само буден сред толкова спящи...
Тук мъдрец замислен, там луда глава,
Мрачен узник във Стамбул, генерал в Балкана,
Поет и разбойник под съща премяна...

Вазов излиза при своята епическа възхвала от един установен в паметта и въображението на съвременниците портрет, от една устна и писмена традиция, в която, като изключим възторжения тон, всичко иска да бъде съгласувано със самата действителност. Защото несъмнено тази поетическа характеристика, освободена от условните хиперболи и сведена към реалната си житейска основа, улучва вярно оригинала. Касае се при Раковски за една емоционална, волева и интелектуална личност, която поразява с рязко изпъкналите си черти и с органическата си цялост. Бие тук на очи, при най-същественото на характера, както благородството на идеите за обществен дълг и любовта към всяко историко-филологическо знание, което може да послужи на националното въздигане, така и склонността към целесъобразни опасни предприятия, неизтощимата енергия в отстояване на плановете, повишеното чувство на лично достойнство и способността за позволени от високата цел компромиси, които биха спънали по-слаби и колебливи души. Без да навлизам сега в по-обстойни психологически разяснения, каквито съм дал вече веднаж,[1] искам да се спра само на една особеност в този сложен и своеобразен вътрешен свят: на импулсивното в решения и действие. Имам пред очи неудържимо-сме-

[1] „Раковски и Горски пътник", Сб БАН. IX (1917), 10 нт.

лото и дори невероятното, което бързо поставя всички съображения на ума в услуга на волевия лайтмотив, както той с необходимост произтича от някои съкровени духовни заложби и от инстинкта за самосъхранение. Почти всякога Раковски реагира на впечатления и на стечения на обстоятелствата, които го поставят на изпитание, с твърдост и самообладание; и често попада на хрумвания, които граничат с безразсъдното или ексцентричното за други натури, по-малко гъвкави в приспособяването си към нуждите на момента. „Луда глава“ може да бъде наречен той само в този преносен смисъл, че схваща трудната задача откъм най-рискуваната ѝ страна, макар и само след като правилно е преценил изгледите за успех. Грижата за някои странични последици го занимава само дотолкова, доколкото трябва да се спаси най-ценното — животът и честта. От тази гледна точка Раковски се явява представител на ония екзалтирани натури, които не изключват в делата си нито зряло обсъждане, нито ловко пригаждане. „Тактът“ на този протей зависи от множество мотиви, така че подчинение или примирение в едни случаи е тъй естествено за него, както отпор и отчаяна съпротива в други. „Авантюристичната“ жилка, която той дължи на майчиния си род, е подчинена на строго начертани задачи. Еднакво и в научните си теории, и в революционните си замисли той влага само толкова фантастика, толкова произвол, колкото разумът му и добре разбраният общ интерес търпят. Така „истината“ на живота и на духа у този тъй релефно очертан за въображението ни герой на дълга трябва да се търси на границата между правилното за мнозина и изключителното за него, при наличността на привидни противоречия и на мнима неправдоподобност.

2

Между случките в живота на Раковски, при които поличава всичко проблематично, всичко загадъчно и оригинално на духа, спадат три-четири епизода, неизвестни в по-широк кръг или недостатъчно уяснени в биографиите откъм същина, подбуди и обстоятелства.

Сведенията, с които разполагахме до сега, не даваха основания за сигурни заключения или осветления; някои от тях будеха дори пълно недоверие при оскъдността на спомените или странния характер на случките. Няколко нови вести, открити в по-стари устни показания или в писмени извори, идват да вдигнат отчасти булото, спуснато над миналото, така че „легендите“ или фрагментарните загатвания получават донегде своята реална историческа стойност. Разбира се, и този път между документална сигурност и хипотеза за истинност не би могло да се тегли рязка разграничителна линия, както ще стане ясно от следващите издирвания.

Един от най-любопитните епизоди в романтичното житие на Раковски образува, несъмнено, разказът за неговото постъпване в някакъв дервишки орден. Доколкото виждам, никой от по-новите биографи не е засягал този толкова интересен момент от вътрешния и външен живот на автора на „Горски пътник“. Единствено аз, в книгата си върху Раковски от 1922 г., бях споменал пътем за това. Като говоря именно за неочакваното връщане на Раковски в Цариград, след разпускането на четата му в Балкана през 1854 г., аз забелязвах: „Не знам доколко има право Драган Цанков, когато разказва, че Раковски бил се преоблякъл тогава като дервиш, с обръсната глава и живеел в едно дервишко теке“.[1]

Осляняйки се тук само на случайното свидетелство на Драган Цанков, някогашен близък приятел на Раковски в Цариград, аз се колебаех да му придам сериозно значение. Причината бе, от една страна, че никой друг по-стар мемоарист не загатваше нищо подобно, въпреки голямата слабост на близките около Раковски да приписват разни баснословни подвизи на бунтовника. Причината бе, от друга, че не можех да се доверя на едно съвсем изолирано показание, дадено при това не направо от Драган Цанков, човек иначе положителен и враг на легендите, а от приятеля и почитателя му Данаил Юруков. Именно във вестник Балканска трибуна от 1911 г., брой 549, Юруков бе поместил статийката си, озаглавена „Един спомен за

[1] Срв. Г. С. Раковски. Живот, произведения, идеи (1922), 54.

дядо Цанков", която бях чел на времето и от която собствено излизах, когато изказвах недоумението си относно дервишлъка на Раковски. Отнасяйки се в 1922 г. скептически към всички подобни вести, аз оставих без особено внимание този кратък разказ, който сега, в осветлението на други разкази и показания, добива малко по-друг и като че ли напълно достоверен характер.

Данаил Юруков, родом от Брацигово, е известен като политически сподвижник на Константин Величков в Източна Румелия и като един от основателите на Народната партия там. По-късно той е последовател на Драган Цанков и на Костантин Стоилов, при което в центъра на политическото му верую стои русофилството и привързаността към конституционно-парламентарния режим. В своите хубаво написани „Спомени из политическия живот на България" (1932) той излага подробно всичко видено и преживяно между 1858 и 1918 г., като между другото се спира и на емигрантството си в Цариград през 1886—1887 г. Преследван тогава от русофобския режим в България, той избягва в турската столица и дружи там с някои емигранти от лагера на Цанков.[1] При обсъждане на положението в България често спомените са връщали този приятелски кръг към по-далечното робско минало, изпълнено с блянове за честита и честно управлявана България. Но не в своите систематично изложени бележки за този период от живота си, а в една случайна вестникарска статия, подсказана от незнаен за нас повод, Юруков разказва за чутото от Драган Цанков върху посочения любопитен епизод от живота на Раковски през 1853 или 1854 г. Именно, като ходел често на гости у Цанков в Цариград и като излизал понякога на разходка с него из гористата околност на Буюк-дере, Юруков чул от него една твърде занимателна „историйка" във връзка с русофилството и русофобството на някои българи. „На младини и аз бях русофоб", забелязал Цанков. И разказал как някога бил голям приятел на полските емигранти от 1848 г. в Турция и как бил усвоил от тях убеждението, че русите не само са врагове на българската култура, но се и домогват да обсебят българските

1 Д. Юруков, Спомени (1932), 158 нт.

земи. Веднаж — това било след пристигането на княз Меншиков в Цариград през 1852 г. — шефът на полските емигранти срещнал Цанков и го запитал: „Можете ли ми намери 20 души българи, които да отидат в Стара планина, за да извикат: „Да живее свободна България?“ — Цанков, учуден, възразил: „Как тъй, ами после турците?“ Но полякът го успокоил, че всичко ставало със знанието на правителството и че се касаело „да се помогне на политиката на Европа против Русия“. Въпросът бил там, че Русия искала права за християните на Балканите, а Европа щяла да й каже: „Нямаш право да се застъпваш за християните — ето българите сами ще се освободят.“

Драган Цанков, надъхан с русофобски идеи от поляците и от техните помощници езуитите, т. е. католиците от ордена на лазаристите в Сан-Бенедето, Цариград, и доверчив като всеки млад човек, се сетил тогава за Раковски. Споменът му продължава така:

„Сава Раковски по това време се намираше в едно дервишко теке в Рекидър. Той като търговец беше изгубил състоянието си, живееше в текето, за да се храни. Аз отидох и го намерих. Той се беше облякъл в дервишки дрехи и бе с бръсната глава, като дервиш. Попитах го: „Що търсиш тука, бе кюлхане?“ Отговори ми: „Що да правя — трябва да се яде!“ Тогава аз му казах, че има за него една работа. Той напусна текето и дойде ведно с мене. Ние, заедно с шефа на полските емигранти, отидохме във френското посолство, гдето дадоха пари на Раковски да се облече и въоръжи 20 души и за него особени 500 лири турски, а мен дадоха пари, за да отида в Свищов и да почна издаването на един вестник, с който да проповядвам, че България трябва сама да се освободи.“ Цанков отишъл първо с Раковски в Стамбол. Там те облекли, въоръжили и снабдили с коне 20 души българи, „повечето панагюрци“. Когато Раковски потеглил с тях за Стара планина през Одрин, Цанков заминал за Свищов. „Условието ни беше, че щом те извикат от планината „Да живее свободата“ — и аз ще почна да проповядвам във вестника си, че нямаме нужда от чужда помощ. Това беше през пролетта. Аз в Свищов издавах вестника до есента обаче никакъв глас не се чу от Балкана.“

И ето, един ден, през есента, рано сутрин, когато Цанков пиел чай в къщи, в Свищов, пред него се изправил Раковски, придружен от някакъв панагюрец.

— От къде идеш, бе? — запитал го Цанков.

— От Видин — отговорил Раковски.

— Ами какво стана свободата?

— Ще ти разправя — рекъл той, и излязъл за малко.

Но в това време панагюрецът, който придружавал Раковски,

успял да подшушне на Цанков: „Не го вярвай, защото ще те лъже. Той още в Едрене влезе като драгоманин във войската на Фрик-Омер паша, главнокомандуващ на турските войски, и мене взема заедно, та отдихоме с войската във Видин. Там стояхме до сега и тази сутрин пристигнахме с парахода. Другите другари ще пръснаха още в Одрин.“ Като се завърнал, Раковски разправил на Цанков, че бил намерил за по-добре, вместо да ходи в Балкана, да се запише като преводач в турската войска, „та по този начин да'й нанесе по-голяма вреда, като я изложи по някой начин на опасност“.

Разказа си Цанков завършва пред Юруков със спомнянето, че след това Раковски заминал за Влашко, а сам Цанков потеглил за Цариград. „Та искам да ти кажа, че нашите страдания всякога са били за този Босфор и за този Цариград, а пък и европейската помощ за нас е била все такава, каквато ти я разправих сега. Ти недей се чуди на това, че едно време на младите години съм бил русофоб, а сега русофил.“[1]

3

Този разказ на Д. Юруков, който будеше отначало у мен голямо съмнение, получи неочаквано известно потвърждение през 1923 г., когато се сдобих от Филип Симидов, някогашен революционер и приятел на Драган Цанков, с няколко писмени спомени за Васил Левски и Раковски. Именно, след излизане на книгата ми за Раковски (1922) аз бях се обърнал към Симидов в гр. Русе с молба, да ми запише това, което знае за двамата велики апостоли на революцията, както го е слушал от по-стари свидетели или сам помни от преки наблюдения.[2] Понеже в големия си биографски очерк за Раковски, печатан в списанието Поборник-опъл-

[1] „Балканска трибуна“, 1911 г., бр. 549. — Срв. целия спомен с прибавка I тук, на края.

[2] От кратката автобиография на Ф. Симидов, напечатана в масонския орган Зидарски преглед, год. III (926), книга I—2, стр. 34—46, и от биографския очерк за Симидов, писан от А. П. Стоилов, в. Независимост, г. IV, бр. 955, 5 юли 1924 г. (зает от сп. Светлина), извличаме следните подробности:

Роден бил Филип Симидов на 25. V. 1852 г. в Търново, гдето завършил V клас при учителите Н. Михайловски, Т. Шишков, А.

Гранитски и др. и при съученици М. К. Сарафов, Ст. Стамболов, Т. Луканов, П. Станчев, Ив. П. Семерджиев и др. После братята му Христо и Димитър го изпратили в земеделско-горското училище в Букурещ, но в месеца преди да го завърши другарите му Стамболов, Хр. Донев и др. го повикали в Търново, понеже щяло да се подготви въстанието. Симидов бил посветен още през 1871 г. в революционната организация заедно със Стамболов, и то от самия Левски, в дома на Христо Книговезеца. Станал първо учител в с. Лясковец, Търновско, за да проповядва бунта, тук бил посещаван често от познатия Бачо Киро, от с. Горни Турчета (Бяла черква). На другата година бил повикан от П. Р. Славейков и Ив. Найденов за учител на децата на македонските градинари в Цариград. Тук през 1873 г. пристигнал и Стамболов от Одеса. След разрешението на черковния ни въпрос с избора на български екзарх, налагало се да се постави открито политическият ни въпрос. Симидов и Стамболов отишли при екзарх Антим, за да го помолят да внуши на свещениците, ако не помагат на комитетските хора, то поне да не им пречат. Антим, както и Драган Цанков, ги посъветвали да се пазят, понеже полицията била подушила за събранията им в училището. Стамболов заминал за Търново, Симидов за Солун, от гдето бил поканен за учител във Велес (1874). Тук Симидов повел борба против гъркоманите-куцовласи, бил арестуван три месеца от каймакамина и после освободен; но след като щял да бъде убит на улицата, напуснал града и отишел за учител в с. Бяла Слатина, Раховско. И тук основал комитет, но, заловен за издаване тескерета (пътни билети) на апостолите-бунтовници, бил осъден на смърт. Спасил се с бягство в Румъния, на 5 март 1875 г. Централният революционен комитет в Букурещ го приел за член, наред със Стамболов и други емигранти. През 1876 г. взел участие в четата на Филип Тотю, която нахлула в България от Сърбия. „Ако чуех, че Индия се бие с Турция, и в Индия щях да отида."

Разочарован от коварството на сръбските държавници, той се връща в Румъния, става редактор на в. „Нова България" в Гюргево, под името Блъсков, описва сраженията в Дряновския манастир и в Сърбия (в двете си брошури Покрита храброст); после, при обявяване на Руско-турската война, влиза доброволец в българското опълчение; минава в България и, с разрешение на русите, организира, подпомогнат от Стамболов, чета против турците, с които води сражения и върши с големи лични рискове тайни разузнавания дори до стигнането на руската войска в Сан-Стефано. Отказвайки да стане окръжен управител, той заминава после за Пловдив, участвува в организирането на т. н. „гимнастически дружества" за борба срещу турското нахлуване; и накрай се прибира на земеделска работа в чифлика на братята си в с. Струпен, Белослатинско. По настояване на генерал Кишелски, губернатор във Видин, той става околийски началник в Бяла, после в Плевен; назначен бива за окръжен управител в Ловеч; отново е на частна работа като търговец-житар в Рахово; училищен инспектор в Рахово и народен представител през 1885 г.; а в 1892 г. отваря фабрика за мастило в Рахово, която после премества в Русе. Народен представител е и трети път, в 1902 г., като член на

ченец от 1898 г., редом със заеманите от по-старите биографи (Черню Попов и Иван Адженов), той изнасяше и някои сведения, получени направо от Цанков, допусках, че може би той знае от него и нещо друго, извън обнародваното вече, и главно с оглед към изнесеното от Юруков.[1] Старият поборник, познат като биограф на Филип Тотю и като човек паметлив, се отзова тутакси на просбата ми и ми изпрати, между друго, два обстойни очерка: един за Левски и друг за Раковски. Първия напечатах вече в редактираното от мен списание Българска мисъл,[2] втория изнасям за пръв път тук. Нека забележа, че Симидов се старае да не изневерява на историческата правда при собствените си спомени и че в очерка си за Левски изрично кори Захари Стоянов за това, че бил допуснал „прибързано, безанкетно и безкритично предаване на слухове по предание". Но, разбира се, това не ни отнима правото да бъдем нащрек и при изложението на Симидов, тъй като и той се поддава на някои безкритични слухове и в разказа си често смесва „поезия и правда". С течение на годините отслабналата памет — особено за чутото от другите и непровереното от личен опит — допуска значителни размествания на спомените и попълването им с въобразени подробности, по принципа на аналогията. Склонен при това, както личи от биографията му на Филип Тотю, към поетическо повествуване, Симидов фабулира доста и при спомените, които дължи на стария Цанков. От Цанков той чува, неизвестно кога,

---

цанковистката либерална партия. Написва подробна биография на Филип Тотю (1900), редактира сп. Поборник-опълченец (1898) и оставя неиздадени мемоари.

Някои сведения за Ф. Симидов и за брата му Христо Симидов, сподвижник на Левски, и за Христо Иванов Книговезеца са дадени в търновския в. Надежда, год. II, бр. 3, 1 май 1943 г.

1 В. Поборник-опълченец, год. I, кн. III, стр. 5, Симидов забелязва към съобщенията за отпътуването на Раковски през 1854 г. за военния съвет във Видин; „Г-н Драган Цанков, съвременник на тогавашното време, ми разказа следующето..." Предаден е нататък разказът на Цанков за срещата му с Раковски в Свищов, състояла се след уговарянето между двамата в Цариград на едно въстание, знак за което щял да бъде даден от Балкана. Но за тази среща ще се говори по-нататък.

2 Българска мисъл, г. X (1935), кн. III, 157 нт.

но изглежда след Освобождението, един разказ за авантюрите на Раковски, сходен в някои точки с разказа, записан от Юруков, като се отличава значително от него в други важни точки и в много подробности.[1]

Любопитно е в случая как от един и същи извор изтичат две твърде различни версии върху дадена историко-биографска тема. Това не бива да ни учудва, щом знаем психолоията на спомените изобщо и възникването на успоредни показания въз основа на един-единствен случай, наблюдаван или съобщаван от мнозина. Всякога при предаване на преживяното, и особено когато са се изминали доста години, настъпва несъзнателно някакво разлагане на цялата картина от възприето или чуто, предприема се ревизия на елементите, от които се слага то, така че с течение на времето преработката на първичната схема довежда до чувствително накърняване на „истината" от някога и до противоречиви показания, без всяка умисъл за измама. Защото, както бележа другаде, с оглед към автобиографии и мемоари — „колкото силна и вярна да бъде паметта, в края на краищата тя неминуемо пресъздава след по-дълго време миналото, накърнявайки неговата материална същност или подправяйки чувства и мисли, които са го съпровождали. Контролата, която ни се удава понякога върху свидетелства за ранни години до късни дни, ни убеждава на всяка стъпка, че и най-добросъвестното предаване на фактите е подплатено с известна доза измислица."[2]

Имайки пред вид тези особености на паметта, ние можем да преценим по-правилно всички историко-биографски вести, които ще ни занимават тук. Добросъвестна памет не значи още точна памет, както и критика над стари показания и предания не предполага непременно пълно отричане на тяхната достоверност. Но преди да анализираме и сравняваме горните показания, ето най-същественото от спомените на Симидов, колкото се отнася до постъпването на Раковски в дервишкия орден.

Преди Кримската война (1854—1856), Цанков бил

[1] Вж. този разказ на Симидов в прибавка II, на края.

[2] Психология на литер. творчество (1931), 92 нт. Срв. II изд. на същата книга (1965). 103.

— според както сам разказвал на Симидов — в тесни връзки с Раковски, този млад и буен революционер, „който се е хвърлял с отчаяна смелост навсякъде и всякак". Запознали се те в Цариград. Един ден, като вървял из улиците на квартала Галата, Цанков срещнал двама дервиши от сектата б е к т а ш и и. Единият от тях го изгледал втренчено и турил пръст на устата си — явен знак за мълчание. Но, докато да се сети, че този дервиш прилича на Раковски, разминали се, без да се поздравяват и си продумат. Цанков не могъл да си обясни кое е накарало този краен туркомразец да се преоблече така и да напусне и вяра и народност. По-рано Раковски често навестявал Цанков у дома му, но от няколко месеца бил престанал да идва — и Цанков мислел, че приятелят му е заминал за някъде. И докато успее да събере сведения за него и да се увери, че срещнатият дервиш е наистина Раковски, ето след няколко дни сам Раковски, пак като дервиш, се явил при Цанков и пак му направил знак с показалеца си да мълчи. Докато Цанков разпознае дервиша, този седнал и заговорил: „Не ме ли познаваш, бай Драгане? Нека не те учудва облеклото ми. Аз сега, както виждаш, съм дервиш-бекташия, а това не значи, че не съм същият онзи Раковски."

Раковски тогава разказал на учудения си приятел, че ходел като дервиш редовно на джамия, без да го познаят другите дервиши, че не е турчин и че можал да им вдъхне доверие с тънкото си познаване на арабски, персийски и турски език, поради което шейхът на бекташиите имал голяма почит към него, „високоучения" (фарси-улям), и му обещавал да го направи важен чиновник в някое министерство. При забележката на Цанков, че дервишкият кюляф е наложен, значи, за да се добере Раковски до богато платена държавна служба, Раковски пламнал, протестирал и обяснил, че с тази промяна той гонел „висока патриотична цел". Целта стояла във връзка с предполаганата руско-турска война (1854). „Като ми повери смелия си план, разказва Цанков на Симидов, той се сбогува и си отиде."

Но какъв е бил, собствено, планът на Раковски, ние не узнаваме. За този план Симидов говори в печата-

ния си биографски очерк за Раковски от 1898 г., в Поборник-опълченец, като излага, първо, посещението на Раковски в текето край Факийската гора, при с. Карабунар, след това срещата на Раковски с главатаря на дервишите в Търново, на път за Видин. Посещението на това теке е изложено у Симидов така, както той го е намерил описано от самия Раковски в „Горски пътник", забележка 10. Колкото пък за това, че Раковски е могъл да спечели доверието на шейха на дервишите и във факийското теке и в Търново, благодарение на което можал да проникне в черквата „Св. Четиридесет мъченици" и да преснеме надписа на Асен, за обяснение служи забележката на Симидов, която добива тепърва сега истинското си значение: „Раковски в Цариград е посещавал текето на бекташиите, кланял се е с тях заедно в него като турчин облечен, и затова той е бил вещ в турската вяра и в нейните секти." Това сведение Симидов е получил, както сам забелязва, от Цанков. Колкото до „смелия" план на Раковски при назначаването му за военен чиновник, Симидов пише: „За по-голяма ясност нека спомена, че още в Цариград Раковски се бил споразумял с покойния патриот Стефан Берон (преименуван Верон), във Влашко да действуват през тази война в полза на руските войски. Раковски се вмъкнал за секретар при военния съвет във Видин, тъкмо там, гдето се узнават тайните по разпореждането на турските военни действия, от гдето успешно е можал да дава най-верни сведения чрез Стефан Берон на русите."[1] Това, което следва по-нататък в ръкописните спомени на Симидов и което ще ни занимае после, при втория неизвестен епизод от живота на Раковски, не съдържа нищо за ролята на Раковски като дервиш. Ясно е само толкова, че Цанков поставя влизането на Раковски в дервишкия орден и срещите си с него, дервиша, няколко месеца преди избухването на Кримската война, т. е. преди пролетта на 1854 г.

И така, все от Цанков узнават нещо за живота на Раковски в Цариград, не споменато никъде от последния, двама почитатели на революционера, които имат

1 Поборник-опълченец, кн. III, 5—6.

съзнанието, че Цанков им е поверил самата истина. Само че, докато Юруков говори за посещение на Цанков при Раковски в дервишкото теке на Рекидър и изтъква като причина за странното превръщане на Раковски нуждата от прехрана („що да правя? трябва да се яде"), Симидов знае за ненадейна среща на улицата и за план на Раковски да използува връзките си с дервишите за най-благородни, национални цели. И ако, според Юруков, Раковски напуснал текето, за да приеме предложението на поляците за образуване въстанишка чета, според Симидов се касае също за някаква „патриотическа цел", която щяла да бъде изпълнена по-късно при едно пламване на войната между Русия и Турция.

Съгласие между двете версии, възникнали въз основа на спомени от Цанков, има само в една главна точка: и двамата мемоаристи говорят за постъпване на Раковски в дервишкия орден и за лични срещи между Цанков и дервиша Раковски по това време, т. е. приблизително в течение на 1853 г.

Едно трето свидетелство, пак от Цанков, дойде неотдавна да подкрепи ядката на тези две версии и да придаде още по-голяма устойчивост на преданието за Раковски като дервиш в Цариград.

Като преглеждах през лятото на 1936 г. посмъртната анкета на проф. Шишманов върху живота и дейността на Драган Цанков, натъкнах се на нови, доста обстойни приноси по тази точка, за които получих съгласие от Лидия Шишманова, съпруга на професора, да ги изнеса във връзка с другите си сведения и проучвания за Цанков и Раковски. Анкетата си Шишманов е предприел през пролетта на 1910 г., когато Драган Цанков (роден на 20 октомври 1828 г.) е бил 82-годишен. Разговорите са засягали всички моменти от живота на този заслужил българин и разкриват — през очилата на Цанков — много неизвестни или различно осветлявани събития от нашето възраждане и от по-късно, особено колкото се отнася до участието на Цанков в униатското движение и в конституционната борба по времето на княз Александър Батенберг. Без да говоря тук повече върху тази анкета, която ще бъде публику-

вана по-късно изцяло,[1] ще забележа само, че Цанков дава показанията си в доста напреднала възраст и че навред остава верен на онзи субективен тон в мнения и преценки, който изобщо отличава този темпераментен публицист и политик. Частно при съобщенията си върху Раковски той не скрива своето крайно отрицателно гледище върху характера и поведението на революционера — и това може да се обясни не само с различието на два светогледа и два морала, но и с антипатията, която съзнателно и несъзнателно е подхранвал Цанков към Раковски, след 1859 година, когато Раковски започва да напада злъчно редактора на в. „България“ за неговото униатство. В ожесточената полемика по църковния въпрос двамата протагонисти на различни разбирания и тактики са се преследвали печатно най-немилостиво. Това е било в съгласие с нравите и понятията на средата. Но, злопаметен по природа, Цанков не е пропуснал случай да клевети Раковски и след смъртта му. Колкото старание и да употребя, за да не изкривявам и не подправя фактите във връзка с Раковски, той, дълбоко огорченият някога, изпада в явно пристрастие, когато трябва да изтълкува мотивите на известни постъпки или да определи изобщо нравствената стойност на своя противник. Веднаж той забелязва пред Шишманов, че нямал култ за „великите хора“, понеже знаел интимния живот и греховете на някои мними величия. „Е, на. Да не бях познавал Раковски в Цариград, щях да имам по-друго мнение за него. Същото и за Каравелов.“ Думата е за Петко Каравелов, друг антипод в идеи и домогвания на Цанков, разбира се, след Освобождението. Известен е резкият език на Цанков по адрес на Каравелов и изобщо неблагоприятното му мнение за съвременните политически дейци, негови съперници.[2] Той не признава чуждите добродетели, не вижда светли страни в духовния лик на онези, към които суровата обществена борба го е поставяла в опозиция. Но доста за това. Исках само да забележа, че показанията на Цанков за Раковски трябва да се взе-

[1] За нея сам Ив. Д. Шишманов съобщи нещо в статията си „Драган Цанков“, Българска мисъл III (1928), кн. I, 14 нт.

[2] Срв. у мен, Любен Каравелов (1964), 154, 161.

мат с голяма предпазливост, като се проверява и фактическата им страна, и психологическото им обяснение. Как произволно и несправедливо съди напр. Цанков за Гаврил Кръстевич или Тодор Бурмов! „Кръстевич, казва той пред Шишманов, имаше типа на котленец; да говори бърже, ексцентрични са ... Страшлив пред турците, без инициатива."[1] А за Бурмов: „Бурмов беше габровска работа ... Непостоянни хора. Недей вярва на един габровец, който ти обрича, че нещо ще стане ..." Но този род сентенциозни обобщения върху цели групи и отделни личности издават само хумора или жлъчката на един упорит в предубежденията си борец, изпитал много разочарования в политическата си кариера и усвоил накрай канона на най-отчаяните скептици. Абстрахирайки се от подобни настроения при разглеждане на историческите събития и личности, ние не можем да споделяме ни най-малко и пристрастните заключения на Цанков за Раковски. Това важи, разбира се, и в обратна посока: изобличенията на Раковски против Цанков, сложени не само на идейна, но и на лична почва, нямат никаква задължителна стойност като що-годе обективна характеристика ...

Разказът на Цанков за Раковски, който следва, представлява толкова по-голям интерес, че е даден пред един анкетьор с качествата на проф. Шишманов. Ние можем да не вярваме разказите по слух или субективните мнения на Цанков, но там, където той говори като очевидец, заслужава да се даде някакъв кредит на показанията му. Чисти измислици в такъв случай са недопустими за него.

4

Цанков разказва на Шишманов,[2] как в 1852 г. намислил да отвори собствена печатница в Свищов. По

[1] Като съобщих това мнение на Цанков, при един случай, на писателя Йордан Йовков, той ми припомни обявлението на някого си от гр. Добрич, във в. „Наш край", дадено преди Балканската война: „Хиляда лева давам на оногова, който ми посочи един свестен котленец." Цанков не стои, значи, сам със своята несериозна, анекдотична преценка.

[2] Срв. целия разказ в прибавка III, на края.

КѢРІАКОДРОМІО

Сирѣчь:

НЕДѢЛНИКЪ.

ПОУЧЕНІЕ.

На всѣхъ Недѣлныхъ въ Православнѣй Церквахъ Прочитаемая Слова въ всемъ Лѣтѣ съ Толкованіемъ и спасоучителнїе, и на Великихъ Гдскихъ Праздникъхъ, и на Стыхъ Празднуемыхъ Словесе дшеполезная. Препитанныи отъ Словенскаго и отъ Греческаго Глаголчайшаго языка на Болгарскій простый языкъ отъ Смиреннаго Кричанскаго Епископа СОФРОНІЯ, крѣпкомѣнію простолюдинъ народъ. Позволеніемъ ДОСІѲЕЯ Митрополита Оугровлахїйскаго, Помощїемъ Епископовъ, и Богочестивыхъ Хрістіанъ намъ, Издадеся въ Тѵпографіи оу Рамничевской Епископіи.

При Епископѣ НЕКТАРІЇ.

Къ Лѣто ,ᾱψε.

Напечатася и Право вписеся, отъ Димитрія Михаилъ Попоан. и отъ Георгіа Спъ Єгѡ Тѵ:рѵ.

...ѧ. Да долѣчи нѣкоі отчѣтство. нѣмамо дагліда
...а нѣконулі. нада блага. Єсто твоѣ вѣлікіи ѹмѣ
...ѣть дапрідобіи вїа ѡтца инига граждании
...здовищ. тогтовѣ потрѣбно ѣсть вѣлікіи ѹмѣ
...гдары и проіпый дажима прінѣт.
...рінми вїи ѡчѣтапілю тца инига благодарна. и
...ѹлѣто совнїманїе пѣотпрілажанїе прочѣтаи ю
...амногоі доброе тѣоі шо хочі дапрідобіш ѡніа
...ѣнѣ и ѡнапрідь рѣіохмі. тогтовѣ нада нѣгліда
...нѣброи тоа трѹдъ но за пѣцанїе многоі прѣпіахѣ
...о. нѣоа прочѣтѣ дліа оутолѕи. и дамѣне грѣшна
...ѡ дамоли вѣмілостівага. Бга. тга дано ауѹѣтим
...ѣмы мѣть ѡвѣщідраго Бга въ дѣ іѹдныи. амн.

Здравѣствѹи тца

...

Сѡфроніа смирінїи
Єпіп врацанскіи.

дал просба да му се разреши тя чрез ферман, имал препоръка от търновския владика до патриарха в Цариград и от свищовските чорбаджии до Стефан Богориди и Г. Кръстевич. Като не получил отговор, отишъл да действува лично в столицата. Похлопал на вратите на Патриаршията, посетил и двамата български първенци — навред отказ и забавяне. Намислил тогава да прибегне до помощта на полските емигранти в Цариград. Това било тъкмо преди Кримската война, когато Меншиков пристигнал в Цариград. И понеже поляците държали с французите, Цанков се опитал да склони първите да му услужат чрез влиянието си пред вторите. Между поляците имало някой си Пшевлоцки,[1] емигрант от 1830 г. Цанков се запознал с него в Балкапан, при българските търговци, и после го прибрал при себе си на Пера, гдето живеел в хубава квартира. Докато работел за печатницата си и после станал учител по български при лазаристите в Бебек, Цанков бил посетен един ден от Пшевлоцки. Този му направил тогава предложението, което знаем вече от спомените на Юруков: да застане някой българин, храбър и предприемчив, начело на една въстанишка чета в Балкана. Но за това ще говорим по-нататък, при втория епизод от живота на Раковски. Пшевлоцки запитал Цанков: „Знаеш ли някое такова лице, да свърши тая работа?" „Казвам му: знам — Раковски! Аз бях се запознал с него на Балкапан (продължава разказа си Цанков). *Той беше станал дервишин,* ама не от тия дето се въртят, но от ония, дето приемат и християни. Раковски, с когото всеки ден се виждах, много хвалеше тоя орден. Отидох да му кажа да дойде у дома — у дома и спа. Пшевлоцки му разкри тайната."

Но историята по тая втора точка ще ни занимава по-нататък. Тук искам да добавя още това, че и в друг разговор с Цанков Шишманов засяга въпроса за дервишлъка на Раковски и си забелязва съвсем кратко съобщанията на Цанков с думите: „Меншиков дохожда в

[1] Това е навярно същият Г. К. Пшеволовский, за когото се съобщава в „Цариградски вестник", бр. 137 от 5 септември 1853 г., че бил превел от френски книгата „Опасност на въображението". Ръкописът бил готов за печат.

Цариград. Тогава бил и Раковски. Всеки ден пита на Портата (за разрешение на вестника си, Цанков). Тогава ходи с Раковски да се разхожда. Той живеел в едно теке. *Бил станал дервишин.* Ордени, гдето приемат и християни. Беглик. Пловдивският санджак закупен от едно дружество. Раковски. Секретар на това дружество. Дружеството обвинява секретаря за кражба. Раковски сполучва чрез дервишите да го освободят и го записват *член на дервишкия орден в текето. Тия дервиши се казвали бектатшии.* Нямат вяра. Деисти. Всеки човек може да стане бог. Раковски убеден, убеждава и Цанков. Канил Цанков, но тоя не отишъл."

След този конспект за разговора на Шишманов с Цанков, който за жалост не бива подробно развит, идват съобщенията на Цанков за ролята на поляка Пшевлоцки в образуването на чета от Раковски.

Значи, и пред Шишманов Цанков поддържа това, което някога е разказвал на Юруков и Симидов: че Раковски бил станал наистина дервиш, че го виждал в текето на дервишите, че го повикал от там, за да го запознае с поляците, които искали да се организира едно българско въстание, и че Раковски постъпил при дервишите, когато бил попаднал в материални затруднения, като закупвач на държавни предприятия. Разликата този път е, че Цанков говори изрично за сектата б е к т а ш и и. Раковски бил много доволен от орденските правила и вярвания и увещавал самия Цанков да се зачисли и той при дервишите.

При разни случаи и пред разни лица Цанков повтаря постоянно разказа си за Раковски като дервиш. И пред Шишманов, когото цени като учен и пред когото не скрива нито най-потайната си мисъл и най-интимните си чувства, той предава като истинска история същото.[1] Оче-

[1] Когато на 31 октомври 1936 г. четох заедно с Лидия Ив. Шишманова (която се помина през януари 1937 г.) тези места от анкетата с Цанков, тя ми съобщи — в отговор на един мой въпрос за личните връзки между Шишманов и Цанков — следното:

„Шишманов отива още като 12—13-годишно дете от Свищов във Виена, да се учи. Там прекарва 7 години. И понеже бил сам, турили го под опеката на по-големия му братовчед, Асен Шишманов, който следвал тогава медицина там и който по-късно станал твърде прочут лекар в София. Този д-р А. Шишманов беше цанковист. Като се завърнал моят мъж от Виена, д-рът го водел често у

видно ,Цанков не съчинява небивалици. Той съзнава напълно отговорността си при своите разкрития, поне колкото се отнася до чисто фактическото в спомените. Намерение да мистифицира, с клеветнишки цели ,той не е могъл да има. Но за да приемем като верни тези спомени — разбира се, в най-съществената им част, — ние можем да се спрем и на други някои данни, неизвестни досега или недостатъчно забелязани от биографите на Раковски — като указание за нещо действително преживяно, което сам Раковски, по някакви причини, е предпочитал да укрива.

Първо, като разпитвах стария котленец, познатия книжовник и учител Божил Райнов (установен в София), от когото имаме приноси върху живота в Котел и върху миналото на някои котленци: не помни ли да е слушал нещо за Раковски като дервиш ,той отговори тутакси ,че смътно се сеща за това по разказа на Нанка, сестра на Раковски, омъжена за Кръстю Тарпански. По моя просба, той записа малкото, което знаеше по този въпрос, и на 12 март 1936 г. ми отправи следните редове:

„Баба Нанка Тарпанова, старша сестра на Сава Раковски, често идваше у дома, при лелината си дъщеря Ивана. Тя ни разказваше много приказки и събития, които ние, малки деца, изслушвахме с внимание, учудване и страх. Нямаше кой да записва разказите на баба Нанка, та и допустимо ли беше т о г а в а (в Котел, преди Освобождението) да се мисли, че ще дойде време да имат те значение за живота на великия български революционер през време на робството ни... Думата д е р в и ш за първи път чух от баба Нанка, когато разказваше как брат ѝ Сава, за да спаси живота си от бесилка, най-подир се предрешил и станал дервишин — турски калугер. Кога е било това, и по какъв повод, баба Нанка не ми обясняваше, защото тя не разправяше с факти и дати, а с едничката цел да представи брата си юнак, умен и смел и винаги готов да се жертвува за идеята си — свободата на

Цанков и мъж ми е бил приеман радушно. После, докато бил в чужбина стипендиант в течение на 4 години, мъж ми прекратил всякакви връзки с Цанков. И все пак след това при среща Цанков проявявал симпатии към Шишманов, свой съгражданин. С това се обяснява доверието, което Цанков прояви към Шишманов при анкетата, макар техните пътища да бяха съвсем различни."

България... За сътрудничеството му с калоферци тя казваше, че бил измамен и излъган — „без милост ограбен до последна парица... Не ги е грях и срам!“ Веднаж брат ѝ се залюбил в едно кадънче (туркиня) и искал да се ожени за него. Годеницата му била дъщеря на един богат и високопоставен чиновник — паша. Дошло време за сватба, но Раковски казва на изгората си, че нямал никакви средства. За да го успокои, годеницата задига кемеря на татка си една нощ и го предава на любовника си. Раковски, пипвайки парите, избягва с една гръцка гемия от Цариград, за да не се върне никога.“

Този спомен на Б. Райнов, като изнася още една легенда за любов и бягство на Раковски в Цариград, за която ще говорим после, загатва съвсем общо онова, което ни интересува тук: историята на Раковски като дервиш. Можем да допуснем, че в семейните традиции на Раковски този епизод е бил по-добре познат някога, макар и да е бил забравен по-късно. След всичко съобщено по-горе, ние с право се питаме: ако е вярно разказаното тъй често от Цанков и ако то би образувало една твърде занимателна страница от житейския роман на Раковски, защо сам Раковски, любител на всичко анекдотично и хумористично в хрониката на своето време (срв. напр. увлекателния му разказ за Йосиф Соколски в Рим), старателно е прикривал преживяното в дервишкото теке? И после друг въпрос: дали като е прикривал онзи важен епизод, неудобен за изнасяне на едни или други основания, Раковски не е оставил все пак в писмата или в съчиненията си някакви *косвени* указания, някакви случайни загатвания за него?

На този въпрос, струва ми се, днес може да се даде поне отчасти задоволителен отговор. Първо — за косвените указания. Тук ние се натъкваме на някои — строго психологически взето — твърде издайнишки признания, за които сам Раковски не е допускал никога, че могат да бъдат тълкувани, при едно по-проницателно вникване, в някакъв по-интимен биографски смисъл.

Именно, в поемата „Горски пътник“ на Раковски от 1857 г. един от юнаците, Драгой, от село Върбица, излага страдания и подвизи на хайдушката дружина, водена от Петко войвода. Като успели да побягнат от за-

твора в Цариград, юнаците нападнали във Факийската гора (тя се простира югозападно от Бургас) едно турско теке, в което обитавали „страшни кръвници“ — дервиши .Една нощ дружината доближила това „дервишко гнусно капище“ и при светлика от вътре съзряла как танцуват и вият като вълча глутница поклонниците на Али:

Кръгло обиколили са бяха
Вери дервишки питомци диви;
Бясно запенени ся вртяха
Коло играиха Самодиви!

Свиреше свирка гроэни Дервиш
Падаха доло се побеснели
Тътнеше зданье от'силн вртеш
Вси ся несвестно бяха принесли!

Юнаците гръмват с пушки върху това „злобно сънмище“, после нахлуват и изколват с острите си ножове всички дервиши, след което, като плячкосват много жълтици, подпалват сградата и потеглят за Добруджа.[1]

В забележка 10 към тези стихове, във втората част на поемата, при научния коментар, Раковски излага какво значи собствено думата „дервиш“, каква е организацията на дервишите и какви са техните вярвания и обреди. Дервиш значело на български „сиромах, просяк“, дервишите водели началото си от Индия, гдето факирите вършели същото. Дервишките секти били 12 и всяка от тях, по казването на самите „четници“, се раздялала на 12 разни ереси, които носели имената Руфаи, Мевляви, Накшибен, Сурани, Бекташи и пр. Изброил така дервишките секти, Раковски забелязва: „Нам е позната най-добре бекташийска секта, на която е бил родоначалник хаджи Бекташи Вели. Техний патрон е Алия, от того ся назовават и Алеви. В най-голямото си отчаяние бекташии възгласяват и зоват на помощ Алия. Я Али! — викат гръмогласно.“[2]

[1] Г. С. Раковски, Горски пътник (1857), 46—49.
[2] Г. С. Раковски, Горски пътник, 186.

След това Раковски се впуска в по-дължка и компетентна характеристика на бекташийските догми и обреди. Делели се бекташиите на истински и лъжовни. Истинските вярвали единствено само в бога и отбягвали всякаква мирска суета .Били свободни от ислямския фанатизъм и признавали равноправие на всички народи и религии. Не се грижели да си набавят богатство, живеели от ден за ден „„с един залък, една връхна дреха“ („бир локма, бир хърка“ — гласяла тяхната пословица), правели колкото могат добрини и никога не произнасяли лоши думи. Тези бекташии не познавали провиквания и лудешки игри, като другите дервиши; не смятали Мохамед за свой пророк, нито пък се кланяли; и ядели, и пиели всичко, като другите свободни хора. Освен това, „приемат свободно всекиго кой ищи да стане последовател на техное веройзповедание без разьнствия народности и вери. Имат по разни места Шехове, но тайни, пред койх ся представя всеки питомец за да добие негова наставления“.

Такива били истинските бекташии, по благосклонната оценка на Раковски .Но тези истински сектанти били голяма рядкост .Повече се знаели лъжливите бекташии, които не вярвали нищо, тънели в разврат и вършели срамни дела, които не могли да се опишат. „С една реч тий са человекообразни скотове и зверове“. След падането на България под турците дервишки текета били основани навред из нея: те усвоили най-плодородните земи и преобърнали околните български села в черни роби. Едва към края на XVIII и началото на XIX век султаните, особено Махмуд, изтребителят на еничарите, разорили повечето от тези текета.[1]

---

[1] Сведенията, дадени от Раковски в „Горски пътник“ 186 ят. отговарят изобщо на истината, както я знаем от други извори. Ако Раковски произвежда значението на думата „дервиш“ от арабското „дер“, врата („негли от тамо произходи и реч Дервиш, человек, кой ходи от врата на врата та проси“), М. D'Ohsson, Tableau général de l'Empire Othoman. Paris, 1790, т. II, 295, и Y. de Hammer, Histoire de l'Empire Othoman. Paris.
I (1835, 20, също тъй мислят, че думата иде от „праг на вратата“. но по персийска етимология. В „Няколко речи о Асеню Първому“ (1860), 61, Раковски довежда думата „дервиш“ и във връзка със старобългарските друиди („от дърво дърваш, дървиш, а по после друиди“). Знае се, че основателят на бекташийския орден, Хаджи Бекташи, наречен Вели (светец), е дал, по искането на султан Ор-

От общите исторически справки Раковски минава след това към някои лични спомени, във връзка с дервишките текета. И тук идва признанието, което изведхан (XIV в.), благословия и име на „новата войска", е н и ч а р и т е, поради което еничарският корпус всякога е държал на голяма почит името на светеца. Срв.D'Ohsson, цит, с 296, 312; Hammer, ц. с. 123 н. т., 208. Ако еничарите са организирани в едно военно братство, това се дължи на орденските наредби у бекташиите. Сами бекташиите имат иерархия на чело със своя б а б а, който във всяко теке приема посещения, и с главния баба, върховен началник на сектата, т. н. дедебабà. Този е живял — до разтурянето на дервишките ордени и текета от Мустафа Кемал в 1925 г. — в богатото теке Бекташи, между Къркшеир и Цезарея.

Според Paul Gèntizon, който описва последната съдба на бекташиите в Турция, този род дервиши поддържали религиозни вярвания ,в които се смесвали ислямски шиитски доктрини със стара персийска теология, останала от учението на Заратустра. Към последното ни отвежда почитането на огъня у бекташиите: техният обред предписва в началото на всяко събрание метании пред светилника с 12 свещи, чийто пламък не трябва да се гаси с уста. В Цариград и околността бекташиите имали няколко текета в Мердивенкьой, Чамлиджа, Румели-Хисар, Едикуле и Еюб; там обредните церемонии се изпълнявали в твърде кратко време, около 5 минути, в кръгли зали с дивани наоколо. Дервишите били облечени с дълги ленени бели роби. Откак направяли поклона си, предавали се на мълчаливо съзерцание. При посвещението си неофитите полагали три клетви: на ръка, език и корем — в знак, че няма да сторят зло, че не ще кажат никога лъжа и че не ще се отдават на похот. Привържениците трябвало да не се женят; разпознавали се по обеци. Според H. Vambery, Sittenbilder aus dem Morgenlande. Berlin, 1876, 181, при посвещението неофитът трябвало да се представи на шеиха полугол, с въже на врата, придружен от двама съпроводници, които го завеждали до средата на залата, при 12-ъгълния камък Мегданташи; той вървял с кръстосани ръце ,сложени на раменете, и с приведена на дясно глава.

Някои бектзшиите са се ползували с голямо влияние пред властта и пред султана поради връзките си с еничарите. И макар при унищожението на последните в 1825 г. от султан Махмуд да пострадали и те донякъде, пак възстановили знанието си. Като тайно турско общество, те са нямали нищо специфично религиозно, изповядвайки някакъв пантеизъм и поддържайки, епикурейски морал. Скептични свободни мислители ,те позволявали употребата на спиртни питиета и присъствието на жени при култа си. Тъкмо поради равнодушието си към правоверните догми и толерантността си, бекташиите са давали убежище на всички противници на държавния и религиозния деспотизъм. От там и конфликтите между тях и султаните. Абдул Хамид, покровител на дервишите Руфан, преследвал дотолкова бекташиите, щото дори името им било забранено. Представителите на официалната духовна власт, в лицето на улеми, софти, муфти и ходжи, също тъй се отнасяли отрицателно към тази ерес. Срв.Paul Gèntizon, Mustapha Kemal ou l'Orient en marche. Paris, 1929, 141 нт.

наж ни го представя в странно осветление. Раковски именно не само познава добре като историк устройството и догматиката на бекташиите, но и практически е приобщен някак към техните обреди.

Той разказва следното:

Близо до Карабунар се намирала Факийската буйна гора, която се споменава в поемата. Току до самата гора „в едно страшно бранище (кория)", било подновено едно дервишко теке, в което обитавали бекташии. То било бедно, а не богато както преди, и от него не излизали вече явни злоупотреби и угнетения над близките български села. Все пак там се укривали някои турски разбойници и злодейци. Наоколо му се намирали 2—3 турски села, от същата бекташийска секта. И Раковски разказва нататък, изнасяйки някак пътем личния си опит: *„В лято 1854 минах от тамо приобразован в турско одеяние,* ради временная обстоятелства, съдружен от тройца добро-убръжени българи, и *отбих са при шеха да го поздравя кату Турчин и бекташия. Он без да ме познае, че съм християнин приемна ме гостолюбиво,* почна да ме запитва, как отиват военни работи. Аз по моему положению, в кое са нахождах, трябваше да му хваля и да са съобразя с неговий фанатически дух, и кату му доказах, че отхождам да са бия с гяури за ислямизъм (правоверство), зарадва се много, и изказа ми, че и от своя страна непрестанно са бие с гяури, то ест проважда тайно всякий ден злодейци Турци да проливат християнска българска кръв по пътища и около села! Чистя ,каза, неверния кучета!... нека изчезнат!"[1]

Езикът на тия спомени е език на човек, който говори самата истина. Независимо от симпатиите на Раковски за бекташиите-праведници, тук става явно, че той е изучил добре вътрешния ред на сектата и че може да играе свободно ролята на бекташия ,без да бъде ни най-малко заподозрян от шеиха. Последният го приема приятелски и му доверява всичко: те се поздравяват по приетия за посветените обичай и тутакси минават към задушевна беседа, която предполага нещо повече от добро познаване на турския език и на турския обществен про-

[1] Г. С. Раковски, Горски пътник, 189

токол. Раковски, преоблечен като турчин, се представя не само като мохамеданин, но и като бекташия. И че шеихът не угажда чуждото му потекло и не вижда нищо несъвместимо с бекташийските принципи, само потвърждава предположението ни ,че Раковски е минал наскоро школата на един дервишки орден. Показанията на Цанков, тъй убедителни в тона си в съществената тук точка, се допълват и подкрепят чрез една случайна изповед на самия Раковски, в която критическият ни усет за истината долавя безусловно нещо от достоверното биографско самопризнание.

Трябва да добавим, че пътуването, за което става тук дума, не може да бъде хайдушкото отиване от Цариград за Стара планина през юни 1854 г. Раковски тук явно греши в годината. Случаят очевидно се отнася до „встъпването му на турска служба в 1853 г." и до пътуването му за Видин като „баштерджуман при Ахмед паша". както е казано в плана на *Житието* му от 1866 г.[1]. Тъкмо тогава Раковски, придружен от въоръжени свои хора, и сам преоблечен като турчин, е минал през тези места— околностите на с. Факия в Странджа планина, югозапад но от Бургас — на път за Габрово, Търново, Шумен, Русе, Свищов, пак според плана на Житието. Никога друг път той не е странствувал из Турско с такава сигурност и не е бил в състояние да увери шеиха в текето, че отива да се бие с „гяури" за победата на ислямизма — защото той наистина пътува към север и то след обявяване на войната срещу Русия.

Би могло само още да се пита: защо собствено Раковски не признава било тук, било другаде в разговори, писма и съчинения, гдето докосва живота си в Цариград, своите интимни връзки с дервишкия орден? Защо например в плана на Житието той отбелязва общуването си с поляците и частно с Чайковски, ходенето си из България като „гюмрюкчия и панаир-агаси", бягството си от Пловдив, „илтизамджилъка" си до 1853 година, и т. н. (точка 41—44 *от Съдържание на Житието ми),* а за общуване с дервишите или за постъпване в ордена им не споменава нищо? Отговор на този въпрос (естествено, при предположението, че и в самата си проектирана авто-

[1] Архив на Г. Раковски, изд. БАН, т. (1953), 32.

биография, захваната веднаж и непродължена после, той не би се спрял на този неизвестен епизод) може да се търси само на едно място .Именно Раковски, който скъпи много за личната си чест и държи толкова на православието, за което се бори по-късно против унията, поддържана от Цанков, не би желал да се хвърли от потомството подозрение върху чистотата на характера му и искреността на борбата му за национална вяра. Епизодът с влизането му в ордена на дервишите, оправдан може би от временни нужди, когато се касае да отбегне преследване или затвор, не би бил от естество да го препоръча пред съвременниците, пък и гордостта му не би търпяла каквито и да е обвинения в отстъпване от правия път на един истински патриот. Че Раковски крие своето членство при бекташиите и дори се оправдава пред Цанков с някаква друга, национална цел, иде само да потвърди едно подобно предположение. Той, по-късният идеолог на българското революционно и културно движение ,не би сметнал посещението си на дервишкото теке в Цариград като нещо препоръчително в очите на строгите си сънародници. И колкото да би извинявал поведението си с някаква опасност на момента, пак не би намерили у патриотите-българи на онова време достатъчно оправдание. А може би това поведение би се изтълкувало като ново доказателство за неговите авантюристически наклонности — уви, тоя път без обаянието на една смелост в името на върховния идеал. Фактът, че дори Симидов, по-късно, излага случката с някакво стеснение и с признанието, че тя била извинителна поради непреодолимите обстоятелства и затруднения на Раковски, иде да покаже колко чувствителна е била съвестта на онова поколение за постъпки, които уронват престижа и излагат морала на авторитетните народни водачи. Раковски е знаел, следователно, защо трябва да мълчи по този епизод от живота си. Участието му в дервишкия орден, любопитно само по себе си, не е било от естество да го издигне в очите на другите и да го препоръча като непреклонен патриот. Самолюбието и тактът му са го въздържали тук от излишни признания.

Че Раковски е познавал доста отблизо живота на дервишите и че мисълта му е била и по-късно, в чужбина, заета със спомени от преживяното между тях в Цариград, може да се заключи и от друг знаменателен факт. Именно през 1858 г. Раковски пише, като емигрант в Одеса, своя поетико-фантастичен и полемичен диалог, озаглавен „Изтупленый Дервиш или Восточный въпрос. Басноповест". Непосредствен повод за този историко-политически памфлет в поетическа форма дава смъртта на великия везир Решид паша през същата година. Раковски лесно попада на идеята, подсказана от Лукиановите сатирически диалози, да подложи на една остроумна и жлъчна критика целия турски режим и особено външната политика на султан Махмуд II и на султан Абдул Меджид. Той, гръцкият възпитаник, който в Куру-чешме е чел не само „Разговори на боговете" и „Разговори на мъртвите", но и „Смъртта на Перигрин" и „Съдът на гласните букви" от гръцкия философ Лукиан (124—180 г. сл. н. е.), любувайки се на тяхното „глумливо изложение",[1] иска да упражни перото си в една подобна композиция, за която материал и настроение му дават добре познатите политически борби в Цариград. Ако у Лукиан разговорът на онзи свят се води, във вторите диалози, между богове и видни исторически лица (Меркур, Харон, Крез, Диоген, Сарданапал и др.), при което немилостиво биват осмивани разни философски предразсъдъци и суеверия, нашият писател, също нелишен от сарказъм и хумор, извежда на сцената меродавни до скоро държавни глави и управници, загрижени сериозно, но твърде късно за плачевната съдба на турската империя. Като рамка и увод към диалога Раковски ни дава едно описание на Босфора: изтъква се чудната красота на гледката откъм Долма-бахча. Сам Раковски се е любувал неведнаж на тази възхитителна панорама, придавайки

[1] Раковски цитира последните две произведения в своя „Ключ българскаго язика", писан в Одеса през 1858 г. (посмъртно изд. 1880, стр. 149) и в своята „Българска старина", съставена отчасти все тогава и печатана в 1865, стр. 86.

се в уединение или с другари на сладки блянове за възраждането на българската народност.[1] Там, на тракийския бряг на Босфора, в Долма-бахче, се намирало едно турско кафене, в което надвечер се събирали европейците от Пера, за да се наслаждават от „лепозрачное позорие краснаго Възпора, де всегда вее животодавний тънки прохладен вятър". Една вечер там седели двама французи. Пушейки тютюн с дълги чибуци, те разговаряли разпалено по Източния въпрос и турските държавни реформи. Разговорът има обаче не останал само за тях. „Там близо — добавя авторът на баснословестта — стоеше и *един дервиш от бекташийская секта* и теглеше и той свое арапско наргиле замислен; но от време на време взорно погледваше тия Европейци и злобно са надсмейваше, *показаящ къту че разбира по французшки* и къту че е готов и той да се намеси на техния разговор."

Няма да се спирам на самия разговор, защото това излиза вън от рамките на нашия предмет. Ще добавя само още, че в дълга забележка под черта Раковски описва подробно турските религиозни обичаи, а в един екскурс на самия увод той предава изповедта на дервиша в началото на беседата му с французите: „Аз съм слава Богу, дервиш от бекташийская секта, и лъжа що е не зная! Понеже ма питате да ви кажа право." Двамата французи, изненадани от вниманието на дервиша и от злобния му присмех, го запитват: „Est-ce que vous comprenez le français, monsieur le dervich?" И дервишът им отговаря: „Oui, messeurs, je comprend." Така се завързва дългата беседа, в която Раковски има възможност — чрез устата на вещия дервиш — да развие всичките си идеи по тъй важния за него Източен въпрос, като изложи и положението на българския народ и си спомни частно Велчовата завера и подвига на вуйчо си Георги Мамарчов.

Любопитно е тук, с оглед към характеристиката на

[1] Ив. Богоров, Живота ми описан от мене. София 1887, 3: „...Застанах в Кору-Чешме при голямото черковно школо; там бяха дошле няколко нашенчета да се учат, един от които и да беше станалия прочут Раковски, та при вечерните наши разходки край лъскавото море Мега-Ревма, при свирните от цигулките из Султановия сарай, бленувахме заради заспалата Българска народност, която по то време едвам се пробуждаше."

дервиша-бекташия, че този дервиш излага своето „небесно откровение“, след като е участвувал в оргиастичните игри на другарите си. Той започва разказа си с думите: „Аз, преди една неделя, къту ся нахождах у едно уединено свято място, де бяхме извършили наши нощни тържествени въртежи и, по обичая, къту се напих хашиш, оставих са на изтупление, и така принесен от хашишкая чюдотворна сила, изгубих си телесная чювстава и духъм са видях на онзи свят.“ Разбира се, истинските бекташии не познават този род мистически обреди и халюцинации, практикувани в другите дервишки ордени. За последните Раковски сам споменава в „Горски пътник“, в онази забележка: „Кой е живял в Турско, или е имал прилика да пътува тамо, знае как са въртят по текета дервиши, къту бесни, догде им са завие свят и попадат на земя поломертви и със запенени уста... Тии въртежи и вияния ноще повеч стават!“ От там, мисли той, идело може би и българското суеверие за самодиви, които играели и се въртели силно нощем по горите. Раковски произволно свързва в „Изтуплений Дервиш“ тези дервишки церемонии, както ги знаят ордените Руфаи и Мевлеви, с името на бекташиите, понеже това е било нужно за литературните му цели.

Оправдано е да се попитаме след всичко изложено по-горе: дали изборът на лицата в диалог и специално на дервиша като двойник на Раковски е нещо случайно, или пък има един по-реален повод за главния образ и за разговора върху актуалните тогава политически въпроси? Без да се стига до категоричен извод — нещо изключено при липсата на изповед от самия Раковски или на други положителни свидетелства — все пак би могло да се поддържа хипотетично, че и тема, и лица на диалога възпроизвеждат някаква действителност, нещо преживяно при една или друга подобна обстановка. Защо да не си представим за момент, че сам Раковски, преоблечен като турчин и в качеството си на дервиш, е посетил онова кафене в Долма-бахча и че е повел разговор с някакви французи, като е знаел добре френски език? Може би тъкмо в този костюм, и взет от европейците за истински мюсюлманин, той е могъл по-свободно да упражни своята критика на ре-

жима и да застъпи своите политически възгледи, със смелото порицание на турския фанатизъм и на турското ретроградство и с честната защита на поробените християни. Сам Раковски е бил дервиш-бекташия; и френски той е усвоил достатъчно, особено след като прекарва като изгнаник година и половина в Марсилия. И както при посещението на дервишкото теке край Факийската гора през 1853 г., което стои над всяко съмнение, Раковски се представя като турчин и дервиш, без да бъде разпознат от опитния шеих, така и тук той е могъл да извърши по-рано подобна невинна измама, догонвайки една почтена задача: да осветли правилно чужденците върху теглото и свободолюбивите домогвания на сънародниците си.[1] За всеки случай, фикцията в диалога

[1] Във връзка с всички тези предания за потурчване на Раковски стои и разказът ,предаден от народния поборник Иван Цанков, който се е запознал и срещал с Раковски през 1867 г. Цанков разказва в своите „Спомени от миналото", София 1917, 29—31 следното:

„Преди да свърша с настоящите си кратки спомени, за свой дълг считам да изтъкна и следующия куриозен епизод из живота на великия патриот, за който той сам споменава в паметния си „Горски пътник".

„Като искал да разгледа старата историческа църква „Св. Димитър" във В. Търново, съзидана от двамата приснопаметни братя Петър и Асен — възобновители на Второто българско царство, преобърната в турска джамия, в която е било строго забранено да стъпи християнски български крак, Раковски един прекрасен ден през време на рамазана, преоблечен като турски ходжа, озовава се в Търново, преспива в медресето и като се запознава с имамина на казаната джамия, отива на следющия ден да се кланя в нея и, с позволение на нейния имамин, покачва се на минарето и изпява от там установената за случая турско-арабска молитва: „Аллах-ихбер, селем ленах" и излиза, направя си намаза (молитвата) и подир, като е разгледал най-внимателно вътрешността ѝ, обиколил целия ѝ двор, в който бил съгледал между другото и един надгробен мраморен камък със следующия епитаф: „Людие, на бъдност не надейте се, всекиму тя е тайна темна. Младости же не надейте се, цвете извяхва незабавно... Сама наша добродетел памет остава нам после смерти. Жив е отечествобранител, пметник му въздигат над кости."

Трябва да забележим, че в „Горски пътник" Раковски не говори нищо подобно, така че Цанков преши в спомена си. Навярно Цанков е слушал този разказ, който се съгласува някак с онова, което знаем за Раковски като дервиш ,от някой друг свидетел. За рушевините в Търново и Преслав Раковски споменава пътем в някои от ръкописните си стихове и в забележките към „Горски пътник" 195. Срв. у мен, Сб. БАН. IX (1917), 65.

„Изступлений Дервиш“ не изглежда да бъде съвсем чужда на нещо истинско, на нещо станало преди 5 години (1853): маската, която си слага Раковски, е опитвана някога и му е прилягала добре. Така, че и при този литературен опит, както и при спомените, които разгледахме, ние се натъкваме на смес от „поезия и правда“, способна да ни разкрие чувства и преживявания на автора, в качеството му на член на бекташийския дервишки орден.[1] Може би нови материли и разяснения ще утвърдят един ден още по-силно нашата догадка.

II

Въстанически планове

1. Четнишкото хайдутство на Раковски в 1854 г. и неговата подготовка. — Легенда и действителност по сведения на Гр. Начович и други биографи. — Разказът на Нанка Търпанска, сестра на Раковски. — Свидетелството на В. Стоянов за скитанията на Раковски в Котленския балкан. — Допълнителни вести у Б. Петров. — 2. Опит за образуване въстаническа чета в 1853 г., по показания на Др. Цанков. — Поляците в Цариград предлагат на Раковски да образува българско революционно правителство; те напечатват и прокламациите му. — Връзките между полските емигранти около Чайковски и българските народни дейци (Н. Бозвели, Иларион, Раковски), преди Кримската война. — Опитът на поляците за едно турско-българско политическо и военно сътрудничество, насочено против Русия. — Какво отношение към него може да има проектираното въстание на Раковски от 1853 г. — 3. Дейността на Раковски до пристигането на княз Меншиков в Цариград; основаването

---

[1] Не безинтересно е може би да се посочи, че и по друг повод Раковски се сеща за преживяното между бекташиите. В своя дневник от четнишкия си поход през 1854 г. той отбелязва под дата 7 юли виденото на сън при една дневна почивка край говедарник в подножието на Бакаджик, Елховско. Той си записва: „Близу до говедарката на 4 часа приз деня *видох любопитен сън: дервиш* що фаркаше на въздуха със чанта на гърба и със чалгири в ръката, който ми даде и лек за фаркани.“ Архив на Г. С. Раковски, т. I, 481. Образът на дервиша, който подава на Раковски някаква свирка (чалги — музикален инструмент), се вестява може би съвсем случайно в съня, като толкова други реални възприятия или въобразени картини, често в странна смесица; но не е напълно изключено да се касае тук и за изопачено от фантазията отражение на нещо, врязано дълбоко в паметта и свързано с личния ефективен живот.

след това на „тайно българско общество“. — Постъпване на Раковски като пръв драгоман при главната турска квартира в Шумен, после в Калафат. — Показания на Ив. Бацов за плановете на Раковски за български отред на турска служба и за въстание в страната. — Срещи на Раковски с Решид паша и Омер паша. — Главни организатори на въстания по окръзи в България. — 4. Залавянето на Раковски и обвинението за пруски шпионаж. — Разказ на Ч. Попов и Ив. Адженов за предателството от страна на Ст. Берон. — Версията на Ф. Симидов за добрите отношния между Раковски и Берон. — Ролята на офицера-арабин в залавянето на Раковски и Берон. — Мнението на Раковски върху патриотизма на Берон. — Берон като щедър радетел за разни просветни и национални почини. — Общото „незабравимо състрадание“ на Раковски и Берон в 1853 година.

•

1

Около четнишкото хайдутство на Раковски през 1854 г., поетически отглас на което откриваме в поемата му от 1857 г. „Горски пътник“, както и около състава и подготовката на дружината в Балкана, на която той е войвода, все още не сме напълно на ясно. Сам Раковски не говори нигде по-обстойно за това свое важно начинание. В скицата на Житието си от 1866 г. той забелязва под точка 54—59: „Съкрит в Цариград съставям хайдушка чета от 12 души на 1854 и исхождам в шумата. — Изнамерение на средства за това горско воюванье и проч. Поп Христу от Оряховица и Рейз Янко и проч. — Местото на исхода ни от Въспора и проч. — Горското ми пътешествие. — Зимата и разиждането на момците ми . . .“ А в биографското си писмо до Ив. С. Иванов от 1858 г. той съобщава все тъй кратко:

„Къту чюх че Русийскии войски минали Дунава, събрах абие 12 избрани момци Българи. и къту ги заклех в святое причястие чрез священи Български лица, тръгнахми от Въспора за Стара планина добре убръжени. Цял моя беше да успея да са намеся с Руския войски. За 12 дни едва стигнахми в Стара планина в Преславския гори . От тамо изпроводих человеци да са известят за Русси. Тии бяха под Силистра. Доброжа беше за нас непроходима, понеже са скитаха много турски войски, и така унуждем бях да се запра във вишеречния гори, догде са още приближат Русси.“

Как поради оттеглянето на руските войски и поради приближаването на зимата той бил принуден да разпусне четата си и да се скрие в Котел и как в началото на 1855 г. той потеглил от там за Влашко, като минал през

Свищов, гдето му услужили „добри приятели“ за прехвърлянето на Дунава, това е отбелязано все тъй набързо в писмото.[1] Трябва да добавим още сведенията, които съдържа за скитанията на четата малкият ръкописен дневник на Раковски, държан през време на самото хайдутство. От тях научаваме, че Раковски потеглил от Цариград на 18 юни 1854 г. вечерта. Узнаваме също, че като минал през околностите на Лозенград, Боялък, Бургуджии, Садово и Медвен, в началото на юли той стигнал около Котел, гдето се укривал в гората, движейки се в разни посоки, до началото на август. След това Раковски, вече сам, прекарал скрит в Котел около четири месеца, до края на 1854 г.[2]

Този кратък хайдушки поход е бил добре познат на някои съвременници, и то главно въз основа на устни разкази от самия Раковски. Имал ли е основание да премълчава такива безславни подвизи, какъвто е било постъпването му в ордена на бекташиите, той е могъл с толкова по-голяма гордост да изтъква смелост и заслуги за раздвижване на българите при своето четническо пътуване от 1854 г., което се явява достойно продължение на Браилското съзаклятие от 1842 г. В единия и в другия случаи Раковски е могъл да покаже на дело своята неустрашимост и своя организационен талант, в служба на голямото народно дело. И макар фактите тук да стоят за нас над всяко съмнение, все пак се намираха по-рано критически настроени към историческото предание почитатели на Раковски, които оспорваха подвига от 1854 г. Оспорваха го не от неприязън към човека, а от недоверие към устната традиция. Същият Григор Начович, който излага с дълбок пиетет кончината на Раковски в Букурещ и описва по слух от очевидци Браилското въстание от 1842 г., гдето се отличава младият Раковски,[3] същият той отрича истинността на горското

[1] Срв. Съчинения на Г. С. Раковски, избор от М. А. София, 1922, 4, 17, Архив на Г. С. Раковски, изд. БАН, т. I (1953/489, 196).

[2] Срв. у мен, „Раковски и Горски пътник“, СбБАН. IX (1917), 27. Пълният текст на дневника, разчетен от Ив. Стойчев, в Архив на Г. С. Раковски, изд. БАН, т. I, 475 нт.

[3] Г. Котев (Г. Начович), „Един случай от живота на Раковски“. Бълг. народен календар за 1890 г. София 1890, 49 нт. — Г. Начович, рецензия за Ч. Попов, „Чърти из живота на С. Г. Раковски“. Периодич. спис. XI—XII (1893), 999 нт.

хайдутство в навечерието на Кримската война. Разглеждайки в една рецензия биографията на Раковски от Ч. Попов, излязла в 1893 г., той забелязва:

„Истина е, че е още рано да се пише биографията на Раковски, но именно сега е времето да се събира и пречистя материалът за тая биография." От това гледище на скептицизъм към всички непроверени устни или писмени съобщения, Начович отхвърля като апокрифен разказа на Ч. Попов за хайдушка чета на Раковски. „Една от неверностите на тая книга, бележи Начович, е и л е г е н д а т а за хайдутуването на Раковски през 1854 г. Тая басня е много разпръсната из България; намериха се даже и обожатели на Раковски, които са ѝ дали тяло чрез една много смешна картина, изработена от някой твърде долен живописец и доста разпространена чрез фотографически снимки. Тая легенда ще се е родила от поемата на Раковски, „Горски пътник", в която се описват въображаеми войводи и момци... Истината върху тая легенда е следующата. След избягването си от Цариград, Раковски живя няколко месеца в Котленския балкан, по причина, че през тая 1854 г. дезертьори низами и арнаути, както и турски башибозуци, които ловяха и колеха всекиго, който си подадеше главата вън от града или село, правеха несигурни пътищата в България. Сигурно място по това време бяха само гъстите балкански гори, които вдъхваха почит на тая турска сган. Раковски напусна Котленския балкан през декември, промъкна се до Свищов и премина Дунав с помощта на Апостол Конков..."

Но Начович не е прав тук, като обявява горското хайдутство на Раковски за измислица и като извежда тази легенда от поетическия разказ за 12-те юнаци. Поддава ли се той при Браилския заговор от 1842 г. на устния разказ на свидетеля Николопуло, който разказ се оказва, в светлината на историческите документи, „легенда, измислена от край до край и преповторена сетне като истинска случка от Ч. Попов, Г. Димитров и д-р Б. Петров"[1] — тук той изпада в противоположна грешка, да отрича истинността на признати събития. Така

[1] Ст. Романски, „Заговорът на Г. С. Раковски в Браила през 1842 г." Сб. БАН. XIV (1920), 5.

той иде да оправдае мнението на Ст. Романски, който и при изследването на онова въстание от 1842 г., гдето участвува Раковски, изтъква, „с каква предпазливост изобщо трябва да се приемат и използуват всички спомени за събития из нашето Възраждане дори и тогава, когато те произхождат от „съучастници“ и „очевидци“. Противно на Начович, и както добре знаем сега, тъкмо при похода от 1854 г. поезията е изведена от мнимата легенда, а не обратното, и никакво съмнение не остава вече върху действителното войводство на Раковски. Поскоро можем днес да се питаме: как успява Раковски да екипира четата си от 12 души в самия Цариград и какви по-определени задачи си поставя той в това крайно опасно предприятие? Обличането и въоръжаването на няла дузина юнаци не е било лесна работа и още потрудно е било да се извърши това в столицата на Турция, под бдителното око на властта. Колкото пък се отнася до задачата, би могло да става дума, доколко Раковски преследва свой собствен план за някаква намеса във войната между Русия и Турция и доколко той е оръдие на други сили, на чужди кроежи за използуване повдигането или раздвижването на българите. И после: от где черпи Раковски средствата за своята чета? Сам ли ги е намерил някак, или приятели и други политически фактори го улесняват в това смело предприятие?

Обърнем ли се за отговор към първия по време биографски очерк за Раковски, именно този от Р. И. Блъсков, поместен в редактираното от него списание „Славянско братство“ (Букурещ 1877—78), там намираме някои сведения, получени направо от сестрата на Раковски, Нанка, които представляват и днес интерес. Блъсков разказва въз основа на спомени, които Нанка дължи навярно от брата си, следното[3]: Когато Раковски излиза от Цариградския затвор, гдето го хвърлят клеветите на котленските чорбаджии и на търновския владика, неколцина бейове, на които Раковски бил учил по-рано децата по турски и френски език, го вземат под свое покровителство и след 2—3 месеца го настаняват на служба като преводач при военния паша в Калафат. Обаче там Раковски не

[1] Р. И. Блъсков. Славянско братство, г. I, книжка 3. Букурещ, 12 февруари 1878, 30 нт.: „Георги Стойков Раковски“.

стоял мирно и наумил да побегне във Влашко. Издаден от някой си българин, той бил заловен, откаран през Котел за Цариград и повторно хвърлен в тъмница. „Но някой си Мустафа бей, продължава разказът, го не оставил за дълго време в затвора (види се по настояването на Богориди) и го земал да учи децата му у дома си. По едно време Мустафа бей захванал да кани Раковски да се потурчи, като му казвал, че ще го осинови. Но българинът мислел друго. Било турски байрам, когато Мустафа бей отишъл да се кланя на дмажия с всичките си домашни. Тогава Раковски сполучил време и, като обира някои скъпоценни неща, побягнал из Цариград. Но защото знаеше, че от напред е забележен, а и сега може да го подирят, не смееше вече да се отбива в никой град и удари към Балкана, гдето се сдружава с една хайдушка чета българи, на която станал войвода. Това било на 1854 г., когато се повдигна Кримската наречена война. Раковски потеглил със своята чета от Балкана да отидат при руските войски, които обсаждаха Силистра. Преди да пристигнат там, по пътя се научили, че русите се оттеглили през Дунава. Някои от дружината, които не били познати на турците, върнали се у дома си, а Раковски с няколко другари забягнал у Влашко."

Така е разказвала някога Нанка Тарпанска, скъсявайки и забъркваики спомените на брата си, но запазвайки нещо от първоначалната им ядка. Все тъй накратко, и пак въз основа на устно предание, чуто направо от войводата, разказва събитието Васил Стоянов, познатият основател на Книжовното дружесво в Браила и сподвижник на Раковски в Белград, като член на легията от 1862 г. В. Стоянов доставя всичкия материал за един биографски очерк, писан в 1882 г. от чеха Йосеф Барак, редактор на Narodni Listy в Прага, в който четем по събитието, което ни интересува, следното:[1]

Откак Раковски успял да се изкопчи от стражата, която го карала окован във вериги през м. март 1854 г. от Шумен за Цариград — на този епизод ще се върнем после, — скрил се в родния си град и влязъл във връзки с някои познати хайдути, които се навъртали в околно-

[1] Утро, издадено в полза на българска майчица. От А. Явашов, К. Бошков, А. Теодоров, Г. Гагов, Л. Хашков — студенти в Прага. 1883, 1 нт.

стта. „Като се споразумяха и образуваха братска дружина, нашият герой напусна Котел и заедно с него и вярната му сговорна дружина, която състоеше от шест члена. Всички встъпиха в светите лесове на големия Балкан.“ Към края на м. май 1854 г. дружината се увеличава, заедно с войводата, на 13 души. Ходила тя из горите до октомври 1854 г., изтребвайки много врагове на българския народ, турци, българи-гъркомани, също и неколцина гърци и евреи. На няколко пъти правителството пращало потеря от заптиета или редовна войска, но не могло да хване войводата. Само веднаж без малко този щял да попадне в турски ръце, и то в долината Разбойна, между Котел и Жеравна. Сестрата на Раковски, като узнала, че в тази долина се крият заптии, отишла в гората и предупредила брата си. Раковски, смятайки, че е предстоящо залавянето му, измъкнал ятагана си и поискал да съсече сестра си, за да не изтегли тя пожестока смърт от „скверни отомански ръце“: „по-добре умри от моя ятаган, а отсетне ще мога още по-добре да се боря с враговете, за да падна толкова по-тържествено.“ Минутата била страшна. Но сестрата, ронейки сълзи, му казала решително: „Не, братко, не струвай това, докато можеме да се надяваме на бога!“ И наистина, след няколко часа всички се намерили на по-безопасно място. Това се случило през м. август. А през м. октомври, като наближила зимата, Раковски разпуснал четата, която скрила оръжието си, и „за десет дни“ се намерил във Влашко, съпровождан от Балкана до Дунава от двама най-храбри юнаци.

В този разказ, украсен доста от развихреното въображение на В. Стоянов, се срещат подробности, които не знае никоя друга биография на Раковски. Епизодът с решението на Раковски да съсече сестра си в гората се повтаря обаче, зает направо от тука, и то без всяка промена, в книгата на Ч. Попов от 1893 г.[1]

Още Гр. Начович, в рецензията си за тази книга отхвърли категорично „баснята“ за подобен опит на съсичане: „Раковски беше цивилизован човек и не можеше да има такива арнаутски понятия върху юнащината.[2]“ Но и по-късно Б. Петров, в биографията си на Раков-

[1] Ч. Попов, Чърти 53.
[2] Периодич. спис. XI—XII, 1009.

ски от 1910 г., поднови някакво подобно предание за съсичане, въз основа на устния разказ на Киро Стоянов, сестрин син на Раковски, който черпи сведенията си от майка си Неша или от зетя си Кръстю Тарпанов. В деня, в който Раковски разпуснал четата си, споходила го в гората сестра му Нанка. И както те обядвали на тревата, ето че се показали неколцина турци на близката мандра. „Какво направи... ето потеря дойде!“ — извикал Раковски. „В случай на нападение от потерята трябва да убия първо тебе, за да не паднеш в неприятелски ръце да те мъчат, а после аз да се бия!“ Оказало се, че това не е потеря, а обикновени разбойници, дошли да ограбят мандрата или да вземат откуп от притежателя ѝ дядо Иван. Раковски дал пари на дядо Иван, а после, през нощта, се прибрал в Котел.[1]

2.

Ако сам Раковски и първите разкази за него от близките му говорят за хайдутство в 1854 г., Драган Цанков в спомените си съобщава на Юруков, Симидов и Шишманов, че знае някакъв опит за въстаническа чета от няколко месеца по-рано, през 1853 г. Пред Юруков, както видяхме, Цанков говори, че намерил Раковски в дервишко теке, че отишъл с него в Стамбул, за да купят дрехи, оръжие и коне за двайсет панагюрци и че така съставената чета заминала за Стара планина, за да обяви от там — по внушение от поляците-емигранти — свободата на България. Пред Симидов той разказва как Раковски, като дервиш, кроял някакъв особен патриотически план: още преди отиването си за Видин, значи в 1853 г., той подготвял някакво въстаническо движение, което трябвало да избухне в България и да обхване страната, от Янтра до Тимок; а по-късно във Видин той държал за тая цел близо до себе си, в града и извън града, преоблечени като турци някои верни българи.[2] Пред Шишманов, най-сетне, Цанков излага някак по-точно този план.[3] Именно, докато се бави в Цари-

[1] Б. Петров. Биография на Г. С. Раковски 71.
[2] Вж. прибавка II, спомени на Ф. Симидов.
[3] Срв. по-горе.

град по откриване на печатницата си в Свищов, и още преди да се обяви Кримската война, Цанков бил споходен от полския емигрант Пшевлоцки.

„Знаеш ли какво — запитва го този. — Трябва да намерим някой стар хайдутин, който да събере една чета от 10—15 хайдути, да идат в Габровския балкан, там да съберат още, колкото могат, и да провъзгласят временно революционно българско правителство. Само тогава Франция ще се застъпи за българите пред Портата — да им се дадат някои права. Кажи сега, знаеш ли някое такова лице, да свърши тая работа". „Знам, отговаря Цанков — Раковски." И отива Цанков при Раковски в дервишкото теке, повиква го у дома си, представя го на Пшевлоцки и този му разкрива тайната си.

— Приемаш ли да събереш чета, да я поведеш на Балканите и да обявиш временно правителство? — пита Пшевлоцки.

— Хай-хай! — отговаря Раковски.

— Тогава кажи, какво ще ти трябва.

— Ще ми трябват 15 коня, 15 силяха и хиляда лири,

— Добре. Тогава да приготвим и прокламацията.

Според Цанков, който предава този разговор,[1] Раковски се решил без много колебание за смелото начинание и сам седнал да напише прокламацията. Пшевлоцки се погрижил за отпечатването ѝ. И тъкмо защото Пшевлоцки направил предложението, набавил средствата и отпечатал тъй лесно революционната прокламация, Цанков е убеден, че всичко е ставало по споразумение между френското и турското правителство. Приготвени прокламациите, Цанков и свищовецът Гаврил Хаджи Денков взели част от тях и заминали с параход през Черно море и Сулинското устие за Свищов. Раковски останал в Цариград, да приготви четата. Условили се в Цанков: щом този чуе, че в Габровския балкан е провъзгласено въстанието и образувано временно българско правителство, да разпръсне от Свищов прокламациите и да прати четници в Балкана. Но времето тече, и никакво въстание не избухва. Един ден, през м. октомври (навярно октомври 1853), при Цанков в Свищов се озовава един турски офицер. До-

[1] Срв. прибавка III.

като Цанков се сети, кой е това, непознатият му се обажда: „Не ме ли познаваш, бе? Аз съм Раковски.“[1] И като излиза навън баши-бозукът, който го придружавал (той бил слугата му Хаджи Христо, българин), Раковски казва: „Свършихме работа. На гледай, един пръст нямам, големия. В Едрене се бихме.“ (Нека пътем забележим, че по разказа на Киро Стоянов пред Б. Петров[2] двата последни пръста от лявата ръка на Раковски били откъснати от един „мюскет“ в сражението при Четате Румъния). Но излиза, че Раковски не казвал истината за образуване на чета и за бой с някаква войска. Защото баши-бозукът (Хаджи Христо) забелязал тайно на Цанков; „Не му вярвай! Лъже магарето. Като се напи една вечер, ритна кондакът и му откъсна пръста.“

Наскоро след тази среща Раковски заминал за Видин. Цанков заключава: „Тъй се свърши историята с провъзгласяването на временното правителство в Габровския балкан. Сега си обяснявам, че турското правителство ще е искало очевидно да представи, че цялата тази работа е нагласена от Русия. А поляците с това искаха да докажат, че Англия и Франция трябва да се съюзят против Русия. А че турците бяха в състояние изкуствено да създават за своя цел въстанически движения в България, това знам от друг един факт от по-послешно време...“

Какво вярно може да има в този разказ на Цанков за проект на Раковски да вдигне въстание в Балкана още след окупацията на Влашко и Молдова от руските войски през лятото на 1853 г. и преди Турция да е обявила война на Русия на 4 октомври същата година?

Сам Раковски съобщава в скицата на Житието си, под точка 41: „Сношенията ми с поляците, а особито с Чайковски, потурчений днес Садък-паша.“ И под точка 45 и 46 :„Встъпваньето ми в Турска служба в 1853 г. — Пътешествието ми България през Шипка, Габрово, Търново, Шумен, Рухчук, Свищов, Враца, Видин, до Калафат на главното военно станище със служба *баш терджуман* при Ахмет-Паша.“

---

[1] Този епизод е засвидетелствуван по разказ на самия Цанков и от Ф. Симидов, Поборник-опълченец, III, 5.

[2] Б. Петров, ц. с. 65.

Че поляците са се познавали с българските народни водачи в Цариград и са се стараели да ги спечелят за своята политика по отношение на Турция и на Русия, знаем много добре между другото от записките и дневниците на същия Чайковски, когото споменава и Раковски. Още в Париж, гдето прибягва след несполуката на полското въстание от 1831 г., Чайковски завързва близки връзки с българите, които са учели там и били пропити с патриотически дух, представя ги на княз Адам Чарториски и гледа да ги увлече в голямата си политическа комбинация. Изпратен в 1841 г. в Цариград като агент на полския комитет в Париж, Чайковски привлича на своя страна български дейци като Неофит Бозвели, Иларион Макариополски, Раковски и др. и на всички тях той препоръчва примирение с Турция и предпазливост от Русия.[1] „Замесен, казва дъщерята на Чайковски, К. Суходолска, за баща си, по един дискретен начин като съветник във всичките събития на Изток, той виждаше на далеч и остро. С невъобразимо постоянство той преследваше своя идеал: асимилация на християните с мюсюлманите чрез общата военна повинност. Неговото желание беше да сполучи да извоюва за българите, бошняците и албанците един вид автономия и да ги преобърне по такъв начин в яки подпори на султановия престол.[2]

Добър патриот, загрижен преди всичко за освобождението на отчеството си, Полша, Чайковски иска да направи от българите елемент на съпротива срещу Русия и съюзник за Турция. „Според мене, признава той в мемоарите си, българите трябваше да се сближат с турското правителство, да гледат да събудят и развият своята националност под негова защита и под негова егида.“ Ето защо колкото и да симпатизира на българите в черковната им борба, той не би желал да ги види откъснати от патриаршията, за да не би те да се насочат и към политическата си независимост. И групирайки около полското агентство българските първен-

[1] Срв. моя Неофит Х. Бозвели (1930), 551 сл.; В. Самоховска-Петрова, Неофит Бозвели и българ. църковен въпрос (1964), 7 сл.

[2] К. Суходолска, Българите в неизд. мемоари на Ч. Чайковски“, Сб. НУ. Х. (1894), 430, 452—453.

ци, той иска да подбие чрез тях руското влияние между сънародниците им, което и успява отчасти, както ни показва дейността на Бозвели и проповедта на Раковски по-късно.[1] В услуга на една силна Турция, която би търпяла равноправието на християнските поданици, за да ги откъсне от стремежа към руско покровителство, Чайковски развива проекта си за една турско-славянска войска, при което и българите биха се радвали на чест и свобода. И в 1853 г. той получава разрешение да образува под своя команда един казашки конен полк, съставен от славяни в Турция, който би могъл да се използува за вътрешна и външна отбрана.[2] Българите имат също тъй своя дял в сраженията при Силистра и други места: „Те бяха получили голямо доверие в собствените си сили, казва Чайковски; всички бяха въодушевени от военната гордост, която повдигаше техния кураж."

В какво отношение към тези идеи и този опит на Чайковски трябва да поставим усилието на полския емигрант Пшевлоцки да склони Раковски за една въстаническа чета, не може да се каже най-определено. Ако изобщо са верни съобщенията на Цанков, не би могло да има съмнение, че Пшевлоцки действува като агент на Чайковски. Само че между целта, която гони този полски революционер, и целта, която си поставя покъсно сам Раковски, не изглежда да има много общо. Опитът от есента 1853 г. и този от лятото 1854 г. не се покриват нито в организирането, нито в ръководните си схващания. Изобщо трудно е да съдим по-определено за характера на връзките между Чайковски и Раковски в Цариград, изрично изповядани и от двете страни, но без да се казва какво точно се е проектирало и вършило. Въстаническият проект на Раковски от 1853 г., ако е бил наистина уговорен, както ни излага Цанков, е трябвало да стои изключително в услуга на полско-френските и турските намерения по това време. Раковски е ставал неволно чуждо оръдие. Надали оба-

[1] Срав. моя Неофит Х. Бозвели (1930), 611, 637 и др. Патриарх Кирил, Католическа пропаганда в България (1962), 82 сл.; В. Смоховска-Петрова, Неофит Бозвели и бълг. църковен въпрос (1964), 18 сл.

[2] По-обстойно за почина на Чайковски у Ив. К. Стойчев, Казах Алай на Чайковски. София (1944).

че тъй ще си е представял работата сам Раковски, далеч от всяка наивност — въпреки готовността си да следва указанията на Пшевлоцки. Четата би се покривала в негови очи — и в скритите и в явните си задачи — напълно с хайдушкото предприятие от по-късно, от 1854 г., когато Раковски не таи вече ни най-малко своето враждебно отношение към Турция и мисли само как да подкрепи Русия. Излишно е да се впускаме по-нататък в хипотези по тази точка. Чайковски признава, че близките на Раковски среди не са били чужди на някои негови замисли; Раковски не признава обаче нигде по-определено, какво той е споделял и какво не в идеологията на поляка. Дали внушението на полския комитет за едно българско въстание е целяло някаква турска диверсия за привличане Франция и Англия във война против Русия, както предполага Цанков, не би могло да се твърди. Също и това — дали Раковски разбира скоро печалната роля, която би играл (освен ако би използувал въстанието за собствените си освободителни планове), за да се откаже от предложението на Пшевлоцки и възприеме много по-тактичната и пряко полезната за българското дело идея да постъпи на турска служба като преводач в Дунавската армия. Според Цанков, и самото турско правителство, което усвоило отначало в лицето на Фуад паша (наследник на Али паша) идеята за българско въстание, се отказало отпосле от нея, намирайки я доста рискована. Така че не Раковски, а турците осуетяват проекта за едно раздвижване в Балкана. Че наистина Раковски потегля в 1853 г. с чета от Цариград — твърди се от Цанков, както пред Юруков, така и пред Шишманов. Тази чета била обаче разтурена още при стигането си в Одрин и Раковски се върнал тогава пак в Цариград, за да мисли вече за постъпване на турска служба. Колкото пък се отнася до прокламацията, която изготвя Раковски и предава на Цанков за разпространение при избухване на въстанието в Стара планина, заслужва да припомним, че в пълно противоречие със съобщението на Цанков стои разказът на Раковски в биографското му писмо до Ив. С. Иванов за разпространяване на р у с к и прокламации, както те били издадени след избухване на

войната от главнокомандующия Паскевич.[1] Цанков допуска още, че Турция, ако е била причастна в плана за една българска чета, е гонела може би и едно хитро обвинение за подстрекателство между българите от страна на Русия. Но ние не знаем нищо по това. Че турците са били в състояние да създават за свои цели подобни мними въстания, показва ни, по свидетелството на Чайковски, опитът за едно изкуствено българско повдигане в 1867 г. Тогава Мидхат паша нагласил няколко стотин помаци да играят ролята на политически бунтовници в България, за да види какво ще бъде поведението на българите. Българите обаче, доста досетливи, останали съвсем чужди на коварната и опасна игра.[2]

Но нека спрем вниманието на някои събития преди образуване на четата от 1854 г., за да проследим после подготвителните й етапи.

В автобиографското си писмо до Ив. С. Иванов (1858) Раковски говори по-обстойно за настроението си в Цариград в навечерието на Кримската война и за намесата си в тази война, в качеството си на официален преводач при щаба на Шуменската, после на Видинската армия.

„До 1853 лето, пише той, живях в Цариград и съдействувах по възможностия за народния наши Български работи. За кое и разновидно с лична си пагуба пострадах. В него же время когда дойде Княз Мечников общий възтърг ся запали в наш Българский народ, и всякий Българин с радостия чакаше и уже бе уверен з свое освобождение от Турское иго. Вси Българи са решиха да съдействуват с всякий начин на това. Ми няколко Българи в Цариград съставихме жалба от страна Българскаго народа и я пренесохми Князу Мечникову, кой ни ся обеща, че ще я привручи де е удобно. *После кату ся откри рат Русии с Турция, ми са решихми няколко Българи и съствихми едно тайно общество, цел кому беше да постъпим в турска служба,* и с тойзи начин да действувами от една страна да ся ни угнетява наш бедний народ във време размирия рата от злоупотребления Турска, от друга же страна *да преуготовлявами наро-*

[1] Съчинения на Г. С. Раковски (1922), 16; Архив на Г. С. Раковски, т. I, 491.

[2] К. Сухолска. Сб НУ. X., 466.

да всягда да бъде готов, щото в благовремие да действува съгласно Русийское напредванье в Турция. Нам бяха познати и раздадений прокламации в България от Русийска страна, а именно от въеначалника Пашкевича. *Аз бях упределен от Цариград* от Военаго тогда министра Турскаго Мехмед-Али паша *за първий тълмач (драгоман) на главное военное турское станище в Шумен, а от тамо ся упределих за Калафат, и помощник мой беше Юван Бацов, когото от Видин отправих чрез Сърбия за Влашко где беше руская войска, за да съобщи наше намерение де подобно. Аз же останах в Калафат доже до знаменития битка на Читатия.*"[1]

Хронологията на тези събития може да се определи лесно, като знаем международните дипломатически преговори в Цариград по това време. Френското правителство връчва нота, с която иска да бъдат предадени на католишкото латинско духовенство Светите места и църквата на гроба Господен, чието владение било гарантирано с френската капитулация от 1740 г. Малко след това Русия отправя до Портата протестен меморандум, назначен да защити правата на православната църквата в Ерусалим. С нова нота от 19 март 1852 г. френското правителство повтаря исканията си. На 20 февруари 1853 г. английското правителство връчва нота на руското, с която се потвърждава, че между Англия и Русия може да има споразумение само за поддържане, а не и за подялба на Турция. На 28 февруари 1853 г. в Цариград пристига с голяма свита руският пратеник княз Александър Меншиков, който в редица ноти от март, април и май с. г. иска удовлетворение на руските искания за Светите места и за протекторат над християните в Турция. На 26 юни с. г. царят издава манифест за окупиране на Дунавските княжества, а на 4 октомври 1853 г. турското правителство обявява война на Русия и натоварва главнокомандующия Омер паша да прогони руските войски от Дунавските княжества. През март 1854 г. Англия и Франция, съюзени с Турция, обявяват също война на Русия.[2]

---

[1] Съчинения на Г. С. Раковски, 16—17; Архив на Г. С. Раковски, т. I, 491.

[2] Г. П. Генов, Източният въпрос II (1926), гл. I, I нт.

Раковски основава с другари тайно българско общество в Цариград след пристигането на Меншиков и заминава за местоназначението си веднага щом била обявена войната от страна на Турция. От февруари до откомври 1853 г. той е още в Цариград и тук той е зает с разни патриотически проекти, без да занемаря, разбира се, и частните си предприятия. В плана на Житието му, под точка 44 стои: „Илтизамчилъка ми до 1853 г.“; под точка 45: „Встъпването ми в турска служба в 1853 г.“; под точка 46: Пътуването ми по България през Шипка, Габрово, Търново ... до Калафат.“ ... и т. н. През есента на 1853 г. Раковски потегля за Видин и Калафат, определен за главен преводач при Ахмед паша, а в началото на 1854 г., след като се е бавил в Калафат и вземал участие в битката при Четате, бива арестуван за шпионаж в руска полза и откаран под стража в Шумен. В точка 49 от плана на Житието се казва: „Измамата на турците що ма испратиха до Шумен при Юмер паша ...“ Как е станала тази измама и залавянето на Раковски, това той загатва само в писмото си до Ив. С. Иванов. Като говори, че взел мерки да съобщава на руските войски за „намерението“ на своето тайно общество, той продължава:

„Мои съдеятели бяха в това предприятие многи Българи по разни градове и села, а най-паче в Свищов, где беше управител на тия работи познатий родолюбец Г. Апостол Конкович. Но види се неприятели неции да усетиха наш план и ни предадоха Турком. Внезапу мя откараха от Калафат на Шумен пред главнокомандуящаго Юмер паша, кой иска да мя съди кату Руски шпионин, и даже да мя застрели, както застрели многи неповинни Българи. Но понеже аз бях упределен от Цариград с ферман на тая служба, унужден беше да ма изпроводи в Цариград.“

Раковски не споменава като член на организацията си в Свищов Цанков, макар Цанков да е бил там негово доверено лице, както установява това един документ от 1853 г., който ще предадем по-нататък и в който той е именуван „Цанкович“ В спомените си пред Юруков Цанков съобщава за срещата си с Раковски, когато то-

зи заминавал за Калафат, само това. Раковски, запитан за въстанието, уговаряно с поляците, заявил, че се бил размислил и го изоставил. Наместо да ходи из Балкана, намерил за по-добре да се запише преводач в турската армия — та по този начин „да ѝ нанесе по-голяма вреда.“[1]

Според показанията на Цанков пред Симидов, Раковски успял чрез приятелите си дервиши да стигне до службата секретар във Военното министерство в Цариград и после да замине като секретар на пашата във Видин „Имам — хвалел се той на Цанков в Свищов, на път за Видин, — имам вече в ръцете си ключа на всички тайни турски военни разпореждания и когато бъда във Видин, ще съумея да ги дам на русите...“[2] И наредил Цанков да действува, за да избухне, при даден знак, въстанието в България.[3] Пред Шишманов пък Цанков разправя, че през октомври (значи 1853 г., на отиване за Видин) Раковски се явил при него облечен като турски офицер и си заминал после от хана, без да се разплати. И понеже Раковски се хвалел, че се сражавал в Одрин и загубил дори един пръст на ръката си, Цанков не се стеснява — много по-късно, когато разказва спомените си — да заключи: „Видяхме, че е един вагабонтин.“[3]

---

[1] Срв. прибавка III.

[2] Срв. прибавка II.

[3] Можем да приведем още едно свидетелство на Цанков, и то писмено, и то много по-старо, за тази среща в Свищов. В полза на разказа от по-късно време говори именно една критика на Цанков от 1860 г. във вестника му „България“, г. II, бр. 81, от 5—17 септември 1860, стр. 448—450 ,върху книгата на Раковски „Няколко речи о Асеню първому“, излязла тогава в Белград. Повод за тая критика дават несдържаните нападки на Раковски против Цанков, заради униатската пропаганда чрез в. „България“. В полемичното си увлечение Раковски не е щадял ни лично достойнство, ни народностно потекло на противника си, наричайки го „папищаш“, „иезуитско оръдие“ и „цинцарин“: „Баща му (на Цанков), кой е бил преселец от Македонски Цинцаро-арбанасси в Свищов, зовал се първо Гику, а после е погърчил арбанашкото си имя с Кирияк“ (Няколко речи 81, 89). Цанков ,разбира се, няма да остане дължен и ще защити българщината си. Веднага той праща една не по-малко остра и отровна стрела по адрес на някогашния си приятел. Отричайки с ирония историческата метода и здравия смисъл на Раковски („той няма за пала логика“). забелязва в рецензията си: „Като натъпква сичкити историци и учени на светът в дън земе, Г. Раковски не харесва ни Алрилова, ни

Нещо по-определено и положително относно намеренията на Раковски през 1853 г. при образуването на „тайното общество", за което е дума в писмото му до Ив. С. Иванов от 1858 г., узнаваме в най-ново време от един ценен документ в Архива на външната политика на Русия, открит от В. Д. Конубеев.[1] Сведенията в този документ не само потвърждават съобщенията на Раковски, но и разясняват отношението на руското правителство към плана на българския революционер. Те-

---

Ваклидова, ни нас... И сичкото това Г. Раковски го прави, защото мисли, че говори пред бабити, които като слушат някое даскалче да им говори за филология и не го разберат най-после изричят: мари! много знай този чиляк!" Под черта, в забележка, Цанков отхвърля клеветата на Раковски, че баща му бил от к у ц о в л а ш к о потекло: цял Свищов знаел, че дядото на Цанков, чорбаджи Цанков, бил от свещенически български род в града. Такава клевета би имала толкова стойност, колкото и тази напр., че Раковски бил от ц и г а н с к о потекло („по причина характерът му и от дето село Котел е съставено по много от Цигани"). „Но нам не ни вреди, ако Г. Раковски е Циганин; стига само като са казува българин, да желае на българите да си упазят народността, сиреч най-първо язикат." И като припомня после, че черковните книги, в които прадядото на Цанков, поп Георги, записвал на б ъ л г а р с к и език „някои приключения", които са пазели още в Свищов, както и писмата и тефтерите на дядо му Цанко, също на български, Цанков прави на Раковски следния интересен за нас укор: „К о г а т о Г. Р а к о в с к и б е ш е м и н а л през С в и щ о в на 1852 по добря щеше да стори да види тия старини, а не да отбере няколко френсушки книги от библиотеката ми, която бях оставил на един моя приятел, и си ги задигнал без моя воля."

Пресният спомен на Цанков е тук от значение за нас, и грешка може да има само в годината — срещата е не от 1852, а от 1853 г., понеже през 1852 г. Раковски е бил още в Цариград.

Интерсна е в тази връзка и друга една полемична бележка. Отговаряйки в бр. 86 от 9 ноември 1860 г. стр. 535 на „България" отново на нападките на Раковски (в „Дунавски лебед"), Цанков сравнява противника с циганка, която бият и която дрънка разни мръсни думи срещу противника си. Ние бихме могли ,казва Цанков, да му отвърнем по същия начин и да разкажем, „как е бил запиран за чапканлъците, как е крал, как е убивал и пр. Но нашата цел не е тая." Имат ли кражби и убийства, за които се говори тук по клеветнически слухове, нещо общо с въстаническите опити на Раковски, не може да се каже.

[1] Срв. В. Д. К о н у б е е в, „О плане вооруженнаго восстания Г. С. Раковскаго в Болгарии в период Крымской войны", Академия Наук СССР, Ученые записки института Славяноведения, т. XVI (1958), 304—309 стр.

зи сведения се дължат на същия Иван Бацов[1], когото Раковски споменава като свой помощник, натоварен с мисията да съобщи на руските власти за целите на българското тайно общество.

Раковски се е намирал тогава в Калафат, на румънска земя, в качеството си на пръв драгоман при турската главна квартира. Бацов, както научаваме от донесението на руския консул в Белград, Мухин, от декември 1853 г. до главнокомандуващия на руската армия княз М. Д. Горчаков, се явил преди тази дата при Мухин в гр. Землин, за да му повери плана за българското тайно общество („българската хетерия", по думите на Мухин) относно целите, към които се стремял целият български народ. Раковски се бил отнесъл до турския военен министър Мехмед Али паша с просба да му се разреши да сформира отряд от български доброволци, който да участвува заедно с турската армия против Русия. Той се надявал, според Бацов, да получи оръжие за своите хора и така при благоприятен случай да се обърне срещу самите турци. Военният министър одобрил предложението му за един български отряд, който би бил съставна част от турската армия, но го насочил за отговор към турския външен министър Рашид паша.

Нека забележим тук, че това сведение на Бацов намира косвена подкрепа в едно писмо на Раковски до Рашид паша, запазено в архива на Раковски и датирано от Цариград, 13 август 1853 г., с което той моли министъра за една частна ауденция, при която щял да му говори за „des affaires de grande importance".[2] Може да се предполага, че „въпросите от голямото значение, за които е тук дума, са засягали преди всичко образуването на българска команда в услуга на турската армия.

Както излага Бацов по-нататък пред консула Мухин, Рашид паша отклонил искането на българите, като препратил просителя до главнокомандуващия в Шу-

[1] Иван Бацов, родом от Калофер, е бил около 1850 г. на работа в търговската кантора на Никола П. Тъпчилещов в Цариград, гдето навярно се е сближил с Раковски. После той следвал в Юнкерското училище в Русия, станал офицер и участвувал в Кримската война. Срв. за него Н. Начов, Калофер в миналото (1927), 356.

[2] Архив на Г. С. Раковски, т. I, 45.

мен, Омер паша. Последният, като задържал доста дълго Раковски при себе си (казано е „няколко месеца“, но това едвали е точно), заявил му накрай, че ако българите искат да бъдат в услуга на правителството, трябва да постъпят направо в турската армия. При други условия той не би дал съгласието си да получат те оръжие. Според Бацов, причина за този неуспех бил М. Чайковски (Садък паша), който издал пред Рашид паша плана на тайното българско общество. По-нататък Бацов заявява на Мухин, че като не успял Раковски с първия си проект, прибягнал до втори, именно: да повдигне въстание в България с материалната и военната помощ на Русия (нужни били „пари и няколко офицери за обучение на нашите войски“). Тайното общество открило подписка за закупване на оръжие и със събраната голяма сума (940 000 пиастра) въоръжило 3600 души. Очевидно, мисли коментаторът на документа, Конубеев, тук има силно преувеличение и на сумата и на доброволците, при надеждата на обществото да подкрепи Русия плана за въстанието. Въстаниците се разпределяли по окръзи така: в Казанлъшки окръг влизали 2000 души, в Габровския — 600, в Еленския и Търновския — 800, в Свищовския — 200. Като членове-организатори на тайното общество Бацов посочва Димитър Цанкович, Гаврил Денков, Константин Станчоглу и Илия Икономов в Свищов; Георги Раковцки (т. е. Раковски) и Иван Бацов във Видин; Хаджи Пенчо и Илия Видинли в Габрово; Иван Стойков в Елена. Раковски и Бацов били убедени, че онези 3600 души щели да бъдат само ядрото на един по-многоброен отред, до 10 000 души, стига само да се дадяло надлежното разпореждане. Освен гражданите, щели да участвуват и селяните от Балкана („les paysans Bulgares du Balcan“).

Мухин, както става ясно от доклада му до Горчаков, не посрещнал изложението на Бацов с голямо доверие. Плановете на българското тайно общество му се виждали нереални. Но, съобщавайки всичко на високо място, той задържал Бацов временно при себе си, а после го изпратили в Крайова (Влашко) до съветника Фонтон, за връзка с българите, и в руската главна квартира, гдето на Бацов били възложени разни поръчки, изпълнени ревностно от него. Трябва да забележим, че ако пла-

нът на Раковски за въоръжено въстание в България не е бил одобрен, макар сам руският император и княз Горчаков да са имали подобна идея през септември 1853 г., това е станало поради почина на българската емиграция в Румъния от ноември с. г. за създаване на „български доброволчески корпус“ при руската армия, който корпус наистина се е формирал в течение на 1854 г.[1] Успоредно с това е вървяло, но в противоположна посока — за засилване на турската съпротива — създаването на „казашкия алай“ на М. Чайковски в Цариград, при участието на много млади българи.[2] Чайковски се е отнасял отрицателно към българските четнически движения, бидейки не само разочарован от народните въстания, които не са довели и в Полша до сполука, но и противник на националния сепаратизъм на българите, при надеждата им да постигнат идеала си чрез Русия. Раковски, който по-рано е симпатизирал на Чайковски, не е могъл да одобри действията му от 1853—1854 г. в духа на един турско-български дуализъм и е продължавал да работи решително по линията на сътрудничество с Русия.

Показанията на Бацов допълват щастливо писмените сведения на Раковски. Те доказват и верността им в най-съществената точка. Раковски наистина е организирал тайното общество със задачата, за която сам говори пред Цанков и Ив. С. Иванов, именно да съдейства на руската армия чрез един български корпус на турска служба и чрез широко въстание в страната. Той наистина изпраща Бацов от Видин или Калафат да се срещне в Сърбия и Влашко с отговорни руски лица, за да ги запознае с плановете си и получи необходимото съдействие. Ако намеренията му не се осъществяват, причината се крие в ред обстоятелства, които не му пречат обаче ни най-малко да догонва целта си до момента, когато някакво предателство го излага на смъртна опасност.

Подозренията на Цанков от по-късно, когато се влошават отношенията между двамата приятели, падат от

[1] Срв. у мен, Селимински (1938), 306—309.

[2] Срв. Ив. К. Стойчев, Казак Алаят на Чайковски, 14—15.

само себе си, като несъгласен с характера на Раковски и с последователната му преданост към голямото народно дело, на което той служи по всевъзможни начини.

4

При анкетата на Шишманов от 1910 г. Цанков знае да разкаже нещо и около измамата, с която Раковски бил заловен в 1853 г. от турците. Именно, около Крайова турците искали да арестуват Стефан Берон, който управлявал имението на стария Петър Берон. Раковски, като котленец, се застъпил обаче за съгражданина си, когото обвинявали в руски шпионаж. Тогава турците вързали и двамата, Раковски и Берон, и ги затворили . . .

Върху тайната тук известна светлина се опитаха да хвърлят — и то тъкмо в духа на разкритието от Цанков — някои от първите биографи на Раковски. В 1878 г. Р. Блъсков съобщаваше късо: „Един българин го подсказал (в Калафат) и според неговото издателство Раковски бил уловен.“ В. Стоянов свидетелствуваше в 1883 г.: „След казаната битка (при Калафат) по неизвестен начин Раковски беше предаден, че има сношение с руските и *има на мисъл да повдигне българите против турците.*“[1] Черню Попов, по сведения, добити от Йосиф Дайнелов, приятел на Раковски, излага по-подробно предателството така:

Във Видин, покрай официалната си работа като „секретар в турския военен съвет“, Раковски действувал тайно, чрез двама свои съмишленици, между българите, подбуждайки ги към въстание. „Но скоро бил предаден от зли българи“. Няколко души власи и един гръцки свещеник се оплакали пред пашата във Видин, че арендашът им (Ст. Берон) ги притеснявал много и че, от друга страна, ги изпращал ту при турската, ту при руската войска, за да я шпионират. За разследване на това оплакване бил изпратен с един офицер и 50 низами Раковски. Той изучил работата и се убедил, че наистина има шпионаж, само че виновникът арендаш се

[1] Р. Блъсков, ц. ст. 31; Й. Барак, ц. ст. 5.

оказва нему добре известен богат българин. Раковски поискал да помогне на сънародника си за оправдание и избава, толкова повече, че се опознали и споразумели двамата да преминат в руския стан, откак си уредят в няколко дни работата. Като се завърнал във Видин, Раковски бил изпратен по друга работа в Белоградчик. Арендашът, възползуван от това отсъствие, се явил при пашата и му съобщил, че секретарят на военния съвет е българин, че той подготвял българско въстание и че скоро щял да се прехвърли на руска страна. Пашата повярвал на арендаша и го освободил, а за Раковски заповядал да бъде арестуван, щом се завърне. Обграден и вързан от няколко низами, когато се явил след няколко дни, Раковски се досетил, че има издайничество; предал се без съпротива. След разпита (няколко „истиндаци"), при които той нищо не разкрил, освен че е назначен с ферман, бил изпратен, придружен от шест добре въоръжени низами и един юзбаши, за гр. Шумен, при главния стан на армията. По дирите му тръгнали двамина от неговите предани съмишленици.

Иван Адженов, като повтаря този разказ на Ч. Попов и като го допълва с нови подробности, почерпани от устни съобщения на Никола Балкански (а може би и на Дайнелов), излага току-що след публикуването на Ч. Поповата книга следното:

Раковски бил натоварен да разследва обвинението на селяните от Влашко срещу арендаша. Този арендаш се оказал Стефан Р. Берон. Раковски, добре приет от тогова, го отвел със себе си във Видин, мислейки по пътя, как да скрои избягването му. Като дошли до едно място, Раковски казал на Берон: „Ето, тук пътят се отбива за руската войска. Ако искаш, да кажа на войскарите да отидат напред и ние двамата да вземем този път и да отидем на руския лагер. Конете твои и файтонът са добри, не трябва да се боиш. Аз не съм турчин, ами съотечественик твой, слушай ме. Инак да оставя тебе тук и да отида сам при пашата, значи че отивам на твое място." Берон не склонил обаче от страх да не го достигнат турските войски. Като видял Раковски, че не ще го придума, казал му да не го издава на пашата, че е българин, родом от Котел и пр. Берон обещал. Между това Раковски бил изпратен в Белоградчик. Когато се

завърнал, преоблякъл се в палатката си, за да иде на доклад при пашата. На излизане, що да види? Около шатъра караули, които му казват, че е арестуван. Берон, когото оставил в шатъра, бил изчезнал, и Раковски не смеел да пита за него. Повикан при пашата, Раковски бил разпитан от каква народност е, где е роден и той ли е „прочутият бунтовник Раковски". Раковски отговорил: „Истафорла, паша ефенди! Това, което искате да знаете, е принадлежност на Султана само, който с ферман ме е назначил и изпратил при Вас..." Като не узнал нищо, пашата повикал Берон и го запитал познава ли Раковски, и Берон разправил, че го познава, че това е син на Стойко чорбаджи от Котел... Но Раковски пак не признал нищо и тогава пашата го задържал цял месец в арест. Накрай, като изгубил надежда да получи признания, пашата заповядал да оковат Раковски във вериги, да го качат на коня му и да го изпратят, придружен от офицер и 24 низами, за Шумен.[1]

Филип Симидов в биографията си на Раковски от 1898 г. отхвърля съобщенията на Ч. Попов и Ив. Аджеков (почерпани „от един и същ извор, а именно по разказите на г-н Никола Балкански"), като „съвършено изопачени, не безцелно, разбира се". Според него двамата автори били „очернили доброто име на покойния Стефан Берон поради стари някои частни разправии". Възстановявайки истината — изглежда по разказ на самия Берон, който починал през същата 1898 г., — Симидов добавя: „Доколкото зная миналото на Г. Раковски и онова на С. Берон, те двамата са били от детинство другари, в гр. Котел раждани, а по-после това тяхно другарство ги е вързало по много работи от живота им, тъй щото не може да се допусне, че Ст. Берон ще издаде Г. Раковски..."[2] И Симидов излага работата, различно от Ч. Попов и Аджеков и по-подробно, така:

Турците били окупирали Калафат, а руските войски завземали Крайова и Четате. Негде по средата, между Четате и Калафат се намирала мушията на Ст. Берон, в с. Дърваре. „Раковски работел чрез свои хора в Лом-

[1] Ив. Аджеков, Записки от живота на Г. С. Раковски (1894), 30 нт.

[2] Поборник-опълченец, кн. IV—VI, 6

ско, Берковско, Белоградчийско и Видинско да се вдигне една революция от българите тъкмо, когато се почне боят между турци и руси", та по този начин турците да се намерят между русите отпред и въстаниците в тила си. От тези места била отишла депутация при княз Горчаков във Влашко, за да увери русите, че населението ще въстане, щом се чуе руският топ.

Раковски влязъл във връзка с тая депутация, в която влизал и дядо Цеко от Ломско. Стефан Берон пристигнал по това време в мушията си, заедно с влашкия офицер Гица Николеско, и наредил на някои от своите хора в Дърваре да минат Дунава и отидат до Белоградчик, Ново село и Флорентин (Видинско), за да узнаят какви и колко са турските военни сили. „Тези хора се вмъкнали и във Видин при Раковски, който тоже наредил тайни пощи от и до горните села и мушията на Ст. Берон. Работата вървяла успешно и никое турско око не подозирало тази мрежа от съгледвачи, които кръстосвали из войските им като арабаджии, дървари, кюмюрджии, бозаджии, симитчии, халваджии, орачи и пр. Малко време след тази наредба идват в Калафат двама власи чобани, явяват се при пашата Топал-Ахмед и му издават, че в мушията на чокоина Ст. Берон в с. Дърваре дошли двама влашки офицери да шпионствуват турците. Пашата дал заповед да отидат да ги уловят и докарат. Щом усетил това издайничество, Раковски се явил при пашата и му казал, че желае той да отиде и улови тези „московски" шпиони, от езика на които разбирал. Пашата му дал 50 души суварии (конници) солдати с един офицер, който е бил бял арапин и е знаел френски език, — туй, което Раковски не е знаел."

Още през нощта Раковски заминал на кон от Калафат за Дърваре и блокирал с войниците мушията на Берон призори. Берон, като излязъл по халат, видял се ограден от войници, които му извикали: „Давранма, гяур!" Но Раковски му рекъл: „Ти ли си, бе Стефчо, не бой се!" — след което се обърнал към арапина-офицер: „Това не са шпиони, това са наши, познати хора, стойте мирно, бъдете спокойни като у дома си." На тази сцена били свидетели майката на Берон, малкият му брат Петър и влашкият офицер Николеско. Всички се успокоили и войниците били нагостени. След това Ра-

ковски, Берон и Николеско тръгнали с файтона на Берон за Калафат, предвождани от турската конница. Арапинът офицер вървял близо до тях и слушал какво си говорят Берон и Раковски на френски. Стигнали до едно ханче, гдето слезли да си починат. Берон казал на Раковски: „По-добре е да не ходим на Калафат, този офицерин, с нас що е, не ми се харесва. Оттук е пътят за Крайова, хайде да избягаш, да не би да патим нещо зле.“ Но Раковски възразил: „Няма нищо, Стефанчо, по-добре да отидем до Калафат, сам да видиш там турските сили и да можеш по-добре да разкажеш на русите, а при това и аз повече да спечеля доверието на турците, та да мога по-добре да работя скроения ни план. *Не бой се, турците са прости.*“ Последните тези думи арапинът офицер чул, но си замълчал; престорил се, че нищо не чул и не узнал. Щом стигнали в Калафат, той се явил на устен рапорт при пашата, съобщил му за онези думи и добавил, че „тези хора не са чисти“, Берон и Николеско били затворени по отделно под военен караул. Властите от селото на Бероновата мушия, като узнали това, помислили, че е свършено вече с Берон и че сега е време да смажат чокоина си и поделят мушията му. На другия ден попът и неколцина селяни от Дърваре осъмнали в Калафат. Като се явили при пашата, обадили, че Стефан Берон ги бил пратил да шпионират по видинските села и че те носели писма от Берон до Раковски във Видин и обратно. Раковски бил веднага заловен и арестуван отделно. После тримата арестанти били изпратени по отделно и под военна стража във Видин. След няколко дни Берон и Николеско били препратени под стража за Шумен. За там бил изпратен после и Раковски, конвоиран от 20 души турски конници, начело с един милязимин . . .[1]

Тази версия на залавянето на Раковски, забравена от биографите му, а незабелязана по-рано и от мен, съвпада в някои подробности с версията у Ч. Попов и Адженов. но се отклонява в обяснението за отношенията между Берон и Раковски и съвсем изключва издайничество от страна на Берон, което изтъкват Попов и Адженов. Макар и да е трудно да се установят

[1] Поборник-опълченец, кн. III, 6; кн. IV—VI, 5—6.

всички факти около дейността на Раковски в Калафат и Видин, ясно е само толкова, че предателството е било извършено въз основа на сведения, добити от някои участници в шпионажа, все едно власи или българи, но за всеки случай не от Берон. Сам Раковски говори в биографското си писмо до Ив. С. Иванов доста неопределено за това, може би понеже не се е добрал на времето до истинския виновник. Той загатва в приведения по-горе пасаж за „някои неприятели", без да посочва определени лица. А в плана на Житието си, веднага след съобщението за битката при Четате, споменава някаква „измама на турците, що ме изпртиха до Шумен..." (точка 49). Дали тези турци имат нещо общо с предателите или пък са нещо отделно, именно хора от щаба на видинския паша, не може да се каже положително.

Б. Петров, в биографията си на Раковски, като разглежда разказите на Ч. Попов и на Адженов за предателството, обявява ги за „невероятни" — колкото се отнася до някаква измяна от страна на Стефан Берон. Сам Раковски също не споменава нигде Берон като възможен противник. Напротив, четири години по-късно той се обръща към него на няколко пъти с писма за помощ и с уверения в неизменна дружба. „Приятелю! Казвам ти без притворност и далеч от угодителна ласкателска мисъл, что по-великодушен и по-искренен от вас приятеля не ся удостоих между наши българи да добия." Така пише Раковски от Нови Сад до Берон в Крайова на 21 януари 1857 г. И все в това писмо той пита: „Ако ми доизволявате на вас ще посветя моя поема, понеже начало нейно са тегли от наше незаборавимо състрадание в 53 лято." Думата е за поемата „Горски пътник", идеята за която възниква в 1853—1854 г., през време на войната.[1] Малко по-късно, молейки отново за парична помощ, Раковски пише на Берон, на 16 март 1857 г.: „В едно мое писмо ви доказвах моя ускадност и ви молях да ми помогнеш в заем сто жълтици, за да напечатаме пое писание от'кое зависва моя бъдъщност.. Моля тя приятелю, стори ми сие добро..." И на 3 юли с. г.: „Реших са да ви пиша за последний път, молящ ви пак сърдечно.. Само надежда имам на вас. ако и ви

[1] Срв. у мен, Сб БАН. IX, 8.

не ма помогнете не зная моя отчаяност где ще ма хвърли".[1]

Раковски, мисли с право Б. Петров, е искрен в уверенията си и не би се унизил да ласкае или да моли за състрадание един свой доказан предател.[2] Стига да имаше и най-малка сянка от съмнение в чистотата на Берон, във връзка с издайничеството, което е могло да струва живота на Раковски, последният, дори в най-голямо парично затруднение и в името на една висока идея — отпечатването на патриотичната си поема — не би потъпкал гордостта си и не би посвещавал поемата си на такава личност. Че нито в 1857 г., нито по-късно, до края на живота си, Раковски не е помислял нещо недостойно и престъпно за другаря си; че той го е оправдавал и за отказа му да подпомогне материално отпечатването на „Горски пътник" —отказ, произтекъл, както изглежда, от стесненото положение на Берон при търговските му предприятия, — става явно от едно друго писмо без начало, в архива на Раковски, писмо до непознато лице от търговския свят, в което Раковски се застъпва най-енергично в полза на приятеля си, когото е ценял като отличен патирот и верен другар. Пасажът в това писмо, тъй знаменателен в случая, гласи:

„При том, ако желайте да чюйте и за нашите търговци-българи от тук, с жалост Ви известявам, как *един от моите най-добри приятели и истинни родолюбци, кой във всяко българско дело великодушно е участвувал досега,* г-н Стефан Р. Берон, управител на търговската къща Братя Р. Берон, ся нахожда в големи утеснения по ради големите пагуби, що му последоват от количества жита, кои има испратени в Европа, при които големи пагуби като приложите злобата и клеветите на някои си лукави гърци и др., ще разумейте големите мъчнотии, в които си днес находи, но уверен съм как ще ся изв . . . от всички тия гържествено . . . е най-частнаго характера . . . покрай другите."[3]

Застъпвайки се така за един сънародник, у когото е виждал и познал от опит човек „най-честнаго характе-

[1] Срв. у мен, Сб БАН, IX, 177—178; Архив Г. С. Раковски, изд. БАН, I, (1953), 62—63, 101, 127.

[2] Б. Петров, ц. с. 66.

[3] Архив на Г. С. Раковски, т. I, 322.

ра“, Раковски моли неименувания тук свой приятел да посредничи за уреждане работите на Берон, като влезе във връзка с търговеца житар Спарталиу в Марсилия. Решил ли се би Раковски на такава стъпка, която ангажира и личната му чест, ако не се е чувствувал задължен морално към Берон и ако е нямал наистина най-добро мнение за него? Противното е напълно изключено при нашия тъй откровен и праволинеен революционер. И че Стефан Берон наистина се е проявявал като участник във „всяко българско дело“, проявявайки патриотическо „великодушие“, доказва се и от съдействието, което той чистосърлечно и щедро е давал на инициаторите за Българското книжовно дружество в Браила през 1869 г. Един от тези инициатори, Васил Стоянов, поставя Стефан Берон на първо място покрай Николай Ценов, търговец в Браила, когато трябва да посочи дейците за успеха на важното културно-национално предприятие. „От търговското ни съсловие г-н Ст. Берон и г-н Н. Ценов бяха прочее главните виновници, които не щадиха ни труд, ни други жертви за удържаването и преуспяването на дружеството, още от самото начало до пренасянето му от Браила в София, и затова имаме най-много тям да благодарим за съществуването на това дружество, почти от 20 години насам.“[1]

Раковски значи не се е лъгал в доброто си мнение за Берон, щом последният е действувал и след смъртта на великия си съгражданин в духа на неговите просветно-освободителни домогвания.

След всичко дотук, предположението на онези, които, подведени от заинтересувани съвременници, са могли да хвърлят петно върху честта на Берон, се явява съвсем необосновано подозрение. Раковски е познавал хората си и не се е лъгал в преценките си за техните нравствени качества. Да защищава тъй упорито и в течение на цял живот Берон той е могъл само защото е изпитал добре честната и родолюбива натура на своя сътрудник в трудни обстоятелства. И ако той говори в

[1] В. Стоянов, Периодич. списание, кн. XXIV—XXV, 1022, В същото списание, кн. I (1870), стр. 3, Ст. Берон е посочен като спомагателен член на Книжовното дружество, внесъл 2000 франка. За заслугите на Стефан Берон в случая срв. у мен, Българското книжовно дружество в Браила (1966), 82, 121 и др.

писмото си от 21 януари 1857 г. за общото „незабравимо състрадание“ от четири години по-рано, очевидно е, че тази тежка участ се отнася до залавянето им от турската власт по време на военните действия край Калафат, при което Берон е могъл да пострада единствено поради съдействието, давано на Раковски при устройството на шпионажа в полза на русите[1]. Нито тогава, нито по-късно Раковски не е помислял за някаква низка, предателска роля на приятеля си. Как и защо се пуска мълвата, че Берон е бил причина за залавянето на Раковски, не можем да отгадаем днес. Може би отговорът се крие в обясненията, които дава Симидов. За всеки случай, въпреки всичко изнесено досега от съвременници и мемоаристи, около същността на предателството остава все още много неразпръсната тъма. Правдоподобното, което трябва за сега да приемем, е това, което Раковски съобщава на Ив. С. Иванов в 1858 г.: „Но види се *неприятели неции* да усетиха наш план и ни предадоха Турком.“ От кои среди излизат тези неприятели, остава още да се търси.

III

Избава от затвор и образуване на хайдушка чета в Цариград

1. Избава на Раковски от смъртно наказание чрез бягство в Стара планина. — Показания на Раковски и свидетелства на В. Стоянов и Ч. Попов. — Избиване на стражата в Чалъ-кавашкия проход и скриване в Котел. — Нови подробности за това освобождение у Ф. Симидов. — Повторно залавяне и окова̀ване в Одрин. — 2. Версия за намесата на Мустафа бей. — Как предават случката Ч. Попов и Ив. Адженов. — Проект за женитба на Раковски с дъщерята на Мустафа бей. — Ф. Симидов говори за „шанданджибашия“ в султанския дворец. — Правда и измислица в тази биографско-поетическа традиция. — Сведения на австрийската поли-

[1] „Предателството, пише Симидов, в Поборник-опълченец, кн. IV—VI, 6, е станало от влашките селяци и попа на с. Дърваре, а никак не от Ст. Берон, както по страст са дадени сведенията на поменатите писачи на приказки, които те не са си дали труд да проверят...“

ция от 1857 г. — 3. Съдружничеството на Раковски с предприемача Мустафа бей и сарафина Замбоолу след 1849 г. — Постъпването на Раковски в дервишкия орден може да бъде обусловено от материалните му затруднения. — Връзка между сърдечната история на Раковски и плана му за хайдушка чета. — Разказът на Ф. Симидов за настаняването на Раковски у Мустафа бей и за бягството му. — По-раншни подобни вести у Блъсков и Ч. Попов за обиране на Мустафа бей и за въоръжаване на четата. — Обстойно изложение у Адженов за търговските връзки между Раковски и Мустафа бей. — Б. Петров за същия епизод, въз основа на К. Стоянов. — 4. Трудности на историческата критика да се справи с новелистичните предания и положителните свидетелства. — Сдържаност на Раковски в изповедите му върху преживяното в Цариград през 1854 г. — Изнамирането на средства за четата. — Съгласия и противоречия в показанията на свидетелите

1

Арестуван във Видин през есента на 1853 г., Раковски бива отведен под силна охрана за Шумен. В скицата на Житието си той бележи под точка 49: „Измамата на турците що ма изпратиха до Шумен при Юмер паша, повторичното предателство на Котлянските някои си турски духове през Варнянскаго Митрополита пак Порфирия и пр.“ А под точка 50 — 53 е казано: „Затворен в Шумен от Юмер паша. — Поляците в казашкия полк със Садък паша и пр. — Изпроводен железовързан от Юмер паша в Цариград. — Свободното ми вхождане в Цариград. В автобиографското си писмо до Иванов, след като споменава как „някои неприятели“ издали плана му на турците и как бил запрян, Раковски отбелязва пътя си по-нататък. Откаран внезапно в Шумен, Юмер паша искал отначало да го разстреля, като руски шпионин, но отпосле се съгласил да го препрати в Цариград. „И така, пише Раковски, под строга стража ме упарви за тамо, като писа твърде зле за мене. Аз знаех в Цариград каква съдба му чакаше, то ест смърт, и *така реших ся да ища средство да отбегна, кое благополучно успях да извърша в пътя в наша Стара майка планина.*“[1]

Работейки над животописа си през 1866 г., Раковски

[1] Съчинения на Г. С. Раковски 4, 17, Архив на Г. С. Раковски, т. I, 491, 492, 497.

е щял навярно да разкаже някои от загатнатите в конспекта случаи с всичката необходима изчерпателност, която би отстранила разногласия и грешки в послешните чужди мемоари. Това той не успява да стори и от там необходимостта да възстановяваме истината въз основа на твърде несигурни предания. Васил Стоянов, като описва чрез перото на Йосиф Барак последния епизод, разказва по спомени от Раковски или от неговите близки следното:

„Тука (във Видин) тогава се намираше военният съвет, а с него и Раковски, който след казаната битка (при Калафат) по неизвестен начин беше предаден, че има сношение с русите и има на мисъл да повдигне българите против турците. Тутакси биде затворен и окован в дебели вериги, и шест добре въоръжени турски войника, с един юзбашия начело, в най-люта зима го доведоха в Шумен, гдето беше установен главният стан на турската армия. Тук тъкмо се намираше и Юмер паша. *Три месеца стоя Раковски затворен* в Шумен, като се пазеше постоянно от 24 войника. Между това там докараха и запряха още 12 други българи, които турците бяха затворили като руски шпиони в крайдунавските български страни, именно Добруджа. Всичките бидоха на смърт осъдени и застреляни. Същата съдба трябваше да постигне и Раковски, но не в Шумен, а в Цариград, понеже *султанът пожелал да види жив тогова „преоързки гяура."*[1]

Като оставим последното предположение, което изглежда да бъде измислица на лицата, които са осведомявали Стоянов, споменът тук съвпада, изобщо взето, с показанията на самия Раковски. Черню Попов повтаря дословно, и въз основа на Стоянов, същото. Колкото се отнася до предателството на котленци и на митрополит Порфирий — вторично предателство срещу Раковски, след онова от 1844 г.[2] — никой от свидетелите не загатва нищо по него. От едно писмо на Раковски до шуменеца Анастас Стоянович узнаваме, че Раковски се е намирал в Шумен през октомври 1853 г. и че той заел, поради голямото си затруднение и болестта си, от този шу-

[1] Ютро... на бълг. майчица (1883), 5.

[2] Вж. моя Раковски, 39 нт.

менец със запис хиляди гроша, — при задължение да ги изплати след три месеца.[1] Това може да се отнася обаче само до пътуването на Раковски от Цариград през Шумен за Видин, не и до обратния път в началото на 1854 г., когато става задържането под стража в Шумен. Тъкмо при последното задържане шуменските военни власти са се отнесли за сведения върху личността и дейността на Раковски до котленската местна управа, и тогава отмъстителните котленски чорбаджии са повторили доноса си от по-рано за бунтовнишките опити на Раковски и за неблагонадеждност на целия му род. В този смисъл Раковски обвинява „турските духове" в Котел и техния покровител, Варненския гръцки владика, за влошаване на положението си в Шумен.

Нататък, за пътуването на Раковски през Балкана на път за Цариград, В. Стоянов знае да разказва една твърде романтична хайдушка история, която повтарят и другите биографи, взимайки я за чиста монета. Именно, за онова „благополучно" освобождение от стражата и оковите, което Раковски само общо отбелязва в биографските си съобщения пред Ив. С. Иванов, Стоянов повествува в епическо-драматичен стил следното:

По заповед на Омер паша, Раковски, съпроводен от силна военна стража, бил изпратен за Цариград. Като преминал конвоят Чалъ-кавакския проход, достигнал надвечер до едно българско село, гдето трябвало да се пренощува. Раковски, който разполагал с доста пари, помолил главния измежду стражарите си да му позволи да накупи ястие и питие и да нагости всичките, които били много изморени от дългия зимен път. Това било позволено. Всички яли и пили, после цялата стража заспала. Само Раковски бдял. „С една пиличка, която случайно му падна на ръце, той почна да пили веригите си, и току-речи малко му оставаше, когато изведнъж един от стражарите се събуди, и то един от най-жестоките..." Повлякъл се този стражар, който не бил още изтрезнял, към огнището, за да запали огън и да види подобре какво се върши. Раковски се престорил тогава, че спи дълбоко. Но като чул, че стражарят мърмори за издайничество и псува, хванал с две ръце веригите на но-

[1] Вж. Боян Пенев, Раковски 132.

зете си и с най-голяма сила ги скъсал. И макар по-голямата част от веригите да останала на десния му крак, Раковски прескочил до ъгъла, гдето стражата била оставила оръжието си, грабнал в лявата си ръка една пушка, а в дясната тежък ятаган, и захванал да реве като лъв, че са нападнати и че някой слиза от комина в стаята. После се хвърлил върху стражаря, който бил се събудил, и му отсякъл главата; и хвърлил тази глава между събудените от крясъка на Раковски другари на стражаря. Докато стражарите стоели изумени от ужас, Раковски изскочил навън. Никой не се осмелил да го гони, понеже всеки мислел, че или стражарите искат да удушат Раковски, та той крещи и се защищава, или пък че български хайдути са нападнали стражата. Отвън Раковски застрелял един стражар и съсякъл втори, после прескочил през плета на улицата и почнал да вика: „Иване, Стояно, Велко! Тука, тука! Пазете другите врагове! Удрете!“ С това Раковски, който бил опитен в хайдушките хитрости, искал да смути другите стражари, като че кой знае колко хайдути са дошли да го освобождават. Тъкмо поради присъствието на духа си и героизма си той успял да се спаси. Четиримата стражари, които били наизлезли час по-късно, се отървали, а той побягнал от селото и едва половин час по-късно се отървал от веригите си, с помощта на ятагана и пиличката си. И побягнал в друга посока. След два часа се съмнало напълно. Зимата била люта, снегът стигал до над колене. „Най-тежко беше за Раковски, когато трябваше да минава дълги и гъсти гори, гдето се намирали цели глути вълци, лисици, па тук-таме и някое мече. Още преди да се стъмни, той достигна до своя град Котел. Горката му сестра се сепна, като видя милия си брат Георги жив и здрав.“[1]

Нататък Стоянов излага как Раковски се преместил, половин час след идването си, у едно вярно семейство, което не било роднинско, и как той прекарал тайно цели три месеца, от март 1854 г. нататък, в родното си село. Чрез сестра си, която му пренасяла храна, Раковски се турил във връзка с познатите си тук и с хайдутите наоколо. И като образувал с тия хайдути „братска“ дру-

[1] Ютро... на бълг. майчица 5—7.

БЪЛГАРСКА ДНЕВНИЦА.

Чисп. 1. | Излизащѣ всѣкѣ недѣлѣ на тинкъ велинъ листъ. | Въ Новый Садъ 26. Юнія. | Цѣна є на годинѫ 2 царскы жълтицы а на 6. мѣсецы 1 | Год. 1857

Стиг 24

СПОМОЩЕСТВОВАНІЕ НА БЪЛГАРСКІЙ ЛИСТЪ

„ДНЕВНИЦА.“

Изъ желанія на нѣкои си родолюбцы Българы рѣшили сме ся да издаванъ политическ листъ на българскій языкъ гдѣ ще с обнародвано все що є нужно, какъ то и въ Сербскія Дневникъ.

Желаніе сіе предпріимнали сме радостно да вспълнимъ имающе чрезъ того начина Сербскій и Българскій народъ скоро болше щатъ ся упознати по между си.

У мѣсецы Априлы придадохмы надлежнѣ власти молбѫ за тоя издаванье, и въ истое время разпрекодихмы такъвъ одинъ листъ ыли образецъ обявленія по нѣкои си мѣста гдѣ Българи живѣятъ.

Желаемое то допущеніе добили сме преди немалко дны. Добили сме и спомоществователы отъ нѣколко си мѣста, а и наче отъ Рущукъ, Царигрядъ, и Сищовъ.

Хотя и да не сѫ с явило дяже до сега толко количество спомоществователѣхъ, колко може посрѣшна нуждныя разноскы за издаванье того листа, мы съ настоящій кѣрвы броѣ почнахмы тоя листъ и надѣващемъ ся рѣдовно. Надѣѣмы ся, че родолюбы Българи, маѣсѣвшіи ся сіе общеполезно тѣхъ дѣло, щатъ усърдно посрѣшна наше желаніе съ благородное тяхне спомоществованіе и отъ другы страны, за да можи да с обдържа не само настоящый политическ листъ, но да го раздружимы и съ еще одинъ друголюбословенъ листъ всѣкѣ недѣля, кой навѣстно че ще поси вѣрнообразно народно Българско имя, и предмѣтъ ще има разпросе Българскыя книжевности какъ то нихмы въ первій листъ обявлсія нашего.

Аустрія, въ коя земѣ тоя листъ ся издава, живѣе въ пріятелствѣ съ Турскѫ. Тако ни то мыслимы ни то намъ є сказано на Султана како господаря да нападамы.

Мы щѣмъ отварва порогы и престолдѣнія на управителы было духовны или свѣтскы; а наѣ наче листъ нашъ имащъ тоя дѣтъкъ, да народъ добіе правдж гражданскѣ, държавнѣ, церковнѣ, и народна свѣсть; и занимащи му начинъ чрезъ кого разна

Споразумение

за Житне жито.

1/ Цена.

2/ Транспортиране жито

3/ Доларово плащане за българско

4/ Доларово плащане за Житно жито

5/ Кратко житно българско жито.

6/ Изпитване на [illegible] житно жито в България.

7/ Покупка на [illegible] в България и на Гръцки в Пирея

8/ Покупка на жито на Гръцки в Солун

9/ Покупка на жито в Царигр. и Гръцко —

10/ Товарването на полагане Българско [illegible] и пр.

11/ Срочване на жито в Пирея и Гръцки товарни в Царигр.

жина, тръгнал да скита из Големия Балкан — до октомври 1854 г., когато поел сам пътя за Влашко.

Тази версия се повтаря буквално и у публициста Ю. Иванов, в книгата му върху българския периодически печат от 1891 г. Заемайки я на готово, Иванов не прибавя абсолютно нищо към текста у Стоянов.[1] Версията се досяга доста отблизо и с това, което знае да разправя Ф. Симидов, отчасти въз основа на вести от Драган Цанков. Цанков обаче не е могъл да знае каквото и да било по тази случка лично от Раковски, понеже не го е срещал вече след 1853 г. (освен веднъж, и то случайно, в Букурещ, по съобщение пред Юруков). Той черпи, както сам изповядва, от другарите на Раковски, които видял преди и след залавянето на Раковски във Видин. Известни сходства в разказа на Симидов с предишния разказ ни карат да допускаме, че той се е ползувал също и от печатания текст на В. Стоянов, като го преправя по памет, а може би и въз основа на някои устни разкази (например тези на Й. Дайнелов), които чува сам Стоянов — ако Стоянов изобщо не повтаря, и то твърде свободно, разказва на Раковски, сподвижник на когото е бил известно време.

Симидов излага в биографския си очерк за Раковски от 1898 г. как в Шумен Юмер пиша се заканвал на поставения под следствие арестант да го застреля като куче или да го беси като котка, подобно на другите московски шпиони; как той наредил очна ставка между него и Стефан Берон и Николеско, без да постигне нещо; и как накрай препратил назначения с ферман Раковски за Цариград. Двамата верни другари на тогова, които го проследили още от Видин конак по конак, за да му помогнат да се избави, не могли да извършат нищо ни по пътя до Шумен, нито пък тук. Преоблечени като прости турци, те съпроводили конвоя и през прохода Чалъкавак, гдето останали да пренощуват заедно с него. Като позволил началникът на конвоя да си купи нещо, за да бъдат нагостени уморените солдати, двамата другари на Раковски слугували на трапезата. Когато всички заспали, тези другари „успели да освободят Раковски, избиват солдатите и мюлязима, и избягват.“[2]

---

[1] Ю. Иванов. Бълг. периодич. печат. София, 1897, 39.

[2] Поборник-опълченец, кн. IV—VI, 6—7; кн. VII—IX, 13.

Във второ описание, вече в писмо до мен от 1923 г., Симидов повтаря същите подробности, уточнявайки някои от тях. Той разказва как Раковски заминал за Видин, изпълнен от ентусиазъм да приложи плана си по предаване турските тайни на русите, и как по-късно той бил прекаран през Свищов на път за Шумен, но вече окован във вериги. Във Видин той бил на голяма почит, никой не подозирал, че не е турчин, понеже никога не дружал явно с българи и редовно ходел на джамия. Веднъж обаче той бил хванат, че отива до Калафат не за да шпионира русите, както сам казал, а за да съобщава на русите за турските военни сили. Арестуван и подкаран за Шумен, той успял да съобщи за положението си на двамата си верни хора. И те, преоблечени като турци, го проследили по целия път, за да му бъдат в помощ при нужда. „Половин конак (5—6 часа) ние вървим по следите му и пристигаме вечерта там, гдето той ще пренощува.“ Минавайки през Свищов, Раковски успял да изпрати тайно по двамата една записка до Драган Цанков, чието съдържание този по-късно не помнел или не съобщавал. И само няколко години след това Цанков узнал за съдбата на Раковски по-нататък, и пак от едного от другарите му. Именно в Шумен Раковски бил заведен под усилен конвой и държан до десет дни. После го изпратили с четирима войници през планината, като навред по дирята му вървели онези двама българи. Раковски пренощувал в един хан, гдето по-късно слезли и двамата негови верни хора. Ханджията бил добър познат на последните и по тяхна поръка сготвил вкусно ястие. Те се сприятелили със стражарите дотолкова, че седнали наедно с тях да вечерят. Пили всички върла ракия и добро вино. Раковски, наричан от тях нарочно „керата“ и „падишах-душман“, вечерял отделно. Войниците се веселили до късно през нощта, успокоявани от двамата преоблечени българи, че ще пазят пленника, ако те биха заспали. А когато наистина войниците заспиват, двамата другари на Раковски, подпомогнати от ханджията, прерязали с пила железните клапи на ръцете му, оседлали конете на войниците и изчезнали през планината. На другия ден те били в Одрин.[1]

[1] Вж. прибавка II.

Симидов вмъква обаче тук един епизод, непознат на В. Стоянов и неповторен от никого другиго. Той кара Раковски да се спира в Одрин, да седи в дюкяна на един свой познат и да бъде разпознат и заловен от властта, после окован във вериги и подкаран за Цариград.[1] Неговите верни двама другари го проследили обаче и отново го освободили — но вече в Цариград и чрез намесата на един турски сановник... Но на това твърде невероятно приключение ще се върнем по-нататък. Симидов се приближава в останалата част на разказа си до друга версия за освобождението, която изтръгва почина от ръцете на самия Раковски или на другарите му българи и го отдава на една съвсем външна намеса — на високопоставени турски покровители в самия Цариград.

2

Тази по-особена версия за освобождението на Раковски, и то не вече по пътя през Балкана, а едва в Цариград, е застъпена най-напред от Ч. Попов.

Според него, щом Раковски се спрял да нощува със стражата в едно презбалканско село — и до тук Попов повтаря разказа на В. Стоянов — двамата другари на Раковски, които го следели преоблечени като пътници турци, се примъкнали към стражата и захванали да я обслужват при вечерята. „В това време Раковски получил да предаде писъмце на пътниците, за да го занесат на Екмекчи бей в Цариград, комуто съобщава, че ще се потурчи и ще вземе дъщеря му, като още го молел, да се застъпи за неговото избавяне пред султана, понеже бил по клевета хванат.[2]“ Този Екмекчи Мустафа бей бил както е разказано по-рано от Ч. Попов, съдружник на Раковски в търговията му след 1850 г. Той имал красива дъщеря, която се била влюбила в Раковски и искала да се омъжи за него. Но Раковски отклонил предложе-

---

[1] В Поборник-опълченец, VII—IX, 13, сведенията са по-определени. В Одрин Раковски, който седял на стол пред дюкяна на един манифактурджия, бил разпознат от преместения тук видински валия Бин-билюк паша. Пашата го хванал и отвел в затвора. „Сега вече нямало надежда за спасение. Той е трябвало да увисне на бесилката, или да опита турския куршум...“

[2] Ч. Попов. Чърти 32.

нието(поддържано и от богатия бей) под предлог, че настъпва размирна година (1853) и че не може да мисли за женене.[1] Сега обаче, в края на 1853 г., когато е попаднал в такова отчаяно положение, Раковски се сеща за своя покровител и прави смел опит да използува разположението му, за да се отърве от явна смърт. — Както и да е, след няколкодневно усилно пътуване посред тежка зима двамата другари на Раковски пристигнали в Цариград и предали писмото на бея. Няколко дни подред те все ходели и към Одринския път, за да дочакат Раковски. Най-сетне той пристигнал и бил „отведен и представен на *султана*". В това време се явил и Екмекчи Мустафа бей. Той, „за хатъра на дъщеря си, измолил от султана Раковски, като заявил, че му е отдавна познат и му е обещал, че ще се потурчи".

Същия разказ, разширен отчасти, повтаря и Ив. Аджанов. Според него, влиятелният турчин пресрещнал Раковски при крепостните порти на Цариград, снел веригите му и го качил със себе си на файтона, за да го отведе при *военния министър*. Последният на часа освободил Раковски, след което Мустафа бей завел бъдещия си зет у дома си.[2] Според Киро Стоянов пък, сестринец на Раковски, който излага спомените си пред Б. Петров, Раковски бил освободен все по този начин от Мустафа бей, но при малко по-друга предистория по пътя. Именно Раковски бил подкаран от Шумен за Цариград с голям конвой, начело с бумбашир. В Котел той спрял през първата седмица на великите пости. Бумбаширът предал вечерта Раковски на мюдюрина, а тоя — на родните на арестувания, по тяхна молба, за да преспи в бащината си къща, под поръчителството на един от зетьовете си и на един от чорбаджиите. Майката и сестрите на Раковски приготвили хубава вечеря за него и за бумбашира, като предумали последния (чрез 50 гроша и дар една черга) да остане още два дни в Котел. Тогава Раковски изпратил до едного от двамата си спътници, които търсели случай да го избавят, писмо до Мустафа бей, с обещание да му стане зет... Бумбаширът бил склонен от родните на Раковски да не го кара вече

[1] Ч. Попов, Чърти 30.

[2] Ив. Аджанов, ц. с. 32—33.

вързан във вериги. Така че за Раковски било лесно да се изплъзне в Балкана от стражата, подпомогнат от другарите си, и да се скрие. Но, след като се движил из планината, поради тежката зима бил принуден да иде в Цариград. И тук, представяйки се на Мустафа бей, той бил взет под негово покровителство, с обещание да се ожени за дърещря му.[1]

Ф. Симидов предава, в продължението на първия си разказ, развръзката на историята по освобождението доста близко до изложението у Ч. Попов. „Духовитият Раковски, пише той, и тук (т. е. в Одрин) съумял да си пробие път. Той успял да даде на едного от другарите си едно писмо до Мустафа бей, екмекчи-баши в Цариград, в което го молел да се застъпи пред султана за него и като го избави, той, Раковски, ще се потурчи и ще се ожени за момичето му..." Във втория си разказ обаче Симидов се отклонява малко от тази версия, като вместо Мустафа бей, който имал достъп до султана, се явява вече висш сановник на самия султан, именно дворцовият „началник на светилниците", т. н. *шанданджи-башия*. Двамата верни другари на Раковски взели още по пътя едно писмо от окованията във вериги до началника на осветлението в сарая, изпреварили пристигането на Раковски и предали писмото. Щом прочел писмото, шанданджи-башията наредил да впрегнат файтона му — тъй разказва и Ив. Адженов, само че за Мустафа бей — и заминал да посрещне конвоя при Одринското шосе. Облечен в униформата си, големият сановник заповядал да снемат веригите на Раковски, взел го във файтона си и го отвел дома си. Защото в писмото си Раковски казвал, че е готов да му стане зет и че ще приеме исляма, стига да бъде избавен от тази беда.[2]

Намираме се при тези разкази пред голямо затруднение, кое да вярваме и приемем като близко до истината и кое да отхвърлим, от становище на строгата критика. Защото никакви документи или автентични свидетелства от самия Раковски не ни дават основания за някакво напълно положително съждение. Когато пи-

[1] Б. Петров, ц. с. 66—67.
[2] Вж. прибавка II

сах книгата си за Раковски от 1922 г., аз споменах само за любопитство тези устни предания, лишени от поздрава опора в сигурните биографски извори, без да вземем окончателно становище.[1] Същото бе направил и Б. Пенев в биографията си на Раковски от 1917 г. Там той обелязваше мимоходом несигурните спомени, като се отказваше да търси някаква истина „в бъркотията на тия фантазии и непроверени сведения".[2]. Подоверчив се показваше по-рано биографът Б. Петров: той привеждаше устните показания на Киро Стоянов за освобождението на Раковски от Мустафа бей и съвсем спокойно, без да повдига каквото и да било съмнение, караше героя си да заживее свободно и честито у тъста си, близо до „младата ханъмка, която започнала да мечтае за бъдещия си щастлив живот".[3]

Да се разнищи цялата тази биографско-поетическа традиция и да се открие там някаква „душа на истината", ако не и самата историческа истина, е наистина трудна задача. Помнейки как и в други случаи за Раковски са ни завещани спомени, в които най-безкритично и произволно се примесва измислицата към действителността, ние трябва да бъдем и тука крайно предпазливи. Това, разбира се, не изключва понякога възможността, най-невероятното да отговаря случайно на правдата, както и обратното — най-правдивото да бъде волна измислица, съчетана от мними свидетели, за да се обогати легендата на героя и подсили ореолът му в очите на наивните почитатели. Като четем всички тези разкази за странното обсвобождение на Раковски — било от другари-хайдути в планината, било от покровители-турци в Цариград, — ние неволно се връщаме към толкова подобни истории в животописното предание за други исторически личности от същата епоха, като напр. за Неофит Бозвели или за Георги Мамарчов. За единия и за другия борец за народното дело ни са завещени от Раковски, от П. Р. Славейков и от разни съвременници доста епизоди, които напомнят ту хайдушките приключения от народния епос, ту приказнични теми от

[1] Срв. у мен, Раковски 54.

[2] Б Пенев, ц. с. 138

[3] Б. Петров, ц с. 67.

българските и източните сказания. Творческото въображение на мемоаристи или на прости разказвачи обогатява твърде лесно преданието, вкмъквайки там черти от псевдоисторическо естество. Още първите извори за биографията на Раковски изнасят — покрай верни спомени — някои умишлено или наивно скроени добавки, породени било от забрава, било от желание на свидетелите да разкажат нещо чудно за героя. Нататък образовани и необразовани слушатели подлавят добросърдечно разказа, продължавайки да го разширяват или преправят, докато се стигне до записаните версии. Както при фолклора изобщо, така и тук анонимните измислици се подлагат на историзация и митизация, където вече е абсолютно невъзможно да се долови съотношението между реален повод и комбинация на въображението и където процесът на преправяне може да се изучава само като принос към психологията на творчеството у народа.[1]

Романът за Раковски, създаден от първите мемоаристи като пъстра смес от достоверна или полудостоверна хроника и псевдобиографска фабулистика, е твърде занимателен сам по себе си. Но тук ние търсим само историческата ядка на преданията, искаме да доловим безусловно достойното за научна вяра. И от това гледище трябва да припомним, че сам Раковски говори в автобиографското си писмо от 1858 г. за *бягство в Стара планина,* без да привежда обстоятелствата и обясни начина на освобождаването. Преданията, следователно, за отвеждане на съзаклятника във вериги или под стража дори до Цариград отпадат изобщо, като несериозна историческа вест. В полза на свидетелството от самия Раковски, както и на разказите от първата версия, които също знаят бягство в планината, говори сега едно тъмно свидетелство, записано в родното място на Раковски, Котел, както и едно показание на самия Раковски от 1857 г., неизвестно доскоро. Когато разпитах през 1930 г. в Котел 90-годишната Гуна Петранова, която в детинството си живеела в къщата на чорбаджи Стойко, баща на Раковски, тя ми преда-

1 Срв. по тоя въпрос моите „Очерци по българския фолклор" (1934) 299, 439.

де впечатлението си от пристигането на окования Раковски в бащината му къща: „ръцете му вързани с гривни, карат го турци". До вечерта Раковски бил освободен: „пуснаха го братята", т. е. хайдутите, „другари на Раковски", пояснявaше старицата, която била на времето 14—15- годишно момиче.[1] Дали паметта тук е вярна и съобразена с истината, не може да се каже. Точно тъй предава обаче историята и сам Раковски в 1857 г., когато бива подгонен от австрийското правителство като редактор на в. „Българска дневница", издаван в Нови Сад. Поради оплакването на турското правителство, че се търпи на австрийска територия дейността на „един индивид, чиито престъпления го бяха завели до каторгата", и че този индивид развива опасна славянофилска пропаганда в австро-унгарската и в турската империя, австрийският министър-председател, граф Шауенщайн, нарежда до министъра на полицията, фелдмаршал фон Кемпен, да разузнае какво представлява Раковски и каква дейност проявява той с перо и слово. И ето, от един рапорт на фон Кемпен до министър-председателя и министър на външните дела граф Шауенщайн — който рапорт откри във Виенския държавен архив проф. П. Ников — ние научаваме в какво се обвинява Раковски и защо той бива принуден да напусне Австрия и потърси поле за дейност в Русия. Именно в рапорта от 3 декември 1857 г. четем такива сведения за Раковски, събрани изглежда от устните му изявления пред доверени хора в Нови Сад: „Той е роден от Казан в България и през последната руско-турска война се намираше на служба у турците, като преводач, биде *обаче узнат като шпионин и осъден на смърт,* обаче *след убиването на двама турски войници, които го охранявали, той се спасил от смъртта.* След това той престоял осем месеца в Балкана, в общество на български разбойници..."[2]

Проф. Ников, като привежда това важно показание, заключава твърде правдоподобно: „Тия данни ав-

---

[1] Вж. у мен, „Из миналото на Котел", Годишник на Соф. университет, ист. фил. XXVII (1931), 32.

[2] П. Ников, „Към биографията на Г. С. Раковски", Сборник Милетич (1933), 382.

стрийската полиция е дължала, както се вижда от рапорта, на поверителни изявления на Раковски, правени от него навярно пред лица, с които се намирал в близък контакт, та няма основание да се съмняваме в тяхната достоверност. Във всеки случай, те идат да покажат, че посочената от нас втора версия (т. е. тази на Стоянов, която по-горе е първа) има в основата си историческата истина и че освобождението на окования и силно охраняван Раковски в Балкана е станало по насилствен начин, чрез избиване на стражата. Може да се предполага, че това е било извършено не само от Раковски, но и с помощта на негови въоръжени други съмишленици."

Нека добавим още — за да се намери оправдание за други положителни вести и предания, които свързват историята по освобождението на Раковски с името на Мустафа бей, — че все във Виенската държавна архива Ников открива едно писмо на австрийския посланик в Цариград от 18 декември 1857 г., с което съобщава, че на 29 ноември издал на *едно от ощетените от Раковски лица, Мустафа Ага-бей,* писмо до австрийското консулство в Белград, понеже *този бей имал намерение да действува за арестуването на Раковски.*

3

Името на Мустафа бей не е ни най-малко случайно намесено в разказите за освобождението на Раковски в Балкана или в Цариград. От писма и други документи, запазени в архива на Раковски или на други места, ние знаехме вече от по-рано за тесните връзки между сетнешния предводител на чета и мирния и виден цариградски търговец, който по-късно преследва съдебно Раковски за взиманията си.

Когато Раковски излиза в 1848 г. от затвора,[1] първата му грижа е да поправи разореното състояние на

[1] В началото на 1847 г. бива освободен бащата на Раковски. Същевременно Раковски получава по-голяма свобода за движение, макар до май 1848 г. да излежава още наказанието си в затвора. Срв. Архив на Г. С. Раковски I, 27 сл., II, 55 сл.

баща си, който бил продал всичкия си имот, за да освободи себе си и сина си. Той става адвокат, като използува познанството си с външния министър, после велик везир Рашнд паша. Той става предприемач — и откупва от сарафина Замбоолу правото да събира данъци и бериите от Узунджовския панаир. После се сдружава с влиятелния Мустафа бей и закупува пловдивските ресумати и разни данъчни пера за 800 хиляди гроша. В плана на *Житието* си и в писмото си до Ив. С. Иванов Раковски потвърждава тези и други вести, почерпани от писмата му, и говори за ходенето си из България като „гюмрюкчия и панаир-агаси" и за „илтизамджилъка" си до 1853 г.[1] В писмото си до Ив. С. Иванов обаче той напразно признава, че забогатявал от тези предприятия: защото истината е тъкмо обратното. Лишен от спекулативен талант и постоянно залисан с народните работи (заслужава пълна вяра изповедта му пред Иванов, че взимал присърце страданията на народа си и че мисълта за черковно и политическо освобождение била станала „язва неизцерима" в душата му), той не проявява като предприемач и търговец съобразителност и постоянство. На Замбоолу той задлъжнява с големи суми, които никога не може да изплати, — така че по-късно Замбоолу прави постъпки чрез турския представител в Белград, за да си вземе 250 хиляди гроша. А Мустафа бей, негов съдружник и кредитор, го праща в затвора за три месеца (от 8 септември 1850 г.), за да получи нещо от своите взимания. Задържан бил Раковски не само заради сметките си с бея, но и заради ощетяване и на държавната каса, при откупуване на държавните данъци. Залавяйки се в 1850 и 1851 г. с проекти за строене на мелница и дарак, Раковски пак не е бил щастлив да постигне нещо, така че дълговете му само растат до 1853 г. И че с Мустафа бей той изобщо не урежда сметките си, когато потегля като преводач за армията в Шумен, личи от това, гдето Мустафа бей го гони дори в Белград, през 1861 г. Види се, беят ще е имал да търси доста голяма сума от бившия си

[1] Писмата от Раковски и до него между 1848 и 1853 г. съдържат доста данни по търговската и предприемаческата му дейност. Архив на Г. С. Раковски I, 27 сл., II, 55 сл.

съдружник, за да се реши да го споходи лично там и да прави постъпки чрез правителството си (а това пък — пред белградското правителство), да бъде препратен Раковски да отговаря съдебно в Цариград. И сам Раковски разправя в писмо до Дайнелов в Цариград от 24 март 1861 г. не без хумор, как прогонил кредитора си, който го обвинявал и в завдигане на някакви книги (документи) . . .[1]

Оставяйки настрана живота на Раковски в Цариград от 1848 до 1853 г. и опитите му да се закрепи материално чрез разни търговски предприятия,[2] ние се интересуваме тук от отношенията — не толкова финансови, колкото интимни — между Раковски и Мустафа бей, както и от възможната връзка между затрудненията на Раковски и постъпването му в ордена на бекташиите. Обаче писмата и документите не загатват нищо по тази точка, и единственото от страна на Раковски, което указва на някаква тайна между него и кредитора му, е съобщението в онова писмо до Дайнелов от 1861 г., че Мустафа бей пожелал да каже „две речи" насаме на Раковски, а не в присъствието на слугата си грък. Раковски отклонил обясненията на четири очи, по незнайни съображения. „Той (Мустафа бей) почна тогава да ми казва някакви си басни и глупости... Аз му рекох — иди си от тук и още един път да не си стъпил, чи ща ти строша глава къту на змия."

Че вероятното прибягване на Раковски до ордена на дервишите-бекташии би могло да се постави в зависимост също от тези парични неволи и от страха да се стигне до затвора — не е никак изключено. Отчаянието на задлъжнелия честолюбив патриот е подсказвало може би в този момент такъв спасителен изход. И че тъкмо в навечерието на войната Раковски ще е гледал да запази на всяка цена свободата си, за да се домогва и до военно-чиновническо място като преводач, което би го отдалечило служебно от горещата почва и от попадане в затвора, е напълно допустимо. Доколко меж-

[1] Ч. Попов, ц. с. 107—108. Архив на Г. С. Раковски, I, 262.

[2] Вж. Б. Петров, ц. с. 53 нт.; М. Арнаудов, Раковски 43 нт. и по-обстойно у Б. Киселков, „Из живота на Раковски в Цариград", Сп БАН. XXVI (1923), 71 нт.

ду това Раковски е могъл да подобри отношенията си поне с Мустафа бей, за да се сближи със семейството му и за да може няколко месеца по-късно да разчита на прошка и избава, остава съвсем неизвестно.

Колкото мълчалив е по тази точка самият Раковски, толкова по-съобщителни са неговите близки. Някои от тях знаят да разказват любопитни подробности около дружбата с Мустафа бей, намесвайки не само една сърдечна история, но и един патриотически план. Сърдечната история досяга чувствата на бейската дъщеря към хубавия Раковски. Планът пък стои във връзка със сметките на Мустафа бей. Но каква истина се крие тук, трудно е да се отгадае при хаоса от предания, за които не е възможна никаква историческа проверка. И где е изворът на толкова упоритата мълва? Дали у Раковски, който би имал причини да се похвали случайно с такава една галантна история — но само в тесен приятелски кръг и при добро настроение, не и в официалната си биография — или пък у свидетели, които са чули нещичко от някого и са превърнали перцето в същинска птица?

Излишно е да правим догадки. И само защото един нов свидетел, Ф. Симидов, идва — едва ли като последен — да обогати легендите на възраждането с един нов вариант на епизода от началото на 1854 г., свободно повторение на по-стария му разказ от 1898 г.[1], ние ще се спрем на спомените за преживяванията на Раковски около подготовката на четата в Цариград.

Според Ф. Симидов, Раковски, след като заявил, че приема турската вяра и ръката на бейската дъщеря, се настанил да живее у „бабалъка" си — Мустафа бей, мним началник на осветлението в султанския сарай. Сватбата била уговерена за байрама. Всичко било натъкмено за нея — и въображението на нашия свидетел рисува картината на обилие и доволство, като че я има по описание от първа ръка. Но когато дошел първият ден на байрама, жената и дъщерята на шанданджи-башията останали смаяни, като видели стаята на зетя празна. Домакинът се отнесъл и до полицията — Раковски не бил намерен обаче нигде. Той бил поръчал от

[1] Поборник-опълченец, VII—IX, 14.

по-рано при абаджийския български еснаф да му се приготвят 12 турски дрехи за другарите му. Няколко дни по-късно „хората забелязали“ една чета от 12 души в Стара планина, начело с Раковски като войвода и с българско знаме. Шанданджията пък направил печалното откритие, че всички златни украшения и скъпоценности били изчезнали от мястото си в къщата му. „Вероятно“ те послужили на Раковски да заплати облеклото и въоръжението на четата си.[1]

Симидов не е оригинален при излагането на този епизод от романизованата биография на героя. Още Блъсков, в 1878 г., съобщаваше накъсо, по спомен от Нанка Тарпанска или от други близки на Раковски, че Раковски бил освободен от затвора в Цариград от някой си Мустафа бей, който го прибрал да учи децата му и който искал да го осинови. „Но българинът мислеше друго“. Било байрам и Мустафа бей отишъл да се кланя на джамия. Раковски сполучил тогава да му задигне някои скъпоценни вещи и да забегне от Цариград. И тръгнал за Балкана, гдето се сдружил с една хайдушка чета българи, на която станал войвода.[2]

Ч. Попов чул нещо подобно от Дайнелов или от други познайници на Раковски. Само че Екмекчи Мустафа бей приел Раковски у дома си като зет, не като син. Обмислено и наредено било за байрама както потурчването, тъй и бракосъчетанието на драгия гост. Раковски давал вид, че се готви за това: ходел с бея на джамия, изпълнявал турските обреди. В същност гледал да спечели доверие и случай за свободно излизане. Веднъж излязъл, отишъл тайно в българската черквица при поп Христо и му поверил намеренията си. Дал му пари и му поръчал да приготви знаме на четата, едно сърмено облекло, 12 хайдушки облекла и за толкова души оръжие. Поп Христо изпълнил поръчката бързо. Два-три дни до байрама Раковски отново отишъл при поп Христо, разговарял там със събраните момци, а след това накарал ги да се закълнат пред свещеника за вярна служба. През деня срещу байрама Раковски се пременил със сърмените дрехи, излязъл на разходка, и вече

---

[1] Вж. прибавка II.

[2] Срв. по-горе, гл. II.

не се върнал. Другарите му го чакали извън града, край морето . . .[1]

Ив. Адженов излага историята малко по-обстойно. Той започва от времето, когато Раковски търгувал като съдружник на Мустафа бей и когато в Пловдив получил няколко писма от бея да изпрати пари. Защото като предприемач на Узунджовския панаир Раковски дължал на Мустафа бей сумата, която този внесъл по контракт, като наем, в правителствената каса. Макар да събрал до 900 хиляди гроша, Раковски изпратил на съдружника си само 300 хиляди; останалите задържал за себе си, харчейки ги между другото за издръжката на българските апостоли за въстание и за набавяне оръжие на момците си, които се скитали и проповядвали из България. Ядосан, Мустафа бей изпратил в Пловдив един бумбашир да доведе на сила Раковски. Но Раковски се явил сам и се оправдал някак. Не се минало много време, Мустафа бей отново писал на Раковски в Пловдив да изпрати събраните вересии. И когато Раковски внесъл само незначителна част, ядосаният до полуда турчин завел съдебно дело против него (Доколко стои във връзка с това преследване забележката на Раковски в плана на *Житието* му, точка 42 и 43, гдето се говори за предприятието по Узунджовския панаир: „Бягането ми от Пловдив за Цариград", не може да се каже). Между това Раковски ходел често у Мустафа бей, по уреждане на търговските си работи, и в него се влюбила дъщерята на бея. „Тя обадила и на баща си, като му казала, че ако не вземе Раковски, никога няма да се жени за другиго." Турчинът попаднал в тревога: дали за парите си да мисли, дали за дъщеря си. И след едно дълбоко „разсъждане" решил се да предложи на Раковски — „че ако се потурчи, той ще му даде дъщеря си за жена и ще му опрости всичките

---

1 Ч. Попов, ц. с. 33—34. В плана на Житието си, под точка 55, Раковски споменава изнамирането на средства за горския си поход, а в точка 56 — „Поп Христо от Оряховица и Реиз Янко", които изглежда са го улеснили някак. Доколко тук във второто лице можем да виждаме поляка Ян Рудницки, участник в полското въстание („реиз" означава и „председател" и „капитан") и приятел на Раковски в Цариград, остава несигурно. Срв. Архив Г. С. Раковски, т. I, 450, 497; т. II, 95.

пари, които му дължал; в същото време да ходатайствува за една служба в Цариград.“ Раковски отговорил, че приема всичко, но трябвало да се почака завършекът на Севастополската война. Тогава турчинът настоял пред военния министър да назначи Раковски пръв драгоман при видинския паша (това поискал сам Раковски). Щом получил назначението, с условие да си има и конвой, Раковски приготвил тайно 12 души българи, облякъл ги и ги въоръжил добре и тръгнал с тях из България... Заловен отпосле като шпионин, Раковски пише от Котел на Мустафа бей. Този го освобождава (както се спомена по-горе), завежда го при военния министър, после и в къщата си. Започнали приготовленията за сватба по байрама.

Водейки се нататък отчасти по Ч. Попов, Адженов разказва как Раковски ходел редовно на джамия; как изпратил пари на поп Христо, който служел в българската черква, да му купи пушка, ятагани, пищови, силяхи, дрехи — все по 12, както и 15 оки барут, 25 оки куршум и едни най-хубави дрехи, със сърма обшити, за войводата; как два-три дни до байрама се преструвил на болен и останал в къщи, когато другите отишли на джамия; как „отворил дулапа и събрал всички книжа Мустафови относително съдружието им (за завдигнати книжа говори и Раковски в писмото си до Дайнелов от Белград!); как взел сбогом от девойката, като й казал, че „отива при един доктор да се покаже и пак ще се завърне“; и как отишъл при поп Христо, а после при момчетата, които очаквал до разсъмване край Босфора...[1]

Адженов е повлиян за края на разказа си очевидно от „Горски пътник“, гдето също има подобно изчакване при Босфора: „Край море стои разпален... българин един млад войвода.“ Но главно той преразказва чутото от близки на Раковски, които вплитат в романтичната фикция и нещо от истинските спомени на Раковски за търговските му и приятелски сношения с този Мустафа бей, който става жертва на доверието си към българина-авантюрист.

Б. Петров също тъй дава ухо на подобни слухове в роднинската среда на Раковски и разказва чутото от

[1] Ив. Адженов, ц. с. 27, 33.

Киро Стоянов, което се отклонява от разказа на Ч. Попов и Аджженов само в подробностите, този път по-обилни. Именно, загрижен да изнамери средства за горската си чета, „изобретателният ум" на Раковски разрешил лесно и този въпрос. „Един ден, когато всички от дома на Мустафа бей били в джамията, Раковски останал в дома заедно с векил харча[1] на Мустафа бей — арменеца Гарабет. В това удобно време Раковски изпратил Гарабет да му купи тютюн, влязъл в стаята на Мустафа бей, грабнал чантата с парите, в която били и разписките на бея, излязъл бързо на двора, възседнал оседлания ат и се отправил за Кум-капусу. Там слязъл от коня, извадил записите от чантата, намерил своя запис, скъсал го, същото направил и с още други записи за шест милиона гроша, които Мустафа бей имал да взема от разни лица, прибрал намерените в чантата 220 руски полуимпериала, а чантата захвърлил на страна, и се отправил за Едирне-капусу. Като стигнал там, дал ата на едно турче да го държи, а той отишъл в града при скритите другари от четата."[2]

За пълнота на този род устна традиция във връзка с предисторията на четата от 1854 г. ще добавя, че и спомените на по-старите котленци съдържат разказа за бягство от Цариград и завличане на чужди пари. Гана Балабанова, 78-годишна близка роднина на Раковски, ми разказваше през 1930 г. в Котел, „как турски паша бил завел Раковски в харема си, искал да го жени за момичето си, и как Раковски взел пари, купил си кон и забягнал от Цариград.[3] Все в Котел чух и за една друга кражба на пари, която се отнася до Браилския заговор на Раковски от 1842 г. Роднините на Кръстевич подхвърляли на баба Нанка, сестра на Раковски, при махленска свада: „Ами ти с кого, с Раковски ли ще се хвалиш? Хайдутина, дето откраднa елмазения пръстен на Стефанакевица (жената на Ст. Богориди), та го изпъдиха!" П. Р. Славейков, в своите биографски бележки за Раковски, които почиват на този род предания, също говори за подобна простъпка на автора на

---

[1] Векил-харч, ковчежник, иконом.

[2] Б. Петров, ц. с. 68—69.

[3] М. Арнаудов, Из миналото, на Котел, 29.

„Горски пътник", само че скъпоценният брилянтен пръстен, който Раковски продал за пет хиляди гроша (с тези пари той се разплатил в Цариград и забягнал за Браила), бил не на жената, а на майката (Кира) на княз Богороди . . .[1]

4

При една тъй жива и упорита устна традиция, която пряко или косвено може би възлиза отчасти към разказите на самия герой на тази любовно-хайдушка новела, ние сме в недоумение, кое да признаем там за истина и кое за измислица и груба мистификация. Защото, ако в полза на частица от истината говорят несъмнените връзки на Раковски с Мустафа бей и неразрешената до сега загадка с въоръжаването на четата, против спомените като достоверна истина се изпречват всички анекдотични подробности, лишени от каквато и да е правдоподобност. Най-малкият недостатък на тези подробности се крие в разногласието на свидетелите. Ние прекрасно можем да допускаме една изходна версия — освобождението на Раковски с помощта на Мустафа бей и проекта за женитба в дома му — без да се смущаваме от тъй обикновеното в подобни случаи различие на впечатления или спомени, особено когато тези спомени са минали през няколко уста. Но дали тази начална версия има нещо общо със самата истина? Дали освободеният по пътя от Шумен за Цариград Раковски намира убежище тъкмо у своя гонител по-рано, независимо от любовната история, и дали тъкмо чрез безскрупулното присвояване на чуждата каса Раковски се сдобива със средствата за екипиране на четата си? Или пък тази история за задигането на чуждите скъпоценности и пари е съчинена по-късно от ревниви последователи на Раковски, които в стила на хайдушките народни песни, с техните чести обири на царска хазна или на сарай, искат да обяснят тъмната история за образуването на хайдушката дружина в Цариград?

Всички разкази и предположения биха били излиш-

[1] Б. Пенев. Вестник на вестниците, бр. 2. София, 7 януари 1917 г.

ни, ако Раковски беше изпълнил проекта си за една автобиография и беше развил точка 54—56 от скицата за нея, гдето само споменава: „Съкрит *в Цариград съставям хайдушка чета от 12 души. Изнамерение на средствата за това горско воюванье* и проч.“ В писмото си до Ив. С. Иванов от 1858 г. Раковски не развива повече тия точки, а само бегло отбелязва: „От тамо (Стара планина, гдето благополучно се освободил от стражата) *тайно непознат се управих в Цариград* и къту чух че русский войски минали Дунава, *събрах абие 12 избрани момци българи, и къту ги заклех в святое причастие чрез священи български лица,* тръгнахми от Воспора за Стара планина добре убръжени.“[1]

Ясно е, първо, че Раковски е бил свободен още като пътувал за Цариград, а не при пристигането си тук, както повествуват някои любители на сензации; и ясно е, второ, че Раковски заклева четата си пред български свещеници, за едного от които, поп Христо, споменат от него, говорят и останалите свидетели. Дали Раковски би загатнал в точка 54—56 на Житието си епизодите, които се обработват после тъй фантастично, не знаем, но че и тук, както и при епизода с участието в дервишкия орден, Раковски би проявил голяма сдържаност, в случай че би имало нещо вярно в историята за дъщерята на Мустафа бей и за завдигането на чантата на бея, не подлежи на съмнение. Раковски не би могъл да признае открито действия, които излагат на критика морала му и сериозността на плановете му. Дори да е бил привърженик на принципа „целта оправдава средствата“, той би почувствувал голямо стеснение да изповяда дръзката си изневяра към една девойка и безогледната си злоупотреба с доверието на един баща. Освен може би ако би намерил смелост да иска оправдание за греха си — в името на една идея, възвишена и чиста, която го тласка към изневяра и жертви на честта му. Но това е въпрос на възможности и само простите аналогии към чужди автобиографски признания на провинения и заблуди няма да ни осветлят върху дела или намерения на Раковски.

[1] Г. С. Раковски, Горски пътник 240. Срв. Изтуплен дервиш, 45.

Важното е едно: Раковски изнамира по някакъв *необикновен* способ средствата за четата си, понеже обикновените начини са били изключени. И доколко свидетелите улучват истината чрез онези странни разкази за семейството на Мустафа бей, остава абсолютно несигурно. За всеки случай, ако не беше имал надежда да намери скривалище, ходатайство и избава у Мустафа бей или у друг някой висок покровител, Раковски едвали би се решил да се запъти след спасението си в Стара планина тъкмо за Цариград. Защо не поема пътя назад, да се прехвърли във Влашко, а тръгва за столицата, гдето има вече може би донесение за двойното му престъпление: противодържавен шпионаж и убийство на военна охрана? Нещо сигурно му подсказва, че в Цариград не е всичко загубено за него и че там може да очаква някаква реабилитация. Как достига до нея и къде прекарва известно време — с к р и т, както бележи в плана на Ж и т и е т о — не знаем. Има тук една тайнствена точка, която ни учудва толкова повече, че наскоро Раковски може да намери доста значителни средства, за да се облече сам в хубави турски дрехи и да облече и въоръжи цялата си малка чета. Мустафа бей изпъква пред въображението ни като неволен виновник и трагикомично изкупление на хайдушкия поход.

Като не се впускам в по-нататъшен критически разбор на преданията, бих изтъкнал тук само противоречията в съобщението за качествата на видното лице, което спасява Раковски, тъкмейки го за свой зет. Докато Ч. Попов и Ив. Адженов сочат Мустафа бей като предприемач, влиятелен пред военния министър или пред султана, Ф. Симидов го прави във втората си късна версия, без да го именува, началник на особена служба при самия султан — чрез което внася нов фантастичен елемент в цялата и без това доста мъглява история. Доколко пък съобщението на В. Стоянов за отвеждане на заловения Раковски при самия султан, който се оказва силно заинтересуван да види тогова „предръзък гяура“ жив (а не да го чуе посечен и обесен), е случайна измислица или пък волна вариация към разказа на самия Раковски за подобно отвеждане при султана на заловения в заговор Георги Мамарчов, негов

вуйчо,[1] също не може да се реши. По-вероятно изглежда второто предположение, при което Стоянов ще се е възползувал направо от познатото прочувствено изложение за мартирологията на Мамарчов в „Горски пътник".

Напуснал веднъж опасния Цариград и поел своята хайдушка хеджра, Раковски излиза от кръга на легендите, с които го забулват първите мемоаристи и биографи, за да стъпи на сигурна историческа почва. И в дневника си от планината и в други писма той става от този момент по-съобщителен, понеже делата му за напред само го издигат и препоръчват. Той няма вече какво да губи в оценката на патриотите; напротив — всичко му създава нимб на безстрашие и самопожертвуване за отечеството, който събира около него най-чистите идеалисти между емиграцията и в самата България. А когато в усамотението си извън България търси сюжет за една героична поема, способна да вдъхне борческа воля у младите, спомените му го възвръщат към преживявания и настроения на горското пътуване от лятото на 1854 г., чиито предпоставки се долавят тъй трудно по достигналите до нас предания и документи.

---

[1] Г. С. Раковски, Горски пътник, 240. Срв. Изтуплен дервиш, 45.

ПРИБАВКИ

I

Данаил Юруков:
Един спомен за дядо Цанков

(В. Балканска трибуна 1911, бр. 549)

През 1887 г., когато бяхме емигранти в Цариград, дядо Цанков живееше през лятото на Бююк-дере и аз често му отивах на гости. Ние ходехме заедно по гористата околност на Бююк-дере. Един ден, привечер, като се връщахме от една такава разходка, аз изглеждах Босфора, който беше великолепен, и му изказах своето възхищение. Той се беше загледал в Юскюдар и, слушайки ме, по едно време ме попита: „Ти знаеш ли защо сме ние емигранти?“ — „Защото сме русофили“ — му отговорих. „Не — ми каза той, — този Босфор ни е направил нас емигранти“. — „Откъде на къде?“ — му възразих аз. — „Ще ти кажа“ — добави той, — „Босфора искат да заемат русите, а европейците не дават; и впоследствие на туй е руско-европейска кавга, за която сега тук сме емигранти. Сега слушай да ти разправя една историйка, която ей-сега ми дойде на ум.

На млади години и аз бях русофоб. Бях голям приятел с полските емигранти от 1848 г. и живеех в постоянна дружба с тях. През 1852 г. дойде в Цариград руския пратеник Мешников да иска право за християните. Един ден шефът на полските емигранти ме намери и ми каза: Можеш ли да ми намериш 20 души българи, които да отидат на Стара планина и да извикат: „Да живее свободна България!“ „Аз му казах: Как тъй, ами после турците? — Не, — ми каза той, — вие не се бойте от турците, това ще стане с тяхно знание. Тук е въпросът само да се помогне на политиката на Европа против Русия,

защото тя иска права за християните, а Европа ще и каже: нямаш право да се застъпваш за християните, — ето българите сами ще се освободят.

Естествено, че аз се съгласих с това предложение, защото и аз бях надъхан с идеята, че русите са ни големи неприятели по цивилизация, и че те ще вземат България за себе си. Младостта ни бе усвоила това от проповедите на емигрантите-поляци и езуитите и мен ми хрумна на ум за Раковски.

Сава Раковски по това време се намираше в едно дервишко теке в Рекидър. Той като търговец беше изгубил състоянието си, живееще в текето за да се храни. Аз отидох и го намерих. Той се беше облякъл в дервишки дрехи и бе с бръсната глава като дервишин. Попитах го: „Що търсиш тук, бе кюлхане?“ Отговори ми: „Що да правя? Трябва да се яде“. Тогава аз му казах, че има за него една работа. Той напусна текето и дойде заедно с мене. Ние, заедно с шефа на полските емигранти, отидохме във френското посолство, гдето дадоха на Раковски да се облече и въоръжи 20 души и за него особени 500 лири турски, а мен дадоха пари, за да отида в Свищов и да почна издаването на един вестник, с който да проповядвам, че България трябва сама да се освободи. Заедно с Раковски отидохме в Стамбул и намерихме двадесет души българи, повечето панагюрци, купихме им дрехи, оръжие и коне, а Раковски замина заедно с тях за Стара планина през Одрин, а аз заминах за Свищов. Условието ни беше, че щом те извикат на планината „Да живее свободата!“ и аз ще почна да проповядвам във вестника си, че нямаме нужда от чужда помощ.

Това беше през пролетта. Аз в Свищов издавах вестника до есента, обаче никакъв глас не се чу от Балкана.

През есента една сутрин, когато пиех чая си, гледам, че се изтърси у мен Раковски, заедно с един панагюрец, когото познавах от Цариград. Попитах го: „От къде идеш бе?“ „От Видин“ — ми отговори той. „Ами какво стана свободата?“ „Ще ти разправя“ — ми каза и след малко той излезе да се разходи.—Панагюреца ми каза: не го вярвай, защото ще те лъже: той още в Едрене влезе като драгоманин във войската на Френк Омер паша, главнокомандуюш на турските войски, и мене взема заедно, та

отидохме с войската във Видин. Там стояхме до сега, та тази сутрин пристигнахме с парахода. Другите другари се пръснаха още в Одрин. След малко се завърна Раковски и ми разправи, че той намерил за по-добре, вместо да ходи в Балкана, да се запише като преводчик в турската войска, та по този начин да й нанесе по-голяма вреда, като я изложи по някой начин на опасност... — „Тя се разбра, тя се разбра" — казах на Раковски и приключихме с него нашия разговор. След това Раковски замина за Влашко, а аз се върнах в Цариград.

Та искам да ти кажа, че нашите страдания всякога са били за този Босфор и за този Цариград, а пък и европейската помощ за нас е била все такава, каквато ти я разправих сега: ти недей се чуди на това, че едно време на млади години съм бил русофоб, а сега русофил.

II

Спомени на Филип Симидов за приключенията на Г. С. Раковски в 1853—1854 г.

(Ръкопис от януари 1923 г.).

Каква преизподня е бил Георги Сава Раковски, какъв великан патриот, революционер, поет, писател, учител и пр., мнозина го доказаха в разни списания и вестници, тъй че за тези негови качества не може да има спор между неговите биографи. В неговия бурен живот има обаче дела, за които надали се е писало, или, ако се е писало, то е било на догадки.

Преди Севастополската война (1854—1856) покойният Драган Цанков се е лично познавал с Г .Раковски и, според разказването му на пишущия тези редове, той е бил в тесни сношения с този тогаз млад още, но буен като вулкан революционер, който се е хвърлял с отчаяна смелост в борба *навсякъде и всякак.*

В онези епохални времена нямаше като днес българска държава, която да го поддържа със средства за постигане на народните ни идеали, както биваха помагани после македонските дейци, — не! Той, както и вси-

чки тогавашни и по-послешни народни дейци, трябваше сами да си търсят материални средства, от *където* и *както* могат. А пък за моралната си сила, за подемът и закрепяване на духът, те трябваше да създават извора в себе си с големи усилия над себе си, с неимоверно до мъченичество търпение и аскетическо упражнение на волята си, за да може да сломят изкушението към отчаяние, посред всекиминутните препятствия, несгоди и от всякакъв вид лишения в чужбина и в самата си родина.

Знаейки това, критикът на делата им днес и техните биографи нека бъдат снизходителни към несравнимия по дух и енергия великан Георги С. Раковски, ако той е бил пресилен от обстоятелствата да се хвърли към някои работи, които е вършил от немай-къде не за свои лични облаги, а за *святото народно дело.*

Един ден, като вървях по улицата в Галата (Цариград), — ми казваше покойният Драган Цанков, — срещнах двама дервиши от сектата *бакташии.* Един от тях ме гледаше втренчено право в очите, и, когато тури показалеца си на устните си в знак на мълчание и се разминахме, тогаз едва се сетих, че този дервишин приличаше на Георги Раковски, и като че ли той беше. Но, от друга страна, не можех да си обясня: като как тъй този злъчно мразещ турците човек ще приеме да стане дервишин, и ако е тъй, то какво можеше да го е принудило да напусне вяра и народност, за да се потурчи, тъй като само мюсюлманин може да влиза и да се моли в джамия или да бъде дервишин.

От по-рано често ме спохождаше Г. Раковски у дома ми, но от едно време той се изгуби и цели няколко месеци не се бяхме срещали, което ме караше да мисля, че той е заминал от Цариград на някъде и се надявах да ми се обади от нейде. Реченатa ми среща с двамата дервиши ме озадачи. Аз бях решен да стъпя на крак и да узная дали дервишинът, който ме срещна, наистина беше Г. Раковски, или даденият му знак с показалеца на уста беше случайност.

Минаха се няколко дни. Аз до нищо не можах да се добера за загадъчния дервишин.

Един ден, като си работех на писмената маса у дома си, отвори се вратата на стаята ми и същият онзи

дервишин се изправи пред мен, пак с пръста си на уста в знак на мълчание. Аз не можах да го позная в първите минути, но преди да му продумам, той скоро се доближи до мене, седна и ми каза:

— Не ме ли познаваш, бай Драгане? Нека не те учудва облеклото ми. Аз сега, както виждаш, съм дервишин бекташия, а това не значи, че аз не съм същият онзи Раковски.

И той почна да ми разказва, че той е вече „действителен" дервишин и че редовно ходи на джамия с дервишите, които са уверени, че той е мюсюлманин „без да са го проверявали много-много", тъй като виждали в него един високоучен (фарси-улям), който знае турски език, арабски и персийски писмено и говоримо, и че шеихът на бекташиите имал към него голямо почитание и му обещал да го направи висок чиновник в някое министерство.

— Дето ще каже, ти си нахлул дервишкия кюлаф само и само да станеш „висок" турски чиновник ли? — го попитах.

Раковски пламна, скочи като ужилен и запротестира, като ми обясни, че с това той гони висока патриотическа цел, която ще гледа да осъществи, ако пламне войната срещу Русия (това е било преди Севастополската война). Като ми повери смелия си план, той се сбогува и си отиде.

Наближаваше вече годината 1854 и се очакваше войната на европейската коалиция в едно с Турция против Русия.

В Търново и Свищов се организираха тайни завери, които действуваха между народа да се вдигне въстание от българите в цяла Турция в помощ на Русия. Делото кипеше. Първенците българи от повечето главни градове взеха участие в това свято дело. От много места получаваха писма, че работата отива успешно, стига само да се покажат руските войски в Турция. Мисълта — да се избави българският народ от турските зверства, гонения и нечути теглила, се произнасяше с религиозно благоговение от всеки добър българин, и всеки посветен на работата очакваше деня и часа, в който Русия ще вдигне меча си, да съкруши Турция. Нещо страшно, но велико се очакваше!...

От Г. Раковски не получих никаква вест повече от година, и аз почнах да си мисля, че този буен и смел мъж или е уловен от турците и е хвърлен в някой зандан, или е убит тайно в някой заговор, или пък е постигнал да стане турски чиновник и се спотайва някъде, с цел да бъде по този начин полезен на народа си. Тъй или иначе, аз почнах да мисля за него по-рядко и следях от близо движението, което готвехме да направим в народа в предстоящата война.

Дойде пролетта 1854 г. Турция почна да движи войските си и за към Видинската крепост срещу гр. Калафат. В туй време аз си бях в Свищов.

Един ден стоях у дома си и от горе гледам, че влизат в двора долу един офицерин (юзбашия) и двама нефери (войници). Щом видях това внезапно и зловещо посещение на тези неканени гости, бързо грабнах всички писма по народното дело, що бях получил от разни лица, и ги хвърлих в печката. Дойдоха ми мрачни мисли и на вид спокойно чаках гостите.

Без да се почука, вратата се отвори и юзбашията смело влезе в стаята ми. И аз останах смаян, като познах в лицето на този офицер — Георги С. Раковски.

Той седна и почна да ми говори за плановете си с висок глас, без предпазване.

— Мълчи, Георге — му казах. — Твоите войници са вън до вратата. Те чуват всичко, което говориш против турците и, като турци, ще обадят гдето трябва и тогава главите и на двамата ни ще хвръкнат от раменете ни.

— Бъди спокоен, бай Цанков, тези нефери не са турци; те са от моите хора. Аз знам какво правя.

И този безстрашен човек ми разказа, че той от дервиш успял да се добере да стане секретар (техрират-кятиб) във военното министерство в Цариград и когато... паша[1] тръгнал за комендант във Видинската крепост, взел него за секретар, като знаещ езиците руски, български, турски, арабски, персийски, френски, румънски, гръцки и др.

— По този начин, каза той с ентусиазъм, аз вече постигнах половината от плана си, а с божията воля ще по-

[1] Пишещият забрави името му.

стигна и другата му половина. Имам вече в ръцете си ключа на всичките тайни турски военни разпореждания и когато ще бъда във Видин, ще съумея да ги дам на русите, които скоро ще разбият турците във Видин. До туй време трябва да действуваме, нашето свещено народно дело да бъде готово. Щом бъдат натиснати турците във Видин от русите, въстанието да пламне — ако не в цялото ни отечество, то поне да се запали от Янтра до Тимок. И аз ще се явя на чело на движението с моите верни хора, които неусетно, преоблечени и преименувани като същински турци, са в и около Видин.

Като му забелязах — хубаво да си отваря очите, защото турците не спят, и като ми отговори, че това е вярно, но че който умее да ги преспива, те лесно се преспиват, той скочи, сбогувахме се и си отиде.

Много войска се провърви за Видин, от разни видове, арапи, забеци, с кауци на главите, конници и пехотинци и др.

Мина пролетта и настъпи лятото. Руските войски, чувахме, били дошли в Калафат. От и за Раковски нищо не чух .

Един ден бидох изненадан от посещението на двама турци у дома ми в Свищов. С влизането си единът ме извади от недоумението ми, като ми обади, че те са от другарите на Георги С. Раковски и ми подаде една бележка от него. Като се уверих от почерка, подписа и съдържанието на бележката, че тези „турци" са двамата „низами" (войници), които придружаваха Раковски, когато отиваше за Видин, поканих ги, седнаха и ми съобщиха следующото:

„Раковски във Видин е бил на почет между турците, между които имал голямо влияние. Никой не подозирал, че той не е турчин, понеже не се събирал с българите, не им се обаждал, че е българин, и често го виждали да ходи с турците, да се кланя в джамията им; и даже е викал като ходжа от викалото на джамията.

Един ден той, с позволението на пашата (комендант на крепостта), минал преоблечен тайно уж в Калафат. Това съобщил той на едного от тези свои другари, като му казал, че в същност той отива в Калафат не да шпионира русите, а да им съобщи за турските сили във Видин. След няколко дни той се върнал във Видин и си почнал

работата в комендантството. Но един ден научихме, че Раковски бил грабнат една нощ и арестуван и че щели да го откарат от Видин.

Ние, другарите му, стъпихме на крак и разбрахме, че Раковски бил издаден, че е задържан в друга къща под строга стража, от гдето щели да го закарат в Шумен. Успя един от нас да проникне да се види с него набързо. Той ни заповяда, че щом го откарат, ние да вървим в следата му преоблечени като пътници турци. И ни даде тази бележда за Вас . . . Нощес той преспа тук в затвора и рано тази сутрин го откараха окован във вериги, каран от шест души конни войници. Половин конак (5—6 часа, около 25—30 километра) ние вървим по следите му и пристигваме вечерта там, гдето той пренощува."

След като ги разпитах за всичко и ми казаха, което знаеха, те си отидоха.

Няколко години се минаха, и аз нищо не чух за Г. С. Раковски, даже и след като се свърши Севастополската война. Мислех си вече, че той трябва да е или застрелян в Шумен, за гдето биде откаран, или пък ще да е хвърлен в някой от турските зандани в Цариград или в Мала Азия, от гдето едвали ще е излязъл жив. След реченатa война чух, че Раковски бил жив и се намирал ту в Сърбия, ту във Влашко. Как е успял да се изкопчи от турските вериги и нокти, недоумявах да си обясня.

След време един от другарите му дойде у дома ми в Свищов, преоблечен като турчин — той беше един от същите двама, които бяха с Раковски, когато замина за Видин, и които го следяха, каран към Шумен. Той ми разказа следующето:

„Раковски закараха в Шумен под силен конвой. Там го бавиха десетина дни и го проводиха с четирима войници през планината, за Одрин. Тръгнахме и ние двама с другаря си по дирята им.

Преди да прехвърли планината, трябваше да се пренощува в едно село, в което стигнахме и ние. Слязохме в същия хан, в който бяха спрели четиримата войници с Раковски. Ханджията ни беше добре познат. Казахме му да наготви вкусно ястие, да извади върла ракия и добро вино, тъй че да гледа да се напият стражарите, с които ние лесно се сприятелихме и седнахме да вечеряме наед-

но. На Раковски, „кератията“, ханджията занесе да яде отделно, както беше окован във веригите.

Не ще и дума, че ние се показахме пред стражарите по-турци от тях и винаги наричахме Раковски *ката и падишах-душмана* в разговора си, като ги уверихме, че ако би те да заспят ние сме на тяхно място и ще вардим този кератия-*гяур*.[1]

След като пихме кафе после вечерята, която ханджията беше приготвил наистина до немай-къде вкусно, агите-стражари се развеселиха, удариха на песни и свирня с булгарина (малка тамбуричка), с възбудените чувства на харемския живот.

Късничко бе вече, когато единият стражар викна ханджията и го запита, нагледал ли е добре конете и какво прави онзи там кератия. — Всичко е добре натъкмено, каза ханджията, а онзи там отдавна вече спи като заклан. Рахат бъдете, аалар, — ги успокои той.

Легнахме си ние в нашата стая, легнаха си и стражарите в тяхната — и веднага заспаха дълбок сън. Ние стигнахме, и с пилата, която носехме, прерязахме както железните клапи (белекчета) на ръцете, тъй и халката на вратът на Раковски. Скоро оседлахме конете, заедно с един на заптиите, и изчезнахме през планината. На другия ден вече бяхме в Одрин.“

Един ден Раковски стоял в дюкяна на един свой познат. Един турчин, минавайки по пътя, го съзрял и го познал. Съобщил на властта, уловили го и го арестували. След няколко дни го подкарали за Цариград, окован във вериги.

Верните му двама другари го проследили пак с конете си. По пътя успели да се срещнат с него и да вземат едно писмо до *шанданджи-башията*[2] на султана в Цариград, с когото Раковски се познавал твърде отблизо. Тези му другари пристигнали в Цариград много по-рано от Раковски и веднага връчили писмото на високия чиновник на султанския сарай. Щом прочел писмото, веднага

---

[1] К е р а т а значи долен и презрян, п а д и ш а х-д у ш м а н — царски враг, а г я у р — безверник, идолопоклонник.

[2] Ш а н д а н д ж и-б а ш и я значи началник на светилниците. В султанския сарай има чиновници на свещниците много, а този им е главният началник. След него идва подначалника, после други подначалници и т. н.

заповядал да впрегнат файтона му и заминал към края на Цариград, за Одринското шосе: защото в този ден е трябвало да пристигне караният Раковски. С пристигането си, шанданджи-башията, облечен в униформата си, спрял конвоя, заповядал да снемат веригите на Раковски, взел го във файтона си и го завел у дома си в селямлъка.[1]

В писмото си Раковски писал на речения шанданджи-башия, че той напълно се съгласява на по-раншното му предложение: *да му стане зет,* и че *приема правата вяра* („хак-дини кабул едерим"), при условие: да го избави от бедата, в която е набеден.

Раковски си вече живеял у „бъдещия си бабалък" — това било по време на *рамазана* (турските Велики пости). Сватбата уговорили да стане във време на *байрама* (турския Великден).

Шанданджи-башията хвъркнал на крилата на възхищението, че на байрама ще му стане зет един такъв учен гяурин, какъвто е бил Раковски и какъвто са го знаяли мнозина военни и други във високите слоеве на министерствата и султанския сарай — личност, която е можела да превежда на просторазбираемия турски език и най-заплетените турски стари и нови документи, писани на арабски, персийски или висок литературен турски език, а също и на френския или на староелински език, както и на стария санскритски[1], за който подвиг този султански чиновник се е хвалел, разбира се, на дясно и на ляво.

Бедният шанданджи-баши, какви планове е кроял той за сватбата на щерката си с високоучения гяурин, какви тържества на тежка и голяма сватба ще озаряг блясъка в лицето на султанския сановник тъкмо на байрама, когато султанът ще плува в екстаз между фуриите на турския рай.

А между това неговият бъдещ зет, нашият вулканизиран герой Раковски, съвсем друго е мислил и работил.

По онова време в Цариград имаше *абаджийския еснаф,* яка и богата организация от добри патриоти бъл-

---

[1] Богати, даже и средна ръка турци в къщата си имат харемлък, за жените си, и селямлък, за мъжете — гости.

[2] Симидов греши малко. Санскрит научава Раковски едва след 1857 г., когато се бави в Нови Сад и Одеса. Срав. Ключ бълг. езика (1858), предговор — М. А.

гари, която доста е допринесла на българското черковно и бунтовно дело и за която до днес едва ли е писано нещо. При тази именно организация Раковски тайно е поръчал, да му приготви 12 чифта дрехи абени, турски кроеж, 12 чифта пищови и по 12 пушки и ножове с нужните им паласки, силяхлъци, цървули и др. Ден пред байрама да е всичко готово, а заедно с това да бъдат приготвени и нужните фишеци от 12-те души другари на Раковски в квартала Фенер при българската църква.

Раковски, колкото се приближаваше байрама, толкоз повече се показвал весел — както пред бъдещия си тъст, тъй и пред домашните му; а с това той е привличал вниманието на първия и разположението на вторите и е успявал да тегли от „бабалъка“ завиднически суми.

Най-после дошъл последният ден на рамазана и всичко било приготвено за сватбата: прикя, скъпи диамантени пръстени, обици и цветя за прическата на момата, каквито само възточната разкошност е могла да измисли и съчетае от злато, брилянти, диаманти и други скъпоценни камъни. Всичко сияело от доволство и радости. Раковски, млад, хубавец, сърцат, гиздаво променен, пълнел очите на хубавата мома друговерка. От началото на идването си още той не преставал да ѝ подарява своя огнен, но „мил“ поглед, знаейки, че тя знае ангажимента му към баща ѝ за нея.

Всички домашни го считали вече за свой вътрешен човек и член на семейството, тъй че нищо не криели от него. Той знаел всичко в къщи, где кое е — и за булката скъпоценностите, заедно с нанизи от златни пендари и други златни турски пари.

По обикновеному, ходжата[1] след вечеря отишъл на джамията, дошел си и си легнали да спят. Легнал си и Раковски. На сутринта, първия ден на байрама, станали късно, всички в къщи грейнали от радости за предстоящите тържества по време на сватбата, и всеки си вярвал, че зетя се е успал късно. И до обед никой не се безпокоял нещо за него.

На обед зетят не се явил. Отишли в стаята му в се-

[1] В ръкописа е „ходжата“, но изглежда, че има грешка и че трябва да бъде „домакинът“ или „шанданджи-башията“. Б. ред.

лямлъка, отворили: няма го!... Съобщили на домакиня, че зетят го няма в стаята. Нищо, казал той, може да е отишел на берберина, или на хамама... Къде ще отиде? Ще си дойде..."

Жените в подобни случаи, по-придирчиви от мъжете, останали по-безспокоини от своя господар. Те пратили нарочно едного от служащите да отиде при берберина, в банята ближна, и, ако го няма, да го потърсят и другаде.

Пратеникът се върнал и съобщил, че зетят го няма никъде.

Шанданджията съобщил на полицията, която претърсила целия Цариград, но никъде не се оказал „шанданджийският зет" (шанданджинин гюбеси).

След няколко дни от байрама, хората забелязали една чета от 12 души, предвождани от един войвода в Стара планина с българско знаме, която е дала няколко сражения с турците и която е отбягвала да дава сражения на открито с турците в голямо число.

По този начин Раковски е минал в Сърбия с тази си чета и се заловил там вече на редовна бунтовна работа.

За поемата му „Горски пътник" мисли се от мнозина, че е описание на тази негова чета, в която всеки от другарите му си изказва историята на своите патила, на това мнение съм и аз.

П. П. — Как се измъкнал Раковски с четата си от квартала Фенер в Цариград през нощта срещу байрама, дали пеши или с коне, не е известно. Предстои да се издири също и през къде е минал тъй тайно, да не го усети турската полиция от населения в околностите си Цариград и по-далеко до планината.

Нека се вмести на мястото му, че когато узнали за зетя, че го няма, узнали и това, че всички приготвени за момата златни цветя, пръстени, обици, колани златни и диамантени, липсвали — во веки веков! Вероятно те са послужили на Раковски да плати със стойността им въоръжението и облеклото на четата и нейната издръжка до Сърбия.

Нека всеки прости на този велик наш деец тази му постъпка, която той си е позволил в името на светото освободително наше велико дело, като се знае, че в онези времена той не се е облягал на никого от никъде да му

Инв. № 7775.
I Б 202/52
1161
Народна библиотека-София

(Домовладелецъ № 1 [illegible] отъ Бѣлградчанска [illegible] Ранковацъ двайсетъ милиця лѣтъ двайсетъ и петъ [illegible] (12 ч. — 2.5 [illegible]), [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] 1862.

Бѣлградъ

[illegible]

[illegible]

Дѣвица Гинаціе

[illegible]

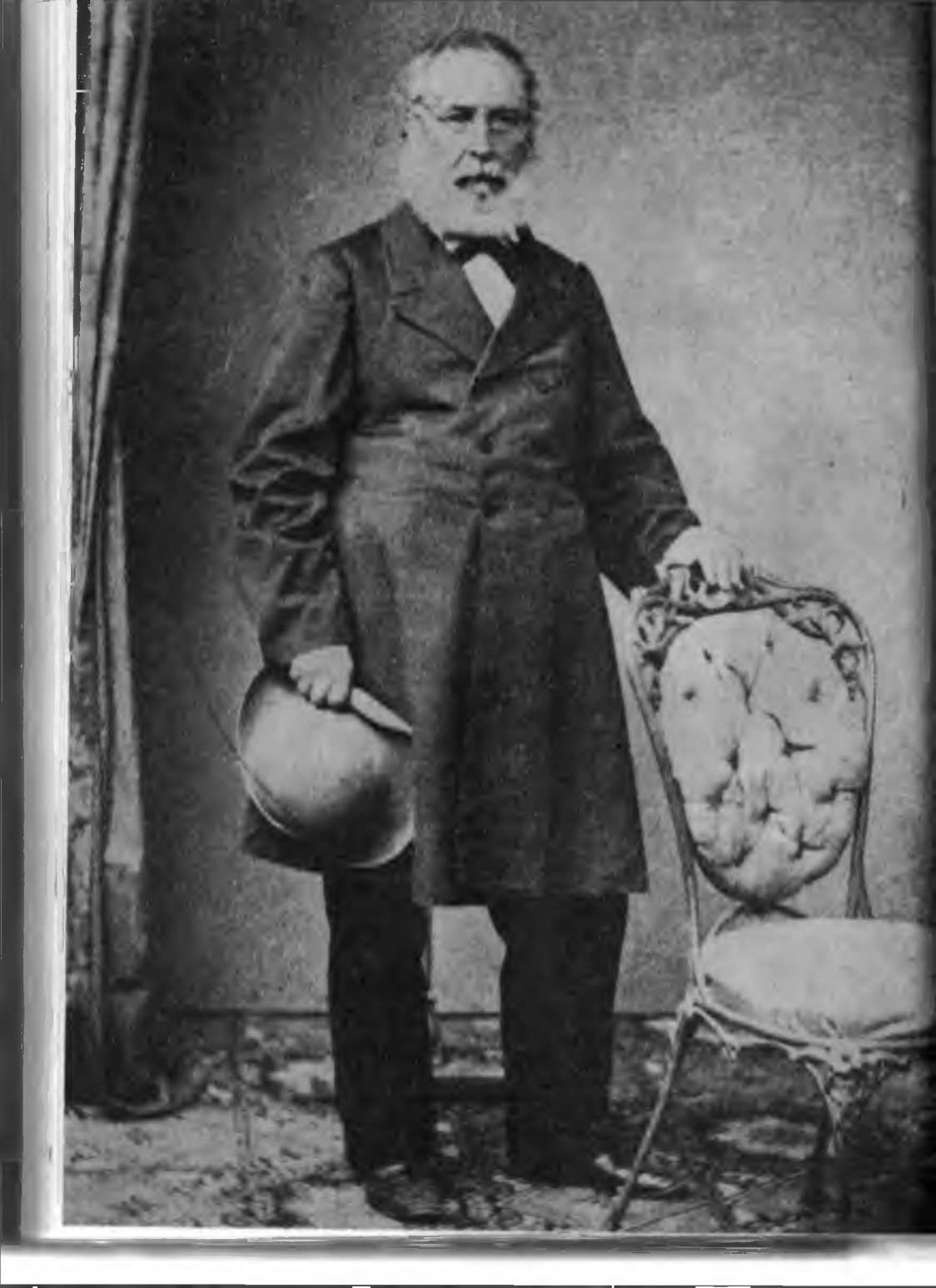

помогне или помага, нито някоя държава, министерство или частно лице да го финансира, — не! Цялото това освободително дело се съсредоточавало в него, и той е бил делото: пропаганда с перо и устно, въоръжение, издръжка на юнаци, решения, полемическа борба печатно с гръцки, френски и много други писатели в исторически, филологически и други отношения. Той се е хвърлял безстрашно и смело в защита на своя народ и език.
1923, януари, Русе.

Ф. Симидов

III

Из анкетата на проф. Ив. Шишманов с Драган Цанков в 1910 г.

(Срещите на Цанков с Раковски през 1853 — 1854 г.)

I

(Цанков се опитвал да получи ферман за отваряне на печатница в Свищов, чрез услугите на патриаршията, Стефан Богориди и др. Не успял. На Шишманов той разказва по-късно по този повод следното).

Какво да правя? Реших тогава да се обърна към поляците. Това беше тъкмо преди Кримската война, когато бяха захванали да поговорват вече за един французко-английски съюз против Русия и Меншиков беше дошел в Цариград да иска някои права за християнските народи. И чунким поляците държаха с французите, по-видните от тях (колкото ги имаше в България) бяха надошли в Цариград (Чайковски — Садък-паша беше по-отдавна тук). Между тях имаше един емигрант от 1830 г., който беше се поселил в Захара (Ст. Загора), бил си купил тук чифлик или фабрика беше отворил — не знам точно. Той се казваше Пшевлоцки. Беше много добър, умен и образован човек и с българите живееше много добре. По-после той, под името Климент-бей (казваше се Clément), бил закупил една гора в Белов-

ско. Син му беше по-подир главен прокурор в Източна Румелия, умря от пневмония. Като дошел Пшевлоцки в Цариград, отишел на Балкапан и се запознал с нашите. Зер знаеше хубаво български. В Балкапан се запознах и аз с него. Аз живеех тогава в Пера. Имах една доста хубава стая. Жив, весел човек, той ми се оплака един ден, че вечер трябва да се затваря вече на 12 часа по турски. Тогава аз му казах да дойде при мене в Пера. И тъй стана, че взех стая в същата квартира.

Благодарение на Пшевлоцки поляците ме рекомандуваха най-напред на английското посолство, да се застъпи за моята просба. Но англичаните не обърнаха никакво внимание на мене. Тогава ме запознаха с един калугер от манастира San- enedetto, лазариста Борè, един висок, хитър, 50—60-годишен езуитин, който по-рано бил служил по дипломацията (бил консул в Дамаск или Бейрут). Той ме въведе във френското посолство и наистина френското посолство направи постъпки пред Портата за мене — но и тоя път напразно. Турското правителство беше се отнесло в Свищов да пита има ли там нужда от печатница, и от там отговорили, че няма. Тъй си и остана. По-нататък френското посолство не се погрижи за мене.

Мина се цяла година. Във време, благодарение на Борé, аз бях основен учител по български език в Бебек.

(Най-после, като се сменили няколко министри на външните работи, Цанков сполучил да вземе разрешение за откриване печатница в манастира на лазаристите в Галата.)

2

(Цанков е в Цариград и поддържа връзки с поляците)

Един ден идва Пшевлоцки при мене и ми казва:

— Знайш ли, кай, какво. Трябва, кай, да намериш някой стар хайдутин, който да събере една чета от 10—15 хайдути, да идат на Габровския балкан там да съберат още, колкото могат, и да провъзгласят временно ре-

волюционно българско правителство. Само тогава Франция ще се застъпи за българите пред Портата — да им се дадат някои права. Кажи сега, знаеш ли някое такова лице, да свърши тая работа.

Казвам му, знам: Раковски! Аз бях се запознал с него на Балкапан. Той беше станал дервишин, ама не от тия, дето се въртят, но от ония, дето приемат и християни. Раковски, с когото всеки ден се виждах, много хвалеше тоя орден. Отидох да му кажа да дойде у дома, — у дома и спа. Пшевлоцки му разкри тайната и го попита:

— Приемаш ли да събереш чета, да я поведеш на балканите и да обявиш временно правителство?

— Хай-хай!

— Тогава кажи какво ще ти трябва.

— Ще ми трябват 15 коня, 15 силяха и хиляда лири.

— Добре, казва Пшевлоцки. Тогава да приготвиш и прокламацията.

Раковски седна и я написа, а Пшевлоцки взе и я напечата. В коя печатница, не знаехме. От туй може да се види, че турското и френското правителство трябва да са знаели, защото можеше ли иначе да се печата сред Цариград една революционна прокламация?

„Както и да е, по туй време дойде в Цариград един мой съгражданин, добър мой приятел, Гаврил хаджи Денков, по някаква давия. И той беше слязъл в същата къща. Посветихме и него в тайната. Когато прокламациите бяха готови (вързахме ги, аз и Гаврил, в пояса си и тръгнахме с параход за Свищов, през Сулина. А Раковски остана в Цариград, да приготви четата. Условихме се: щом чуем, че в Габровския балкан е провъзгласено временно правителство, ние да пръснем от Свищов прокламациите и да пратим четници в Балкана.

Стигнахме в Свищов. Но чакахме, чакахме да се обяви въстанието — няма. Тогава аз скрих прокламациите на тавана, под керемидите. То се знай, рекох си, всичко е бош лаф. Ама не щеш ли, един ден през октомври влиза при мене в къщи един човек с турски офицерски дрехи.

— Не ме ли познаваш, бе? Аз съм Раковски!

С него беше влязъл и един по-стар човек, като слуга, цял башибозук. Казваше се хаджи Христо. Раковски

каза да го заведа в кухнята. Като се върнах, питам Раковски:

— Абе, какво направихте?

— Какво ли? Свършихме работа. На, гледай, един пръст нямам, големия. В Едрене се бихме.

Като отидох пак в кухнята, хаджи Христо ми каза:

— Не му вярвай! Лъже, магарето. Като се напи една вечер, ритна кондика и му откъсна пръстът.

Викнах и Гаврила да се види с Раковски, който скоро замина за Видин, без да плати на хана. Остана ние да плащаме. Видяхме, че е един вагабонтин.

Тъй се свърши историята с провъзгласяването на временното правителство в Габровски балкан. Сега си обяснявам, че турското правителство ще е искало, очевидно, да представи, че цялата тая работа е нагласена от Русия. А поляците с това искаха да докажат, че Англия и Франция трябва да се съюзят против Русия.

Какво стана по-после с Раковски, добре не помня. Той отиде във Видин, при главнокомандуващия Омер паша, един хърватин. Може да е бил драгоманин на войската.

От Видин турската войска мина на Калафат, с нея и Раковски.

Около Крайова турците искали да арестуват Ст. Берон, който управляваше мушията на стария Берон. Раковски, като котленец, искал да се застъпи за него, но турците го улавят и го изпращат като руски шпионин в Цариград, отдето избяга в Атина. Тъй се свърши тая авантюра на Раковски, когото поляците изиграха.

А че турците бяха в състояние изкуствено да създават за своя цел въстанически движения в България, това знам от друг един факт от по-послешно време, от времето на великия везир Али паша. Ще ти го разкажа. Когато аз бях моавинин във Видин (1869—1870), беше се образувал вече революционен комитет на Каравелов и др. Тогава турското правителство вика един старозагорчанин, Манол, който беше дошел в Цариград за някаква давия, вика и врачанския владика, българина Доротея (викаха го Дорчо) и д-р Миркович и, под председателството на някого си Шварц, съставя комитет, който да обяви въстание против Турция. Манол, който с Доротея ще да е бил подкупен (Миркович не!), пращат

в Букурещ да излъже тамошния комитет, че в България се готви революция, та да заработят заедно. Един ден идва при мене полицмейстерът от страна на пашата (той беше бошнак) и ми казва: „Трябва да отида в Берковица“. Подир няколко дена се връща и ми казва: „Ето го. Докарах го“ (гютурдук). Гледам — един българин, стар хайдутин. Познаваше се по физиономията. На масата слага едно портфейлче и почва да плаче.

— Какво има в портфейлчето? — пита пашата. (И той беше в стаята).

Отварям. Какво да видя? Имената на десетина чорбаджии, и от Лом, и от Берковица също. Пашата се обръща към полицмейстера:

— Намери кадията и му кажи да направи една изследователна комисия. В нея да бъде и Драган ефенди.

На другия ден пашата ме освободи от тая длъжност. Какво са изпитвали хайдутина, не знам. В туй време получих телеграма от Манол: „Утре минавам с парахода. Ела с мен до Лом“ (той се връщаше от Швейцария). Отидох на станцията и видях го в парахода, но по-далече не отидох. В туй време хайдутинът обадил, че в Берковица се готвило въстание. И понеже узнали, че съм получил телеграма, решили и мене да викат на изтинтак. Обаче комендантът на града, който знаеше руски, се възпротиви. След няколко дена извикаха д-р Миркович от Лом. По заповед на пашата, той бе арестуван. От него узнах, че наистина Манол и владиката Доротея работели, по искане на Али паша, да се повдигне революция в Берковско, та да се компрометира пак Русия. Също като с авантюрата на Раковски.

Когато падна Али паша и дойде на власт Недим паша, той осъди неговата политика и затуй накара да арестуват Манол и Доротея.

3

(Резюме от разговора на Шишманов с Цанков. Цанков излага, как Раковски е съставил чета с полска помощ.)

1852. Свищов. В собствената къща. Чака ферман. Отива в Цариград за фермана. Печатницата в Свищов.

Рекомандация от владиката до патриарха. От чорбаджиите до Богориди — Кръстевич. Презрение, отказват. Богориди: „Дай прошение!“

Отваря се Кримската война. Меншиков дохожда в Цариград. Чува се, че ще става война. Всички поляци пристигат в Цариград. Тогава бил и Раковски. Всеки ден пита на портата. Тогава ходи с Раковски да се разхожда. Той живеел в едно теке. Бил станал дервишин. Ордени, гдето приемат и християни. Беглик. Пловдивският санджак закупен от едно дружество. Раковски. Секретар на това дружество. Дружеството обвинява секретаря за кражба. Раковски сполучва чрез дервишите да го освободи и го записва член на дервишкия орден в текето. Тия дервиши се казвали Бек-ташии. Нямат вяра. Деисти. Всеки човек може да стане бог. Раковски убеден, убеждава и Цанков. Канил Цанков, но тоя не отишъл. Пшевлоцки купил чифлик в Ст. Загора, образован човек, знаел български. Идва при българите на Балкана. Иска на Пера, гдето Цанков. Стая в същата къща, гдето и Цанков. Още между Франция и Англия не бил станал съюз. Тъкмел се. Един ден Пшевлоцки казва: Франция иска да помогне на България. Но трябва да й се даде повод. Чета на Балкана. Временно правителство да прогласи. — Трябва ми човек да знае — войвода. Аз имам готов — Раковски. Доведи го. Готов. Иска 1000 лири, 15 коня, 15 седла и пр. Съгласява се Пшевлоцки. — Но да се приготви прокламация, да се пръсне между народа. Направя я с Цанков и Пшевлоцки. Печата я Пшевлоцки тайно. Цанков да отиде в Свищов, отгдето да праща доброволци и да пръсне покрай Дунава прокламации. 1853. Бил Гаврил х. Денков. Посветил го. Бил в Цариград. Завързват прокламациите на кръста си. Стигат в Свищов. Един ден низам и башибозук. Низамът е офицерска форма: Раковски. — Какво направи, бе? Аз направих временно правителство! Показва си големия пръст — отрязан. Нека башибозукът (българин) да седне в кухнята. — Лъже: пиян бил в Едрене. Хвърлил с пищов. Ритнал пищовът и му (го) отнесъл пръста. — Аз в Едрене събрах чета. Не успях.

Направят го драгоманин на турския отред във Видин, който щял да минава в Калафат. Отива във Видин, не си плаща в хана. (Цанков и Гавр. х. Денков му пла-

щат). След няколко време го закарват вързан в Цариград. В Калафатските села имало мушия на Берон (д-ра). Стефан (я) управлявал и Раковски, съотечественик, искал да защити Берон от обвинението, че (е) руски шпионин. Връзват Берон и Раковски и ги затварят. Избягва и от Цариград. После в Атина.

После се видели чак в Букурещ. Раковски се заканвал бил уж да убие Цанков. Цанков, да покаже, че не се бои, отива в Букурещ. Напивали се 2-3 дена.

Комбинацията на поляците е била план на турците, за да накарат да стане съюзът между Англия и Франция по-скоро: да се покаже, че Русия подига въстания в България.

Омер паша (хърватин) пратил Раковски във Видин. С турски пари е ставало това.

Али паша пада. С Фуад паша искали да правят въстание в България. Намесва се Махмуд.

Емигрантите в Цариград, с англичаните най-близки, чрез един поляк запознава се с Гика (Duchinski). За мишките. Ходи при Гика за типографията. Обещава да говори с английското посолство. Турците обаждат, че не позволяват, защото Цанков бил руски агентин. Не помни как се запознал с французите. Boré. Запознава се с директора на Бебешкото френско училище. Дава му препоръка до първия драгоманин на французкото посолство Shaeffer (брат му бил после в София). Шефер отива на Портата. Казват му: — Ще искаме рапорт от Свищов. Идва рапортът. Отговарят: не може, защото дошъл от Австрия. Бил в Русия. Не му е известно миналото. Най-главното: населението не намира нужно да има типография. Пак се оплаква на Boré. Напразно. Най-сетне вижда, че няма спасение. Boré казва: „Искам българите да се учат. Приемаш ли български учител?“ Като влязва, учениците се умножават. В туй време направя календара 1857.

ЕДИН ФИЛОСОФ НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ
Д-Р ИВАН СЕЛИМИНСКИ
(1800—1867)

I

В галерията бележити дейци на българското възраждане през периода на революционния кипеж видно място заема и философът-политик д-р Иван Селимински (1800—1867). Проявил още твърде млад необикновена самоотверженост като редник и офицер в гръцката освободителна война от 1821 г.; вдъхновител и организатор на бунтовнишкото „Народно братство" в Сливен от 1825 г.; стожер на българската младеж в Атина, която към 1840 г. се откъсва от елиноманията и насочва към национална пропаганда; сътрудник на руското военно командуване по време на Кримската война (1853 г.), когато бива сформирана отделна Българска легия; предан ратник за разгарянето на непримирима борба срещу фенерската духовна власт в България, особено чрез своите монографии, статии и писма, в които поличава рядък писателски талант: такъв ни се представя този пламенен патриот, способен да извиква винаги адмирацията на поколенията, редом с най-изтъкнатите творци на българската възрожденска епопея. Съчетал в дейността си хармонично двете идейни струи на времето си, културно-просветната и революционната, Селимински се очертава не само като човек на делото, но и като човек на мисълта, опитал се да схване по свой оригинален начин смисъла на историята и да влияе чрез жива проповед и чрез печата върху духа на сънародниците си. Преживял много бури и нещастия и получил немалко полезни уроци от събитията, той служи с постоянство, изтекло от дълбоко съзнание за личния дълг, на идеалите, които въодушевяват напредничавото българско обще-

ство. „Нуждите на народа, благоприятните обстоятелства и моето смело решение имах за помощници в делото. Общите интереси ми бяха ръководно начало". Така заявява Селимински в мемоарите си, и тази изповед се потвърждава от всичко, което той върши в течение на пет десетилетия. Очевидно, той е от разряда на онези избрани натури, повикани да играят роля в живота на народа си, които издигат известни идеи — политически, социални или хуманни — до кумир и оправдание на битието си, разгъвайки максимум сили за реализирането им. „Такива силни души, пише той, срасли един път с подобни велики идеи, винаги са надвивали и са докарвали големите обществено-нравствени преобразования, превратите, пред които са занемявали лъже-философите."

Девизът на Селимински е: „смелост и решителност." Той страда, като долавя апатията на мнозина уж образовани хора у нас към печалното положение на собствения народ, който е имал велико минало и е заслужавал по-добра участ. „Толкова народи, пише той, се хвалят със свободно отечество и с народна автономия, а пък ние леко понасяме, като виждаме лицето на България опозорено, тялото ѝ разкъсано." Налага се отказ от това недостойно безразличие, необходима е воля за алтруистични мисли и героични дела. „Съпоставям ли, мисли Селимински в 1840 г., напредъка у някои от най-новите народи в света със сегашното наше състояние, ние не само не бива да се отчайваме, а напротив, трябва да се въодушевяваме със смелост и решителност. Нека посеем семето на доброто, и самата света природа ще съдействува за оживяването, проникването и узряването му ... Този неизбежен дълг към идващото поколение трябва да изпълни всеки човек на земята." Селимински държи твърдо на нравствения императив, почувствуван като личен вътрешен закон. Душа, обгаряна от страст за служба на родината, той е докрай човек на смелото действие. Той е убеден, той вярва твърдо, че само решителните личности могат да превърнат хода на нещата, да отстранят застоя, да тласнат към подвиг дори по-слабите и колебливи натури. Той помни винаги и повтаря с гордост максимата на Еврипид: „Съдбините на смъртните не се ловят с мрежа или благочестие, а с мъжество, смелост и

ръце.“ И живота си той е излагал неведнаж на опасност, когато е прилагал тази максима. И при намесата си в гръцката революция, и при организирането на тайния патриотически комитет в Сливен, и при раздорите около голямото българско преселване в Румъния, и при разни други случаи той е попадал в конфликти или беди, които са могли да бъдат гибелни за него. Но, безстрашен в защита на правото народно дело, той не се е оттеглял никога малодушно назад и всякога е намирал нови мотиви, за да продължи патриотическите си усилия.

II

Роден е този славен мъж в гр. Сливен, на 24 декември 1799 г. (9 януари 1800). Баща му Георги Христов, предприемчив търговец и брат на прочутия войвода от гръцката Завера Петър Христов Моралията, бил убит коварно година след раждането на сина си. Майка му, на име Малама, била от стар градски род и живяла до 1812 г., когато почти целият й род загинал от чумна епидемия. Селимински е особено горд със знатното потекло на майка си, макар да се въодушевява повече от подвизите на чичо си. Всички негови прадеди по майка били първенци и свещеници и спомените за тях отивали дори до старото българско царство. Един от потомците, поп Протофан, бил записал подробната хроника на рода, довеждайки я до дядото на Селимински, Драгойчо, който се поминал в 1830 г. Ръкописът се пазел като рядка скъпоценност до войната от същата година, когато незнайно как изчезнал. Колко много държи Селимински на миналото благородство на прадедите си от войнишко-соколарски род, които се радвали на привилегии, засвидетелствувани от хрисовули и фермани, събрани от вуйчо му Гендо Вълков, почитан като „клуцохорски султан“, личи от печата в завещанието му. На този печат виждаме герба на Селимински, с емблеми, които подчертават достойнствата на рода и патриотическите идеали на последния му представител. Тук стои сокол, кацнал на ръка, войник с гола сабя в ръка и лъв, изправен на нозе; отдолу надпис — „Иван Селимински“ и седем ордена за военни и граждански заслуги.

Селимински е роден в квартала Клуцохор (от гръцкото Критохор, съдийско село) и кръстен с името Йордан, заменено по-късно с Иван. Когато остава пълен сирак, с възпитанието му се заема дядо му по майка. Достигнал 14 години, той заминава с някои свои близки на поклонение в Ерусалим, след което спира в цветущия тогава малоазийски град Кидония (Айвали). Тук, издържан от казанлъшкия благодетел Христо Петров, той постъпва в прочутата гръцка гимназия на града, променяйки фамилното си име Георгиев, по препоръка на учителите си, на Селимински (т. е. Сливенски, от „Селимнос", Сливен). Тук под влияние на своите наставници и съученици той се изпълня от новия дух на културен и патриотически подем, става ревностен гръкофил и е готов, по примера на толкова други българи, осъзнали или неосъзнали още своята националност, да се бори за тържеството на елинизма. В училището се насаждали идеите на френския век на просветата и на френската революция и младото поколение учители и ученици горели от ревност да ги приложат за отстраняване невежеството и насилието в Елада. Учителите са получили образованието си в западни университети и обучението се е водило по най-новите научни методи, отрекли старата схоластика и наложили критично-рационалистическия светоглед на Волтер и енциклопедистите. Политическите събития на Запад, с надмощието на либерално-демократичните течения, и успехите на положителното знание, с откритията на астрономи, физици, химици и естественици, дават мощен тласък на прогресивните идеи и на революционното течение в Гърция. Тук и в малоазийското гръцко крайбрежие търговските и културните връзки със свободните народи са подклаждали систематично духа на недоволство от варварския турски режим.

В дружба с гръцки и с български ученици младият Селимински се утвърждава в своите нови разбирания, решавайки да посвети силите си на борбата за отхвърляне на тиранията и невежеството в родината си. Как ще действува той като завърши гимназията, дали ще потърси първо по-дълбока наука на Запад, или ще се завърне веднага в отечеството си като обикновен учител, за да преподава по необходимост по гръцки, както Райно Попович и други прочути някога педагози, не е съвсем яс-

но от биографията му. Настъпва обаче голям прелом в цялото развитие на 21-годишния ученик с избухването на гръцката революция. Първият ентусиазъм от успеха на въстаниците в Гърция бива бързо сменен с ужаса от турските изстъпления. Когато клефтите си позволяват немалко своеволия срещу мирното турско население, турската войска, и без това настръхнала за диво отмъщение, се нахвърля върху беззащитните гръцки жители в градовете и селата на Мала Азия и по островите, така че в Кидония, Смирна, Хиос и други селища и области палежи, грабежи и убийства бушуват неограничено. На 21 юни 1821 г. три хиляди еничари нахлуват в Кидония и поискват от гръцките първенци голям трибут. Но първенците са вече забягнали; останали са само бедните и работниците, които, обзети от паника, потърсят през нощта убежище на явилите се в пристанището 70 гръцки кораби. Несполучилите да избягат, няколко хиляди души, е трябвало да бъдат в големия си брой изклани или пленени и измъчвани. Селимински успява да се спаси на един кораб, след като става очевидец на катастрофата. Когато по-късно той се връща на този спомен и говори за съученика си Георги Золотович, влиятелен търговец в Цариград, добре известен като патриот и благодетел, той забелязва: „През време на гръцкото въстание от 1821 г. той, еднакво с мене злочест, ми беше спътник до Беломорските острови, Атина, Пелопонес и Италия, бягайки двамата, за да се спасим от ножа на кръвожадните турци, които подложиха Кидония на сеч и огън."

Спира се Селимински първо на Света гора, в Зографския български манастир, след което става доброволец в гръцките чети. В сраженията той се отличил, според издаденото му после свидетелство „с голямо усърдие, храброст, вярност и послушност" в борбата срещу „врага на вярата и отечеството." Свидетелството е подписано от трима прочути войводи: Мавромихали, Яни Коста и Хаджи Христо (последният от тях българин). След две години в страдания и лишения, в 1823 година Селимински напуска Гърция, за да се прибере през Италия в Будапеща при своите съграждани в Австрия, забягнали от същата гръцко-българска злополука. Той спира в Брашов, гдето тогава имало значителна сливенска колония и гдето сливенецът Антон Иванов

се проявил като голям патриот и покровител на просветата. На Антон Иванов са дължели образованието или издаването на книгите си заслужили наши писатели и учители.

В средата на българската емиграция, запозната с политическите промени и културно-икономическия напредък на Запад, Селимински обиква още по-силно своето отечество, което е трябвало да бъде подпомогнато някак, за да не остане да тъне в средновековен мрак и да не понася унизително робство. Необходимо се е струвало на всички да се намерят образовани и смели водачи, които да посочат пътя към избава и с личен пример да вдъхнат вяра у народа в едно по-щастливо бъдеще. Селимински се е чувствувал и длъжен, и способен за такава роля. Преживяното от него в Гърция е било добра школа за предстоящата революционна пропаганда, а наблюдаваното в Италия и Австрия му е разкривало ясно предимствата на просветата, от която са били лишени българите. В своя *Исторически спомен* от 1855 г., гдето очертава широко българските неволи и причините на народната изостаналост, Селимински излага мислите и желанията, които са вълнували емигрантите в Брашов, засрамени за своето бездействие, но готови вече да се потрудят за родината си. Той, който е имал достатъчно опит, препоръчва да се образува в България едно „Народно братство", което да обедини всички родолюбци, годни да приложат на дело новите свободолюбиви идеи. „Трябва, изтъквал е той, да се организира така народът, щото всичките му слоеве, при даден знак, единодушно, съвокупно и самодейно да се движат към една и съща цел — свободата." Спечелена политическата независимост, успехът на социална, културна и просветна почва е щял да настъпи бързо и неизбежно.

Събранието в Брашов одобрява този план на действие — съставянето на една тайна организация, която да сплоти разпокъсаните и пасивни дотогава сили, за да се дойде до общо въстание в благоприятен момент. Но кой е щял да застане начело, с авторитет и енергия, за да работи за разрешението на трудната задача, като бъде готов и за самопожертвуване? Погледите, естествено, се спират на младия човек, познат вече със

своята доблест като революционер. Селимински без колебание приема предложението да замине за Сливен, особено щом било проверено, че властите там не знаели нищо за неговото участие в гръцката освободителна война, все още незавършена.

III

След едногодишно престояване в Брашов, гдето е могъл да обсъди подробно плана си и да изпита основно съвестта си, Селимински потегля за Сливен, напуснат преди 11 години. Посрещнат с радост от по-будните граждани и заел се с учителство, на първо време той проучва условията за своята агитация. На кого е могъл да се опре със сигурност, за да създаде тайното си „Народно богатство"? Разбира се, не на чорбаджиите-гръкомани и на егоистите, които не признавали никакво общо дело, а на малцината просветени патриоти и на някои народни хора от еснафа, изпълнени от ненавист към грабителите, били те турци или българи. Началата, на които е трябвало да почива организацията, се свеждат главно към обезпечаване безопасността на членовете, към покровителство на бедните и сираците, към сломяване на гръкоманската клика, заграбила всички средства на градското управление, и накрай — към посвещение в предстоящата „родолюбива цел". Ядка на новосъздадената дружба съставят 11 граждани, добре изпитани по характер и морал. Никой от тях не нарушава никога клетвата си, не издава другарите си, така че Селимински е могъл да бъде отпосле горд за сполуката си да обедини и насочи към обща работа отбор отлични патриоти. Успехът му се е дължал не само на правилния подход към задачата, но и на скромността му. „Никога не пожелах да затъмня себелюбието на другите... Тази ми философска тактика увеличи любовта и почитта на братствените членове към мене. Съветите ми, думите — ми се възприемаха със съчувствие,... цялото братство трепереше над мене."

Работейки така предпазливо и самоуверено, братството успява в кратко време да привлече за усилията си честното и трудолюбиво гражданство, да спечели осо-

бено еснафа за контрол на обществените дела в служба на народните интереси. Полека-лека влиянието на гръкоманите чорбаджии отпада и смелостта на еснафа се налага и побеждава. Всички общински длъжности биват заети от избраници на братството. Училищни настоятели, първомайстори на трудовите организации и съветници на архиереите стават младите и надеждни сили, които търсят сметка за злоупотребите и турят ред в приходите от черкви и разни обществени предприятия. Устроени биват еснафски каси, предвидени биват правила за чиракуване и калфуване, разхвърлят се справедливо данъците, туря се край на турските насилия, ограничават се произволите на владиката грък и измамите на разни таксидиоти. Народът благославял виновниците на тази рязка промяна, а турците, които по-рано ругаели раята, станали меки в обноските си с нея, недоумявайки как послушната по-рано българска маса е придобила кураж да протестира срещу неправди и беззакония.

Като учител, Селимински прилага придобитите в Кидония педагогически начала, вдъхвайки първо сериозни умствени интереси и критическо отношение към нещата и подготвяйки съзнателните младежи към „висшата спасителна за родината цел". Той се старае да предаде на питомците си знания по математика, естествознание, география и отечествена история, но той не пропуща и да разпалва беззаветна преданост към народа и копнеж по свободата, предпоставка на общото повдигане. С търпение и с увереност в наближаването на съдбовния ден, той обработва почвата за смелите действия. И този ден идва по скоро, отколкото е могло да се допуска. От един руски пратеник, който пътувал за Цариград, Селимински узнава поверително през 1827 г., че през следната година непременно щяла да избухне война между Русия и Турция. Това съобщение дава крила на патриота. Обсъждайки с членовете на братството какво трябва да се направи за очаквания с трепет ден, той нарежда да бъде приготвено оръжие и други военни материали и да се проучат пътищата и пътеките през Стара планина, по които опитни хайдути биха превели руската войска. Когато тази войска пристига най-сетне в Сливен, на 11 август 1828 г., народът я по-

среща пиян от радост, с вяра, че се туря завинаги край на страдания и робство. Но идва скоро и обрат в събитията, по силата на сключения на 2 септември договор между Русия и Турция, който предвиждал изтегляне на руските войски от България. Радостта се обръща в скръб, в горчиво отчаяние. Пред перспективата да се възвърне старото положение, когато гръкомани и турци биха си отмъстили люто на въстаналите, загдето те са подпомагали русите, мнозинството сливенци скланят да напуснат родината си и заминат на север с руските войски. Имало е партия между по-примирените и слаби граждани, които са искали да се отправи просба до султана и да се моли той за пощада, но това предложение бива отхвърлено. Не намира поголяма поддръжка и мнението на капитан Георги Мамарчев, вуйчо на Раковски, който настоявал за повдигане общо въстание, мимо волята и съдействието на Русия. Това мнение, на което се противопоставя и Селимински, бива сметнато за крайно неблагоразумно, едно, че българите не биха могли да разчитат ни на собствените си сили, ни на поддръжка отвън, и друго, че то би било в разрез с волята на руското главно военно командуване, което е намирало за опасно подновяването на войната. Единствен изход при страха от подновен турски гнет и при недоверието към каквито и да било турски обещания за справедливост към раята остава забягването в Румъния или в Русия. Селимински заминава с една българска делегация за среща с главнокомандуващия Дибич Забалкански в Анхиало (Поморие), за да се уговорят условията за изселването на сливенци и на другите българи от Тракия.

В особен мемоар от 1835 г., озаглавен „Народно братство в Сливен и голямото народно преселение в 1830 г.“ Селимински описва прочувствено мъката, изживяна от съгражданите му при решението да напуснат отечеството си и трудностите да заминат с кола или с параходи 16 565 семейства от една област, обречена на запустение. Имало е благоразумни турци, които настоявали да не си отиват добрите занаятчии и работници, които осигурявали благото на държавата, но никой не ги слушал вече. Молен бил от тях и Селимински, да се опита да спре изселването, като му се обещавали и по-

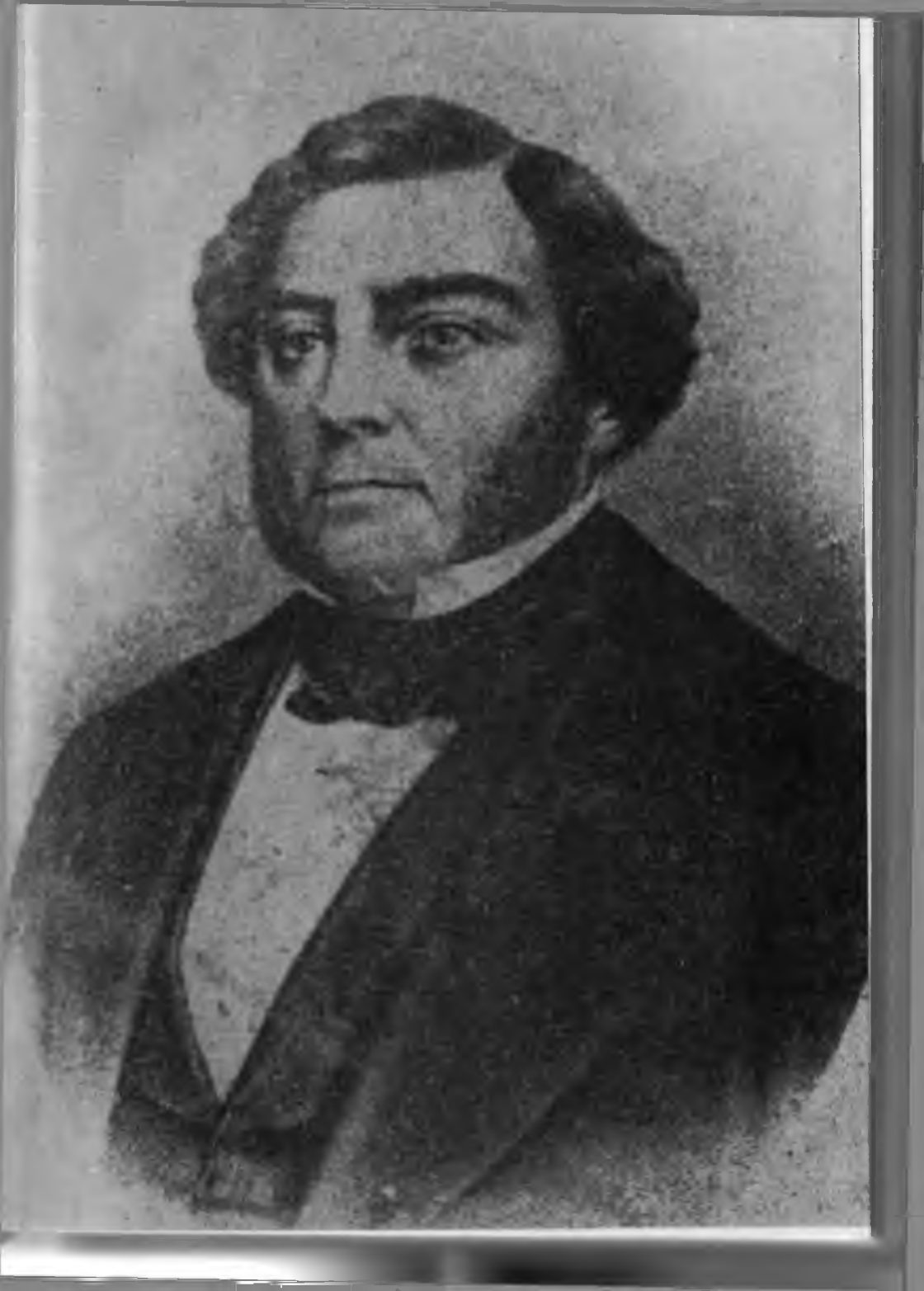

даръци. „Обаче, пише той, като си спомних за убийството на баща ми, на двамата ми чичовци и на мнозина още роднини, и как аз самият се спасих от турския ятаган, като дете първо и като ученик после в Кидония,... помислих, че нищо не може да ме удовлетвори, освен съвършеното погубване на турците и на тяхната власт. Освен това, близките гори бяха препълнени с въоръжени турци, готови, щом се оттегли руската войска, да се нахвърлят като вълци върху беззащитните овци."

Не можем да четем без вълнение и сега страниците, на които Селимински предава изпитанията и жертвите на бежанците. Трябвало е да останат неуредени всички вземания-давания между хората, да бъдат напуснати къщи и дюкяни с толкова покъщнина и стока, изоставени лозя, ниви и градини, които са давали обилен доход, забравени гори и здрав планински въздух, за да се живее при кой знае какви условия. „За да реши един народ, мисли нашият историограф, да жертвува цялото си благосъстояние и да се излага пред ново неизвестно положение, това показва колко турската власт е ужасна и непоносима!" И каква потресна картина изпъква в паметта му после, когато си представя раздялата на народа от запустели домове и от гробищата, гдето са почивали най-близките на семейството, и когато с неизразима сила е бликвала привързаността към родния кът! На 13 април 1830 г. всяко домакинство потегля с кола, която не събирала ни една десета от движимия имот, и цялата тази сбирщина от жители на Сливен, Стара Загора, Ямбол, Нова Загора и околностите се струпва на Айтоското поле, гдето е трябвало да се разпределят групите за Бесарабия, Влашко и други места. От всички тези преселници едва една пета се връщат по-късно в родните си места, а останалата част, почти половината от населението на Тракия между Одрин, Средна гора и морето, завинаги се отлъчва от отечеството си.

IV

Сливенският керван, напуснал прадедното огнище, решава да се настани в Румъния, като се засели в обширното имение Беряска, край град Плоещ, собственост

на чокоин, което се продавало на търг. Благородният Антон Иванов откупва със свои средства земята и дава така възможност на преселниците да си построят прелятото на 1830 г. жилища и дюкяни, да разработят голата и слабо родлива дотогава площ, да садят лозя и да се успокоят след страшните премеждия. Но въпреки правителствените привилегии, с освобождението от данък за три години и от ангарии, настъпват големи неприятности по изпълнението на договора с бившия собственик. Селимински, като най-образован човек между своите си, бива избран да брани правата на клеветените и преследвани от алчните чокои пришелци. За да действува по-сигурно, той приема английско поданство и става учител на българските деца в гр. Галац. Преподавател по гръцки и по разни предмети след това в Букурещ и други места и представител пред властта, снабден с пълномощия, той е действувал в продължение на 14 години за благото на всички прокудени в Румъния българи, преодолявайки безброй мъчнотии и неприятности и отказвайки се напълно от личните си интереси. Идва обаче момент, когато достигайки 42-годишна възраст, той разбира, че ще пропилее сили и дарби, ако не помисли и за личното си осигуряване. Собствено, и тогава, и покъсно той е въодушевен от мисълта и чувството на дълг да включи личния си успех в рамките на общото народно щастие, като постави знанията си и енергията си в услуга не само на забягналите, но и на останалите в България сънародници, загрижен преди всичко за тяхното образование и тяхното свободно развитие.

Един от въпросите, които го занимават силно, е възможността да се образува самостойно българско княжество в Добруджа, за което действувал и Стефан Богориди в Цариград. Но нехайството на българските първенци в Румъния осуетява този проект. Друг важен въпрос поглъща не по-малко неговото внимание: стараието на по-подготвените филолози и учители като Кипиловски, Ненович и други да установят български книжовен език. Но идеята, поддържана по-късно и от Априлов, става предмет на безполезни и ожесточени спорове, при които демонът на противоречията довежда до жалки раздори. „Злото съревнование и злонравие“ охлажда желанието на Селимински да замине за Одеса, за да

изучи там старобългарски и руски, за да бъде полезен на народа с опити в книжнината. „Така, признава той в писмо до Априлов от септември 1840 г., заминах от Влашко за Гърция, уморен да гоня цели 18 години с големи загуби призраците и бляновете."

Селимински чувствува потребност да се посвети на някой клон от науката, който би намерил най-целесъобразно приложение в живота, и по примера на д-р Берон и на други видни българи решава да избере медицината. Като най-подходящо място за следване той смята първо Атина, понеже е знаел отлично гръцки и е имал там някои полезни лични връзки. Средства за четиригодишна издръжка му отпуска Антон Иванов. Покъсно той съжалява, че предпочел да иде на юг, а не в Русия, гдето и ръст на науката, и професори в университетите, и литературен език са му обещавали по-солидна подготовка и в лекарското знание, и в умението да овладее книжовния български език. Затова от Атина вече той напътва ученолюбивите си съотечественици да търсят здрава наука в руските гимназии и университети, като в тези си разбирания той намира опора в съчиненията и препоръките на Априлов, с когото поддържа редовни писмени връзки. Убеждавайки се в антипатията на гърците към всичко руско и проникващи се от славянофилските идеи и чувства на по-стария и авторитетен наш възрожденец, той му пише на 1 януари 1841 г.:

„Аз тук следвам медицина и се надявам, че подир малко ще я завърша. Желая да доживея да видя щастието на нашето отечество ... Аз мога да обърна и погледите, и сърцата на мнозина наши сънародници към север. Тук всички се стараят да вдъхнат на младежта ненавист и отвращение към руския народ, като към гнуснав човешки род. Тази система преобладава сега в Гърция ... От младежите, които знаете, Иларион Стоянович, Петър Мишайков от Битоля, Георги Бусилин от Батак, Георги Атанасов от Свищов и Иван Найденович тази година свършват атинската гимназия. Те бяха отлични гимназисти, трудолюбиви, талантливи и с примерно поведение. Техните родители и настойници ги принуждават да заминат по-скоро при своите семейства, за да станат там учители, а може би и директори

в своите градове. Обаче, ако би било възможно, дори за кратко време, да служат в някоя руска гимназия, мисля, че те на драго сърце биха престъпили желанието на своите, за да бъдат по-полезни на народа си... Много полезно ще е за нас да не изгубим тези младежи, които са добра надежда на народа ни. Те ще пробудят младежта от вкостенилата се гръкомания... Те решително се хвалят пред гърците за добродетелите на своите прадеди, за благородното си произхождение, за многочисления си и храбър народ, като прибавят, че сегашното политическо съществуване на гърците се дължи на тези качества на български народ."

Ясно става от тези редове, че българските младежи, между които изпъкват личности с бъдеще като Иларион Михайловски, другар на Раковски в подготвянето на Браилското въстание, и други видни дейци на революцията и книжнината, са се групирали около по-възрастния Селимински, за да се надъхат от неговите морални и патриотически начала, да презрат родоотстъпничеството на някои свои другари и да пожелаят да се усъвършенствуват в Русия, ако им бъдат отпуснати стипендии. Чрез застъпничеството на Априлов такива стипендии биват отпуснати от руското правителство, и когато заминават за Одеса, Киев или Москва, братя Михайловски (Никола и Димитър), Иван Момчилов, Иван Шопов и други талантливи юноши, постепенно притокът към Атина намалява. Селимински е доволен от своето влияние и на Гаврил Кръстевич той може да повери надеждата си за щастлив обрат в съдбата на България. „Моята радост е неизразима, като виждам, че нашата младеж дойде в съзнание, разбра своето предназначение и се старае да се покаже един ден достойна част от славянското семейство." Узнавайки за предприетото от Фотинов редактиране на списание „Любословие", той се изпълва от надежда за разцвета на книжнината ни и за наближаване на свободата. На друг приятел той предава възторга си така: „Скоро голямата звезда ще осветли народа ни и ще се разпръснат фантомите — сенки на несъществуващи нощни видения. Занимавай се здраво за щастието на народа ни... Твоите разговори... твоите мисли също трябва да имат тази насока. Каква полза от богатството ти,

ако не обогатиш и бедния ни народ? Каква полза от твоята индивидуална свобода, когато виждаш, че робуват твоите сънародници? Каква полза от твоята лична слава, ако тя не се отрази и върху народната слава?"

Искрен патос бушува в гърдите на Селимински при съзнанието, че сам неотклонно изпълнява дълга си и че българският народ се сдобива вече с водачи, у които висок полет на мисълта е свързан с жива любов към отечеството. Оптимист по инстинкт и убеждение, той насърчава и другите за борба със злото, при което най-важно му се струва внедряването на положителни знания и извоюването на политическа свобода. В писмо до Георги Золотович от 1842 г. той изказва пожеланието, продиктувано от вяра в неминуема провала на тиранията: „Дано и аз да доживея, макар и в дълбока старост, да превържа с ръцете си раните поне на едного, паднал за родината българин, та тогава да издъхна!" А политическата си „изповед" от 1843 г. той завършва с клетвеното обръщение: „Българио, ако те забравя, десницата ми да се забрави; езикът ми да се залепи о гърлото ми, ако не си спомня за тебе на първо място като най-драг за мене предмет . . ." Думите тук предават вярно сърдечните пориви. В това се убеждаваме като проследим по-нататъшните усилия на лекаря, завършил в Атина през юни 1844 г. медицинския факултет, специализирал се след това по хирургия в университета на Сиена (Италия) и получил докторски диплом във Флоренция на 30 март 1845 г.

V

Упражнявайки лекарската си професия в Браила и Букурещ, известно време и на държавна служба, при която действува за подобряване на санитарното и болничното дело в Румъния, борейки се с корупцията горе и нехайството на служителите, Селимински не забравя ни за миг българските нужди и предприятия, готов винаги да подпомага безкористно просветните домогвания на емиграцията и в България и особено национално-политическите почини. Светли надежди го окрилят при избухване на Кримската война. Той приготвя и изпраща

от името на българските първенци едно изложение до руския император (17 август 1853), за да изтъкне тежкото положение в отечеството си и измоли покровителство за братския славянски народ. Пише и до всички познати наши патриоти да бъдат готови да действуват, за да се сдобие народът ни, ако не с повече права, поне с тези, на каквито се радва сръбското княжество. По нареждане на княз Горчаков той бива повикан да даде обяснения по българския въпрос, след което сам князът го натоварва да бъде пръв помощник на генерал Саллос, началник на новообразувания доброволчески корпус, в който трябвало да се приемат и българи. Утвърден правилникът за този корпус (29 декември 1853), Селимински открива бюра в разни градове на Влашко и Молдова за записване доброволци, организира и „Българско настоятелство", което трябва да събира парични средства и да агитира в полза на корпуса. Не щадейки лични средства и влизайки в неприятни обяснения с румънските власти и с неразбрани хора, Селимински е честит да види как българската команда от хиляда души минава Дунава под началството на генерал Лидерс (април 1854) и да узнае, че тя се сражава храбро под изработеното ново българско знаме. Три години служи той ревностно на руските военни интереси, без да получи накрай каквато и да е друга награда за заслугите си, освен два сребърни медала.

След нещастния изход на войната Селимински подхваща отново лекарската си дейност. Сега, при настъпилото политическо затишие, той насочва вниманието си към развихрилата се из цяла България борба за духовна независимост, ръководена от дейците в Цариград, и към книжовен труд, за да изложи личния си обществен опит и идеите си върху съвременното културно и политическо движение. В писмо до приятеля си Жеков (1859), той говори за материалното си разорение по време на войната и за невъзможността да се завърне в България, като компрометиран с намесата си на руска страна, и отново развива възгледа си за нуждата от „неустрашима смелост" при наближаващото рухване на турското владичество. С голяма радост посреща той акта на българската колония в Цариград и на висшето ни духовенство там, начело с Иларион Макариополски, от

3 април 1860 г., когато се изхвърля името на вселенския патриарх от литургията, — защото за него и за всички прозорливи мъже е било ясно, че тази мирна на вид духовна революция е била школа и предвестник на политическата революция. Той се грижи за обединението на българската емиграция около важната национална придобивка и в един мемоар от декември 1860 г. посочва как трябва да се изгради българската черковна независимост. „Ударът биде нанесен на самия корен на дървото. Ала трябваше да бъдат същевременно изгонени всички фенерски архиереи, гръцките светогорски монаси и препоръчаните от тях гръцки учители навсякъде из българските епархии, и делото щеше да бъде окончателно завършено.“ Като Априлов той държи на пълното скъсване с чуждото пакостно влияние и иска национализирането на образование и черква в съгласие с достойнството на народа. В друг мемоар от това време той се обявява енергично против унията с Рим и протестантския прозелитизъм, този път в съгласие с Раковски, който от Белград, в своя „Дунавски лебед“, гърми против разпокъсването на народа на вероизповедни групи и настоява за твърдо национално сцепление в името на висшите национални, духовни и социални интереси. Особено горд е Селимински, че на тези позиции стои и приятелят му от някога д-р Стоян Чомаков, когото и поздравява с успеха: „Удостоихме се да видим, че семената, които отдавна започнаха да сеят (другарите ни от Атина) в нашето отечество, поникнаха, покараха и се разсадиха в е з д е по сичка България... И така, братко, кураж!“

Отзовавайки се на покана от видните българи в Цариград — Христо Тъпчилещов, д-р Стоян Чомаков и други — да замине затам, за да подтикне лично движението за духовна еманципация, Селимински, при оправдания си страх да бъде заловен и съден от турците, се задоволява да разгъне писмено цялата си система от идеи по националния въпрос, подкрепяйки ги с нови съображения. Като порицава непримиримата и ретроградна политика на Фенер спрямо българите, той заявява: „Това внуши на народа ни, че не остават други средства за спасение, освен революционни, канонически и реформаторски... Народът ни е вече пълнолетен и в състояние да управлява своята черква без фенерската разбойнишка шай-

ка.“ Несдържаният език тук издава голямо раздразнение и жлъчното озлобление на всички българи. То не изключва обаче вещата аргументация в подкрепа на смелите действия, при справки в историята и в каноническите начала, гдето личи голямата ерудиция и ловката полемична мисъл на писателя. В едно обширно изложение от 1862 г. Селимински запознава цариградската българска централа с най-важните страни на гръко-българската църковна разпра, като започва от наченките на християнството и основните въпроси на цивилизацията. Няма да резюмираме целия тъй обоснован преглед, завършен с анализ на съвременното социално, политическо и икономическо състояние на културния свят, но ще се задоволим да изтъкнем, че заключението му за необходимостта да се премахнат отживелите традиции и въдвори нов обществен строй се свежда към тезата :„Без свобода няма наука; без наука няма напредък; без напредък няма жизнеспособно общество.“

VI

В своите философски, етически и социални идеи Селимински излиза предимно от възгледите на френските мислители в края на XVIII в. и началото на XIX в. Той познава основно литературата и историята на древността и неведнаж използува и цитира съчиненията на Платон, Аристотел, Плутарх, Тукидит и други поети или учени. Но към това духовно наследство, усвоено през ученическите и студентските му години, той прибавя внушенията, получени от западните писатели и публицисти. Вникнал в трудовете на Монтескьо, Волтер, Русо, Кондийак, Ламетри, той иска да бъде човек на своето време, на прогресивните начала в знанието и живота. Враг на метафизиката, отрекла наблюденията, опита и експеримента, той вижда навред как сигурно триумфира разумът. „Разумът, освободен от невежество и суеверие, дава веднага на душата подходното стъпало на божество.“ Той се радва, като вижда как младите българи търсят наука в чуждите университети, горейки от желание да избавят народа си от умствен мрак, нищета и позорно робство. Обогатени с

наука, мисли Селимински, тези младежи не трябва да забравят, че критиката на пороците, произлезли от невежеството, става продиктувана само когато върви ръка под ръка с волята за борба с недъзите на социалния и политически строй. „Никоя човешка ръка, пише той, не може да извърши обновата в материално и нравствено отношение... без да разклати издъно основите на днешното политико-икономическо общество.“ Такава радикална промяна изисква обаче просветени умове, мъдра преценка на условията и особено героизъм, зад който стои правилна представа за желаното. Излязъл от идеите на Хердер, Кондорсе и Тюрго, Селимински мечтае за усъвършенствуване на човешкия род чрез разума и свободата, чрез премахване на неравенството и потисничеството. В съгласие с Тюрго и Огюст Конт, той приема теорията за три последователни етапа на социалната динамика: теологически, метафизически и позитивистичен. И той вярва твърдо, че при надмощие на позитивизма, на положителната мисъл, ще бъдат напълно прогонени фантомите на суеверието, за да бъде изградена една наука за живота, основана на естествените закони, на социалната солидарност и на волята за изпълнение на гражданския дълг. От това становище той се надсмива над схоластичните спорове от някога между източната и западната черква, над претенциите на папата или на всяка друга религиозна власт да се налага на държавата, над монашеските братства, които измислят разни чудеса, за да оправдават своето безделие и користолюбие. Той познава значителните постижения на естествените науки в лицето на Александър Хумболд и Ламарк и не случайно в статия от 1864 г. настоява на „естествената настъпателна борба за съществуване“ като двигател на прогреса. „Ако човешките племена, породи и народи се развиват, това се дължи, твърди той, не на някакви вродени, а на придобити качества, поради естествените условия на обитаваните земи... Между народите ще надделее онзи от тях, който съчетава здрави телесни и умствени сили и ги усъвършенствува... Народите, които упражняват или развиват само физическите или само умствените си сили, робуват като добитък на управляващите ги двояко силни господари.“ И с оглед към нуждите на собствения си народ, като изброява грешките

на миналото, Селимински набляга върху необходимостта да се работи планомерно за напредъка във всички области. „Нека се погрижим овреме и приготвим наши млади сили за едно скоро бляскаво щастие."

Като Раковски, Селимински се възхищава от културния и политическия напредък на западните народи, не обаче и от тяхното поведение към по-слабите, изостанали или поробени съседи. Той е скептик спрямо егоистичните нравствени начала и жаждата за завоевания на англичани, френци, германци и кани наивните и доверчиви българи да бъдат нащрек, за да не се поддават на съблазнителни предложения. Ние можем да сме още твърде назад в някои отношения, но ние имаме и заложби, които обещават възход, стига да се трудим ревностно и да вярваме в бъдещето си. Като говори за разрешението на т. н. Източен въпрос, на въпроса за политическото развитие на народите от Югоизточна Европа, гдето още царува средновековното насилие, той зове сънародниците си за сплотен отпор срещу това насилие и за отърсване от чувството на малоценност, което сковава слабите души. По този случай той намира такава великолепна тирада, която ще приведем като образец на страстното му красноречие:

„Не бива да се очароваме от превъзходството, мощта и величието на европейските народи, нито от усъвършенствуваната им наука и техника, която те имат, защото тези блага не са естествени техни свойства, не са съставна част на народните добродетели, а *постижими придобивки за всички народи.* Самите дела на тези народи доказаха, че те са против философските и научните начала, които се преподават във висшите им училища, а също тъй и против началата на Христовата черква и вяра, които толкова ревностно проповядват, обикаляйки целия свят." И като излага как българският народ страда от турските насилия, той отново напомня, че не трябва „да се свиваме и отчайваме" пред блясъка на чуждото, смятайки го за непостижимо, а „да се борим и следваме стъпките на европейците към напредък, обръщайки внимание на изобретенията, които способствуват за икономическо съществуване."

И той продължава:

„Каква полза от превъзходните по наука и техника

европейски народи, когато те бездействуват пред насъщните нужди и злощастието на нашия народ или, по-право, съдействуват против народната ни политическа самостоятелност? Когато, забягнали при тях, те ни приемат при най-тежки условия? Когато при нещастията ни те се радват, ръкопляскат и възхваляват враговете ни, учейки ги на най-подтиснически средства против нас? Когато се стараят да ни държат в първобитно ссътояние, да ограбват и унищожават малката ни промишленост и търговия, за да ни направят по този начин свои поданици? Когато в надменността си ни презират като невежи, във фанатизма си — като неблагочестиви друговерци?..." И като изтъква българската искреност и българската сърдечна благодарност към онези, които вземат присърце неволята на роба, той заключава, припомняйки закрилата на Русия: „Българският народ е може би единственият народ в света, който е признателен към благодетелите си."

В разгара на борбата за независима българска йерархия Селимински, в съгласие с Раковски, увещава сънародниците си да не се увличат от неискрените симпатии на европейците, чиято интимна мисъл е да използуват разстройството на турската държава, за да извлекат най-големи облаги от него, без помисъл за подобрение на българското положение. В студията си „Политиката на Русия и на великите държави" от 1859 г. той прави рязка отлика между становището на Русия и на западните сили по Източния въпрос, изтъквайки като реалист опасностите, които идат за нас от последните. „Всички западни държави без изключение злорадствуват при всекидневните нещастия на православните в Турция. Те съветват турското правителство на всички потиснически макиавелщини и с присторено приятелство лицемерно внукваха в душите на тези наивни народи, дебнейки и тълкувайки мислите им според угодата си и предавайки ги на турското правителство!" Русия прави тук изключение. „Виждайки големите жертви на Русия за православните народи, нашият народ се увери, че тя като едноверна и еднородна най-вече се грижи за българския народ и че ще дойде време, когато ще възкреси и него от мъртвите за свободно политическо съществуване."

В обширната си студия „Българският черковен въпрос“ от 1862 г. Селимински подкрепя с удивителна ерудиция и правилна осведоменост в насоките на политическите и религиозните спорове становището, което е заела вече ръководната българска група в Цариград. Той отхвърля възраженията на Фенер спрямо българските основателни искания, исторически и нравствено напълно оправдани, и държи тъкмо фенерското духовенство за виновник на „вечното невежество“ всред българите. И той посочва жертвите, понесени от народа ни в лицето на Неофит Бозвели и на толкова други мъченици за народна просвета и духовна свобода, за да настои отново за енергичен отпор, призивайки както и в други свои статии народа ни: „Време е вече да въстанем безстрашно и мъжествено, за да натирим повратата чуждите духовници, техните сподвижници и оръдия...“

VII

В други свои студии, както и в голямата си преписка, Селимински развива своите по-общи схващания върху обществените и културните въпроси, непрестанно зает да намери връзката между философско-етическите си идеи и неотложните задачи на момента в България. Като емигрант той тъгува често за родината си, идеализирайки — подобно на Любен Каравелов в повестите си — народния бит, българската природа, всичко скъпо за българина, чистите му нрави и дори звука на гайдата и песента на селското хоро. „В родното място, пише той, въздухът действува животворно, слънцето е по-ярко, луната — по-чаровна, кръгозорът — по-приятен. Тук е поточето с шепота на течението си, там дъбът с шумоленето на листата си, по-нататък хълмът със зеленината си, лозята с гроздовете си, ливадата, изпъстрена с безброй цветя, плодната градина... В родното си място човек свиква на много по-мило физическо добруване и нравствено задоволство, които възбуждат чаровно въображението му, така че в чужбина никой от нас не може никога да бъде тъй разположен. За уверение на думите ми, попитай сърцето си.“

Поетически възбуден и питайки сърцето си, Селимински намира език и образи, които ни убеждават, че той е писател с големи качества. Затова лесно разбираме тъгата му, когато признава безсилието си да се изказва на правилен български език и когато по неволя пише на гръцки, овладян във всичките му тънкости и всичката му изразителност. Но, пишейки на гръцки, той мечтае да бъдат всичките му съчинения преведени един ден на български — това става много по-късно — за да може и чрез тях да продължи въздействието си върху духовното издигане на народа си. Загрижен да служи до последен дъх на своите, той живее скромно, пести средствата си и пише *завещание* от 1864 г., в което изрично посочва, кое е било една от най-съкровените мечти на живота му. „Понеже, изповядва той, само чрез науките, които можах да добия и да развия, а не от наследено благородство или богатство, достигнах да придобия и богатство, и благородство,... желая този имот да послужи пак за средство да се въвеждат и въплътяват науки и европейско образование помежду моя народ.“ И той нарежда да се издържат от лихвите на капитала (200 хиляди зл. лева) трима млади българи за следване в някой университет, предимно „положителните и реални науки“, като един от студентите бъде сливенец, а другите двама от всички български краища. Завещанието не е могло да бъде дълго време и до освобождението на България приложено, понеже капиталът неочаквано се стопява, когато двама търговци от Браила, К. Попович и Н. Ценов, на които Селимински отпуснал значителен заем, попаднали във фалит. Българската добродетелна дружина в Букурещ, оставена като изпълнителка на завещанието, води дълго време процеси, за да принуди длъжниците да върнат злоупотребените суми, така че едва на 17 октомври 1901 г. кантората на Евлогий Георгиев в Букурещ предава целия капитал на онази „Добродетелна дружина“, 394 хиляди зл. лева, на Българската народна банка и в разпореждане на Министерство на просветата в София. Каква част от тази сума е била дял на Селимински, не бива посочено. На същото министерство биват предадени покъсно и ръкописите на Селимински. Много по-рано библиотеката на Селимински е била завещана на родния

му град, но когато тя пристига в Сливен, изгаря изцяло при опожаряването на централното основно училище в 1877 г.

Непрестанните грижи на Селимински да спаси от загуба пестеното толкова години в името на една патриотична идея стават причина и за личната му трагедия. Когато узнава за коварната изневяра на онези, които въвличат във фалита си и неговия личен капитал, той изпада в ужас, губи вътрешното си равновесие и се поболява тежко — физически и духом. Този горд, честолюбив и високо морален човек е потресен при рухналите си надежди да ощастливи народа си, обладан бива от меланхолия и трябва да се лекува — останал без средства за това и без всяко внимание от кредитираните си приятели. Познатият публицист Ангелаки Савич, родом от Свищов, който е стоял близко до българските революционери, пише в една своя брошура на румънски от 1868 г., озаглавена „Долу маската!", с дълбока ненавист и презрение за мнимия патриотизъм на чорбаджиите-чокои, способни само да увреждат народните интереси, като разглежда и случая със завещанието на Селимински. Той излага обстоятелствата, при които онези браилски търговци отказали да сторят каквото и да било за сериозното лекуване на големия народен благодетел, така че напълно изоставен и забравен, Селимински умира през лятото на 1867 г. в един манастир край гр. Исмаил.

Хвърлим ли бегъл поглед върху жизнения път и заслугите на този възрожденец, ние изпитваме същото състрадание и същото очарование от едно вътрешно величие, което ни вдъхва и съдбата на други герои на мисълта и делото у нас от онази епоха. Нима Бозвели, Раковски, Каравелов, братя Миладинови и толкова техни сподвижници и съидейници не пожънаха множество разочарования и не завършиха печално попрището си, макар и да намираха признание било всред един потесен кръг патриоти, било в широките народни маси? Утешителното и ободрителното при подвига на тези пророци на националното възраждане е там, че техният влог в умственото развитие, културния ръст и общественото самосъзнание на българина се оказа крайно плодоносен и че в духа на техния идеализъм, свободен от

всичко ретроградно и облъхнат от най-чиста любов към отечеството продължават все още да се възпитават новите български поколения. Селимински е един от предните апостоли на движението за всестранен напредък на народа ни, и много от неговите прозрения запазват и днес своята вдъхновяваща сила. В този смисъл делата и съчиненията му трябва да бъдат проучвани от всички, за които заветът на миналото крие ценни разкрития върху народната ни психика и правилното разрешение на задачите, които всеки исторически момент ни поставя.

ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ
ЖИЗНЕН ПЪТ И ИДЕЙНО РАЗВИТИЕ
(1837—1879)

I

Трагична съдба тегне над тримата най-значителни представители на българската емигрантска мисъл и литература: Раковски, Каравелов, Ботев. И тримата умират твърде рано, след гигантска борба с несгоди и без да изпитат ни най-малка радост за понесените лични жертви. Умират пред прага на утрешния, тъй много очакван ден. Първият едва достига 46 години (1821—1867), вторият 41 (ноември 1837 — 21 януари ст. ст. 1879), третият само 28 (1848—1876).

Каравелов заема и по идеи, и по творчество средно място между двамата, както естествено се налага от самото историческо развитие. Той, 17 години по-млад от Раковски и 10 по-стар от Ботев, е в някои точки на делото и програмата си наследник на бунтовника, който пише *Горски пътник,* и в други — предтеча на революционера, създал *Хаджи Димитър.* У него политически идеи, научни интереси и писателски актив образуват преход от епохата на националната подбуда към епохата на истинската революция, така че физиономията му като възрожденски апостол изпъква по-релефно тъкмо при една сравнителна характеристика.

Оскъдни са сведенията ни за детството и първото развитие на този копривщенец, запазил в характера си черти от предприемчивия дух и волята за независимост на своите съграждани, които съумяват да си спечелят привилегии за автономно управление по едно време, когато другите села и градове пъшкат под произвола на турската администрация. Не знаем какво в сърдечен живот, в темперамент, в наклонности дължи той

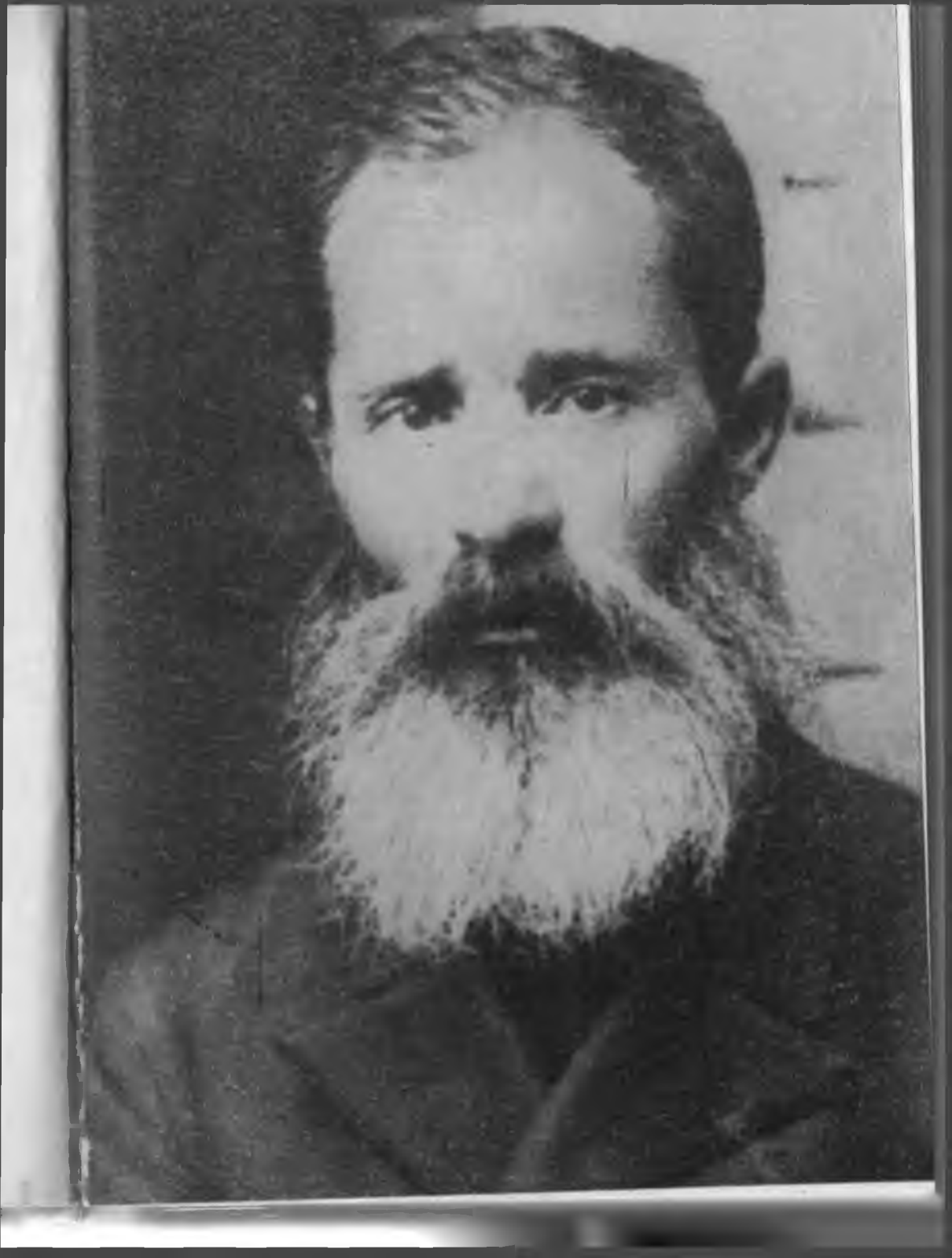

ча родителите си и как се кръстосват двете влияния — на местната среда и на семейството, за да породят тази остра наблюдателност и това критично-саркастично отнасяне към завещаните понятия. Не би трябвало да се подценява, за всеки случай, ни най-малко духът на балканското заможно и пъргаво население, което и в Котел, и в Калофер има, изглежда, същата психология, каквато и съсловието на копривщенските еснафи и джелепи. От края на XVIII в. особено, навред в тази ивица под Стара планина настъпва едно търговско-промишлено раздвижване, което има най-благодатни последици за българското национално възраждане. И нищо странно в това, че даровитият младеж, запознат по стъпките на баща си с всички покрайнини на България и попаднал в Пловдив под влияние на учители като Найден Геров и Яким Груев, пожелава да вкуси от по-високо образование и от въздуха на свободата в обетованата за българите земя — в славянска Русия.

Заминал през 1857 г. за Москва, за да постъпи във военната академия, Каравелов по необходимост се записва да следва в университета. Колкото и да са живи у него спомените от епохата, когато копривщенските първенци са яздили арабски атове и носили посребрени пушки, алени дрехи и големи калпаци; колкото и да е калена енергията му всред една сурова и бедна природа на родното му място, която „приучва човека от най-ранната му младост да се не бои от никаква опасност", — той предпочита науката пред военното поприще, поддава се на магията от проповедта на ония мислители и общественици, които искат и в собственото си отечество да победят невежество и тирания и да въведат ерата на либерализма и социализма. Дълбоко вярвайки в народа и убедени в нуждата от коренни социални реформи, Херцен, Чернишевски, Огарев са предните апостоли на социалната борба, на революцията. И те отхвърлят, при смелото си вдъхновение, всички стари кумири, заедно с изкуството и литературата, които са израз на отживелия ред. Чернишевски поддържа, че „прекрасно" е онова, което служи на живота; че „изкуството" не може да се дели от действителността и че талантът на писателя намира правилното си приложение само когато раз-

гадава истината и рисува в ярки багри правдата. Поезия и наука имат, в основата си, една и съща задача. Един роман, една драма, една поема трябва да служи за пропаганда на лозунгите, които хората на науката или на социалните реформи са издигнали като навременни и полезни. За да не бъде писателят излишен човек, за да остане той „истински народен", трябва „да се проникне от духа на народа", „да отхвърли всички съсловни предразсъдъци" — учи Добролюбов в своята палеща критика, насочена към защита на тенденциозния, утилитарния реализъм и към унищожаване на метафизическата естетика. Гражданската лирика на Некрасов („Поэтом можеш ты не быть, но гражданином быть обязан"), „народническото" и „натуралистическото" в повестите на Глеб Успенски (който търси упорито „правдата-справедливост" и стига при апотеоза на труда, на земеделския труд) и социално-политическата идеология в романа на Чернишевски „Что делать" са документи за новата насока на художествено-революционните домогвания в Русия през 50-те и 60-те години на XIX век.

Каравелов не закъснява да усвои този род идеи и настроения, заедно с онзи народнически патос, който му се разкрива у някои украински писатели, еднакво поети и белетристи (Шевченко, Марко Вовчок) или етнографи-историци (Костомаров, Кулиш, Маркевич и др.). Един от героите на повестта му „Децата не приличат на синовете си", който изказва възторзите на младото поколение, мисли: „Ако скептиците и да говорят, че една лястовица не прави пролет, но аз съм уверен, че *няколко честни умове могат да направят чудеса.* Тия умове могат да разубедят заспалото, да възкресят младото поколение под други условия... *Стремлението към доброто, прекрасното и чистото* се не пуща нам отгоре, *а лежи като зародиш в нас самите,* следователно ние сме длъжни само да го тласнем напред и да следим за неговото развитие. Човекът дохожда до великите идеи само в такъв случай, ако *той гледа на всичко просто, без фантазии, без предубеждения,* без увлечения и без страх, а *народите достигат до своята свобода и независимост само тогава, когато техните учители са хора постоянни, твърди, искрени и честни.*" Към този урок, почерпан в школата на идеолозите от

„епохата на великите реформи“, идва романтичното преклонение пред гения на простия народ, изявен в творчеството и нравите му, във всичко онова, което фолклористите събираха грижливо, за да възкресят доисторическата култура „Не зная как, признава Каравелов *(Свобода 1872, бр. 51), а аз обичам народния живот* с неговите песни и пословици, с неговите приказници и легенди и с неговите обреди и обичаи. *„Аз бих желал всякого да заведа в моето отечество* и да му покажа нашите високи планини и нашите дъбови и букови гори, над които се вият тъмни облаци..., аз бих желал да покажа всекиму моя народ с неговите бели къщици, с неговите песни и с неговите празнични обреди.“ За родното, за преживяното някога, за свидното и близкото до сърцето той е подсетен особено чрез живото залягане на украинските писатели и учени да завоюват правото на зачитане за своята народност, отразена в поезия, бит и език, и тъкмо от Шевченко или от смелите защитници на украинското национално-демократично движение той се вдъхновява за стихове, повести и етнографски проучвания от 1860 г. нататък. Чернишевски и Добролюбов открито изповядват симпатиите си към свободна или автономна в културните и политическите си домогвания Украйна, и с оглед към един федеративен съюз на всички славяни първият може да иска: „заедно с Полша, Литва и Украйна, ние искаме да подадем ръка за помощ на нашите братя славяни, които чезнат сега под игото на Пруското кралство, Австрийската и *Турската* империя“. Каравелов в духа на проповядваното от учителите си и в опозиция към тесногръдото славянофилство, пише по-късно: „Ние мислим, че между славянските племена ще се въдвори братско споразумение и тесен съюз само тогава, когато *всяко едно племе бъде независимо и* когато *всяка една народност уварди своите племенни отличия“ (Независимост 1874).*

II

Пребиваването в Русия в течение на десет години (1857—1867) пробужда у българина-патриот дремещите сили и окриля за подвиг. Тук Каравелов пише на руски своите първи повести; тук той събира и подрежда сборник народни песни, материали за български речник и описание на годишните обичаи. В 1861 г. излизат неговите прочути и необикновено ценни до ден-днешен *Памятники народнаго быта болгар,* с които се полага основа на сериозното изучаване на обредната ни страна. а след това се печатат по разни издания разказите му из българския народен живот, в които е строго спазен заветът на руските прогресивни общественици. Каравелов има за ръководна мисъл това, което сам препоръчва по-късно на другите: „Нашият живот е до такава степен разнообразен, шарен и богат с всевъзможни сюжети, щото за писателите се открива едно широко и неизмеримо поле. Целта на съвременните наши писатели е да *осмеят всичките нечистотии,* които ни обкръжават от всяка една страна, и да *охрабрят честното, чистото, бедното, убиеното.* С една дума, ние трябва да бъдем синове на сегашното време и да се борим със съвременното зло.“

Програмата е постигната от него с присъщото му упорство и последователност. Мислител реалист, бунтовник, патриот — той превръща белетристиката си в трибуна за „осмиване“ и „охрабряване“, при което на помощ му иде едно наситено със спомени от *Турско* въображение. Това, което е оправдана от времето подбуда и цел на творчеството, става по-късно и недостатък на едно литературно дело, твърде тенденциозно понякога в рисунъка на характери и нрави; но Каравелов не е от ония, които мислят за вечно съществуване, неговото честолюбие има по-тесни граници, той е доволен с постигнатите в даден исторически момент резултати — подобно на събрата си по перо Раковски, чийто *Горски пътник* страда също от прекалена патриотическа екзалтация. Без качества на поет Каравелов не е; наопаки, той има развита чувствителност и дарба да схваща вярно живота, да загатва правдиво портрети, да извиква картини; но от-

далечението му от изучаваните и възсъздавани отношения и желанието му да пробуди живо състрадание или възмущение го тласкат към пристрастие, чужди на спокойното художествено съзерцание. Грижата за стил в поезията му е непозната, както и скрупулите за мярка при изображението на отрицателните типове.

С преселването му в Белград настъпва по-голямо доближаване до преките задачи на часа. Попаднал между една интелигенция, която се въодушевява от идеала да революционизира сръбския живот, той бива посрещнат като по-опитен, по-начетен и по-авторитетен „брат бугарин". Той застъпва смело реализма и актуализма в литературата, той насочва млади и стари приятели към ония извори на положителното научно знание и на обществения апостолат, които е познал по-дълбоко в Русия. И той е пръв в това поле: пръв, който внася в книжовни и политически спорове новите социално-етични и революционни идеи, както малко след това ги проповядва и вождът на сръбската „Омладина", Светозар Маркович.

Белград се оказва неблагоприятна станция за поддържане на връзки с отечеството. От дружбата му с войводи и хъшове, които се готвят да минат в България, остава един любопитен спомен — фотографията му от 1868 г., която ни го представя като легионер с военна униформа и сабя (разбира се, не под командата на Раковски, тъй като този бе разтурил легията си още в 1862 г.); а от дружбата му с омладинците-левичари, привърженици на демократизъм и социализъм в политиката, — арестуването му в Австрия като заподозрян в съучастничество при убийството на княз Михаил. Хвърлен в затвора на Будапеща и освободен оттам по недоказаност на престъплението, той пристига през януари 1869 г. в Букурещ. Най-сетне е в центъра на българската революционна пропаганда и за него се открива възможност да влияе в по-широк мащаб, да застане дори начело на организацията, извикана на живот от Васил Левски, и да се наложи — току-що след смъртта на Раковски (октомври 1867) — като истински идеолог на крайните решителни борци. Каравелов теоретикът, мечтателят, утопистът, посветен във възгледи и тактика на рус-

ките си учители, намира опора у дишащия безстрашие и изпълнения с практически дух Левски, който по чуден инстинкт налучква целите на вътрешната агитация и въплъщава самоуверения революционен дух на България.

Настъпват критически дни в живота на българската емиграция. Идеи за балканска федерация, недоверие в църковната борба, подготовка на повсеместно въстание, усилена пропаганда чрез вестниците *Свобода и* (после) *Независимост* (1870—72, 1872—74), крушение на организацията поради смъртта на Левски, остър конфликт с Христо Ботев — те идват на взаимна смяна, за да изложат на тежко изпитание нерви и съвестта на Каравелов. Събитията го поставят пред въпроса: има ли смисъл и по-нататък това „донкихотско" в очите на толкова „благоразумни" патриоти пилеене на сили, не е ли преждевременно да се повдига на отчаяна борба за живот и смърт един народ, недозрял може би за новите идеи и петимен първо за чисто културни блага? В *Свобода* от 1871 г. Каравелов е уверявал: „С енергия, постоянство и твърда юнашка воля всичко се добива... Турците не са вече страшни; тие се боят повече от нас, нежели ние от тях." Все там, в 1872 г., той заявява: „И така, решението на възточния въпрос зависи не от Бисмарка, не от Андраши, не от Пия IX, а от християнските поданици на великия везирин, които се наричат рая и които са изпили чашката до капка... Ние трябва да добием своята независимост сами, без ничия помощ." Но по-късно, в 1875 г., измамен от надежди, разочарован от другари, изоставен от почитатели поради толкова съмнения около него и в него, той мени круто фронта, за да се възвърне към една като че забравена страна на наклонностите и на интересите си, към една по-тиха сфера на духа, далеч от смута и убийствените тревоги на революцията. Отчаян от развоя на борбата, уморен от отговорностите, той оставя революцията да върви по своите пътища под чуждо ръководство и подиря поголяма хармония със себе си в чисто просветна дейност.

Дълбоко честна натура — и крайно чувствителен за всички морални въпроси в обществения и в личния живот — Каравелов желае да бъде на чисто с всички. Пряк свидетел на това, как се „китаизира" (по израза на

Херцен) политическият и литературен живот у нас, как се навдига безидейната и дръзка посредственост сред един невежествен, но добър народ, той желае да бъде полезен вече със знанията си, придобити в такъв огромен запас. Като глашатай на науката, той ще бъде несъмнено по-желан и търсен съветник на известни примиренчески кръгове между съвременниците си, отколкото като арбитър в политически спорове, които повдигат страсти и се израждат във взаимно недоверие и преследване.

III

И ето, на 12 октомври 1874 г. той взема сбогом от читателите на *Независимост* чрез едно лаконично заявление, че напуща „своите досегашни занятия". „Братия, българе! — пише той. — В продължение на последните пет години аз се борих за българските интереси енергически и оставям публицистическото поле с *чиста совест и със спокойно сърце.* С една дума, аз заплатих вече своя дълг за отечеството си." Все там (брой 52) той съобщава на мним дописник от Цариград: „И нам е *мъчно,* но обстоятелствата ни накарват да напуснем захванатото дело." Той се извинява (в бр. 51 на вестника си) за някои остри нападки, като признава, че те целели не личностите, а делата, и подчертава: „Литературата и журналистиката имат своите *закони.*" От тези нравствени закони той не се е отклонявал никога — дори когато приятели го подозират в безогледна критика и песимизъм:

Ти са сърдиш на моето
Перо ядовито
И казваш ми, че аз блъскам
твърде упорито...

Но той, темпераментният критик, е „блъскал" единствено с цел да свестява и да учи; и знаменитата сатирическа рубрика „Знаеш ли ти кои сме" в *Свобода и Независимост* е излагала на присмех само пакостни тече-

ния и глупости, за да се разведри духовната атмосфера. Накрай, вместо признание, идват незаслужени хули и тогава у публициста заговаря съзнанието: „журналистиката е тежка и неблагодарна длъжност“. Но той предоставя на „времето и на безпристрастната критика“ да реши дали е работил „добросъвестно“... Два месеца по-късно, на 12 декември с. г., той пише предисловието към своето *Знание,* двуседмичен „вестник за наука и литература“, за да съобщи, че ще „се занимава изключително с научни предмети“. Така е турена точка на революционната дейност и открита ерата на чисто културната пропаганда. Така писателят, който изповядва в стихотворението си в първия брой на *Знание* (от 15 януари 1875): *„Разрушителен огън* гореше в мойта глава“, намира сега спасение от мъчителни вълнения и досади, ако не и от кризата на един мироглед, в една работа, която сякаш повече отговаря на характера и дълбоките му влечения. Защото, въпреки клетвата в „силата на оръжието“, тази мека, впечатлителна душа изживява себе си и може да служи на народа си и по друг метод: чрез поетическо възсъздаване на робството и етнографски проучвания, които дишат такава гореща симпатия към всичко патриархално-битово, всичко старинно-чисто в живота на простия българин. Някога, в *Свобода* (бр. 15 от февруари 1870) той е заявявал: „Свобода, свобода и свобода“, викат днес сичките народи, викаме и ние... *Само една свобода* може да ни воскръси и да ни направи хора, защото свободата е като един порой, който със своите наводнения увлича сичките нечистотии и очищава атмосферата.“ И убеден в приоритета на свободата, добита чрез революция, той е съветвал: *„Зарежете черковният въпрос,* защото той никога няма да бъде решен окончателно, дорде Алипаша намира в него свои интереси. *Ние трябва по-напред да бъдем свободни,* па после да нареждаме в земята си свободни черковни и граждански управления“. (брой 40 от септември 1870 г.). Но след свадата си с Ботев и смъртта на Левски, обиденият и усамотен Каравелов, при това с разклатено здраве, решава да напусне „утопиите“, за да се предаде на книжовна дейност, за да прегърне методите на еволюцията. И той прави свое-

то *Знание* орган на едно „дружество за разпространение между българският народ на полезни знания"; и той редактира 15-тия член на устава на това дружество, гдето най-определено е казано: „Дружеството не желае да се меша в *никакви политически дела.* Неговата девиза е азбуката." Отказът от миналото е пълен, безвъзвратен.

„Азбуката" — то значи, собствено, науката и по-точно положителните науки, и още по-точно, природознанието. Каравелов вярва в бога на знанието; вярва в силата на образованието да преобрази човека и да тласне прогреса на народите; вярва само в добродетели, основани на научната мисъл, на сигурното познание. Доколко вкоренени и стари са естественонаучните му интереси (още в периода на революционните увлечения), показва ни съобщението в брой 15 на *Свобода* от 1870 г.: „Л. Каравелов е намерен да напечата книжка под заглавие „История на небето и земята". Сега тази ревност да популяризира астрономията или геологията става изключителен култ, досущ както у един тъй влиятелен руски съвременник, рано починалия Д. Писарев, който е подценявал дори белетристиката за сметка на естествените и историческите науки, на които той посвещава великолепни статии покрай критическите си очерци, прославили последователния реализъм в литературата. Рационалист и позитивист, Каравелов е обърнал гръб на всеки спиритуализъм, за да признава само откритията на науката и да отхвърля всички призраци на суеверието. Нито в практическия живот, нито в общите си идеи той не желае да бъде мамен от миражи. И „предисловието" към *Знание* ни разкрива ръководните идеи, от които ще се въодушевява занапред бившият съзаклятник. Ако в първия брой на новия си вестник-списание Каравелов печата статия „за доисторическите времена", дава „кратки понятия за земледелието" и ни запознава — въз основа на Иполит Теновите бележки за Англия — с „възпитанието" в тази страна и с добрите и лошите страни на „инглизките школи"; или ако той, все там, помества обстойна характеристика на „нашите сдружавания, които носят название еснафе" като отпраща сътрудниците си към „икономическите размишления" на Дж. Милл, А. Смит и О. Конт — това се

дължи несъмнено на тенденцията да се обяви и у нас решителна война на „фалшивите риторически фрази“ и на „невежеството“. Защото той стои в убежденията си твърдо на почвата на съвременната наука и от нейно име — както тя се разработва към средата на XIX в., след кризата в идеалистичната философия и при тържеството на дарвинизма, — твърди: „Разумната наука е длъжна да даде на човека маши, за да не рови огъня с ръцете си“; „умственото богатство е главният източник на материалното благосъстояние и на нравствеността“.

IV

И на нравствеността? За Каравелов е догма, че единствена санкция на моралните закони е критичният разум, единствен извор на моралните чувства — науката. Скептик по отношение на религията, той й отнема тихомълком заслугата да е облагородявала нравите и подтиквала хуманността, като приписва всички спасителни добродетели само на естественонаучните изследвания. „Съвременната цивилизация“ — твърди той по стъпките на Молешот, Бюхнер, Фогт и други материалисти — „е обязана изключително на естествените науки и на положително знание“. И той се позовава на това, че книгопечатането е спасило от гибел резултатите на научната мисъл; барутът е улеснил победата на културните народи над дивите племена; парата е допринесла много за разцвета на търговията и сношенията между народите; механиката е дала тласък на промишлеността; успехите на физиологията и анатомията са намалили страшния тоя бич, болестите; и откритията на геологията, химията и физиката са премахнали „убийствените суеверия и грубия фанатизъм“. Празната философска спекулация и догматичната теология не са подтикнали нито крачка напред човечеството. Не по-малко пакостни са били и религиозните борби. „Испанската инквизиция и езуитското християнство, католишкото благонравие и пр. са отправили на другия свят повече жертви, нежели всичките заразителни чуми и холери и др.“ И доказано е, че моралът, проповядван от ония щастливци, „кои-

то извлекават своята риторика из мазните обеди", почти всякога убива прогресивните движения у разните народи и довежда последователите си до загрубяване. Така и литературата, поезия или проза, трябва да черпи вдъхновение само от подвизите на човешкия ум и да развива волята за борба с тъмните сили. Той порицава напр. книгата на Силвио Пелико, преведена от Драган Цанков, заради нейното преклонение пред сляпото провидение и намира голям недостатък, гдето авторът не поощрявал „нито оная *човеческа самонадеяност,* нито оная велика гордост, нито оная *свещена борба,* нито *онзи величествен разум,* пред нашите очи".

Каравелов е правоверен и непоклатим позитивист. Теориите, които той поддържа, трябва да се разбират в зависимост от духа на епохата и от някои реални нужди на българския народ. По времето, когато той е посещавал университета и се е вдъхновявал от новите идеи, умозрителните методи са отстъпвали напълно на емпирическите, а големите завоевания на физиката, на биологията, на химията са внушавали безгранична вяра във всесилието на сериозното опитно знание, отстранявайки метафизиката и изграждайки последователния детерминизъм. Каравелов се удивлява на достигнатото чрез техниката и науката на Запад и със свито сърце наблюдава в отечеството си една борба, сведена сякаш до печелене на позиции само за националната черква. Отначало той подценява значението на черковния въпрос, за да изтъква на пръв план революцията, после той подценява и революцията, за да издигне знамето на науката и да повтаря думите на Бекон, философа-емпирик, защитник на индуктивната метода; Scientia est potentia — знанието е сила. Разбира се, той е прав, когато бичува проявите на схоластиката у нас или настоява да се отварят повече школи и издават повече книги; но той забравя, че крепителите на рутината и на игото не са били в лагера на борците за независима българска черква и че ако има пороци в българското общество, които трябва да се осъждат остро, те датират много отдавна и се дължат на робството и на фанариотския гнет. Интересно е отрицателното, или поне твърде скептичното отношение на Каравелов

към борбата за извоюване Българска екзархия. „Българите ще решат сами своят черковен въпрос... *когато се реши и восточният*“ (Свобода, бр. 16, 1870). Пълното политическо освобождение е в очите на Каравелов единствената предпоставка за всички други национални придобивки. „Повтаряме, българската екзархия ще облекчи нашето българско положение, но тя не ще да избави народът ни от насилията и от страданията“ (там, бр. 19 от март 1870 г.) И още, по повод на фермана за учредяване на Екзархията; „Нашият черковни въпрос решиха не тие (султанът и легалните борци), а Хаджи Димитровата пушка и неговите хъшове...“ Само от страх да не се засили революционният дух е отстъпила Портата. И все пак „българският народ за сега малко са интересува за черковният въпрос и малко го е грижа кои ще бъдат негови владици“ *(Свобода,* бр. 20, 1870). Познати са стиховете от 4 март 1872:

Не вярвам аз, че калугер
ще спаси раята —
свободата не ще екзарх
иска Караджата.

Те изказваха в една категорична форма преклонението на Каравелов (през революционния му период) пред смелите политически акции... Но по-късно, след 1878 г., ние можахме да се убедим колко полезен бе Екзархът за някои изостанали български области под чужда власт и как развитата под негова закрила просветна политика обезпечаваше подем на националното дело във всяко отношение... Каравелов на *Знание* е по-умерен от Каравелов на *Свобода,* но той едва ли би отрекъл у себе си възпитаника на руските радикали, които мечтаеха за най-прогресивно развитие на народа в културно и обществено отношение. Все пак като пламенен и убеден защитник на науката той запазва своите големи заслуги за създаване на сериозни умствени интереси у нас и за подготвя

не на учителски кадър, който поде с вещина и жар просветата на свободна България.

V

Въстания, войни, ново свободно българско княжество идат да осъществят великия блян на Каравелов. Той доживява, по-честит от Ботев, да вкуси от дните след Сан-Стефано; и без да губи нещо от предприемчивостта си и спечелил отново оптимизма си и хумора си, той мисли да продължи обществено-просветното си дело, като основе в Търново вестник *Начало* или *Основа,* около който да привлече младите надеждни сили, с Вазов и другарите му. Но болестта му все по-засилена, го сваля в гроба, в град Русе. Така в навечерието на един нов граждански живот, гдето той би могъл да играе такава значителна роля като ментор на политици и книжовници, угасва неговата звезда. Най-съкровеното и значителното от заветите му се предава на по-младите, на Вазов, Петко Каравелов, З. Стоянов, Ал. Константинов, Т. Влайков, но загубата е все пак голяма. За оногова, който търси скритите приемствени връзки и трайните импулси, влиянието на Любен Каравелов продължава дълго. Защото авторът на *Българи от старо време* и редакторът на *Свобода, Независимост и Знание* е една пророческа натура, обединила и довела до забележителен за времето си израз някои от скъпите идеали на българската интелигенция. И защото въпреки всички ограничения, дошли от случайните обстоятелства, от обективните възможности за развой на скритите дарби, Каравелов успя да изяви един крупен талант на белетрист, публицист и учен. Тласъкът, излязъл от него, тревогите и надеждите, подсказани от делото му, говорят за ценни качества на ума и за издигнат характер. Ние не можем да си мислим образа на оная епоха без неговата личност и в съзнанието на всички ни живее пиетет към оногова, който пръв ни очарова с правдиви картини на народния живот и ни сроди с идейното движение на Запад и на Русия, подготвило съвременните обществени и културни постижения. Като спонтанен глас на пламенния творче-

ски и борчески дух, като герой и мъченик на дълга към роба, Каравелов заема едно от най-видните места в пантеона на великите ни деди — и паметта му ще ни изпълня винаги с чувство на признателност и с упование в жизнените сили на нашия народ.

ДИМИТЪР МИЛАДИНОВ

Трагедията на един бележит възрожденец

I

Биографията на Димитър Миладинов, големия родолюбец и страдалец за национални правдини, остава все още тъмна в някои най-съществени точки. Макар и да разполагаме с не малко сигурни вести в спомените на ученика и последователя му Кузман Шапкарев и в други документи на епохата, липсва ни главната опора за по-пълна характеристика на великия син на Македония — богатата му преписка с голям брой дейци на българското възраждане. Тази преписка, с нейните стотици и стотици писма до близки и далечни приятели и сподвижници, между които се броят и руски учени и публицисти, е пропаднала безвестно или остава може би още скрита в турските държавни архиви, гдето е била прибрана при арестуването и съденето на братята Димитър и Константин Миладинови като опасни смутители на държавната сигурност. Ако се удаде да бъде тя един ден открита, изведнаж би се проляла обилна светлина върху епическата борба за духовна и политическа свобода, разгъната у нас към средата на XIX век, в Македония преди всичко, благодарение на Димитър Миладинов. Дотогава ние трябва да се задоволим само с достъпните за науката биографски извори, между които значително място държат и някои новоиздадени писма на Димитър, събрани и коментирани от видния изследовател на българското възраждане Никола Трайков и от неговия достоен син Веселин Трайков (издание на БАН 1964).

Необикновено важен в живота на Димитър Миладинов остава фактът за големия вътрешен прелом у него,

свързан с решението му да заработи открито и смело против гръцкото влияние в общественото и просветното развитие на българския народ в южните му предели и за подема на българското национално съзнание там, свързано и с проникването на новите революционни идеи. Кога и как, при какви лични подбуди и какви влияния и обстоятелства настъпва този духовен преврат, при надмощие на патриотическия ентусиазъм и при пълно скъсване с една вековна традиция? Как протича дългата нравствена криза у героя, при която се минава от някаква пасивна позиция към напълно противоположната ней, като се прояви неподозирана енергия на волята и начертае ясна програма за действие в съвършено нов дух? Тези въпроси все още не могат да се смятат за окончателно решени, поради липсата на безусловно сигурни свидетелства, макар по същество да имаме указания за някои етапи от психологическо и историческо естество тук. Въз основа на познатото до сега градиво за биографията на великия българин и на опитите, правени от една или друга страна за уясняване на важни моменти от еволюцията при Миладинов, би могло да се дойде до следните изводи.

II

В началото на своята дейност като учител по гръцки език в Охрид, Струга, Кукуш и други места (1836—1846), Димитър Миладинов, роден в Струга през 1810 г., прилага методи и поддържа възгледи, добити в най-добрите гръцки училища, прославени някога като центрове на новото светско образование. Той е поклонник на позитивизма в науката, отрекъл схоластиката на миналото, също и на хуманизма във възпитанието. Нещо повече: той усвоява рано революционните лозунги на гръцките патриоти и в съгласие с тях декламира възторжено „бойния марш“ на трагично загиналия в 1796 г. Ригас Фереос, в който се е проповядвал съюз между гърци, сърби, българи, албанци, насочен към отхвърляне на тиранията, при възгласа: „По-добре един час свобода, отколкото 40 години робство и затвор“. С та-

«въ погледъ върху необходимостта от солидарност между балканските народи той се оказва в единомислие с патриоти у нас от четиридесетте години като Априлов, Селимински и Раковски, които също тъй в началния период на своето патриотическо въодушевление вярват в спасителното общо действие на потиснатите, без да губят здравото си народностно съзнание. Те, възпитаниците на гръцки училища, ценят високо класическата древност, изучават усърдно гръцките философи, историци и поети и поддържат копнежа за един образован и културно въздигнат свой народ, без да изпадат в тесногръд шовинизъм. Повярвали в мисията на гърците да ръководят братския съюз, те смятат гръцкото образование за напълно полезно при обучението и на българската младеж, поради твърде слабата книжовна разработка на българския език. Подобно на прочутите наши педагози Неофит Рилски и Райно Попович, отлични елинисти, те не изключват ни най-малко разработката на българската писменост и постепенното ѝ въвеждане в народните училища и в литературата.

В даден момент обаче у тези просветители или революционери настъпва голям обрат в мнението им за основните насоки на националното развитие. Доловили болезнено склонността на ръководните гръцки среди към елинизиране на школното образование и към поставяне на общополитическите и социални домогвания под знака на гръцкия ограничен национален идеал, на гръцката мегаломания, те напускат своето искрено елинофилство и прегръщат лозунга на самостойно действие на народа си, при отхвърляне на гръцката опека върху българското училищно и църковно дело. Множество свидетелства за състоянието на българския дух към средата на XIX век идат да ни разкрият бързия ръст на идеята за смело противодействие срещу посегателствата от страна на гръцката патриаршия и на гръцката политическа пропаганда върху националната чест на българите и за мощния развой на организираното българско движение, насочено към пълна национална автономия. Не тъй лесено е могъл Димитър Миладинов да напусне своята мирна педагогическа дейност, при която е жънел слава със своето красноречие и своето

тънко познаване на гръцкия класически език, за да се впусне в смела борба за тържество на новата българска идея. Настъпват за него часове на наблюдения и размисли, които разтърсват дълбоко душата му и дават съвършено нова насока на неговата чувствителност, на неговото въображение, на неговата воля. Впечатлението у мнозина негови последователи е, че някогашният ревностен елинофил е станал по чудо все тъй фанатичен поклонник на всичко българско, подобен, в отказа си от старата вяра, на апостол Павел, бившия Савел. Трудно е да се посочат в пълнота всички фактори на това вътрешно прераждане, дало тласък на един героичен подем у тази горе́ща натура. Без да изчерпваме всички съображения около пробуждането на нови мечти и нови ламтежи у него, довели накрай до трагичен завършек на живота му, ние ще отбележим само някои най-очебийни факти, способни да ни уяснят развоя на великото апостолско подвижничество.

III

Преди всичко: разочарованието от гръцката надменност, от гръцката непримиримост спрямо българската воля за възкръсване от мъртвило и спрямо българската простота или наивност. Още Паисий Хилендарски беше дълбоко възмутен от презрението на патриаршеските владици и на гръкоманите у нас към селската маса, запазила покрай големите си и скрити нравствени качества известна първобитност в обноски и облекло. Не говори ли и Пърличев в своята автобиография колко силно е страдало неговото национално честолюбие при обидите към българските работници в Атина, когато другарите му студенти се подигравали с тях, честните труженици, казвайки: „Ето, минават воловете!“ Миладинов е имал случай не веднаж да полемизира остро и аргументирано с учени гърци и да отхвърля техните нетърпими предразсъдъци за българското минало и българския бит. Като обхождал страната на шир и на длъж, той се учудвал на славянските названия на селища и местности дори в Северна Гърция и Албания,

свидетелство за българския етнически лик на областта по-рано. А като чете Паисиевата история в изданието на Павлович от 1844 г., той се е трогвал дълбоко от патриотическата ревност на монаха, защитил тъй смело поруганата българщина.

Когато в 1845 г. руският славист Виктор Григорович, командирован на Балканите, за да изучи историята и езика на българите, пристига в Охрид, той се запознава с прославения учител Миладинов, който го завежда в родното си място. Тук Григорович чува и записва народни песни от старата му майка, след като по-рано е присъствувал на учебните занятия на сина ѝ в Охрид и останал учуден от чистата славянска реч на учениците и от майсторския коментар на гръцките писатели. Подсетен от високия гост, Миладинов започва да записва народни песни и да съставя един очерк за граматиката на местния говор, за да се запознае славянският свят с един забравен на юг народ, чийто език е бил въздигнат в IX век до писмен език на цялото славянство. Почувствувал достойнството на родната поетическа старина, в писмо от 25 февруари 1846 г. Миладинов уверява клетвено госта си, че ще изпълни добросъвестно препоръките му, тъй като чрез тях българите ще получат подтик за „спонтанния си дълг да търсят истината". За каква истина е тук дума? Както фактите после доказват, очевидно за истината да защитят българите своите народностни права и да се устремят към разработка на родната си книжнина. Внушението от руска страна съживява лелеяната отдавна мечта за еманципиране от убийствената елиномания и за утвърждаване на народностното самоопределение. На тази мечта трябва да служи и големият сборник от народни песни, подготвян години наред от Димитър и от по-младия му брат Константин, който е добил висше образование в Атинския и в Московския университет (за него ще говорим отделно).

IV

Като учител в Кукуш Миладинов е имал често случай да общува в Солун с български патриоти, които са

поддържали връзки с Цариград, с цариградските си влиятелни сънародници, въодушевени от проповедта на Неофит Бозвели и Иларион Макариополски за извоюването на българско народно духовенство и дори на независима българска патриаршия. Теглата на двамата заточеници на Атон през 40-те години се отекват болезнено в сърцата на видните дейци в столицата и провинцията и Миладинов не е могъл да остане чужд на движението за защита на българската правда. Изпълнен от чувството на народна гордост, в писма от 1852 г. до Александър Екзарх, редактор на „Цариградски вестник", той изказва горещата си ревност да служи на българското образование, за да бъде „съкрушена заливащата вълна на невежеството", насаждано от чуждото духовенство, и бъде възобновен „златният век" на българското национално величие. Патетически възбуден, той се провиква: „А пречките на тукашния славянски напредък не са нито малки, нито малко... И най-голямата е може би гръцкото духовенство, което е било всякога и навсякъде ще бъде интригантска машина против славянския език... Според пословицата, нужна е на зъл трън зла копачка!" Енергичната закана издава явно голямата самоувереност на патриота, убил окончателно у себе си елинофилските си симпатии.

Славянофилското съзнание на Миладинов е подсилено особено чрез общуването му с руски учени и публицисти, които посещават Македония и които намират в лицето на охридския учител необикновено даровит народен будител, изпълнен от преклонение към руската културна и военна мощ. Такива настроения и убеждения се наблюдават все тогава и у проявилия се вече национален поет Петко Славейков, който пише остра сатира против „вилнеещата" гръкомания, осмивайки между другото илюзията на гърците за град Пловдив като голяма крепост на гръцкото влияние в България. „Пловдив и да го гърчееш, и да го бълагареш, ще си остане пак Пловдив" — тоест верен на народността, на племенните чувства и надежди, които храни цялото околно българско население. Колко силно се радва Миладинов, когато може да съобщи на приятелите си наблизо и далеч, че и в Охрид, и в Струга, и в Кукуш бъл-

гарския език се налага непобедимо в църквите и училищата, въпреки противодействието от гръцка страна. Допринесъл сам толкова за заместването на гръцкото обучение с българско, той може да се похвали с успеха си в центъра на гърцизма, Битоля. Именно в писмо до близките си заявява гордо: „Кладох фитилите и тук", т. е. разпалил е патриотическата ревност и сред съзнародниците в Битоля, заслепени дотогава. Обзет от безкраен оптимизъм за успеха на българската идея, той пише на другарите си в Кукуш през 1857 г.: „Аз скачам от радост, като гледам вашия стремеж и любовта ви към нашия майчин език... Криво поглеждат на вас гърците, но имате гърди и показвайте славянските си гърди! Корят нашия славяно-пелазгически език, един от най-древните и богати езици, като го наричат варварски език. С пръст им показвайте славянските филолози, физици, математици и други учени хора на Русия, Ческо, Далмация, Полша... Гърците ще ни погърчат? Това е стара песен, те не могат вече да хапят!... Каква глупост и нахалство българин да се представя за грък!... Нека отначало събираме мисли и идеи от славянските, а после и от другите езици."

V

Все повече въодушевен в мисията си да разпалва българското съзнание и да всява недоверие към губителния елинизъм, Миладинов преценява правилно руското влияние у нас. На приятеля си Антим, игумен в Зографския манастир, той изповядва поверително, в писмо от 22 януари 1859 г., че при обиколките си в Южна Македония, заедно с Александър Рачински могъл да чуе от тоя влиятелен пратеник на Славянското общество в Москва важни новини за бъдещето на България, при защита от всемощна Русия. „Като се завърнахме в Кукуш, пише той, *извънредно сериозни разговори* и общеполезни събеседвания, които имахме в продължение на три седмици по различни *основни въпроси и възможния бъдещ развой* на събитията за благото на родината, не ми позволиха да изпълня един свещен към Вас дълг." Той

не е могъл да посочи писмено основанията си за толкова щастливи очаквания, обаче ясно става за нас, че не ще останат тайна за враговете на българското дело интимните връзки на Миладинов с руските политически агенти, за които после цариградската полиция твърди, че имало неопровержими улики срещу Миладинов като русофил Миладинов се е превърнал окончателно в нелегален противник и на политическата, и на духовната тирания. За него е изключено вече да има сам нещо общо с елинофили като Атанас Богориди и Никола Пиколо, единият котленец, другият търновец, които смаяни от блясъка на гръцката древна култура са изгубили всяка вяра във възкресението на българското политическо и културно минало и скланят да поставят големите си дарби като книжовници в услуга на отречената вече „мегали идея" на южните ни съседи. На верния си приятел Янаки Стрезов в Охрид Миладинов изповядва голямото си огорчение от подобна заблудена интелигенция, която позори рода си. Той осмива съмишлениците на Димзов, като ги нарича на 20 август 1859 г. „отстъпници от своята народност, отечество и родители, твърдо решени да изродят славянската храбра кръв и да създадат пеперуди с тифузен дух във всичката македонска България." А на друг свой доверен приятел, архимандрит Антим, като описва пътуването си из Македония заедно с Рачински, Ошмянцев и Севастиянов, които са дошли да изучат на място паметниците на миналото, интересувайки се и за напредъка на славянската просвета, както и за борбата на българите срещу оръдията на патриаршията и на католишката пропаганда, той се отдава на „сладки спомени за славяно-българската древност", обзет от „приятни вълнения" при гледката на толкова честни старания на народа да брани своята самобитност, при увереност в братската помощ на Русия. „Можеше ли човек да си представи някога, че българските деца от Македония и Мизия ще се учат в гимназиите и университетите на Петроград, Москва, Киев и Одеса?" Миладинов е бил честит да препоръча пред своите руски приятели доста младежи от отечеството си, между тях и брата си Константин, за да бъдат настанени в разни учебни заведения на Русия, при издръжка от съответните просветни органи.

VI

Трябва да вземем още във внимание и това. Вече по-рано, през 1856 г., при пътуването си из сръбските земи (Босна, Херцеговина, Белград, Нови Сад) Миладинов е имал случай да се убеди в благодатната сила на организираната просвета и на политическата свобода и да се завърне в родината си с „обновени понятия“ за истинските нужди и желаното развитие на изостаналия свой народ. В развихрената тогава Кримска война той вижда възможностите за потвърждение на своята несъкрушима вяра в близката победа на славянската правда на юг. И той се отдава с цялата си душа на още по-енергична работа за подготовка на българската общественост за настъпващите събития. Той не се плаши от противодействието на гръкоманската партия, от интригите и клеветите ѝ срещу него. Той работи открито в услуга на българската община в Цариград, която събира средства за постройката на български храм край Босфора. Той сее навред надежди в освободителната мисия на великата северна империя. Той върви смело напред при раздухването на българския активен патриотизъм, без страх от коварството на все още силния противник. Органите на цариградската патриаршия следят зорко неговите действия, които удивително напомнят агитацията на Неофит Бозвели, завършил дните си в мъченическо заточение през 1848 г. Той не се бои от заплахите, пренебрегва приятелските предупреждения за предпазливост и върви непоколебимо към крайната си цел. Той върши всичко като герой, обречен съдбовно на гибел. Турската администрация туря ръка върху него, праща го във влажната цариградска тъмница и тук една тифузна епидемия слага край на дните му в началото на 1862 г.

Епохата на българското възраждане, особено през най-напрегнатия ѝ период, е богата с примери на върховно самопожертвуване в името на големия национален идеал. Миладинов е тук един от най-трагичните примери, достоен да бъде помнен винаги от поколенията в свободна България. Цитирал бих тук една знаменита дума на Балзак, казана при посещението му на гроби-

щата Пер-ла Шез в Париж, гдето той обикаля паметниците на прославени мъже на Франция: „Търсейки мъртви, аз виждах само живи.“ Живи са героите на словото и делото, набелязали най-славните национални традиции. Живи, непреходно живи остават за нас в България личностите, които в тъмата на робството прозряха и подготвиха народния възход.

ХРИСТО БОТЕВ

Неизвестно литературно наследство

Фейлетоните „Знаеш ли ти кои сме“

I

Въпросът за авторския дял на Ботев в редицата Любен Каравелови фейлетони, озаглавени в по-голямата си част „Знаеш ли ти кои сме?“ (1871—1874), не е стар. Той беше поставен за пръв път едва през 1925 г. от ревностния ботевовед Иван Клинчаров, без обаче да намери от самия него някакъв положителен и що-годе обоснован отговор. Трябва да кажем: такъв въпрос не е повдиган никога в печата, докато Ботев и Каравелов са били още живи. Той не е съществувал и за първия редактор на Ботевите събрани съчинения от 1888 г. Захари Стоянов; не е бил подозиран и от по-късните редактори на тези съчинения, например от Д. Койчев и Ал. Филипов, които предприеха в 1927 г. една, по техните думи, „нова и пълна“ редакция, обогатила известните дотогава Ботеви произведения с непознати статии, взети от вестниците, в които е сътрудничил поетът. Захари Стоянов, като говори общо за състава на своето издание с неговите всичко 216 страници и като отбелязва скромния му обем особено с оглед към фейлетоните и политическите статии, забелязва меланхолично в предговора си: „Това е всичкото, което ни е останало от необикновения тоя човек.“ А в края на същия малък том Захари поставя под черта забележката: „Последните статии после фейлетона *Политическа зима* имат характер повечето библиографски, отколкото фейлетонен. Ние туряме само няколко за образци, а повечето оставихме като безинтересни.“ Наивната тази забележка извиква днес учудване у сериозните почи-

татели на големия поет и публицист. Как могат да бъдат наречени безинтересни тези критически отзиви, в които ни се разкрива тъй изразително, тъй духовито мнението на Ботев по ред важни въпроси на литературата и живота? Как може да бъде обявено за неважно каквото и да било, излязло от перото на един изключително даровит човек, който въплъщава и тълкува тъй проницателно духа на своето време? За тогова, който познава литературните разбирания на Захари Стоянов, обусловени от вкусове и интереси на неговите учители в журналистиката и критиката, не е никак странно това пренебрежение към известен род документи, тъй ценни в очите на ботевоведа, загрижен да узнае пълната мисъл на поета, да схване всичките му заветни мнения и възгледи, изказани макар и по случаен повод.

Когато все по това време Захари замисля да издаде и събраните съчинения на Любен Каравелов, за които пуска на 26 април 1886 г. покана за абонати,[1] той предвижда да включи в том VI от тях фейлетоните на Каравелов, без обаче да се досеща нито за миг, че тук, между тези анонимно или с псевдоним печатани неща, биха могли да се крият и Ботеви произведения. И в края на том VIII от Каравеловите съчинения,[2] чието издаване бива прекъснато тъкмо с тоя том, за да остане то завинаги незавършено, Захари отново обещава да обнародва в отделна книга фейлетоните — и пак, без да допуска, че нещо от тях се дължи може би на чуждо перо. За него, който знае добре какво дейно участие е взимал Ботев в редактирането на вестниците „Свобода“ и „Независимост“ от 1872 до 1874 г., остава тайна сътрудничеството на младия помощник на Каравелов в рубриката „Знаеш ли ти кои сме?“, стряскала, бунтувала, разсмивала с веселия или ядливия си хумор цяла мислеща България от онази епоха.

Нека добавим, че като Захари Стоянов са мислели и повечето негови съвременници, запознати с литературното дело на Каравелов. Вазов например предава в 1903 г. спомените си за Каравелов, описвайки ни няколко срещи с него в Букурещ, и по този повод говори за силното

[1] Независимост, 1886, бр. 13 от същата дата.
[2] Л. Каравелов, Съчинения. Т. VIII (1888), на корицата.

си впечатление от фейлетоните му, „напоени със злъчен хумор и с отровен сарказъм,[1] без да подозира, че там е давал простор на остроумието си и някой друг, например Ботев, покрай тъй авторитетния в критиката и белетристиката редактор на „Свобода“.

През 1924 г. Михаил Димитров, автор вече на една обстойна студия от 1919 г. върху идеите и творчеството на Ботев — тя излезе много по-късно и в разширено второ издание,[2] — направи истинска сензация с публикуването на цяла книга „Неизвестни произведения“ на Ботев, която обявяваше за безспорно наследство на тогова голям дял от поместените в сатиричния лист „Тъпан“, редактиран от емигранта Иван Мънзов през 1869 и 1875 г., стихотворения, диалози, политически прегледи и други статии. Това неочаквано откритие съживи изведнъж интереса към непознатото, но предполагано участие на Ботев в други периодически издания на времето, особено във вестниците на Каравелов и частно в редицата фейлетони там „Знаеш ли ти кои сме?“. Вярно е, че сам Димитров не повдигаше въпроса за някакъв дял на Ботев в тези фейлетони, бидейки вниманието му заето изключително с писаното в „Тъпан“, а не в „Свобода“ или „Независимост“ на Каравелов; но Иван Клинчаров, който бе издал през същата 1924 г. том I от едно ново „пълно събрание“ на Ботевите съчинения, без да промълви нито дума за някакво участие на Ботев в онези фейлетони, излезе на следната 1925 г. с една рязка, язвителна критика на Михаилдимитровото откритие, за да отрече напълно сътрудничеството на Ботев в „Тъпан“, като признае обаче този път — едва този път — някои от фейлетоните в „Знаеш ли ти кои сме?“ за несъмнено Ботево духовно благо... Той изтъкваше именно: „Още в 1906 г. някои живи тогава съвременници на българския поет ни забележиха, че Христо Ботев не е бил, както твърдеше Захари Стоянов, един обикновен коректор на в. „Свобода“ и „Независимост“, но че той е вземал живо участие и в непосредственото списване на тия вестници.

[1] Ив. Вазов, „Срещите ми с Любен Каравелов“, Българска сбирка, X (1903, кн. X, 605 и сл., препечатано в „Утро в Банки“ (1905), 162 и сл., и в Събрани съчинения, изд. Хемус, IX (1944), 227 и сл.

[2] М. Димитров, Христо Ботев. Идеи, личност, творчество (1946).

Едни от тия съвременници, като Ив. х. Димитров — търговец в Букурещ, може би още жив, който питаеше и някаква лична омраза към Ботева, — Д. Ценович, Ив. Мънзов, Ив. Кършовски и др., привлякоха вниманието ми и върху факти, че отделът „Знаеш ли ти кои сме?", който бе открит с брой 22, год. II на в. „Свобода" (13 ноември 1871г.), не е списван само от Л. Каравелов, но и от Хр. Ботев."[1]

Нататък Клинчаров съобщава как в 1906 г., когато предприел своето издание на Ботевите съчинения, той не се решил да включи там нищо от фейлетоните „Знаеш ли ти кои сме?", понеже издирванията му по тази част не били го довели още до нещо сигурно, а пък не желаел да поеме върху си голяма отговорност, като прибързано припише на поета чужди трудове. Обаче към 1923—1924 г., когато бил зает със съставянето на Каравеловата биография, той имал възможност да задълбочи изследванията си върху писателския актив на двамата „родоначалници на българското художествено слово", Каравелов и Ботев, и да се убеди, че вторият от тях „не е бил прост коректор, но едновременно с Л. Каравелов и съредактор на неговите вестници, в които е писал при равни условия даже уводни статии", че отделът „Знаеш ли ти кои сме?", започнат от Л. Каравелов, „последователно е отстъпен на Ботева и че памфлетните статии в този отдел, в който са засегнати всички злободневни въпроси на времето, подготвиха Ботев към неговия хумор и сатира, венецът на които се яви „Послание от небето" . . . Като твърди по-нататък, че „всички елементи" на това „Послание" се намирали „разпръснати" в онези памфлети. Клинчаров се позовава в подкрепа на своето заключение както на хронологията на влезлите в „Знаеш ли ти кои сме?" статии и на свидетелството на посочените по-горе лица, така и на „всички обективни и субективни данни" в самите статии. И той привежда като доказателство — „за сега, както се изразява той — един фрагмент от памфлетите в „Независимост", бр. 42 и 43 от август 1874 г., от който между другото могло да се види, както пише сам Клинчаров, „доколко нашата метода на изследване

[1] Ив. Г. Клинчаров, Любен Каравелов. Биография (1925) Ботйов. София, 1925, стр. 5.

както и критерият, който ни е ръководил на всяка стъпка в нашата работа, са научни".[1] Върху самата метода и самия критерий не се казва обаче тук абсолютно нищо и читателят напразно би се мъчил да ги отгадае от дългия цитат из памфлета в бр. 44 на „Независимост". Трябва да добавим тутакси: имаме всички основания — и тези основания ще бъдат изтъкнати по-нататък — да смятаме, че Клинчаров не е бил ни най-малко щастлив с откритието си, тъй като и двата посочени фейлетона се оказват при точно взиране работа не на Ботев, а на Каравелов. Все тъй неправилно той посочва и трети фейлетон от същата редица, този в брой 31 на „Свобода" от 15 януари 1872 година, като писан „безспорно" от Ботев,[2] макар и тук против подобно заключение да говори както самото съдържание на фейлетона, така и фактът, че когато този фейлетон се е печатал, Ботев е бил далеч от Каравелов и от вестника, вън от всяка възможност да пише, като задържан във Фокшанския затвор. При Каравелов в Букурещ пристига Ботев едва шест месеца по-късно, през юли 1872 г., откогато започва и сътрудничеството му в „Свобода". Най-сетне и при четвърти фейлетон, посочен като писан от Ботев, Клинчаров попада в противоречие с истината, тъй като и този фейлетон, печатан в „Независимост", бр. 34 от 12 май 1873 г., издава само вдъхновението и стила на Каравелов, както ще посочим по-нататък. И така нито в един от посочените примери методата и критерият на самоуверения ботевовед не се оказват годни да издържат научна проба и не доказват нищо от онова, което той иска да ни представи като напълно достоверно.

Все през 1925 г., но вече в биографията си на Каравелов, Клинчаров се изказва и втори път, пак в най-общи думи, по въпроса, който ни занимава. На едно място в книгата си, в забележка под черта, той заявява кратко и категорично следното: „Отделът „Знаеш ли ти кои сме?", който бе въведен във в. „Свобода (г. II. бр. 22 от 1871 г.), е воден едновременно от Л. Каравелов и от Хр. Ботев. В скоро време ние ще публикуваме в отдел-

---

[1] Ив. Г. Клинчаров, Мистификацията, стр. 8—10.

[2] Ив. Г. Клинчаров. Мистификацията, стр. 35, Христо Ботев, II (1940), стр. 23.

на книга всички тия материали под общо заглавие „Памфлети от Л. Каравелов и Хр. Ботев“, съпроводени с нужните обяснителни забележки. Там ще бъдат строго разграничени трудовете на Хр. Ботев от тези на Л. Каравелов.“[1] Какво е разбирал Клинчаров под израза си за фейлстонния отдел, че той бил „воден едновременно“ от Каравелов и Ботев, не е съвсем ясно: успоредната работа тук, поне в началото, е била напълно изключена, а покъсно, както ще видим, Ботев се е наемал да отмени другаря си в този отдел само в редки случаи. Редовното водене на отдела е оставало в тежест на редактора на „Независимост“. Как, въз основа на какви съображения и по какви определени белези е щяло да стане от Клинчаров „строгото разграничение“ на двете пера, ние също не узнаваме, тъй като неговото издание на фейлетоните не се явява за нещастие никога. Както става ясно от полемичната брошура на този фанатичен разобличител на всякакъв род заблуди около живота и творчеството на Ботев, озаглавена „Христо Ботев, няколко спорни въпроси из неговата биография“, появила се в две части през 1940 г. и насочена главно против Георги Бакалов и Михаил Димитров, коментираният препис на фейлетоните, готов напълно, пропаднал безвъзвратно през неспокойното време до 1940 г.[2] Само пътем, в кратката и популярната си биография на поета от 1926 г., Клинчаров, като засяга въпроса за сътрудничеството на Ботев в отдела „Знаеш ли ти кои сме?“, забелязва, че това участие било живо, но не и дълготрайно. Защо? „... И по дарби, и по характера на своя темперамент Ботев коренно се различаваше от Каравелов. Сарказмът, лютата сатира преобладаваше в перото на идеалния конспиратор, която той не можеше *изцяло* да наложи в отдела „Знаеш ли ти кои сме?“. Ботев реши да основе свой хумористичен вестник, в който да се подхвърлят на жестока критика и осмиване пороците, които разяждаха съвременна България. Така се създаде в. „Будилник ...“[3] Предположе-

[1] Ив. Г. Клинчаров, Любен Каравелов, Биография (1925), стр. 247. Същото съобщение се повтаря, отчасти изменено, и на корицата.

[2] Ив. Г. Клинчаров, Христо Ботйов (1940), I, стр. 33.

[3] Ив. Г. Клинчаров, Христо Ботйов. Живот и дела. Поуки (1926), стр. 65.

нието тук за някаква несъвместимост на Ботевия сарказъм с този на Каравелов като причина за основаването на „Будилник“ се явява съвсем произволно, несъгласно с фактическото положение, тъй като и след „Будилник“, посрещнат благосклонно от Каравелов, Ботев е продължил да пише фейлетони в „Независимост“, без да мени маниера или тенденцията си. Причината да се започне „Будилник“ е била по-друга от тази, която допуска Клинчаров — навярно тази, че е трябвало да се отговори на нуждата от един чисто сатирико-хумористичен лист, какъвто „Независимост“ не е бил, не е искал да бъде, оставайки преди всичко сериозен политико-литературен лист. Разликата в начина, в духа да се критикува и осмива, колкото и реална, не е била от естество да мотивира отделянето на Ботев от Каравелов по тази линия. Пък и скъсването на отношенията между двамата революционери настъпва много по-късно по силата на различия в тактиката и в характерите, които нямат нищо общо с фейлетонната критика.

За да приключим с гледището на Клинчаров по въпроса, можем да изтъкнем тук и схващанията му от 1940 г. по въпроса, как би трябвало да се редактират или откриват неизвестни произведения на един класик“. Тези схващания, развити във връзка с приписваните от Михаил Димитров на Ботев работи в хумористичния „Тъпан“, са формулирани в две статии така: „1. лицето-изследвач да владее една солидна научна метода за конкретна сфера на изследване и 2. да бъде въоръжен с една чиста, непокварена литература и човешка съвест.“[1] Намирайки самоуверено, че Димитров не притежава ни едно от двете качества, Клинчаров, за жалост съвсем не издава от своя страна необходимото пълно овладяване на „солидната научна метода“, както това личи от грешките му при издирване на Ботевите фейлетони в „Независимост“. Напътен към това издирване не от собствения си анализ на разглежданите тук произведения, а от подсещането на някои близки до Ботев и Каравелов лица, той не смогва да проникне в същината на литературната проблема и отдава на Ботев без колебание неща, които по всичко

[1] Ив. Г. Клинчаров, Христо Ботйов. Няколко спорни въпроса ... 1940, II, стр. 17.

изглеждат да са собственост на Каравелов. Че това не изключва да бъде Клинчаров прав в други точки на своите ботевоведски наблюдения и изводи редом с някои твърде съмнителни откъм достоверност тълкувания, е безспорно. Но ние тук няма да се отклоняваме от точно ограничената „конкретна сфера на изследване", както се изразява той, и ще се спрем изключително на въпроса за Ботевото наследство в онези фейлетони.

Как се развива този въпрос по-нататък, след 1925 г.?

Насърчен от откритието си за сътрудничество на Ботев в хумористичния „Тъпан" — сътрудничество, което тук няма да разглеждаме, понеже то би ни отклонило от пряката цел, — подсетен и от Клинчаров за вероятно участие на Ботев в Каравеловите фейлетони, Михаил Димитров се реши да включи в предприетото през 1940 г. пълно събрание на Ботевите съчинения 14 от тези фейлетони, смятайки ги за несъмнена собственост на поета. Че Ботев е бил в редакцията на „Свобода" и „Независимост" нещо повече от коректор и преработвач на дописките, че той е могъл да се прояви и като автор на уводни и други статии, е за Димитров вече напълно сигурно. Димитров привежда от една цариградска дописка на „Независимост", бр. 52 от 12 октомври 1874 г., думите: „Ако продължите изданието на „Независимост", то аз се обязвам да бъда, както и до сега, един от най-големите помощници във вашето свещено дело"; привежда това другарско задължение, което заедно с цялата дописка указвало на стила на Ботев и на насърчение от негова страна, и заключава: 1) че поетът е взимал дейно участие в списването на вестника, по-специално в поправките на дописките и на другите материали там, и 2) че „наследството на двамата талантливи публицисти тук още може да се разграничи".[1] Напълно прав в общата си констатация, Димитров отделя голям брой дописки в „Независимост" като произведения на Ботев, без да се спира на фактическите си основания за това, и продължава изказването си така: „По-трудно е да направим това (т. е. разграничението на двойното наследство!) по отношение на подлистниците „Знаеш ли ти кой

[1] Хр. Ботев, Пълно събрание на съчиненията под редакцията на М. Димитров. София, I (1940), стр. 169—170.

сме?“ ... Условията на сътрудничеството между двамата писатели — единият редактор, а другият помощник и коректор —правят доста трудна задачата на този, който би желал точно да разграничи кое от това голямо наследство принадлежи на Ботев и кое на Каравелов. Двамата писатели ще да са се надпреварвали тук в осмиване и изобличаване на туй, което в техните очи е заслужавало да бъде изобличено ... При тия отношения към написаното от един от тях са се прибавяли изрази и бележки от другия. Правилно би било да смятаме отбелязаните подлистници като дело на техните общи усилия. И действително в значителен брой от тия подлистници личат перата и на двамата писатели. Прави впечатление, като че ли Ботев е започвал, а Каравелов довършвал. Все пак такова впечатление правят само част от подлистниците. Най-големият брой от тях е дело на Каравелова.“

За мен — нека изтъкна това тутакси — е съвсем неприемливо мнението на Димитров за колективна работа при възникването на фейлетоните от редицата „Знаеш ли ти кои сме?“ Напротив, аз съм убеден, че всеки от двамата автори е писал тук съвсем самостоятелно, макар по-младият сътрудник да се е влиял в много отношения от по-стария си учител. Прав е Димитров само дотолкова, доколкото приписва на Ботев „незначителен брой“ от подлистниците[1] — за всеки случай брой, по-голям от този, който съм готов да приема (8 вместо 14). Няма да се съглася напълно с Димитров и в опита му да определи специфичния характер на сатирично-хумористичното вдъхновение у двамата писатели. Това определение е твърде субективно и без ясно посочване с примери на отличителното у тях. Димитров се задоволява да каже само, че като фейлетонист Любен Каравелов стоял „по-долу“ от Каравелов „разказчика“ (аз съм на обратното мнение); че той бил „повече сарказтичен и в същото време не така свободен в изразни средства, както в разказите си“ (също неправилно твърдение!); че причината на тази стесненост се криела в лич-

[1] В книгата си „Христо Ботев, биография“, 1948, стр. 85, Димитров твърди обаче: „...много от подлистниците „Знаеш ли ти кои сме?“ са дело на неговото перо.“ Тук „много“ е несъвместимо с по-раншното „незначителен брой“.

ната му чувствителност, в нервната му възбуда: „сякаш отрицателните страни на живота, които той изброява, са го притиснали и той ги вижда много отблизо и се нервира и сърди, което го прави вътрешно несвободен", и че „характерната черта" на Ботев в случая била ирония. Към тази черта Димитров прибавя още две особености на по-младия автор: първо, Ботев е писал своите подлистници „току-речи всякога от името на някой друг човек" и второ, той проявявал в тях (в противоположност на Каравелов) по-значителна поетическа сигурност („от тях вее по-голяма вътрешна свобода и игривост").[1] За да не бъде въпреки това разликата в двата стила абсолютна, Димитров търси причината и в една наглед „незначителна подробност". Ботев именно, пишейки фейлетоните си, е държал сметка за това, че говори не само от свое име, но и „от името на редакцията на вестника"; и после „условията на сътрудничество тук са били такива, че са позволявали вмъкване на отделни фрази и думи, характерни за единия от писателите, в текста, написан от другия. Особено Каравелов е вършил това в качеството си на редактор на вестника". Но, нека веднага възразя още тук, оставяйки за после съображенията си: изключено ми се вижда да са вмъквани изрази и думи от единия автор в ръкописа на другия, особено пък от страна на Ботев във фейлетоните на Каравелов и където личи такава общност в език и стил или в чисто фактически подробности, там се касае за несъмнено влияние от Каравелов или пък за заемки, правени съзнателно от Ботев по силата на приемственост в общата рубрика и на анонимност при авторството. Намесата на Каравелов при Ботевите приноси се е ограничавала, по всичко съдено, в съвсем невинни редакционни бележки, изрично отбелязвани като такива, и то не само в отделни случаи, както допуска Димитров, а и навред, където наистина те са правени. Писателското самолюбие на Ботев е изключвало всяко опекунство над личните му опити във вестника, пък било то и от Каравелов. Улесняват ли ни тези редки редакционни бележки при някои фейлетони да не приписваме последните на Каравелов, а на Ботев —

[1] М. Димитров, цит., съч., I, стр. 170—171.

за трети сътрудник тук не е помислял никой досега, — от друга страна те, тъй ограничени по брой и текст, не допринасят с нищо за определяне авторството на останалите фейлетони. Там, както с право бележи Димитров, остават в сила при опита за разграничение „езикови, стилни и идейни различия между двамата писатели", които „колкото и незначителни, те все пак съществуват". Но, първо, те едва ли са могли да бъдат в действителност тъй незначителни; и, второ, тях Димитров изобщо не засяга текстово-критически, когато без всяка мотивировка и доверявайки се само на личния си литературно-критически усет, приписва на Ботев 14 от общия брой 104 фейлетона „Знаеш ли ти кои сме?".

След като Димитров се изказа така по въпроса на неизвестните Ботеви фейлетони, никой литературен историк не взе думата било за да се съгласи с него, било за да изкаже друго мнение. Само Александър Бурмов, който в изданието си на Ботевите съчинения от 1940 г. бе застанал на рязко отрицателно становище против твърдението на Димитров за участие на Ботев в първата и втората годишнина на „Тъпан"[1], при второто си издание на тия съчинения от 1944 г. прояви пълна резервираност както по въпроса за мнимите Ботеви работи в „Тъпан", така и по сътрудничеството на поета във фейлетонната редица на „Свобода" и „Независимост", извинявайки се с това, че не бил стигнал до едно „окончателно решение на въпроса за Ботевото авторство" в последния случай. Истината изглежда да бъде тази, че важни тактически съображения, чужди на самата научна проблема и лесни за отгатване, са налагали към 1 декември 1944 г. на Бурмов да не излиза с нови съмнения по откритията на Димитров, особено когато е смятал собствените си проучвания върху авторството на фейлетоните за незавършени. „Вярвам, пише той (като изтъква, че недостъпността на вестниците „Свобода" и „Независимост" по това време, в течение на войната, му пречела да предприеме основно сравнение между идейните изказвания на Ботев и Каравелов, от една страна, и техния стил и език, от друга), че няма да бъ-

1 Хр. Ботев, Съчинения. Пълно събрание под редакцията на Ал. Бурмов, 1940, стр. 649 и сл.

да обвинен, задето по липса на необходимите материали... отлагам изясняването не само за читателя, но и за самия мене, на спорните или недоразрешени въпроси."[1] Но и три години по-късно, когато се залавя да издаде в отделен том всички Каравелови и Ботеви фейлетони, Бурмов все още не е бил в състояние да си изясни тези спорни или неразрешени въпроси — и допускам все по същата причина от личен и обществен характер, която го е спирала и по-рано да не се произнася по фейлетоните, приписвани на Ботев. В предисловието си към това последно издание от 1947 г. той, благоразумно сдържаният, изтъква заслугата на Димитров, който не само бил успял да разреши „по принцип" въпроса за сътрудничеството на Ботев в „Знаеш ли ти кои сме?", но и пристъпил „на дело" към определяне точното Ботево наследство тук. И той обяснява резервирането си да се изкаже категорично, поне този път, така: „Смятам, че има налице данни, които говорят за още по-широко участие на Ботев в написването на фейлетоните „Знаеш ли ти кои сме?" (Бурмов мисли, че Ботевото наследство в случая ще се окаже по-голямо, отколкото е установил Димитров с онния 14 фейлетона, и с това негово мнение аз не съм никак съгласен!). Уверен съм, че бъдещите изследвания върху езика, стила и идейното наследство на Ботев, от една страна, на Каравелов, от друга, ще ни дадат възможност да се постигне онова крайно разграничение на авторството на двамата велики писатели-революционери, за което мечтаеше Клинчаров, и наред с това да се увеличи установеното от М. Димитров число на Ботевите фейлетони. Настоящото издание на фейлетоните „Знаеш ли ти кои сме?" има за цел между другото и да постави на по-широка основа и между по-широк кръг изследвачи, тъй като Каравеловите вестници са мъчно достъпни за използуване."[2]

Отбягвайки да вземе открито и ясно становище по въпроса, макар да е бил редактор по-рано на шест тома Каравелови съчинения, както и на съчиненията на

[1] Хр. Ботев, Съчинения. Редакция и коментар от Ал. Бурмов. Т. I, 1948, стр. 284

[2] Любен Каравелов, Христо Ботев. Знаеш ли ти кои сме? Ред. и коментар на проф. Ал. Бурмов, 1947, стр. 3–4

Ботев, Бурмов, който, изглежда, е имал основания да не влиза вече в полемика с Димитров, се задоволява в това пълно издание на фейлетоните да отбележи при библиографските и предметните си пояснения в края на книгата само това, кои фейлетони Димитров е отдавал на Ботевото перо — и абсолютно нищо повече като съгласие или несъгласие с посочването. Димитров от своя страна при новото свое издание на Ботевите съчинения от 1945 г и при последвалото го наскоро трето издание на същите съчинения от 1950 г. не добавя нищо към предишното си изказване върху Ботевите фейлетони, като запазва и същия техен брой, именно 14. Затова пък във второто издание на книгата си „Христо Ботев: идеи — личност — творчество" от 1946 г. (първото издание е от 1919 г.) той внася няколко нови страници върху хумора на Ботев във връзка с фейлетоните му. Според Димитров, който взема тук във внимание и неизвестни по-рано фейлетони, хуморът на Ботев се характеризирал с това, че се преливал лесно с злъчна сатира; инак казано: че сатирикът-изобличител надделявал у него над хумориста. Наистина Ботев не бил чужд и на „сравнително мекия, игрив хумор", но по-важно място в изобличенията му държала иронията в зависимост от задачата да се изобличават чрез негодуване и протест недъзите на времето. Външно погледнато, на Ботев било присъщо „да води разказа от името на друго лице", понеже тъй могли да се разкриват страни от живота, за които прекият разказ не бил „удобен". „Понякога, добавя Димитров, Ботев води разказа и от свое име, но в такива случаи той обикновено сънува." И Димитров се позовава на фейлетона в „Независимосот" от 3 март 1873 г., който наистина е писан от Ботев и представя, както ще видим, пръв негов опит за участие в отдела „Знаеш ли ти кои сме?".[1]

II

За да открия с възможната положителност и сигурност, какво собствено принадлежи тук на Ботев, ще се

1 М. Димитров. Христо Ботев. II издание, 1946, стр. 294—297.

спра, първо, последователно на всички фейлетони, които Клинчаров и Димитров приписват на поета, без да изтъкват за това някакви доводи. Ще посоча после и онези фейлетони, които те не приписват на Ботев, но които аз считам за несъмнено негово дело въз основа на проверени белези за потекло и при съпоставка с фейлетоните от перото на Каравелов.[1]

В хронологическия ред на появата си тук спада, първо, фейлетонът в бр. 31 и 32 на „Свобода“ от 15 и 22 януари 1872 г., отдаван от Клинчаров на Ботевото перо. Клинчаров привежда значителен откъс от него, виждайки там „решително и непосредствено опровержение на всички заключения, до които Димитров стига съвсем произволно“ — опровержение на мисълта за участие на Ботев в редактирането на „Тъпан“. В действителност целият фейлетон издава и по техника, и по стил, и по съдържание, и по тенденция стила и духа на Каравелов. В това не може да има никакво съмнение, щом сравним този фейлетон с деветте подобни неща, печатани преди него. В последния от тези фейлетони Каравелов се занимава с усилената дейност на книжовното поле у нас, за да я осмее с провикването си: „А я погледайте на „Македония“. „Македония“ се редактира само от г. Славейков, но в тоя вестник работи всичката българска интелигенция, и как още работи! Господи, боже мой, свети Кузмане, как тя работи!“ И той привежда „мозъчните плодове“ на Груев, Данов и други писатели, и той се позовава на Хайне, за да оплаче липсата на учители и пророци в България, и той иронизира сп. „Читалище“ в Цариград, загдето то нямало редактор, когато Книжовното дружество в Браила разполагало с трима редактори... Подлавяйки същата тема в следващия фейлетон, който Клинчаров неправилно приписва на Ботев, Каравелов пак се чуди иронично: „На която страна и да се обърне човек, то ще да види, че нашите бълга-

---

[1] След обсъждането на въпроса, предмет на тази студия, в едно заседание на Института за литература при БАН през 1958 г., Михаил Димитров и Александър Бурмов заявиха, пред мене и пред други лица, че са напълно съгласни с моите изводи върху участието на Хр. Ботев в посочените фейлетони. — М. А.

ри работят: много работят, страшно работят, мило работят — драго е човеку да ги погледа и да им се порадва!“ И веднага от този лайтмотив той минава на мнимите доказателства в подкрепа на радостното впечатление, подигравайки българските общини в Болград, Плоещ, Браила, Крайова или в Свищов, Търново, Одрин, Цариград и другаде за немарата им към училища, дружества, книжнина, привеждайки пак имената на Груев, Данов и т. н. и позовавайки се отново на Хайне, на стихотворението му за кучето Брут, което стихотворение е превел сам в „Свобода“ малко по-рано. Полемиката със „старите“ от Букурещ, закачките за „прославените тъпанари“ чрез пародия на черковнославянски език, до която се прибягва преди това в биографията на Оджаков, подигравките с Найденов и Славейков: всичко е в пълно съгласие с познатите дотогава и по-късно фейлетонни теми и изрази на Каравелов, досущ както и заключението: „Всичко това било само един сън! Има ли в този сън каква годе истинност, това ще реши почетният „Тъпан“, защото само на „тъпанарите“ е дозволено да крадат и да лъжат безнаказано...“ Само Каравелов е имал лично основание да бъде недоволен от редактора на „Тъпан“, Мънзов, сътрудник негов по-рано в „Свобода“ и останал му длъжник за някаква сума, а също и превърнал се под влияние на „старите“ в долен клеветник срещу „Свобода“... В стихотворението си „Тъпанар“ от януари 1872 г. Каравелов пише остро сатирично за изменника, поддал се на интригите на Добродетелната дружина.

В кесията пари няма,
Но той се не грижи,
Че намира твърде лесно
Сахани да ближе.
За честността все говори,
Низките презира,
Чиста душа у никого
Сократ не намира:
Все е лошо, все е гюбре,
Само той е злато —
А продава душата си
За едно дукато!

Станал беше и редактор,
Пишеше сатири,
А днес пее и играе,
Както му се свири.1

Ботев по времето, когато е бил писан фейлетонът, се е намирал в най-окаяно положение, лежейки във Фокшанския затвор, без всяка възможност да следи българските въпроси и да полемизира на толкова страни или да сътрудничи изобщо в някой вестник.

Следващият фейлетон, който се приписва от Клинчаров, а по негов пример и от Димитров, на Ботев, е поместеният в „Свобода", бр. 37 и 38 от 26 февруари и 4 март 1872 г. Забележете, че Ботев е все още в затвора, без всяка връзка с приятелите си в Букурещ и без възможност да сътрудничи на Каравелов, при когото ще се върне едва през юли с. г. Но дори и без да държим сметка за това обстоятелство, достатъчно е да анализираме самия фейлетон, за да се убедим, че тук няма нито следа от полемичните или памфлетните похвати на Ботев. „Аз бих желал да съм в Цариград, па да се кача на най-високото минаре и да погледам що става във Фенер, по Орта-кьою, по Татавла и по Бал-капан." Така започва фейлетонът с едно рамково видение, което е подвело — тъкмо защото се касае за видение или за сън, както и преди — Клинчаров и Димитров да допуснат, че се касае за стил на Ботев: на Ботев, който обичал да прибягва до фикцията на сънища, когато излагал случки от свое име. Но защо да не бъде много по-естествено за самия Каравелов да се пренесе мислено в турската столица, където е живял продължително и откъдето е изнесъл живи завинаги впечатления? Тъкмо въображението на Каравелов е било богато подхранено с пейзажи от града край Босфор, за да може той да постави там и сцената, разказана във фейлетона. А в тази сцена участвуват лица, с които Каравелов се е занимавал неведнъж дотогава. Вярно е, че и Ботев в един фейлетон на „Будилник" от година по-късно (10 май 1873 г.) фантазира за Цариград („Сънувах, че отидох в Цариград, градът на кучетата и столицата на сул-

1 Свобода, бр. 32 от 22. I. 1872 г.

тана"), но в тази фантазия (дори ако се приеме, че Ботев е бил два-три дни през есента на 1863 г. в Цариград[1]) няма нито следа от реални възприятия, от личен опит и всички асоциации изтичат от някакво вестникарско съобщение за мерките, взети от турското правителство за премахване на кучешката напаст в Цариград. Любопитна като косвено свидетелство за авторството на Каравелов в оня фейлетон е дописката в „Свобода", бр. 1 от 2 юли 1872 г., където срещаме подобен увод: „Аз бих желал да дойдете в Цариград сами и да се порадвате на нашето духовенство, на нашите комисари, на нашите представители, на нашите вестникари, на нашия синод и пр., и пр. Аз съм уверен, че щом погледнете на г. Найденова, то щат да ви омръзнат всичките писатели; а щом погледнете на х. Иванча, то щат да ви омръзнат всичките български патриоти." Във фейлетона от шест месеца по-рано думата е пак за х. Иванчо, „ефенди" и компания, за Христо Арнаудов, „отец" Балабанов, Гешооглу, „ага", Камбуров и т. н., които съставят групата склонна за помирение с патриаршията и ненавиждана от напредничавите български дейци начело с Чомаков. Дописката е била редактирана или преработена лично от Каравелов, както може да се заключи не само от езика ѝ, но и от съобщението в „Свобода", бр. 1 от 2 юли 1872 г. по повод на една дописка от Пловдив: „Ние не отговаряме за тая дописка, както не отговаряме и за всяка друга, освен за цариградските. р." Откак през юли 1872 г. Ботев постъпва като помощник на Каравелов, очевидно нему са били предоставени за преглеждане и преработване всички други дописки с изключение на тия от Цариград, в които е боравила при относителна обработка ръката на самия Каравелов.

В полза на Каравелов като автор на фейлетона говори не само „одата" — пародия в духа и размера на народните песни — „Събрали се поповете, поповете, патриците",[2] истинска сатира против събора на Фенер, но

---

1 М. Димитров, Хр. Ботев, Биография, 1948, стр. 9. Срв за по-късното посещение на Ботев в Цариград през 1875 г.: Кирил патриарх български, Екзарх Антим, 1956, стр. 595.

2 Срв. копривщенската народна песен „Събрали се триста краля". Л. Каравелов. Съчинения. Т. I, 1886, стр. 195.

и продължението на самия фейлетон в бр. 38 на вестника, което и самият Димитров е трябвало да изостави от сбирката си Ботеви фейлетони, понеже не е могъл да допусне, че и то се дължи пак на Ботев. А ясно е и при това продължение, че в никой случай там не може да се подозира друг автор освен самият Каравелов. Могъл ли е Ботев да говори например за ширене на панславизма по „чисто елински“ земи като стрелешките и велешките полета, т. е. по краища, които сам Каравелов на път от Копривщица за Пловдив (минавайки през с. Стрелча) или при джелепските си обиколки из Македония е спохождал и познавал добре? И не са ли типично каравеловски разсъжденията по-нататък за славянската политика на Русия, раздвоена между панславизъм и угодничество към Германия, или за невъзможността да се постигне братско споразумение между българи и гърци? И все Каравелов може да опровергава тъй настойчиво слуховете за мнимия си подкуп от сръбска страна или да изобличава Добродетелната дружина за интригите ѝ против в. „Свобода“. Специфично ботевско не се долавя нищо в двете части на фейлетона.

За пръв път се вестява Ботев като фейлетонист покрай Каравелов едва в брой 24 на „Независимост“ от 3 март 1873 г. Помагал и школувал при Каравелов във вестника му в течение на осем месеца, той може да отмени редактора и тук, в отдела „Знаеш ли ти кои сме?“. И той дебютира с един „сън“, образец за който е могъл да му даде сам Каравелов с фейлетона си от 15 и 22 януари 1872 г. Ако Каравелов завършва изложението си там с думите: „Таман исках да продължа своето чтение, то трепнах и събудих се. Всичко това било само един сън!“, то Ботев знае същия завършек: „Тия не са... рекох аз и... пробудих се.“ Композицията в случая не предполага безусловно подражание, тя може да бъде и лично хрумване на Ботев. По-важно обаче е развитието на темата с черти в стила и хумора, които не повтарят маниера на главния редактор. Авторът прибягва до фабулата на един съдебен процес, видян на сън и видян от кадия — подобно на процеса в „Послание от небето“, където бива съден комичният Недялко Пандурски. Пред кадията се явява, първо, „една от ония угоени личности, които са готови да заколят и

майка си . . .“ И това е Хаджи Иванчо Пенчович. „Очите на моя шкембеджия бяха червени, ръцете му бяха кървави, а лицето му беше подпухнало от пиянство.“ До такъв шарж Каравелов не е прибягвал в никой свой фейлетон, когато говори за същото лице, тъй често осмивано или ругано. „А имаш ли ти срам, имаш ли ти съвест?“ пита у Ботев кадията своя пръв подсъдим. „Аз се срамувам само от моите кредитори“, отговаря този „. . . Съвест! Какво е това съвест? Хаджи Иванчо Х. Величков Пенчович ефенди не се бои от никакви проклятия.“ „А защо ти са кървави ръцете?“ — пита после кадията и пак получава съответния циничен отговор. Тъкмо в тоя суров, често пасквилен стил е обрисуван Хаджи Иванчо два месеца по-късно, пак от Ботев, в „Будилник“, бр. 2 от 10 май 1873 г., където за него е казано: „Обер-шпионът, накичен с всякакви ордени и храчки за способността си да открива съзаклятия . . . Сополят се метна на мундиря на х. Иванчо, а х. Иванчо го глътна като теле.“ Отвращението си Ботев изказва в първия фейлетон с насмешливото заключение: „Като кадия аз не бях в състояние да окъдя такова едно откровено и правдолюбиво същество . . .“ Такава убийствена ирония намира авторът и за втория подсъдим, Петраки Златев, когото кара да се изповядва: „. . . Посолен съм с чорбаджийска сол, окъпан съм в сиромашки сълзи и облечен съм в човешки коноп . . . Знаеш ли ти, че даже и моята майка се гнуси от мене?“ Третият номер подсъдим, Джамбазооглу Мехмед, има куража да говори с отвратителна искреност: „Аз съм ставал и грък, и цинцарин, и румънин, и циганин, и арменец, за да угодя на своите страсти. За мене народността, вярата, народолюбието и честността са празни неща. Дето има да се пие, да се яде и да се весели, там съм и аз . . .“ Запитан: „А ти се не боиш от народното отмъщение“, този основно деморализиран тип отговаря: „Не боя се, защото аз не съм член ни на един народ . . . Народите са слепи; тия по-често наказват своите верни синове, нежели предателите . . .“ Въпроси и отговори тук са напълно в стила на „Послание от небето“ (писмо I), където небесните съдии също питат Пандурски: „Кой си ти? . . . А защо ти . . .?“, за да последва безсрамно-искреното признание на подсъдимия. Острият сарка-

зъм тук отделя най-определено Ботев от Каравелов, у когото присмехът не стига до подобно радикално отрицание. Димитров с право приписва този фейлетон на Ботев.

Намерил одобрението на Каравелов за първия си опит, Ботев пише наскоро втори, трети и четвърти, за да се получи цяла малка група фейлетони, която предхожда тези в „Будилник“ от май 1873 г. Вторият фейлетон, в „Независимост“ от 24 март с. г. (бр. 27), напомня по техника първия — с въображаната си сцена на среща и разпит на лица, само че не на сън, а в една лудница край Букурещ. По-стеснен от Каравелов във фабулистиката и в разнообразието на композиционните си похвати, Ботев следва намерената веднъж метода за поддържане интригата, излизайки пак от първо лице в разказа си: „Преди малко време аз ходих на Баламук по следующите две причини...“ На Баламук праща Ботев и друг свой герой от „Посланието“ (писмо VII), и пак той говори тук, както и в друг свой по-късен фейлетон, за гърка Сардели, редактор на букурещкия в „Ирис“. Минавайки в беседата си с обитателите на Баламук от темата за гръцките претенции към тази за букурещките чорбаджии и за калугерите, той завършва с един анекдот, без да е обединил всичко изнесено около един сюжетен център и без да е налице една основна тенденция — както, наопаки, е винаги случай при Каравелов. И духовитости в стила на народните пословични изрази като „Аз те познавам от коя си ливада“ или „Кажи право, па нека ти окапе езикът“, и неволното лично признание при въпроса на лудия: „Кой ти е дозволил да издаваш вестник и да откриваш имената на крадците, на лъжците и на шарлатаните?... твоето име ще остане во веки веков записано в букурещката полиция“; и анекдотът за мошеничеството на архиерей Авакум, при което това име ще послужи друг път за псевдоним на Ботев, в „Болградска химна“, „Независимост“, бр. 19 от 23 февруари 1874 г.,[1] издават ясно перото на Ботев. Нещо от собственото близко минало на поета, с участта

1 Срв. М. Димитров. Съчинения на Хр. Ботев, т. III, стр. 151, 524.

му преди попадането във Фокшанския затвор, е отразено неволно в епизода, когато на признанието на лудия „Касата ми е пълна с парички“ авторът отвръща вулгарно подигравателно с добавката: „А главата ти с боза...“ Продължението тук гласи: „А главата ти с боза — казах аз и побягнах, защото се побоях да ме не видят двата бивши наши български редактори и да ме не предадат на полицията... Аз съм дошел да погледам лудите, а благодетелите на българския народ могат да помислят, че съм решил да събирам „луда“ чета и да бунтувам чорбаджийските халища и търговските кантори. Който се е попарил с млякото, той духа и на леда.“ Хапливата закачка за калугерите: „Третата личност беше калугер: душата й миришеше на пресен шаран и на родоски зехтин, кожата й се лъщеше като лакиран сахтиян, очите и бях кочешки, а носът и приличаше на морав патладжан“ — е също напълно ботевска в сравненията си.

Заедно с М. Димитров ще приема, че както този, така и следващият фейлетон в „Независимост“, бр. 29 от 7 април 1873 г., не е от Каравелов, а от Ботев. В последния фейлетон темата за изпращане предмети от Близкия изток за виенската изложба напомня отблизо фейлетона „Хайде на изложбата“ в „Будилник“ от 1 май с. г. Капризно-странното, бароковото в комизма, постигнато чрез противопоставяне на несъвместими качества, понятия, представи, е тук типично ботевска черта. „С една дума, от бозата и от халвата зависи равновесието на Европа...“ забелязва Ботев хладно-подигравателно, говорейки за участието на албанци и турци в предстоящата изложба. И в този стил той прави и други предложения, които няма защо да повтарям. Ще припомня само едно от тях, за българските произведения, по които Европа би съдила за напредъка ни: „Ако българските патриоти да би послушали мене, то аз бих ги посъветвал да изпроводят в. „Право“, „Кудкудячката“ на г. Пишурка, правописанието на г. Груев, патриотизма на александрийските и плоещките българи, търновските училища, галашката черква, поп Арнаудов и С-ие, Хаджи Иванча Величков Пенчович ефенди, отца Балабанова...“ Ботев скача от идеалната цел на изложбата към карикатурното й отражение в българските по-

нятия и постижения, за да клъцне жлъчно личности и нрави, доказателства за голяма културна изостаналост „Ако би аз имал неограничена воля, продължава фейлетонистът при възбуденото си въображение, мислейки за контраста между онази цел и действителността у нас, то би накарал виенските фабриканти да ни направят такова едно огледало, в което да видим не само състоянието на главите си, а и качеството на мозъците си... Ние би видели, че в нашите мозъци съществува плесен, че нашият патриотизъм прилича на побеляла дреха, че нашата чест е сляпа от рождението си..." и т. н. Всичката жлъчка на един страстен изобличител на недъзите ни, позната ни от силните стихове на „В механата", е намерила тук нов повод за проклятия или протести; и тя ни поразява все тъй във фейлетона на „Будилник", където духовитостта се постига между друго и чрез извъртане на думи, по ботевски: „Българското *лъжовно* (книжовно!) дружество в Браила свикало *девствените* (действителните!) си членове, за да размислят кого да изпратят на изложбата: несъстоятелните ли или недоплатителните членове! Г-да! Изпратете вехтия деловодител Стоянова, защото нему му играе ченето като на циганин... *Добродетелната* дружина съставила комисия и решила да изпрати на изложбата следующите неща: 1. фанариотската кожа на *о. Магарета,* за да се изработи на ръкавици за цивилизованите със сюлюмен търновски госпожи; феноменалната глава на доктор *Простича,* за да се изработи на табакери..." и т. н. Здравият смисъл тук е удавен в чудати, наглед несъвместими и все пак поставени във взаимна връзка образи и изрази, чрез които дисхармонията се превръща неочаквано в цялостна идея. Каравелов е по правило чужд на този род пресилен комизъм, както и на иронията чрез каламбури. Несъмнено от Ботев е и следващият по ред фейлетон в „Независимост", бр. 30 от 14 април 1873 г., който М. Димитров е пропуснал да посочи и приеме в изданието си. „Онази нощ аз сънувах Мидхад паша и неговото велико правосъдие, което е изникнало в градината на г. Генович ефенди." Встъплението е чисто ботевско, както и продължението: „Ти ще бъдеш обесен — ще да ми каже Нейко Петлето. — Мидхад паша е такова едно цвете,

което и насаме може да изгори носа на вагабонтите — ще да ми каже Х. Иванчо.“ Ботев пръв извежда в „Знаеш ли...“ фигурата на турския реформатор заедно с двете кученца, едното от които заявява: „Аз мога да ухапя и майка си, която ме е родила и отхранила“, и което още се ухилва, „както се хилят публичните жени на своите нови мющерии“. За Мидхад, Генович, Хаджи Иванчо и кучетата говори Ботев наскоро и в „Будилник“ (10 май 1873 г.). Колкото се отнася до непознатото другаде у Ботев лице Нейко Петлето, то е взето от повестта на Каравелов „Хаджи Ничо“ заради смешния си прякор. В „Независимост“ Ботев осмива Генович и Хаджи Иванчо все в ролята им на послушни турски оръдия, субсидирани за вестниците си „Турция“ и „Право“, за да ругаят русите, сърбите и румънците и величаят турското управление. От тази тема той минава наглед без всеки преход към друга — за гръцката черква в Русе (в града, където няма гърци!), питайки се сам все в съня си, когато чете писаното в „Турция“ за свирките на железниците: „Кажете ни, молиме ви, какво общо имат свирките на железниците с гръцката черква в Русчук? Кажете ни: има ли нещо общо между гаргата и Мехмед ефенди, между Геновича и Настрадин ходжа?“ Подигравайки „високата риторика“ на вестника, Ботев прибягва до разяснение на гатанката чрез сравнения, при които липсва сякаш всяка предметна или идейна връзка. Но това е само измамно впечатление. В същност налице е едно колкото скрито, толкова и реално съотношение между похвалите на Генович за материалния прогрес в Турция и укорите на същия журналист за безцелния, празния шум, които българите вдигали против гръцката пропаганда, подкрепяна енергично от правителството. „Не е ли това едно безумие?“, провиквала се е „Турция“, като е противопоставяла на българската врява срещу патриаршията и схизмата, омаловажавайки я тенденциозно, облагите от строежа на железници. И ако наивници са могли да бъдат подведени от подобно заключение, Ботев е смъквал безцеремонно маската на лукавия патриот-туркофил. Генович е искал да угоди на всяка цена на господарите си в пристрастието им към гърците, затова е препоръчвал на българите да зарежат

църковния си въпрос и застъпваните чрез него политически домогвания, като се радват само на новите железници и се грижат едничко за кесията си. „Бъдете уверени, заключава проницателният Ботев, че ако утре или в други ден правителството каже, че евреите имат право да светят вода по българските къщя, то г. Генович тутакси ще да яви във вестника си, че евреите са свещено племе, комуто принадлежат всичките черкви в света."

Че фейлетонът е работа на Ботев, личи покрай всичко друго и от редакционната хумористична забележка за неграмотния стил на Генович („Сянката ти кьорава"), която се повтаря наскоро и във фейлетона на Каравелов („Независимост", бр. 39 от 16 юни 1873 г.).

Клинчаров — не и Димитров обаче — приписва на Ботев и фейлетона в „Независимост", бр. 34 от 12 май 1873 г.,[1] насочен срещу Добродетелната дружина и нейното ново протеже Иван Мънзов, автор на дописките в „Право" и в „Турция", пълни с клевети и интриги против Каравелов. Трябва само да се прочете фейлетонът в. „Независимост" от седмица по-рано (бр 33 от 5 май с. г.), за да се разбере по какъв повод Каравелов изобличава този път жалкия заместник на Касабов и Кисимов, новото оръдие на Хр. Георгиев. „Знаете ли, пита Каравелов Касабов и Кисимов, че кокалът не принадлежи вече на ваша милост, а на тъпанарина?" Мънзов именно от редактор на в. „Тъпан", който е жигосвал люто кръга на „Добродетелната", се е превърнал в неин слуга и в сътрудник на „Турция", станал е сподвижник на Генович и като такъв е навличал върху си сатирическите нападки на „Будилник" през май 1873 г. Каравелов е цитирал вестника на другаря си, помощник в „Независимост", и това е дало повод на Клинчаров да брои фейлетона за произведение на Ботев, още повече, че Каравелов е правил цитата си от „Будилник" в забележка под черта, уж от „един от словослагателите на „Независимост". И по предмет, и по композиция, и по стил този фейлетон не издава нищо ботевско, затова Димитров основателно не го е прибрал в наследството на поета.

---

[1] Ив. Г. Клинчаров, Мистификацията..., стр. 38.

Със сигурност обаче може да се отдаде на Ботев фейлетонът в „Независимост“ от 9 юни 1873 г. (бр. 38), както приема и Димитров. Сценатa на небето и спорът между боговете от индийския пантеон за българските гении напомня като обща концепция „Послание от небето“ и други подобни видения на Ботев, а пъстрото натрупване на лица и епитети („книжници и фарисеи, митари и садукеи, философи и историци, политици и риторици, археолози и богослови, логици и психолози, брамани и мандарини“ и т. н. или „цариградският патриарх, тесалийските клефти, г. Сардели, чирозите, агиос Неофитос, синигерите, кирия Пенелопа“ и т. н.), както и играта с подправени имена („синьор Овчев“, т. е. Лазар Йовчев), апострофите на комично недоумение („Ох, граматико“, „Олеле, мамко! Олеле, думи!“), подигравките със Славейков, Войников и Тодор Шишков (чиито критически и философски разсъждения върху литературата „са се излюпили из едно яйце“) и шеговитите сближения, като „гъбите и ритмите могат да растат само в Букурещ“. са характерни тъкмо за езика и въображението на нашия поет. Външен показалец за авторството в случая е обстоятелството, че само малко дни преди излизането на този фейлетон Ботев е писал в „Будилник“ от 20 май 1873 г. своята „Песен на букурещките български ергени“, в прозаическа забележка към която Шишков и Войников са подиграни по същия начин, като Шишков частно е поканен „да опере мозъка си на Дунава“, за да оцени по достойнство българската поезия. Няколко забележки от редакцията, т. е. от Каравелов, също говорят за перото на Ботев във фейлетона.

Решително не са от Ботев двата последователни фейлетона в „Независимост“, бр. 16 и 17 от 2 и 9 февруари 1874 г., в които ясно изпъкват строителните принципи, възгледите и езикът на Каравелов въпреки обратното мнение на Димитров. Още във фейлетона си от бр. 2, 27 октомври 1873 г., Каравелов е подлагал на безпощадна критика калугерската професия, отричайки правото на калугерите и на калугерките да се наричат „хора, християни и общополезни създания“, намирайки ги пряко пакостни и способни само за лакомия и разврат, обвинявайки ги, че продават божието име и Христовата църква за нищо и никакво или че изпълняват

заповеди и прищевки на „нехранимайковците, развратниците и турските заптиета“. Като сочи за пример недостойната просия по чужбина на калугерки от Казанлъшкия и други манастири и превръщането на тези манастири (в Казанлък, Калофер, Сопот и Самоков) едва ли не в „публични къщи“, авторът призовава Екзархията да тури край на тази деморализация, която петни духовенството и народа ни. Подсетен от нови случаи на печално падение сред калугерското съсловие, Каравелов подхваща изобличението си от по-рано, само че вместо в строг публицистичен тон той прави критиката си сега във фейлетонна форма, чрез хумореска, която предава живописно сцени и нрави, за да заключи, както и по-рано, с въпроси към Екзархията: кога тя ще прекрати този „фанариотски разврат“, кога ще очисти черквата от „подобни съблазнителни гнусотии“? В разказа си той навлиза и този път чрез веселата метафора за калугерите „бездънна бъчва“, които ходели по Сирница без учкури, за да обърне тутакси тона, като заяви (както често и друг път, например в „Независимост“, бр. 27 от 19 април 1874 г.): „Но да оставим шегата настрана. Питане е:...“ Питането се отнася до живота на „христовите невести“, калугерките, както авторът го знае от добросъвестни свидетели, до срамните и възмутителни случаи в Калоферския и в останалите девически манастири, които случаи той излага не вече сумарно, в обща характеристика, а епизодично и белетристично. В жив диалог, в който извежда игуменката леля Евгения, доктор Рашко Петров, някакъв архимандрит, един калоферец и дори един циганин, Каравелов очертава реалистично-комично сцени и мигове, от които трябва да изведе ироничното заключение, че „калугерките са полезни същества и че женските манастири, особено в Калофер, са необходими във всяко отношение“. Допускам, че нещо от живота в Калофер Каравелов е могъл да научи от спомените на Ботев. Захари Стоянов именно разказа в биографията си на Ботев, как този знаел да разсмива другарите си в Букурещ с разни анекдоти за „калугерки, калугерици, владици и попове“ и как „същите тия характеристики той приказвал и пред Каравелов“.[1] Обаче целият начин да

[1] З. Стоянов, Христо Ботьов, 1888, стр. 244.

се рисува и осмива в горния фейлетон издава разказния стил на Каравелов с обикнатата му фразеология, с това „старо гюбре“ или „мой мили братко“, тези „градски чапкъни и турски хайти“, тези фанариоти, които знаят „къде зимуват раците“, и този спомен за пловдивския архиепископ Хрисант и за Мария Дончева, за които се говори повече в „Записките“ на Каравелов за България.[1] Хуморът има явно надмощие във фейлетона, сюжетно тъй издържан, както рядко е случай у Ботов. И същото наблюдение важи за продължението на фейлетона, за втората му част, посветена на калугерите — „духовни айгъри“. Запитва ли Каравелов във фейлетона си от 27 декември 1873 г., защо са потребни калугерите и дава ли отговора „Как защо? А кой ще яде пъстървата, прясното дървено масло, дебелите прасета и бозайничетата?“, той повтаря и този път същата фигура с въпроса „Защо и за какво съществуват на този свят калугерите?“ и с отговора в устата на една пловдивска вдовица: „Ако да не би били на света калугерите, то прясната риба би се въвонила, зехтинът би гранясал, множество плодовити утроби би останали безплодни, старите вина би станали резил-маскара...“ Иронията с видимото одобрение, но при рязкото опровержение от морала или действителността, е типично каравеловска. Тя се повтаря все тук при сентенцията: „По мнението на отца Балабанова манастирите са полезни и за мъжете, и за жените, защото добрите вина, дебелите прасета и тлъстите агнета често спасяват и тялото, и душата.“ На лични възгледи и спомени и на познат начин да се подхранва фабулата чрез пикантни сценки указва всичко нататък във фейлетона, например епизодът с познатите кир Паскал и кир Ксантос от Пловдив или разказаното за манастирите Кирик и Юлита, Св. Петка, Св. Неделя и Бачково, все около Пловдив, или закачките за Йоаким Груев и екзарх Антим и т. н.

От Ботев е обаче следващият по ред фейлетон в „Независимост“, бр. 18 от 16 февруари 1874 г. Подлавяйки темите на Каравелов и подражавайки му в някои банализирани вече подигравки за „отец Марко цин-

[1] Срв. изданието на Б. Пенев от 1930, стр. 93—94.

църчето“ с неговото „бялоръкавично образование“, за х. Хайват, за Мемиш паша и т. н., Ботев се провиква по повод на разсъжденията във в. „Век“ за образованието на българското духовенство: „О, отче Марко! О, велики чудотворче! О, клисурско светило! О, русчушко камбано! О, карловско хайванче! О, болградско патриотче! О, марковско челебийче! Та ти си бил по-велик и от Настрадин ходжа!“ Сарказмът на тези хулни прозвища, трупани в изобилие, се допълва с ироничното сравнение за „незаконорожденото“ дете, което дало на всички да разберат, че „телето никога не може да бъде мисирка“, и с хиперболата за Енвери ефенди, редактор на в. „Дунав“, който пролял цели реки умилителни сълзи“, когато прочел във „Век“ политическите размишления за политическата обезпеченост на Турция, щом тя е влязла в приятелски отношения с Русия, Австрия и Германия. От тази тема авторът минава за анонимното попско или калугерско писмо, в което се защищавала честта на духовенството и благославяла миролюбивата политика на Балабанов. „Когато аз захванах, пишело духовното лице (в пародията на Ботев), да чета първата статия, то усетих такова блаженство, каквото обикновено усещам в онова време, когато кокона Мариолица ми пощи главата и когато наша Еленка ми глади петите. Тъй, отче Марко, тъй! Ние искаме мир, ние искаме спокойствие, ние искаме да ни не закача никой!... Махнете от тука критиците, които не ни дават да спиме; изгорете живи безпокойните редактори, които искат да бъде всичкият свят честен и непорочен...“ И Ботев се впуска в дълга изповед на бедния поп, който полемизира със завистниците и клеветниците си, облажавайки католишките патери, че те свободно разполагали със „сладкодумните, приятни и сладострастни“ католишки калугерки. Тази тирада, в която авторът разгъва похотлива фантазия, напомня отблизо подобни видения в „Послание от небето“ и подобни съобщения в една свищовска дописка до „Знаме“, бр. 8 от 2 февруари 1875 година (преработена от Ботев), за покварата на католишкото духовенство. Всичко там и тук издава език, духовитост и сатира на Ботев, както те не могат да бъдат смесвани с идеен патос или поетически стил на Каравe-

велов. Димитров също приписва този фейлетон на Ботев.

III

Колко прибързано и без по-сериозно вникване в писателския маниер и предметната страна на фейлетоните се приписват на Ботев неща, които очевидно се дължат на Каравелов, личи особено от фейлетона в „Независимост“, бр. 20 от 2 март 1874 г. В този очерк се осмиват личности и среди, които са държали на мирната просвета в България и на добрите отношения с турското правителство и с патриаршията и които са напомняли с безплодните си усилия да подтикнат така българския напредък за класическия пословичен израз: „Замъчила се планината, та родила мишка.“ Каравелов дава една нова редакция на старата басня, като пренася действието на българска почва и като кара бременната Стара планина да добива при услугите на околната природа и на познати псевдопатриоти, да добива вместо дете, „което ще да избави българите от фанариотските благодетели“, една нищо и никаква мишка. Разказът споменава тук и Аверкий Ловешки, споменат в предходния фейлетон на Каравелов, и песента за трите реки посестрими Марица, Арда и Тунджа, напечатана после в „Знание“, и пловдивските първенци Цоко Каблешков, Павлаки Куртович и Тодораки Искров, „изяли манастирите на дядо Софрония заедно с мулетата им“ (както това се споменава в предходния фейлетон и другаде у Каравелов), и „стрелчани, които отнимат мерите на коприцени“ (Това Каравелов знае по стар опит), и Йоаким Груев, който пише турска история, и гръцките схоластици, които намират, че не може да се живее на света без катехизиса на митрополит Филарет и без гръцката граматика, по която българчетата „изпедепсват“ еленицата (срв. и фейлетона от 16 март 1874 г.), и гръцките „кокони“, които презират недодяланите български „варвари“, и Ангелаки Савич, „който обича да крие своите кирливи дрехи“ (срв. и фейлетона от 9 март с. г.), и Васил Стоянов с похвалите му за Книжовното дружество и за „министерския син“ Иречек (срв. и фейлетона

от 30 март с. г.) и Добродетелната дружина в Букурещ, злоупотребила завещаните за болница и училища суми, и т. н. Целият букет от хумористични подмятания (дори с клетви като „иди ти без трага!"), при който лютият сарказъм е прикрит с пародистично предадени чужди мнения, говори най-определено за Каравеловия метод да бичува и отрича. И фактическият материал, и осветлението са напълно в съгласие тъкмо с идейно-емоционалния комплекс на Каравелов, а не на Ботев. Сходството на теми, на сюжети, на ирония с подобни елементи в останалите фейлетони на Каравелов е сигурен белег за негова фабулистика и в случая. Димитров напразно съзира тук вдъхновението на автора на „Послание от небето".

Какъв е хуморът на Ботев, когато взема на подбив глупавите поезии на разни доморасли писачи, поклонници на школската пиитика, или лицемерните егоисти, които искат да минават за патриоти, се вижда ясно от фейлетона в „Независимост", бр. 25 от 6 април 1874 г. Видимо повлиян от темата на Каравелов в предходния фейлетон (30 март с. г.), където се нагласят по случай на Великден благодарствени химни за разни псевдопатриоти, търгуващи с народността, Ботев се наема да докаже необходимостта от поезия у нас, като отхвърли мнението на онези, които твърдели, че българският народ могъл „да проживее на тоя свят и без Жинзифова ил без Пискюлиева". С лукаво-хрисима усмивка той изтъква как не познавал „нито един учен българин, който да не е написал или който да не е желал да напише през живота си барем една поезия", и ни един обикновен българин, „който да няма поетическа душа, агнешко сърце, птича риторика и заешко благородство". Ироничната тая характеристика е специфично ботевско осмиване, при което мнимата „поетическа душа" се поставя наравно с други мними добродетели, унизили нравственото и националното достойнство. Същата тази душа, свойствена на всички славянски племена, се привежда и като квазисериозен доказ за несъстоятелността на хунско-татарската теория за потеклото на българите, поддържана от Кръстевич. „Но както и да е, мисли Ботев, а поезията е полезна за наша милост, защото без тая поезия мнозина от нас отдавна вече би се удавили в ня-

кой мътен гьол.“ Пример? Ето ви калоферският мъдрец Генко Мурин, който съветвал всеки българин да пее прослави на чорбаджиите, на царските заптиета и на други изедници, когато го изтезават, обират или безчестят срамно, без той да прави и най-слаб опит за защита на честта си и на човешките си права. Привеждайки някои стихове с израз на робски чувства, Ботев пише, явно възмутен: „Разбира се, че подобен философически вивод е в състояние да изнесе пред света само славянски мозък, който има и юнашко дълготърпение, и практическо развитие, и сопотненско смирение.“ Презрение и горчив присмех говори по-нататък и от дългата редица съвети на Мурин, основани на онази философия на тъпото примирение с всичко опако или жестоко в света. Мурин препоръчва например: „... ако ви окраставеят козите, то си съставете Добродетелна дружина; ако си изгубите ума, то си купете нов фес и запишете се за спомошествовател на в. „Век“; ако ви прокисне хлябът, то си изпроводете жените на хаджилък...; ако ви омръзне животът, то се главете при някой калугер и ходете с него по селата да събирате яйца; а ако ви омръзне и това занятие, то станете владика в Русе и старайте се да научите науст „Кой ти купи коланчето?“. Тази акумулация, този подбор на подробности, които засилват една идея, е постоянен белег на фейлетоновия стил на Ботев. Такъв списък на подигравателни алогични действия продължава и при новия обрат в размислите на Мурин: „Аз (Генко Мурин) съм голям родолюбец и искрена душа... Когато се състави букурещката Добродетелна дружина, то аз насадих със своите собствени ръце четири квачки и излупих осем пилета за нейния напредък: когато султанът ми дозволи да си направим и ние владици и да се курулдисваме пред гърците, то аз тръгнах с нашия поп из къща в къща да светиме вода и да осветиме хорското вино...“, и т. н. При радостта, че владиката Панарет дохождал в Калофер и че при тоя случай се изпили 350 бъчви с вино и 140 бутилки с ракия, Мурин (или Мурджо, както го прекоросвали калоферци) съчинил в транс една песен, която възпявала множество непрокопсаници от различен калибър, като се захване със Спиро, касиера на „Добродетелната“, и с дядо Пахомий, авантюриста-проповедник, потурчил се

после, и се свърши с отец Балабанов, който щял „да пали кандилца на гробищата“. Следвайки една композиция с много завои и чудати хрумвания, Ботев от името на Мурин се зарича да напише след Великден ода в чест на „незабвената букурещка дружина“, за да ѝ благодари за многото хумании дела. По този повод той моли всякого, който знае нещо за тези дела, да му прати материал, способен да го вдъхнови, „защото, забелязва той, чорбаджийските оди трябва да бъдат с ритми“. И той посочва по-точно какви сведения му са нужни за целта, а именно: колко пари е злоупотребил онзи касиер Спиро; „от кое столетие“ насам не са сменявани настоятелите на Добродетелната дружина; увеличават ли се капиталите на дружината, или са плесенясали; железни или дървени са креватите в търновската болница и т. н. И тук акумулацията догонва целта да остане впечатлението, че зад цялата прехвалена дейност на дружината се крие само користи измама и лъжа. Ако накрая се привежда мнението на един от членовете на дружината — „Вие (учените и вестникарите) отсичате клоновете на оная круша, от която рано или късно ще да съберете цял чувал с едри вкусни круши“, — то веднага след това мнение идва и злъчно-хумористичното заключение на скептичния фейлетонист: „Блажени верующи, яко тий обещаниями сити будут; блаженни нищи духом, яко тий синове Добродетелной дружини нарекут ся; блаженни миротворци, яко тий пенези сиротинския не увидят!“

Същият язвителен присмех ни облъхва и от следващия фейлетон в „Знаеш ли ти...“, който безусловно принадлежи на Ботев, както допуска и Димитров, без да посочва основанията си. Темата тук („Независимост“, бр. 26 от 13 април 1874 г.) е нуждата от силно лекарство, от остро-възбудително и опомнящо средство, от хрян за разни видове нравствени и социални недъзи, за всевъзможни пороци и аномалии, които хвърлят мрачна сянка върху българската действителност. Ето ви Андрич, безсъвестният и продажен редактор на в. „Восток“, „чиято мозъчна система почти никога не е имала нужда да излазя из своето кокошо положение“; ето понататък Григорий Русенски, интимният приятел на валията Абдул Рахман паша, пред когото глади и маже, понеже имал „метил“ в главата си; ето и отец Бала-

банов, в чиято глава пък било истински „еврейски пазар“ при логика, която „страдала от ангина“... За същия Балабанов се изнася, че когато отивал да се учи в Париж, „неговата воденица имала барем клисурски способности“, а когато се завърнал, „от тая воденица останало само кречеталото, улеят и два изтъркани камъни“; Екзархията откупила воденицата, но „нейният механизъм се отказал да мели даже и булгур...“ След като изсипва върху Балабанов и неговия вестник „Век“ такива метафори и вицове, Ботев подлага на лекуване с хрян браилските патриоти, настоятели на училището, които зарязали това училище, след като плащали прескъпо на своя „французко-немцо-гръко-италиано-испано-санскритско - манджуро - татаро-абисино-мадагаскарски професор“. После биват взети под наблюдение нашите „безгрешни чорбаджии“ и „пренепорочни калугери“, чиято хропотница била толкова ядовита, щото се налагало „да се тури на слепите им очи по една испанска мушка и да се отвори на съвестта им по една екия“. „Главите на тия честити хора имат волски темперамент“,добавя Ботев с унищожителен сарказъм, прибягвайки до познатите свои гротескни сравнения. Когато идва ред до Добродетелната дружина, до „мазния ареопаг“, който наричал критиците си „безсъвестни интриганти“, Ботев кара едного от членовете му да държи в гневен припадък реч, пълна със страшни закани, която редакцията на вестника (сам Ботев в случая!) пресича често с неизменните апострофи: „хрян“, „шпански мушки“ и „синапово семе“. И все това лекарство, хрянът, предписва фейлетонистът накрай и на букурещкото бездейно читалище, припявайки му с убийствен сарказъм: „Спи ти, гъско, от дългия, нани ми, нани!“

Излишно доказателство за авторството на Ботев в случая дава и дописката в „Независимост“ от гр. Русе, в която (бр. 32 от 25 май 1874 г.) наскоро се казва: „Хрян! хрян! Преди няколко време вие раздавахте хрян на вашите букурещки шкембеджии и, види се, никак не подозряхте, че една доста добра доза от тоя медикамент ще да трябва за носовете и на нашите русенски кюлханета.“ Хрянът се оказва нужен за Григорий Русенски, за новия русенски валия Асим паша, за „обер-шпионина“ Чорапчиев, за Стоил ефенди и за други подобни ге-

рои, осмивани ту във фейлетоните, ту в дописките на „Независимост“. Димитров има право да помести тая дописка между сигурните приноси на Ботев във вестника.[1]

Разбираме ли оправданието на този род жлъчно осмиване из необходимостта да реагира листът на Каравелов срещу всички низости и злоупотреби, докоснали обществените интереси, несъмнено езикът, поетическите средства, естеството на комичните ефекти в дадения случай носят отпечатъка на Ботевия стил, стоят в пълно съгласие с хумор и сарказъм в другите фейлетони на младия съредактор. Странно подбрани епитети и фигури („кисело-безопасни меценатки“; „градинарите трябва да напуснат старомодния спанак и да крачат напред към лютата цивилизация и към опашатия напредък“); фрази като приведените по-горе, с всичко смело и неочаквано на асоциациите; акумулация на всякакви предикати; бързи скокове при тематичното разчленение: всичко това заедно с необикновената енергия на изобличението на страстното озлобление или на хладното презрение се чувствува ясно като индивидуален тон, който отделя рязко памфлетно-поетическия маниер на Ботев от този на Каравелов.

Разликата се долавя най-отчетливо, щом след този фейлетон на Ботев прочетем друг един на Каравелов, писан три месеца по-късно и погрешно приписван от Димитров на Ботев. В „Независимост“, бр. 39 от 13 юли 1874 г., отделът „Знаеш ли ти кои сме?“ е посветен на новия вестник на Найденов „Напредък“, сменил спрения от цензурата в. „Право“. Димитров, изглежда, взима фейлетона за дело на Ботев едничко поради редакционната забележка още в началото, след увода: „Г. Найденов е издал обявление, в което се говори, че негова царигерска милост има намерение да издава нов политически вестник и че тоя вестник ще да носи „хубаво“ име „Напредък“. (Тоя вестник излезе вече. Радуйте се и веселите се! р.)“ Но тази забележка е поставена несъмнено от самия автор на фейлетона, след като е бил фейлетонът готов и преди още да се даде за печат: авторът, Каравелов в случая, не е искал да промени встъплението си, тъй необходимо като рамка на изложението, за-

[1] Хр. Ботев, Съчинения (III изд.), т. I, стр. 485 и сл.

това е предпочел да се поправи сам, чрез редакционна добавка. Добавката не означава, че авторът на фейлетона е друг някой, а не Каравелов. Самото изложение след това, с издържаното развитие на темата и с особеностите на стила и хумора, се издава с несъмнена сигурност като проза на редактора. Подиграва ли Каравелов Найденов за приликата му с редактора на „Отечество", на тази „пачавра", която била препоръчвана някога с „конското" изречение: „Работи и се надявай" (това мото на Кисимов е осмивано още във фейлетона на „Свобода", бр. 47 от 6 май 1872 г.); уверява ли той, че имал голяма слабост към пословиците, като привежда и някои от тях („Крушата не пада по-далеч от корена си" или „Какъвто попът, такава и калимявката му"), за да покаже, че новият в. „Напредък" ще бъде „унука на своя манафски праотец", в. „Право"; изтъква ли се, че в своето „сладко обявление" Найденов се хвалел, какво програмата на вестника му оставала и при новото издание в сила, т. е., че „Напредък" щял „да открива истинния дух, който въодушевлява българския народ към царското правителство"; съжалява ли Каравелов — но някак другарски — Славейков за побратимството му с Найденов и за участието му в органа на тогова, с което щял само да се изложи — при което Каравелов се смее на Найденов, задето хитро спекулира с това ценно сътрудничество („Когато попитали мулето, кой му е баща, то негово високоблагородие отговорило, че атът му е вуйка"); запитва ли авторът — след тези весели закачки — вече в по-възбуден и сърдит тон: „Боже мой, докога нашите българи ще да принимават всяка пачавра за вестник и докога ще да считат всяка миша попара за литература?", като за такава литература се привеждат произведенията на Богоров, Станчов, Груев, Пискюлиев и „всякия цанцугери, косери и иже с ними малия и великия"; сеща ли се авторът за Книжовното дружество, което „все още търси камилчето и все още не знае где зимуват раците и в коя кошара е затворено отгоеното теле" (смисълът на подигравката става ясен от по-ранщни фейлетони на Каравелов, например този в предходния 38 брой на „Независимост" от 6 юли 1874 г.); и учудва ли се защо това дружество не се заеме с издаването „барем на един малък ежемесечен литературен вест-

ник“, за да не попадне то съвсем в забрава както е изтъкнато това и друг път от Каравелов): в целия ход на това развитие ние долавяме най-определено движението на Каравеловата мисъл, темпа на неговия стил, хумора на овладяното му презрение, при който дори остротите не бодат силно поради своята позната вече и честа употреба. Ботев никога не би обсъждал тъй сдържано подобен въпрос, излял би по свой начин гнева си, с нови епитети и нови фигуративни обрати, и не би заключил фейлетона с успокоително-оптимистичното изречение, което звучи съвсем каравеловски: „Надяваме се, че нашият глас ще да се уважи.“ Който знае да различи неподправения глас на Ботев, неговия неукротим сарказъм, той не би го открил в никой случай тук. Изглежда, че и сам Димитров чувствува някак това, щом спира текста на фейлетона при пасажа за „отгоеното теле“, за да направи бележката: „Оттук нататък разказът носи следите на Каравеловото перо — ние го изоставяме.“ Нотака на части не е сътрудничил Каравелов никога на Ботев. Истината е, че и текстът преди това е изцяло негов.

Че и Каравелов може да изпадне, особено когато е засегнат лично, в жлъчно настроение и да стигне под неудържимия напор на омразата си до жестоко осмиване на противника, свидетелствува най-добре следващият негов фейлетон, който някои погрешно биха приписвали — тъкмо поради този сурово-обиден тон — на Ботев. Дългият памфлет, в два броя на „Независимост“, 40 и 41 от 20 и 27 юли 1874 г., е насочен изцяло против верния някога помощник и съидейник на Каравелов Димитър Ценович, семейният живот на когото, свързан и с обществената му дейност като член на революционна организация, е прозрачно осмеян в алегорична форма чрез една басня. Ако темата на фейлетона е подхванатa и отново разчепкана все в такъв саркастичен дух, в редицата фейлетони на Ботев, озаглавена „Послание от небето“ и печатана в „Независимост“ от 17 август до 5 октомври 1874 г., това не може да се сметне като свидетелство за еднакво авторство и в двата случая. В действителност тук имаме съвсем различен подход към характери и фабула от страна на Каравелов и на Ботев, така че сходството, което се простира само върху външни бе-

лези и обстоятелства, подчертава само зависимостта на Ботев от „баснята“ на по-стария майстор. Каравелов именно знае да разказва несравнено по-добре и, по всичко съдено, има право на приоритет и на оригиналност в баснята-памфлет.

Биографските предпоставки в случая не са напълно уяснени. Едно е несъмнено: че в даден момент Каравелов, който се е радвал на материална поддръжка от банкера-търговец Димитър Ценович при започване на „Свобода“, поради което от признателност му посвещава в 1870 г. едно стихотворение, в което иска и моралната му подкрепа[1], този същият Каравелов, който е бил добре приеман заедно с жена си Наталия в семейството на Ценович и от почит към г-жа Катерина Ценович, сръбкиня по народност като Наталия, й е посветил, все в 1870 г., повеста си „Хаджи Ничо“, — четири години по-късно престава да бъде в приятелски връзки с това семейство било поради недоразумения по революционното дело, когато Ценович се оттегля временно от комитетската организация, било поради някаква ревност между двете жени, Наталия и Катерина, изтекла от съперничество за влияние сред българската колония.[2] Разменените тук обиди са били толкова силни, щото дори години след това дъщерята на Ценович, Любица (доведена дъщеря от първия брак на Катерина), намира в споменките си най-несдържани укори за Любен и Наталия. Без да навлизам в подробности, любопитни иначе за характеристиката на лицата, които имат отношение към революционната пропаганда, ще изтъкна свидетелството на Любица Ценович,[3] че Каравелов, познат според нея като много „злоезичен“, се бил разкаял по-късно за говореното и писаното против семейство Ценович и потърсил г-жа Ценович, за да й иска прошка особено за „безсрамните думи“ във вестника си. Все Любица Ценович излага покрай друго как Ценович бил отворил българското читалище „Братска любов“, за да се събират там

[1] Л. Каравелов, „Брату Ценовичу“, Свобода, бр. 33 от 8 юли 1870 г.

[2] Срв. Ив. Стойчев и В. Христу, Спомени от Любица Ценович. Известия на Бълг. историч. дружество, кн. XXII—XXIV, 1948, стр. 461 и сл.

[3] Пак там, стр. 475 и сл.

младите българи, вместо да скитат по кафенетата, и как той го снабдил с „цяла гарнитура мека мобила, шкафове, маса, лампа, часовник и даже и кавьори“, както и с откупената част от библиотеката на покойния Раковски. Това показание е дотолкова интересно, доколкото групата Каравелов — Ботев е обвинявала през 1874 г., при разтуряне на читалището, Ценович (или госпожата му) в присвояване на мобилите, докато Любица пък твърди в спомените си, че тъкмо Каравелов бил сторил това, пренасяйки дома си дори часовника на читалището. Каква е точната истина тук и кой носи главната вина за свадата между близки доскоро по идеи и по други връзки емигранти, трудно е да се издири днес при липса на повече документи за живота на оная среда. Затова фактите и наблюденията, които подсказват фейлетона на Каравелов против Ценович и които след това Ботев отново използува за „Послание от небето“, остават твърде несигурни откъм своята историческа достоверност. Но ако не можем днес да се доберем до тая истина при отдалечението ни от събития и герои на епохата, настроенията на Каравелов и Ботев, послужили за творчески подтик, са ясно изразени в произведенията им. А тъкмо тези настроения заедно с въпроса за авторските похвати ни интересуват тук, когато трябва да разграничим две пера и два характера.

Каравелов започва най-спокойно, би рекъл човек дори съвсем безстрастно, баснята за рак и жаба, които решили да се оженят. Напразно роднините на кир Рачо се опитвали да го разубедят да не взема жабата Крекетуша, около която се въртяло „сухо и сурово“ и платното на която се „сновяло от цял концерт любовници“. Рачо, който имал „свищовски характер“, отвърнал презрително на съветите, останал непоколебим, когато му представили Крекетуша като „стоезична холера“, която била „изгубила пердето си“ още от 12-годишна възраст. И общественото мнение се оказало безсилно да отвърне „патока“ Рачо да не става „папуч“ на една паднала жена. „Тука съм длъжен да ви кажа и това, бележи сентенциозно авторът, че характерът на раците има голямо сходство с характера на българите, за които червените фустани, набелисаните лица и начернените вежди биват по-скъпи и от честта им.“ Тъй

или инак сватбата станала и страстният младоженец се събрал с любимата си. „Когато кокона Крекетуша видяла, че нейният съпруг е безезично теле и когато се уверила, че единствената негова способност е да обира света „на финни начин“, тя захванала да се облича в кадифе и коприна и да върти къча си даже и пред най-богатите фамилии.“ Хората думали: „Сиромах Рачо!... Ако тоя базергянин да би имал в главата си барем една частица мозък, то неговата Крекетуша не би направила от него явен кокошарин.“ Ето, значи, къде цели сатирата-памфлет: да осмее разточителността и надменността на една жена, направила мъжа си сляпо оръдие на капризите си и покварила морала му, покрила с позор честта му като общественик; да изложи на презрение един мъж с добро име като гражданин и патриот, станал сега „по-безнравствен и по-калпав от своята всекиму вече известна съпруга“. Злоупотребил като търговец с доверието на своите добросърдечни кредитори, като скрил част от заграбеното злато в една гражданска каса, кир Рачо се опитал да излъже света, като отваря под чуждо име някаква си фабрика и като изиграва новия си съдружник. Така той „потъвал все повече и повече в оная страшна яма, която се нарича проституционна деморализация“.

Какво в баснята-алегория е имало обективна основа, за да бъде жестокият хумор етически и социално оправдан, и какво там е било израз на волята за отмъщение чрез художествено средство в угода на лична ненавист, на уязвена чест у фейлетониста, остава открит въпрос. Важното обаче е да подчертаем: какъвто е да бъде скритият мотив на сатирата, тя е отивала решително твърде далеч в разкритията си, при ясна за читателите на времето алюзия за определен частен случай, за тачени дотогава лица в обществото.[1] Като се опитва в продължението на разказа си да използува смисъла на баснята и да защити остротата на перото си, авторът заявява не без цинична откровеност: „Тая басня е в състояние да разсърди не само раците и комарите, но

[1] В писмо на Рафаил Атанасов до Панайот Хитов се казва с огорчение за недоразуменията в революционния комитет: „Ако повните критиката на Каравелов за жаба и жебчо.“ Вж. Архив на възраждането, редактор Д. Т. Страшимиров, т. I, 1908, стр. 306.

и техните милейши съпруги, които имат нещастие да блестят с чужди украшения, да се големят с откраднати накити и да плашат човечеството със своите адвокатски способности.“ Все повече напускайки спокойния обективен тон и разгорещявайки се в гнева и злорадството си, авторът се обръща към Крекетуша (която е имала нещастната идея да търси от съдилищата защита срещу нападките на памфлетиста) с грубото ругателство: „Но ти нямаш очи, ти нямаш съвест, ти нямаш перде, ти нямаш срам . . .Истина е, че от една публична развратница никой не може да очаква честни действия. Прощавай, бедна Крекетушо! Нашите сметки с твоята окаляна от всяка страна нравственост са свършени вече. На тебе плюе днес, и твърде справедливо, всяка една личност, на която ти си плювала преди без никакви причини.“ Към Крекетуша и към Рачо авторът отправя и последната си назидателна реч, от която ни облъхва непримиримо отвращение: „Доста сте тровили света, доста сте си играли с честните хора, доста сте лъгали невинните личности, доста сте безчестили свещените предмети на човечеството! Хайде в блатото . . . И гнусотата трябва да има своя мяра . . . Но може ли да търси човек нравствени начала у ония животни, за които честта и почтението са били почти всякога празни думи и за които деморализацията и калпазанлъкът са съставлявали известна гордост?“

Отделя ли се Каравелов чрез тези страстни тиради, чрез тези злобни укори от определени лица и лични досади, за да не се връща повече към тях (освен веднъж, и то съвсем пътем), Ботев, който познава отблизо живите първообрази на баснята за Рачо и Крекетуша, намира тук — подтикнат може би от самия Каравелов — благодарна тема за жестокия си хумор. Той написва, макар и при друга фабула, редицата фейлетони „Послание от небето“ в „Независимост“ от 17 август 1847 г. нататък (значи, наскоро след разгледания фейлетон на Каравелов), в които онези същите лица се явяват отново пред нас, и то с установените свои черти и качества. Това „Послание“ приключва изобщо фейлетонния отдел на „Независимост“, тъй като вестникът спира през октомври 1874 г. Покрай „Посланието“ тук биват напечатани още два фейлетона, единият в бр. 42 от 3 ав-

густ, а другият в бр. 43 от 10 август с. г., които Ив. Клинчаров и М. Димитров напразно отдават на Ботев, макар там да личат най-определено стилът и духът на Каравелов. Нека се спрем първо на тях, преди да продължим за „Посланието".

Клинчаров, като изтъква общо, че „всички елементи" на това послание се намирали разпръснато в по-ранните фейлетони на Ботев, и като смята погрешно, че тези фейлетони са били в по-голям брой, споменава, но само общо споменава, явните уж „обективни и субективни данни" за хумора на Ботев във фейлетона от 10 август 1874 г. Кои са те конкретно, той не отбелязва; за него е достатъчно да съобщи на читателя, че приведеният като доказ фрагмент бил „характерен за перото на българския поет".[1] Между това тъкмо „характерното" отсъствува тук напълно!

Първо, колкото се отнася до фейлетона от 3 август, той започва типично по каравеловски с резигниран хумор, който разобличава непоследователността на румънските политици, когато веднъж те твърдят (Братиано), че в Румъния живеят около половин милион българи, а друг път (Когълничано), че българите образували само „капка в морето" между останалите колонисти в Бесарабия и западните румънски покрайнини. „Из всичко се вижда, добавя с весела гримаса авторът, че българските села, които се намират под самия нос на Букурещ, не са нищо друго освен оптическа погрешка." И като посочва по-нататък как ще бъдат прекръстени съгласно заповедта на местната власт в Болград имената на българските ученици по румънски (Олимпий Панов — Юлий Бояреско, Николай Узунов — Най Алба Лонга, Петър Фитов — Петраки Куркано, и др.), авторът заключава: „С една дума нашите братя румъно-славяни са се решили да изгонят из Румъния и последния дух на славянството и да оставят в земята си само Касабияна... Всеки вече знае, че Касабияновците и дълготоносите фенерски светии имат щастливите свойства да се превиват на всяка една страна и да събират каймака от всяко едно обществено предприятие. Разбира се,

---

[1] Ив. Г. Клинчаров, Мистификацията..., стр. 9—10.

че от подобна сбирщина ни едно господство не е видяло добро..."

Запазвайки спокоен тон, овладявайки мъката си от това, че подобни действия на румънското правителство осуетяват всички почини за едно политическо сътрудничество между двата съседа отсам и отвъд Дунава, както упорито го е отстоявал Каравелов във вестника си, авторът развива нататък любимата идея на тогова за „взаимно споразумение и братска любов" между два народа, които еднакво са страдали и могат пак да пострадат от чуждо насилие. Поддържал ли е Когълничано своята абсурдна теза, като не признава никакви чужди народности в Румъния, то и Деак в Унгария е бил прав да твърди, че в маджарското кралство живеят само чисти маджари и че ни един румънин там няма право да изучава своя език и да отваря своя школа. Изложението във фейлетона до тук е напълно в стила на измерения протест в политическите статии на Каравелов. Напускайки нататък сериозния тон, авторът отново се отдава на хумора си, после на сарказма си, като вярва, че Хорозов трябва да се прекръсти на Петелко, щуката — на щучяна, ракът — на раческо и т. н. и като допуска, че кръстник в случая ще бъде оня румънски журналист, който търсел дако-румъни дори в Шипка и броял габровските ножове за мечове на Траяна. Вземайки повод от мълчанието на Хорозов по въпроса — а Хорозов бил български депутат от Болград в румънската камара, — авторът привежда любимата сентенция на Каравелов: „Когато у един човек не е чиста съвестта, то и неговите действия биват шупливи." От болградчани той минава на букурещчани, за да осмее крезовете от Добродетелната дружина, които напразно очаквали големи лични облаги от българската черква, изградена за техен собствен „кеф", и от българското училище, изградено за собствената им слава. И той разказва нещастието на наивния училищен настоятел и черковен епитроп Николи Станкович, с когото Каравелов се е занимавал неведнъж в своите фейлетони — нещастието му да бъде грубо отритнат от мнимите благодетели, когато им поискал да внесат записаното си дарение за черквата и училището. „Сиромах байо Станкович! Надеял ли се е той, че неговата лю-

бима капела и неговото мило училище ще да достигнат до тоя хал? Ние едно време му казвахме да не вярва на българските хиоти, но той не послуша нашите съвети. Нека плаче сега „на реках вавилонских“. Но да оставим шегата на страна.“ И авторът завършва със сериозното предупреждение към Станкович и към честните българи в Букурещ да повикат „и старо и младо, и богато и бедно, и мъжко и женско“, за да подхванат скъпото културно дело, като оставят настрана „и чорбаджийските високомерия, и безполезните препирни, и проклетия инат . Срамота е от хората! Ние сме уверени, че байо Станкович ще да остане и за напред честен човек и добър патриот“.

Навред тук и в стил, и в хумор, и в морал, както и в провикването „Срамота е!“ (срв. напр. фейлетона в бр. 30 от 8 януари 1872 г.) или в честото обещание накрай „До неделя повече“ проглежда образът на Каравелов, както го знаем от всички негови статии и фейлетони. От ботевския начин да се подлавят въпросите и осмиват пороците не се долавя никаква следа и напразно Клинчаров е подканял ботевоведите да „проучат добросъвестно“ този, както и следващия фейлетон, за да схванат „критерия“ му при определяне на Ботевото литературно наследство.

IV

Еднакво и Клинчаров, и Димитров приписват на Ботев последния № от „Знаеш ли . . .“, тоя в бр. 43 на „Независимост“, 10 август 1874 г. Грешката им в случая е обаче несъмнена. Първо, композицията тук, с темата за ред благодарствени адреси и тържествени химни до „болгарските пълководци“ от страна на румънските български общини, повтаря нещо подобно за химчи или подаръци за лица и общини във фейлетона на Каравелов в „Независимост“, бр. 24, 30 март 1874 г. И тук, и там са осмеяни антисоциални наклонности и липса на патриотизъм у румънските българи, като еднакво става дума покрай друго за болградските неуредици и престъпници, за браилското Книжовно дружество, за Добродетелната дружина и частно за Хорозов,

Антон Парушев, Ангелаки Савич и т. н. Второ, ако във фейлетона от 10 август се говори за двете „силни и могъщественн“ партии в Букурещ, които енергично се борят за „прогресивното развитие на големите корми... и за просвещението на пуйката“, то за такава борба на същите враждебни партии става дума още във фейлетона на „Свобода“, бр. 16 от 14 октомври 1872 г., където се говори и за завещанието на Григорий Попович за гюргевското училище, както се говори и друг път за това във фейлетони на Каравелов, но не и на Ботев. Трето, хвърля се тук стрела против подновеното благотворително дружество, което щяло да блаженствува под председателството на Жаба Крекетуша и при касиерството на Рачо Осмокрачо, като отделно се взимат на подбив „адвокатските способности на Ценовичевите фабрики“, както и „нравственото перде и на Млади, и на Стари“. Четвърто, пословицата „изгори Павла, та посипа Петра“ е Каравелова обикната дума, например във фейлетона на „Независимост“, бр. 41 от 30 юни 1873 г., гдето тя е употребена в смисъл на еднакви недостатъци у две лица или две групи, както и в сегашния случай — за съмнителния патриотизъм в Букурещ и Болград. Имената Петър и Павел като нарицателни за всевъзможни случаи вървят заедно често у Каравелов, но никога у Ботев. Пето — и това е особено важно — в тоя фейлетон тематично и стилово се продължава предходният фейлетон на Каравелов, който се е приключвал с обещанието „До неделя довече“ и където все тъй са оплакани бай Станкович, българските „дакоромеи“, които търсят „траянови костурки“ навред, щастието на Касабиану и Семизяно, и т. н. Шесто, разните „кокони Цони“, „кирии Пенки“, „баба Хаджийка“, споменати тук, са взети от реквизита на Каравелов в другите негови фейлетони. И, седмо, общият тон на изложението и на иронията заедно с практическата философия на егоистите („Народността е измислена от учените за топъл хляб и за есенно сирене...“) и със заключението, което прави рязък обрат от хумор към сериозно изобличение („Боже мой, и ние сме хора!“), издават най-определено настроението и езика на Каравелов.

„Посланието“ на Ботев, ако и да използува теми, фигури, всякакви сюжетни и езикови елементи от фейле-

тоните на Каравелов — и това се прави най-свободно и без всякакви скрупули, понеже фейлетоните са били анонимни и понеже те са изказвали общото становище на редакцията, — „Посланието“ се лъчи все пак от работите на Каравелов в този дух, разкривайки ни ясно темперамента и литературните похвати на младия му приятел и почитател. Макар и печатано анонимно, то е било разпознато още на времето от читателите, та и от Захари Стоянов след тях (и по тяхно съобщение) за произведение на Ботев. Този широк смях, това безразборно смесване на темите, този развързан език, който не щади никакви авторитети и светини, това демаскиране на общопознати лица, филистерски важни, вътрешно кухи, болезнено самолюбиви, тази духовитост в сарказъм и присмех, намерила израз в отсечени фрази или в неочаквани сентенциозни съпоставки, тази склонност към комични сценки из обсега на сексуално-съблазнителното те, дори когато напомнят нещо родствено у Каравелов — защото за пълна противоположност не може да става и дума, — изпъкват релефно като писателска практика на огнения, непреклонния, безстрашния Ботев, враг на лъжата, на бездарността, на безразличието към идеала, на престъпния егоизъм в средата, която го заобикаля и задушава и която той може да бичува или чрез сатира като „В механата“ („А вий . . . вий сте идиоти!“), или чрез фейлетони, в които камшикът играе без много придирване по чуждите гърбове, заместваики иглата, която скрито боде, у по-изтънчени хумористи, при по-чувствителни съвести и нрави. Материята за присмех или сарказъм, за ирония или за гневен хумор е била вече почти установена, тъй да речем канонически, у Каравелов и пред Ботев се е слагала задачата да намери свой начин за осмиване на язви и пороци. Но дори като повтаря запаса от образи, сцени, случки, използуван в „Знаеш ли ти кои сме?“ в течение на две години, Ботев пак съумява да прояви таланта си на тънък наблюдател и увлекателен изобличител. Той е несъмнено самобитна поетическа натура, способна да наложи на всичко почувствувано, мислено, заето своя ясен печат.

Така например той започва „Посланието“ си с познатия възглас „Мир вам!“, с който е завършвал фейле-

тона си Любен Каравелов преди това, когато е жигосвал приспаните съвести в Болград и когато в горчивия си яд срещу толкова жалки, нищожни патриотари начело с Ангелаки Савич е стигал до презрителното заключение: „И така, спете да спим! Всеки един идиотин е обязан да не мисли нищо, да не работи нищо, да се не грижи за нищо и да не обича нищо. Мир вам, заслуженейши глупци! Мир и нам . . .“ Още в 1872 г., в стихотворението си „Кукурикни, мой ти петльо“ („Свобода“, бр. 52 от 10 юли), Каравелов е бичувал язвително приспаната съвест на Дорчо, на Хаджи Иванчо и на всички като тях, забравили народната свобода и скрили „чувството“ си в корема, за да заключи с презрителната клетва:

Мир вам, глупци неразбрани,
Мир вам, турски свине!
Мир на тебе, кир Петраки,
Спи, кучешки сине!

В този дух, отчасти и в този стил се обръща и героят на Ботев, раб божи Пандурски, към онези „щастливи създания“ в Болград и другаде, които носели названието „миропомазани чувства“, „привилегировани конекрадци“ или „Савовичи слънца“. Няма да повтаряме острите изобличения или твърде прозрачните намеци, които изобилно се сипят нататък и които бележат ту жлъчното негодуване, ту презрителния смях на поета при гледката на толкова безобразия и особено на тъпата безчувственост към правдата, честта, отечеството. Ботев не се стеснява да прокарва тук широки аналогии между положението на нещата в Турция, Влашко, Франция, Англия, Русия и да засяга например реакцията в Русия, като споменава тайната царска полиция редом с фокусите на Марко Балабанов около Екзархията или с безделието на Васил Стоянов в Книжовното дружество, или с безсрамното женкарство на попа при българската черква в Букурещ, към когото Ботев се връща тъй често, като към благодарен комично-пикантен мотив. Показателни за светогледа и моралния усет на Ботев при неговата пълна еманципация от традиционни възгледи и условна почит са по-нататък: намяса-

та на „вседържателя на вселената“, окръжен от „шестокрили ангели“, в небесния процес на Пандурски; извеждането на „рогати и опашати царьове на тъмината“, които на онзи свят учат на ум и разум „различни величества, светейшества, благородията и преподобията“; скачането от видението-фантасмагория към близки реални случки и лица, както е например при историята на „Жабешката любов“ между Рачо Осмокрачо и Крекетуша, заета от фейлетона на Каравелов и пак свързана с Ценовичевата кражба на мобилите от читалището, повтаряна и потретяна в течение на осемте фейлетона; честото споменаване на любовните приключения на онзи букурещки поп, при голяма слабост да се рисуват прелюбодеянията му с все нови подробности; изреждането на много лица, които занимават политическата или скандалната хроника на времето, еднакво и Хорозов, и Парушев, и Николай Тошкович, и Христо Тъпчилещов, и Марко Балабанов, и кой ли не още — при това накичени с всякакви хулни или смешни епитети („одеският базиргянин“, „балкански пелтек“, „празноглав гений“, „безмозъчна глава“, „политически ахмак“, „доброплодна гъска“, „одрана котка“, „клисурска Минерва“ — последното заето от Каравелов, и т. н.). Развоят на фабулата знае дълъг зигзаг, напомня някаква тематична спирала, в която се преплитат всякакви странични нишки при постоянни възвръщения към лайтмотива за задгробната участ на смешния Пандурски, и този начин на излагане е твърде характерен за композиционното изкуство на Ботев, за разлика от изложението на Каравелов, който обича ясната разпоредба на частите и който не забърква никога основната си мисъл с паразитни отклонения, чужди на образи и случки, непосредствен предмет на фейлетона.

Ботев и тук прибягва за рамка на пъстрото съдържание до фикцията на едно съновидение, както е правил това и друг път — например по-късно във фейлетона „Политическа зима“ на в. „Знаме“ (бр. 10 от 2 март 1875 г.), който излага съня, роден от едно въображение, „както у арапин силно и остро“, „пламенно и възвишено като дим“; или както е мислил да опита това при ненаписаната си повест „Змей“, в която един сиромах сънува, че „ангели божи го носят в небесата и той

гледа на земята...", в която и магарето на сиромаха „спи и сънува зелена поляна, горещо слънце..." и т. н.[1] Любопитна по-раншна успоредица тук, покрай фейлетоните, представлява и „Съновникът" от „Будилник", бр. 2 от 10 март 1873 г. По-съществена, отколкото външната страна на „Посланието", се явява общата насока на памфлетното изобличение тук, бойко-смелото отричане или презрителното отмъщение. В тая точка Ботев е съвсем оригинален въпреки някои свои подражания на Каравелов. Говорейки в „Примери от турско правосъдие" („Дума", 1871) за преживяното в Калофер, той признава, че там, в родния кът, той рано се изпълнил от „страшна любов" и от „дълбока омраза" при гледката на сиромашки народни тегла и на турско-чорбаджийски произволи; а в бележките си за хумористичния в. „Тъпан" той все тъй определено е подчертавал („Знаме" от юни 1875 г.) опита си от по-късно, когато тежките условия, изпитанията и разочарованията са го насочвали неумолимо към мрачно разположение на духа, така че „смехът се е обръщал на псувня, а сатирата на проклятия". Първични заложби и вторична социална атмосфера засилват у него гневната, унищожителната критика, за да се опразни памфлетът му от всичко добродушно-примирително в хумора (както го изживява понякога Каравелов), за да взима връх „жлъчката без мяра", лютият сарказъм, безжалостният присмех. Ако Димитров намира за Ботевите фейлетони, че „от тях вее по-голяма вътрешна свобода и игривост",[2] аз бих казал: такава свобода се наблюдава по-скоро у Каравелов, не винаги пленник на „злобна памет", по-сдържан в отрицателното си гледище и способен дори за великодушен хумор. У Ботев сатирическото начало отстранява по правило всяка прошка и всеки снизходителен смях. „Игривостта" на Ботев, ако наричаме тъй склонността му към всякакви буфонади и фантастични видения, е в не малко случаи израз на неуталожено възбуждение, което предхожда идеята на даден фейлетон. Прав е Димитров, когато изтъква за Ботев: „сатирикът, изобличителят надделява у него над хумориста" и ко-

[1] Хр. Ботйов, Съчинения, 1888, стр. 151.
[2] Хр. Ботев, Съчинения, т. III (III изд.), стр. 261.

гато пояснява това с обстоятелствата, че „преобладаването на чувствата на негодувание и протест при него поставя граници на хумористичното съзерцание и хумористичното отношение към действителността“.[1]

Това хумористично съзерцание, познато на Ботев само при веселите му живи разкази сред простодушни хъшове, когато той е разведрявал мрачното си настроение чрез спомени от Калофер, изкарвайки едва ли не всички калоферци „луди хора“,[2] е изчезвало тутакси, щом е съзнаел отговорността си, дълга си като публицист, върху когото е лягало задължението да разкрива нравствени и социални недъзи, да бичува всякакви „литературни, обществени и политически маймуни“. И горчив личен опит, и сериозни убеждения, и искрена болка при гледката на множество аномалии са го тласкали в сатирата към непримиримост, изключила всяко снизхождение. Без да изпада във философски песимизъм, като Стоян Михайловски по-късно, но оставяйки като него при едно неукротимо памфлетно изобличение, той не е могъл да прощава на личности, разбирания, действия, дошли в разрез със съкровения му граждански и революционен идеал, да търпи измяната към този идеал от страна на личности, които са се налагали на общо признание чрез титли, служби и хитро подчинение на традицията. И той е стоварял бича си върху тия изменници, без да се стряска от влиянието или отмъщението им. Този сатиричен подход му се е виждал толкова поуместен, колкото обществото е било по-малко способно да бъде раздвижено, освободено вътрешно и спечелено за добрата кауза чрез лека ирония и незлобиви закачки, до които Каравелов е прибягвал обаче понякога, имайки друг характер и друг литературен вкус. Само там ботевският сарказъм се е допълвал от весел смях, където, както при образа на Пандурски, личността и делата не са наранявали ни най-малко високия етос на борeца-писател.

Общо за Ботев и Каравелов е умението им да сгъстяват наблюденията и мислите си в духовита кратка фраза, в ударна сентенция, в нова пословица или епи-

---

[1] Хр. Ботев, Съчинения. Т. II (I изд.), стр. 5.
[2] З. Стоянов, Биография на Хр. Ботев, 1888, стр. 244

грама. В това отношение те изпъкват рязко върху фона на филистерската бездарност у останалите публицисти и тъкмо тук проличава тяхната енергия на духа, тяхната власт над словото, тяхната полемична жилка, нещо от която притежава в цариградския печат само Славейков, нещо от което е имал по-рано само Раковски. Изобщо емигрантският печат е бил по-добре въоръжен за отстояване на позициите си чрез сатира и хумор и това се дължи не само на свободата, на която той се е радвал, но и на вдъхновението на двойката Каравелов — Ботев, минала по-добра руско-европейска литературна школа.

ЗАВЕТИ НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ

I

Все по-често и по-настойчиво ние се връщаме в нови дни към духа и заветите на нашето възраждане. Почти не минава година, без да се честву̀ва тържествено някоя личност или някоя значителна дата от оная епоха, без да се издигне паметник на такава личност в родното ѝ място, или да се прослави някакъв общонароден подвиг, способен да ни пленява като пример на нравствено величие. Имаше дори един момент от най-близката ни политическа история, около 1935 г., когато идеите на Възраждането бяха издигнати до програма на самото ни държавно строителство, без обаче ръководните лица да бяха изяснили и за себе си и за обществото реалния смисъл и съвременното приложение на тези идеи. Стигаше обаче и добрата воля да се спомни от високо място за Възраждането и да се опреснят неговите заветни скрижали. Защото несъмнено беше дошло време да се подири в днешните ни национално-културни усилия по-здрава връзка с делото и дейците на миналото, на едно минало, което някои повърхностни умове бяха обявили лекомислено за нещо мъртво. Мъртво миналото на Паисий и Раковски, на Неофит Бозвели и Априлов, на Левски и Бенковски, на Петко Славейков и братя Миладинови, на Любен Каравелов и Христо Ботев и на толкова крупни личности, дошли като бляскав израз на мощното българско раздвижване в XIX век? Не, това не би трябвало да допуска никой българин, способен да вниква в смисъла на народното ни битие и да преценява критически развоя на събитията. Такъв възглед върху историята ни издава само невежество. Не се ли виждаше принуден сам

народният поет Иван Вазов да протестира — с правилно прозрение в приемствеността на поколенията, приемственост психологическа и биологическа, — дори за забравата на древното българско минало? „Нима, питаше той в 1910 г. с оправдано възмущение, нашите национални и политически идеали нямат корена си в дълбоката старина, която ни ги е предала като скъпи завети, в които се възпитава народното ни съзнание, в които духът ни расте? И може ли да се тури рязка граница между миналото и настоящето?... Политическите учреждения загиват, но душата на народа остава жива, с всичките си добри и лоши проявления... Историята се движи по един незиблим закон, във връзката на събитията има страшна логика. Историята на миналото е едно огледало, което обяснява настоящето и отражава бъдещето... Тя е пълна с дълбока поучителност."

Така мислеше Вазов за стойността на миналото като школа за настоящето, когато трябваше да оправдава своите исторически драми и романи, от които говори страстен зов за опомняне на общество и водачи, за повишаване на грижите им за държавна уредба и всестранно въздигане на народа ни. И той беше прав, като посочваше възвишени примери на любов към народа, на граждански добродетели, на самопожертвуване за отечеството—още в българското царство от преди пет века. Но новото време, но епохата на късното турско владичество, когато поради редица исторически условия настъпва пробуждане на българското национално·съзнание: — не крие ли то също тъй поразителни примери на подем и величие, на твърдост в характерите, на идеализъм в домогванията, на готовност за всички жертви в името на свободата, честта и напредъка? Отговорът на този въпрос е над всяко съмнение напълно положителен. Епохата на Възраждането, т. е. времето между ранните наченки на една морална и политическа революция чрез проповедта на Паисий и пълното тържество на българската национална идея чрез основаването на независимата българска държава в 1878 г., е богата с най-ценни откровения на българския дух, запазили своята внушителна сила и ден-днешен. Истинско престъпление пред върховните интереси на народа ни бе, че някои общественици у нас по-рано, застрастени в дреб-

наво фракционно съперничество или лишени от исторически усет, обрекоха на забрава опита на миналите поколения, всички техни идеи и колективни волеви прояви, способни да укрепят надеждите ни за по-честито бъдеще, да ни възпитат за взаимна търпимост, да ни обединят, въпреки неизбежните различия по много въпроси, в едно, по-високо *българско съзнание* за самоутвърждение, което никакви превратности не могат да убият. Защото, въпреки толкова промени в съотношението на силите, които движат света, и в международното положение на България, все пак има нещо неизменно в съдбата ни и домогванията ни като народ, което е било правилно почувствувано и вдъхновено изказано от предните дейци на Възраждането. И би било твърде лоша прокоба, ако и при новите си стремежи за културни и социални успехи ние не съумеем да се възползуваме от тези по-раншни разбирания и изоставим спечелените с велики страдания идейни позиции. Да не губим почва под нозете си и да упорствуваме в самоотбраната срещу покушения от вън, които биха искали да ни смажат окончателно, като ни притискат по разни начини и подклаждат разединение помежду ни, е повелителен дълг на всички българи, които помнят урока на великите ни деди.

2

Този урок може да се сведе към няколко главни точки:

Първо, налага се да държим будна, да браним непоколебимо *народната си чест,* както я чувствуват дълбоко Паисий, Априлов, Раковски, Ботев и всички техни сподвижници. Съзнанието за собственото ни народно достойнство, за народното ни право и народните ни заложби не трябва да отслабва никога, за да търпим между нас отстъпници от националното си самочувствие и не станем оръдие на чуждите интереси. Както казва Ботев: *„Нашият народ има особен живот, особен характер, особена физиономия, която го отличава като народ. Дайте му да се развива по народните си начала!“* . . . Привързаността към своя род и упованието в неговите

корени добродетели изпълва с пламенен патриотизъм всички наши възрожденци, давайки им смелост да понасят невероятни изпитания в борбата за въздигане на роба. „Мисля — пише Неофит Бозвели из заточението си, изпълнено с велики страдания, — че няма нищо тъй сладко както любовта към отечеството; нито нищо тъй желателно, както да се живее в отечеството; нито нищо тъй честно, както да се положи живот за отечеството." Какво сърце, каква решителност, какъв ентусиазъм лъха от тези думи на човека, който гине в затвора само защото не пожелава да се отклони от дълга си и да пожертвува българските национални интереси пред заплахите на Патриаршията. И все тъй мисли и действува неговият достоен последовател от Одеса, родоначалникът на българското образование Васил Априлов. Обръщайки се в 1845 г. към младите българи, които ламтят за наука в отечеството си и в чужбина, той ги заклева с тия възторжени думи: „Имайте за свята длъжност да обичате отечеството си, както ще видите, че обичат своето всички европейци, и помагайте му всякакво... Вие се родихте българи, сте добри и верни патриоти и ще останете такива за славата на нашата сега слаба и забравена, но винаги любознателна България". Или както изповядва Раковски, този огнен дух, възпял здравите битови традиции, воинските качества и творческите сили на българина: „Аз съм бил всякога българин и ще бъда не само до гроб такъв, но и после смъртта си ще оставя завещание — и прахът ми да се не меси с друга народност."

Още Паисий застъпваше подобно дълбоко чувство за превъзходството на българския народ, с неговите велики спомени и неговата необикновена нравствена чистота; и тъкмо защото искрената му вяра беше свързана с крайно активен темперамент, неговата „Славянобългарска история" можа да даде тласък на всички борчески почини у нас, превръщайки тъмното племенно съзнание в едно непоклатимо национално убеждение. Без тази вяра, без това гордо национално самочувствие, без тази готовност за отстояване на националната чест не беше мислимо да се откъсне народът ни от робското си

преклонение пред чужбина и да извоюва накрай своята самостоятелност. Как правилно и тънко тълкува тази потребност на унизената по-рано българска душа Григор Пърличев от Охрид, прославеният гръцки поет, спечелен чрез пламенното родолюбие на Димитър Миладинов за своята просветна мисия в Македония! Като описва увенчаването на една своя поема в Атина през 1860 г. и като признава, че прави това само за възвишение на народната, а не на личната си гордост, той прибавя: *„Дотолкова ние, българите, сме били ругани и презрени от всички народности, щото време е вече да се опомним. Като чете човек народните ни песни, гдето всяка хубавица се нарича гъркиня, неволно ще заключи, че клетото самопрезрение е знак на българщината. Време е да се покажем хора между хората. Българското трудолюбие рядко се намира у другите народи, то ни е облагородило, то е било и ще бъде нашето спасение... Какво преимущество могат да имат пред нас другите народности? Вярно е, че горделивият никога не преуспява, но вярно е също, че и който презира себе си е самоубиец... Ние, българите, трябва да се уповаваме на силите си, на трудовете си."*

3

Последните думи на Пърличев улучват втория съществен завет на българското възраждане: да разчитаме преди всичко и неизменно на собствената си доблест и на собствената си предвидливост. Така учеше по-рано и Раковски, след като беше изпитал за своя сметка измяната и егоизма на някои чужди агенти. Изживял болезнено изневярата на ония, които е вземал за доброжелатели на народа си, той отваря очите на българите за тази жестока истина, че никой на Запад и на Балканите няма да подпомогне освободителното ни дело, без да се възползува сурово и безогледно от нашите жертви. Схванал ясно равнодушието или грабителските подбуди на чужденците, той зове настойчиво всички, които чакат помощ от вън, които разчитат на външна милост и справедливост, да престанат да плащат данък на

наивността си. Напусто, мисли той, някои са били на мнение, че Европа храни хуманно състрадание към роба и е готова да защити правдата му: обещанията на дипломацията или съчувствието на официалната преса са празни и лицемерни думи, които няма да бъдат последвани от никакви дела. Ние сме длъжни да се откажем от суетни надежди и да погледнем нещата трезво, за да не се лъжем повече. Европейските кабинети „играят жребия на човешкия род“ с такова хладнокръвие, щото смешно е да разчитаме на тяхната декларация за покровителство на слабите и онеправданите. *„В дипломатическия днешен свят, мисли Раковски, и в европейската обща политика, която се оправя от няколко си увенчани, няма ни човеколюбие, ни любов към ближния, ни вяра, — всичко е особна корист и лична полза! Правдата на по-силния днес владее! Това е тъй истинно и няма друго.“* И заключението му е, че при наличността на неприятели, които не желаят нашия напредък и нашето обединение, ние трябва да се уповаваме само на собствените си сили, изчаквайки всяко благоприятно стечение на обстоятелствата. Това, което ние сами сме длъжни да извършим, не трябва да очакваме от никого другиго. Да бъдем разумно самонадеяни, да работим неуморно за националното си дело и да сме готови за върховни усилия в решителен момент — това е урокът на горчивия ни опит. „Без скъпоценна жертва свобода се не добива“, твърди героят на Белградската легия.

Усвоил този урок на Раковски, дякон Левски повтаря на свой ред пред другарите си: *„От никого странного не се надяваме и никому за нищо не се молиме. Всичко се състои в нашите задружни сили, против тях не може противостоя и най-силната стихия“* (писмо от 1871 г.). Да вдъхнат такава вяра в самия себе си на този от вековете потискан народ, на когото гръцките калугери са внушавали само да търпи, за да спаси душата си, е било грамадна заслуга на дейците от времето на Възраждането. Виждайки ясно тежкото положение на народа си и опасността от чуждата политическа намеса за подобрението му, те искат да възпитат сънародниците си в духа на самопомощ, в духа на отказ от съмнителни благодетели, — и този техен лозунг запазва пълната си сила и в по-късни критически времена.

СИ
72.30
I

БЪЛГАРЕ

ОТЪ

СТАРО ВРЕМЕ.

ПОВѢСТЬ

ОТЪ

Л. Каравелова

Издалъ

Н. Д. Пандурски.

БУКУРЕЩЪ

Въ печатницата „Свобода“

1872.

Глава 15

642

Господинъ Раковски.

Молимъ Васъ да помѣстите въ „Дунавски лебедъ" слѣдующе-то обявление за книга подъ заглавие: Памятникъ народнаго бита болгаръ и колко-то книги бѣдатъ потрѣбни, то ни известите. Пишта пари и сакатъ пращате: Въ Москву, въ книжный магазинъ Базунова, болгарину Л. Каравелову.

Обявление.

Памѣтници на болгарски-ятъ животъ и на други-те славянски племена.

Предпоставка на подобно здраво самочувствие, като трети велик завет на Възраждането, се явява нравственото единение на народа ни. Да укрепим това единение, като сгрупираме всички народни сили около идеала за свободно и процъфтяло граждански и икономически отечество е неотменен дълг на обществените водачи. Един от най-високите моменти на българското възраждане е, несъмнено, борбата по църковния въпрос. Това не беше, собствено, никакъв църковен, т. е. верско-догматически въпрос в тесния смисъл на думата, а въпрос национален, въпрос за нашата политическа и културна самостойност, заедно с организиране на българското образование и българското културно дело помимо гръцката духовна власт, Патриаршията, която упражняваше пакостна светска юрисдикция над българите. Съзнавайки, че в определени исторически моменти религията може да сплоти народа ни за отпор срещу гръцката духовна олигархия, че около църквата, като символ на дълбоки човешки въжделения, може да се постигне единодушието, тъй необходимо за извоюване на социални и политически права, нашите далновидни първенци, Бозвели, Иларион Михайловски, Чомаков, Славейков, успяха да възбудят и канализират негодуването против грабителската чужда власт и да наложат на султана волята на народа си. Величието на тази борба не трябва да се подценява никога — с оглед тактика и решителност на идеолозите и стихийно увлечение на масите, повярвали в необходимостта на борбата. Раковски, емигрант, който поддържа лозунга на революцията, е в пълно единомислие с легалните борци в Цариград и надава авторитетния си мъжки зов: *„Да се браним, братя, с всичките възможни средства и и да натежава на него не само като една от най-светите жертви... Вероизповеданият ни въпрос е днес за нас най-голямото дело, което трябва да занимава всеки българин му длъжности, но и като един въпрос, от който зависи смъртта или животът на българската народност... Ние трябва да се съгласим в едно общо мнение и действие... Трябва да постоянствуваме на нашето праведно искане.“* И този зов бива чут, и млади и стари се обединяват под знамето на духовната свобода, сигурен предтеча на по-

литическата. Когато все по-мощно се наложи революционната тактика, когато политико-социалните въпроси изпъкнаха на пръв план покрай извоюването на Екзархията, тази огромна сила, народното единство и народното доверие към водачите, се оказа от неоценимо значение. Епопеята на Априлското въстание, която покри със слава народа ни и го издигна високо пред света като храбър и национално сплотен народ, предпочел по-скоро да мре, отколкото да търпи робството, беше резултат на постигнатото по разни пътища морално сцепление във всички български среди.

4

Но енергията на българите не се изчерпваше само в политическата и църковната борба. Редом с политико-обществените домогвания, и като тяхно естествено допълнение в една по-спокойна област, вървеше всестранният културен подем, отбелязал в учебно дело, в книжнина, в икономически живот, в социални и хуманни почини удивителни придобивки. Българите държаха за пълно изравняване в областта на националния творчески труд с постигнатото от народи, които имаха зад себе си дълги традиции. Едва излязла първата новобългарска печатна книга в 1806 г., „Неделникът" на Софроний, и едва проникнал в школата първият буквар от 1824 г. на Петър Берон, ние виждаме да се развива бързо една образователна и художествена литература, която достига преди Освобождението до крупните дела на Славейков, Любен Каравелов, Друмев, Ботев, Дринов и Вазов и която смело може да се мери по цена за националното възпитание с най-доброто, което притежаваха съседите ни. Българският предприемчив дух издигна до Освобождението училища, читалища, индустрия на една завидна висота, и то без каквато и да било държавна помощ, единствено чрез средствата на българската частна и обществена пожертвователност. Още преди 1878 г. у нас кипеше напрегнат умствен живот, в който прилагаха силите си еднакво и образованите българи, главно учители, и еснафът, и търговците — всички ревностни в старанията си и окрилени от

вярата в звездата на България. Това чудо не бе подозирал никой от чужденците, които смятаха народа ни изпаднал в азиатска неподвижност и покорност пред съдбата си. И това чудо се дължи на колективния български гений, изяснил цели и задачи на Възраждането чрез признатите народни трибуни, за които българското велико бъдеще не е подлежало ни най-малко на съмнение.

Една от най-големите грижи на тия вдъхновени и смели мъже, ознаменували епохата с толкова незабравими подвизи, е била сложната балканска проблема. Виждайки всички трудности за нейното разрешение, те са искали братско споразумение между подвластните на Турция някога и по-късно народи, но при условие на честно, лоялно зачитане на националните права на всеки от тях и без посегателство върху чуждото. Това съзнание е карало нашите именити възрожденци от Паисий и Априлов до Раковски, Левски и Ботев да призовават своите доблестни, но крайно доверчиви и непростимо наивни понякога сънародници да проявяват най-голяма бдителност в делата си, за да не пострада отбраната на нашата народност, за да се запазят „спасителните нейни битови идеи", както се изразява в 1859 г. доктор Селимински. *„Между народите на Европейска Турция*, пише този проницателен наблюдател на събитията между гръцката революция в 1821 г. и Кримската война от 1853—1856 г., *нашият народ е, който може да бъде най-голямата тежест във везните ѝ; без него всички други отделно не могат да направят никое голямо политическо дело. Такива сме ние и ще бъдем, защото сме верни на международните задължения: нещо, което нямат другите..."* И той предпазва народа ни да не се поддава на гибелни илюзии и на уверения, като, разбира се, не се изключват тук възможностите за тясно сътрудничество, стига то да бъде гарантирано по напълно сигурен начин.

В същия дух се изказва в 1864 г. и Раковски. *„Нашето начало всякога е било (пише той, дипломатически школуваният) да правиме съюз с тях (съседите си), когато са те искрени и праведни, т. е. когато познават взаимната си длъжност към нас. Когато те дойдат в съзнание и се покажат такива, ние сме първи да им прострем*

приятелска и братска ръка.“ Любен Каравелов повтаря тази мисъл пет години по-късно (1869 г.) така: „На Балканския полуостров живеят пет народности, които са предназначени от самата природа да разрушат турската империя и на нейните развалини да построят няколко млади господарства. Тия народности са българите, румъните, гърците, сърбите и арнаутите. Целта им е една: те искат, работят, желаят и мислят да се освободят от турския ярем и да живеят самостоятелно... В с е к и м у с в о е т о, това е българският девиз“. Левски на свой ред добавя в 1871 г. в пълно единомислие с учителите си: *„Днешният век е век на свободата и равноправието на всичките народности. Днес всеки притеснен и потъпкан, всеки комуто робските синджири тежат на врата... е напънал всичките си сили, и нравствени и физически, и търси случай да разкъса веригите робски и да отстрани от себе си далеч името роб... Да повдигнем храм на правата свобода и да дадеме всекиму своето“.*

5

Така мислят, така действуват идеолозите на Възраждането, предпазвайки народа ни от прибързани увлечения и напътвайки го към защита на правата му, на придобивките му, които имат дълбока нравствена и историко-етническа основа. „Делата на народите — казва мъдрият Селимински (който познава основно философията на историята), — от каквото естество и да бъдат те, рано или късно трябва да получат своето възнаграждение и удовлетворение. Най-естествен закон съществува, щото всеки човек и изобщо всеки народ да бъде един ден според делата си осъден или оправдан.“ Не бива да се напуска никога надеждата за тържество на правдата, въпреки временни несполуки и несгоди. Историята е дълъг процес, в който истината е обезпечена за всекиго, щом той знае да работи за своето справедливо дело. Защото, както е ясно и от оная мисъл на Селимински, изискват се преди в с и ч к о д е л а, и т о д е л а р а з у м н и, способни да носят добри плодове, а не разочарования за народите.

В духа на Възраждането лежи задължението ни за честа проверка на усвоените възгледи и методи, за постоянно търсене на пътища, по които най-сигурно може да се насочи живата народна сила и се достигне до *национална солидарност* и *затвърдено държавно битие.* И ако идеалът е обединение на народността под знака на свободата и законността, несъмнено до този идеал е могло да се достигне чрез дисциплина, чрез високо гражданско съзнание и при надмощие на нравствените, образователните и социалните ценности. Преди да бъде извоювана политическата свобода за част от българите, ние бяхме прегърнали в душите си едно голямо общо отечество, при крепко единение на мисли, чувства, идеали от по-висок разред във всички български краища. Тази велика придобивка не можеше, не трябваше да бъде никога забравена, тя оставаше непоколебима опора на националното ни съзнание, свързано с правилното изграждане на всестранния ни културен напредък и с грижата за държавната ни сигурност.

За да се въздействува и за напред върху възпитанието на младежта в духа на това разбиране на жизнените ни национални задачи, необходимо се оказва да се прибягва все по-често до опресняване на *спомените за българското минало* и особено на тия от епохата на епическите борби за отхвърляне на робската зависимост и изостаналост през последните два века. Ако е вярна мисълта на един виден историк, че в процеса на историческото развитие мъртвите водят неведнаж живите, че новите поколения не биха улучили правилно пътя си, ако не поддържат връзка с прозренията и опита на по-старите поколения, налага се и днес да се проникваме от великите и светли завети на българското възраждане. Младежта ни непрестанно жадува да твори и се развива под едно осветено от славни традиции знаме, което кара сърцата да бият по-силно. Тя търси поприща, гдето би могла да приложи най-плодоносно енергията си в служба на народа и на отечеството. Може ли да има съмнение, че ръководните среди трябва да се вслушват в повика ѝ, като откриват простор на патриотическото ѝ въодушевение, което би се похабило, ако вземе погрешна насока? И ето, тъкмо тук всички бихме могли да почерпим поука от недалечното си минало. Увенча-

ният народен поет Иван Вазов, който ни даде чудната си „Епопея на забравените", заяви веднаж, виждайки някои нерадостни явления в политико-обществения ни живот преди 40—50 години: *„Имаме нужда от светлина, от вдъхновение, от вяра, от големи примери, от велики саможертвувания, които издигат и окрилят душата и правят един народ уважаван."* Излизайки от това пророческо указание, сега бихме могли да твърдим с пълно право: тази светлина, тази вяра, тези примери се намират обилно и в епохата на българското възраждане. Пантеонът на националните герои, възвестили в мрака на робството канона на свобода и напредък на българщината, крие неизмерimo очарование за младите, за всички, у които е жива потребността да се преклонят пред човешки-възвишеното не само в широкия свят, но и на родна почва. Наш дълг е да извикваме по-често и особено в часове на разколебаване и безпътица светлите образи на тези българи, зад които винаги са стоел здравите народни маси, за да ни бъдат те опора и насърчение в борбата за национално утвърждение и в устрема ни към всестранно строителство, което би утраяло през вековете за радост на нашите по-щастливи приемници.

„ПОД ИГОТО“
НА ИВАН ВАЗОВ

(80 години от създаването му)

„И книгите имат своята съдба“, казва една стара латинска пословица. Имат я, първо като скрита история на своето възникване и, второ, като успех или неуспех пред общественото мнение. Романът „Под игото“ на великия ни народен поет се заражда идейно при твърде особени обстоятелства и бива написан в по-голямата си част в Русия през есента на 1887 г. Напуснал България след детронирането на Александър Батенберг на 9 август 1886 г., когато в страната вилнеят партийни страсти, довели до произволи на властта и до кърваво потушаване на военни метежи, Вазов бива обявен за „черна душа“, подобно на мнозина свои другари, на които се е отричало правото на гражданство. Той търси убежище първо в Цариград, после в Одеса. В последния град той се чувствува крайно нещастен, страда не само поради материални лишения и самота в новата среда, но и поради остра носталгия. Откъснат от близките си и при едно съвсем неопределено положение, той изпада в меланхолия, в мрачни размисли върху хода на събитията в България и върху собственото си бъдеще. Единственото, което го спасява от душевен гнет няколко месеца по-късно, заглушавайки тревогите му, е навикът да превръща впечатления, настроения, спомени в трайни поетически образи в художествени произведения, които биха добили и по-общо значение. Той посяга към перото и в елегични стихове или в проза, включили скъпи преживявания от миналото, той намира известно успокоение. На писателя Уманов—Каплуновски, който е превел на руски някои от предишните му поезии, Ва-

зов съобщава на 28 декември 1887 г.: „Я теперь работаю над окончанием романа, сюжет которого взят из жизни болгар накануне освобождения и войны.“ А на 10 януари 1888 г., той пише на младия си почитател в България д-р К. Кръстев: „Аз се бях заловил за работа преди няколко време, но я прекъснах. Нямам сега ни воля, ни вдъхновение да пиша. През цялото си пребиваване в Русия душата ми е била угнетена.“ Не остава никакво съмнение, като съдим и по други признания от това време, че прекъснатата работа се отнася тъкмо до романа, който е възпроизвеждал българския живот в навечерието на освободителната война. На учителя Стефан Костов той съобщава на 27 март 1888 г.: „Тая зима написах един роман от епохата на въстанието в 1876 г.“ Когато много по-късно през 1920 г., Вазов пише предговор към петото издание на романа, той може с видима радост за успеха на това крупно свое дело да заяви за потиснатото си настроение от 1888 г.: „Аз забравих мъките на изгнанието. Аз бях честит, къпейки се във вълните на скъпи и незабравими спомени, те ме въодушевяваха, те ми дадоха нов полет и нова младост на музата ми — и от бедната стаичка в отстранената одеска улица книгата ми обиколи цяла България, мина границата ѝ и профуча из Европа. И аз благославям сега това изгнание.“

Но радостта на старини не може да ни накара да забравим лютите му страдания от някога, макар те да са били свързани и с благодатен творчески унес във видения от епохата на робството.

Смяната на потиснато и ободрително самочувствие е била често явление в живота на поета. В Одеса той е изпърво силно покрусен и неспособен да съсредоточи поетическата си мисъл. През септември 1887 г. той се оплаква в писмо до сърдечния си приятел Константин Величков, също като него емигрант (но в Италия), че се канел да пристъпи към умствени занимания, за да забрави мъката си, но че не могъл да върши нещо друго, освен да чете книги по историята. Неочаквано обаче идва просветление и кураж за по-сериозна работа, така че от октомври до декември същата година и от януари до март 1888 г., той се увлича изцяло от идеята си за романа „Под игото“ при надежда да го привър-

ши наскоро. На Величков, който тогава е във Флоренция, той пише на 4 януари 1888 г. с видима радост за сполуката да преодолее апатията си и да заживее в творческа унес: „Аз останах и до днес тука (в Одеса) по разни причини, а главното, защото исках по-напред *да свърша романа,* за който ти загатвах в писмото си. Той излезе доста, за да не кажа твърде голям, понеже рамка му дадох широка.“ Но романът, в действителност, не бива завършен тогава, както положително може да се установи сега и третата му част бива написана едва в началото на 1889 г. и то в София.

Разведрена постепенно политическата атмосфера в България, Вазов прави сондажи пред всесилния тогава Стамболов за завръщането си и като се убеждава, че то е възможно, без да се предвиждат някакви неприятности, потегля през Цариград за София. „Преди да замина, разказва сам той, боейки се, че турците в Цариград ще ме претърсват до голо, занесох „Под игото“ и всички други свои ръкописи на един руски дипломат, служил по-рано в България, с молба да ги препрати до руската легация в Цариград, а от там в София.“ На 9 март 1889 г. той е вече в столицата на България, прегръща след дълга раздяла любимата си майка, посещава министър-председателя Стамболов, който го уверява, че може да разчита всякога на добрите му чувства и на покровителството му. Идва дълго жадуваният момент да продължи и завърши „Под игото“. Написани са били в 1887 и 1888 г. само първите две части и оставало е да се допише готовата на ум последна част. Подтикът за това идва от младия приятел на поета, бъдещият голям учен Иван Шишманов, тогава началник на отделение в Министерството на просветата. Още към края на март или през април 1889 г. (сам Вазов говори за „два или три месеца“ след пристигането си, в споменките „Преди тридесет години“) Шишманов посещава поета и го замолва да му предаде романа си за отпечатване в проектирания официален „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина“. — Но той (романът) не е готов още, забелязва Вазов, само първата му половина е написана. — Ще напишете и втората (половина), възразява самоуверено Шишманов. Как му е названието? — Не съм го намислил още! . . . В същност,

го е вече намерено в Одеса, но не е означено в самия ръкопис. Уговорен бива при този случай и хонорарът, 200 лева на печатна кола, сума твърде значителна за онова време. „Двеста лева!“ провиква се по-късно Вазов в спомените си. „В онази ми сиромашия ... оная нищета, в която живееха домашните ми!“ И понеже той страдал от някакво възпаление на очите, станало необходимо да бъде диктувано продължението на романа на най-малкия брат на поета, Борис Вазов. Набирането на ръкописа в печатницата започва през юли 1889 г., а на 25 ноември с. г. излиза и първият том от споменатия Сборник, с първата част на романа. (Втората и третата част се явяват година по-късно в том II и III на Сборника).

Вече началото на романа (първата му част) бива посрещнато с голяма радост от читателите — и с твърде скромно или крайно ограничено признание от критиката. Ако д-р Кръстев, доскорошен приятел на поета, открива в произведението само отделни „големи хубости“, покрай „важни естетически недостатъци“, две обстойни критики от малко познати днес писатели (едната цели 62 страници!) посочват със злорадство всевъзможни „капитални“ слабости и грешки в романа, като пощадяват донякъде „хубавия стил“ и някои „кратки сценички“. Публицистът Добри Ганчев, сам автор на един роман, заявява обаче в органа на властвуващата партия „Свобода“, че романът представлявал „перла на българската белетристика“ и заслужавал да бъде отделно издаден, „за да стане достъпен на цялата читателска публика“. Първото такова издание излиза едва в 1894 г., последвано от второ в 1896, трето в 1910 г., и много други, особено след смъртта на поета. Широкото общество, нелишено от здрав усет за наистина достойното за възхищение в литературата, и чуждата компетентна критика откриват още при появата на романа високите му качества, които бележат разцвета на един мощен талант и изключителната по художествената си сила реалистична картина на българския живот през определена епоха. Нищо дотогава, като изключим Ботевата бунтовна лирика и Вазовата „Епопея на забравените“, не е трогвало тъй силно читателите, като поетически отзвук

от трагически изживяната борба за отхвърляне на робския ярем.

Задачата, която си е поставил Вазов в „Под игото", е била и сложна, и трудна. Как да се обхване широкият поток на революционното раздвижване и пъстротата на народния бит, без да се изпадне в отегчителни исторически описания или в излишна етнографическа изчерпателност? Потребни са били за основната интрига на романа най-характерни изразителни случаи и рязко очертани личности, за да се получи една ярка в своите картини и типична в перипетиите си поетическа история. Вазов е съзнавал правилно възможностите си, след като е опитвал и веднаж и дваж епическото си умение в мемоарите „Неотдавна" и в повести като „Немили-недраги" и „Чичовци", възкресили събитията през 70-те години на XIX век, с нечувания героизъм на хъшове-емигранти, или романтично-идиличното в живота на дедите ни в тихия провинциален градец. Романът е трябвало да бъде корона на този род поетически реставрации, запечатали навеки изживяното с ентусиазъм и с дълбоки страдания общонародно движение. „Когато, признава Вазов пред приятеля си Шишманов, наченах в Одеса да пиша романа си, мен се мяркаше да съчиня нещо подобно на *Клетниците* на Виктор Юго, както се вижда и от началото на романа: избягването на Огнянов в къщата на чорбаджи Марко напомня донякъде нощното посещение на Жан Валжан в дома на свещеника Биенеме. Поставих си за цел да изобразя живота на българите в последните дни на робството и революционния дух в епохата на Априлското въстание. Идеята, родена една нощ в главата ми, скоро почна да се осъществява. С усърдие и въодушевление аз се предадох на работа и заживях с образите на своето творческо въображение, усещайки голям подем. Много от епизодите в романа са плод на личните ми спомени и наблюдения. Повечето от действуващите лица са истински личности от Сопот, с други или преиначени имена." И Вазов посочва кои са били прототиповете на чорбаджи Марко (бащата на Вазов), Огнянов (в някои черти Левски), Мичо Бейзадето, Хаджи Симеон, Киряк

Стефчов (познати съграждани), кака Гинка („копие от една жена, в която бях малко влюбен"), отец Иеротей (калугер от Карлово), студентът Кандов (семинаристът Капинов), Колчо Слепецът (верен портрет, със запазено истинско име) и т. н. Към изобилието от неизбледнели впечатления на младия Вазов, сам член на революционния комитет в родния си град, се прибавят разкази на разни свидетели на въстанието, разгромено тъй жестоко, както и печатаните спомени за него от мемоаристите Захари Стоянов и Христо Попов. Материалът се кристализира бързо в една сюжетна верига, подчинена на определен план, и така става възможно създаването на величествения епос, кръстен отначало „Кървава заря", а накрай „Под игото".

Всичко видяно и преживяно, групирано около един център, оживява като органическа цялост пред умствения поглед — и писането протича при радостно възбуждение, което не се губи ни за миг.

Улеснен е бил обаче Вазов в своето възсъздаване епохата не само от богатия си опит, но и от придобития си сигурен литературен вкус. Той е чел образцовите творения на стиховия и прозаичен епос, изучавал е майсторите на поемата и на историческия, социалния и битовия роман, и не случайно в писмо от 8 януари 1889 г., от Одеса той излага възторга си от Гьотевата „Херман и Доротея", от Хайневата „Германия", от Байроновия „Чайлд Харолд", от Пушкиновия „Евгени Онегин", четени тъй страстно на младини и по-късно, както и „Клетниците" на Юго, „Война и мир" на Толстой, романите на Тургенев, Балзак и Дикенс и т. н. От това разнообразно литературно богатство Вазов извлича една своя лична метода на виждане и излагане, твърде самобитна въпреки всичко подражателно, внушителна с реализма на фактически даденото или с романтизма на въобразеното. Вживяването у Вазов достига често пределната степен на яснота и проницателно вникване. Пред нас изпъкват лица, събития, сцени с поразителна яркост или драматическа подвижност и просто удивително е как авторът е съумял да пренесе от действителния живот в царството на виденията толкова мъжки и женски фигури, всяка със своята физиономия и особен душевен мир. Голямото изкуство на романиста проличава в начина,

по който той използува разнообразните си наблюдения, без да изпада в мемоарна разтегнатост и като помни специфичното на поетическия жанр, гдето всичко трябва да насочва към последователен развой на една фабула, разчленена многостранно и хармонично. Как протича революционният кипеж към 1875—1876 г. и как буйната патриотическа решителност на младежта се свързва с традициите на една патриархална среда, като се минава постоянно от напрегнати моменти на опасната агитация към спокойната картина на битови отношения и ежедневни грижи: това Вазов е разкрил с вещина в композицията, с отгатващ психологически поглед и с живописен рисунък, който смайва и държи в трепет читателя. Няма юноша в България, който да не е чел с дълбоко вълнение романа и да не го смята и по-късно за най-трайно свое литературно преживяване.

Запазил в течение на осем десетилетия своята несравнима власт върху духа на хиляди читатели у нас, романът „Под игото“ обещава да пребъде като очарователна повест за нашата революционно-възрожденска епоха. А тази епоха остава навеки паметна с ненадминатия си национален патос и с „безкористното си истинско и идеално родолюбие“ по думите на самия Вазов, което родолюбие ще вдъхновява неизменно бъдещите поколения.

ВАЗОВ СРЕД ПРИРОДАТА

I

Родопите и Рила

Между българските писатели, вдъхновени от природата, нито един не е посвещавал толкова много страници на живописни изгледи от България колкото авторът на двата великолепни пътеписа: „Великата Рилска пустиня“ и „Ведрата на Родопите“. Поклонник на Русо и Ламартин, на Байрон и Пушкин, Вазов става — по техен пример и по дълбоко лично влечение — възторжен певец на всичко в света, което го облъхва като красота и високо откровение. Постоянно той чете необятната „Поема“ на природата, отъждествява се с „битието на всемира“, търси опресняване на душата си сред лесове и полета, в самотата, гдето спокойно може да се наслаждава от пейзажа и да се предава на безкрайни съзерцания и мечти. Още в ранни години тъкмо сред природата го спохожда неговата муза, за да му нашепва чудни звуци и да го хвърля в екстаз:

Виждам долинка тъмна в шумака,
Изворче хладно весело блика,
Младата муза до него чака.
И мен с усмивка приветно вика.

(Гусла)

Всяка природа очарова нашия поет, всеки негн кът, гдето той се чувствува далеч от суетна врява, от лицемерно общество, от безутешни грозни картини, но най-близко до сърцето му е българската планинска природа. Години наред Вазов неуморно посещава и Стара планина и Витоша, и Рила и Родопите. Тези поетически екскурзии му носят толкова отрада, толкова чиста наслада, колкото нищо друго в живота. Една от най-остри-

те носталгии на стария поет е копнежът му по спохожданите някога върхове и гори на родината, които той по-късно е принуден само да си спомня, долавяйки ги като вълшебен мираж:

Отдавна ваш гост съм веч рядко,
Под тежкий на времето гнет,
Но с мисъл прегръщам ви сладко,
Прегръща ви старий поет.
(Люляка ми замириса)

А как е било някога, когато той е тънел в незабравими блянове, намирайки се в „недрата на вечното"! Трябва да добавим, че покрай възхищението от красивите гледки Вазов знае и настроения или мисли от социален и патриотическо-национален характер. Това е случай особено когато някакво трогателно видение го свърже с известна местност, както е например при посещение на Търново или на лобното място на Ботев. Край „Вола", унесен в блянове за героя, който е изпял молитвата: „В редовете на борбата да си найда и аз гробът", и дълбоко раздвижен от неговата трагична съдба, той изповядва: „Има ли излет по-пълен с емоции, отколкото излет из една планина, населена с трепешущи исторически възпоменания, гдето българското сърце сеща да бие по-силно и гърдите се разширяват от велики чувства!"

Така чувствува и се предава на размисли Вазов и в Рила планина, гдето величието на природата и величественият манастир, светиня на българския дух, са сякаш неделими във възприятията и възторга на поета. При лятната си екскурзия тук от 1891 г. той е смаян от всичко преживяно, унася се в спомени за легендарното минало и чезне в съзерцания на гори и върхове, които са една от най-големите красоти на България. Не случайно един чужденец като Ноел Бъкстон, който пътува из Южна Европа и достига до Охрид и София, пише за езерото край града на св. Климент, че било удивително красиво, а за Рила и нейния старинен манастир, смаяли го като величие на природата и на строителното творчество, че били едно от най-смайващите гледки в целия свят. Вазов, който предугажда като естетик много по-рано това откритие, намира, че Рила представлявала, с всичко

фантастично-архитектонично на вида си, също един храм, и то храм, създаден не от слаби хора, а от всесилната природа. „Тя има своите каменни врати, пазени от гиганти, нейните стени са планинските вериги, що се вдигат в облаците, куполите са острите ѝ върхове, езерата ѝ са стъклата на покрива ѝ, олтарът ѝ е вътрешната долина на Рила река, облаците — димът на тамяна, който всяка заран се пуши от горите ѝ, а химните ѝ — сладкият шум на нейния вечно пеещ хор от реки и поточета“ ... Но кой е тук жрецът? Това може да бъде несъмнено само поетът — само вдъхновеният тълкувател на природното чудо, дошел да гледа с дълбоко благоговение един очарователен свят и напуснал го с пречистен и повишен дух, оставяйки ни за спомен своето възхитително и ненадминато описание и своята най-интимна изповед. „Великата Рилска пустиня“ на Вазов представлява документ на една поетическа живопис, каквато никой у нас не е достигнал по сила на вживяването и мощ на картините. Авторът има крайно чувствителна душа за всичко, което окото вижда, и пред нас се разгъва една богата панорама, с тоя драматически оживен свят на гори, върхове, долини, езера, манастир ...

Ето например клисурата край реката, както тя е обградена с две грамадни зелени урви, гдето букът и елхата упорито се домогват до надмощие, в борба помежду си; или ето вековната елова гора, гдето дърветата са израсли в стройни вериги, разкъсвани тук-таме от изсъхналите или ударените от мълния борове великани. Ето и реката в клисурата, както тя хвърля своите „сребърни звънливи ноти от някаква непонятна мелодия, в която сякаш взема участие душата на цялата планина“ ... Всичко друго в тоя пътеписен дневник говори все тъй силно на въображението ни, така че разказът на поета се превръща в своеобразен роман, гдето централна фигура е ту великият лес, ту манастирът в него — еднакво и лес и манастир одухотворени поетически до степен да ни бъдат родствени, тъй занимателни за въображението ни, както е героят на кой да е най-интересен реалистично-социален роман.

Само една година след посещението в Рила Вазов предприема голяма екскурзия и в Родопите. Това е друг планински свят, с друга душа и друг чар за нас. Няма

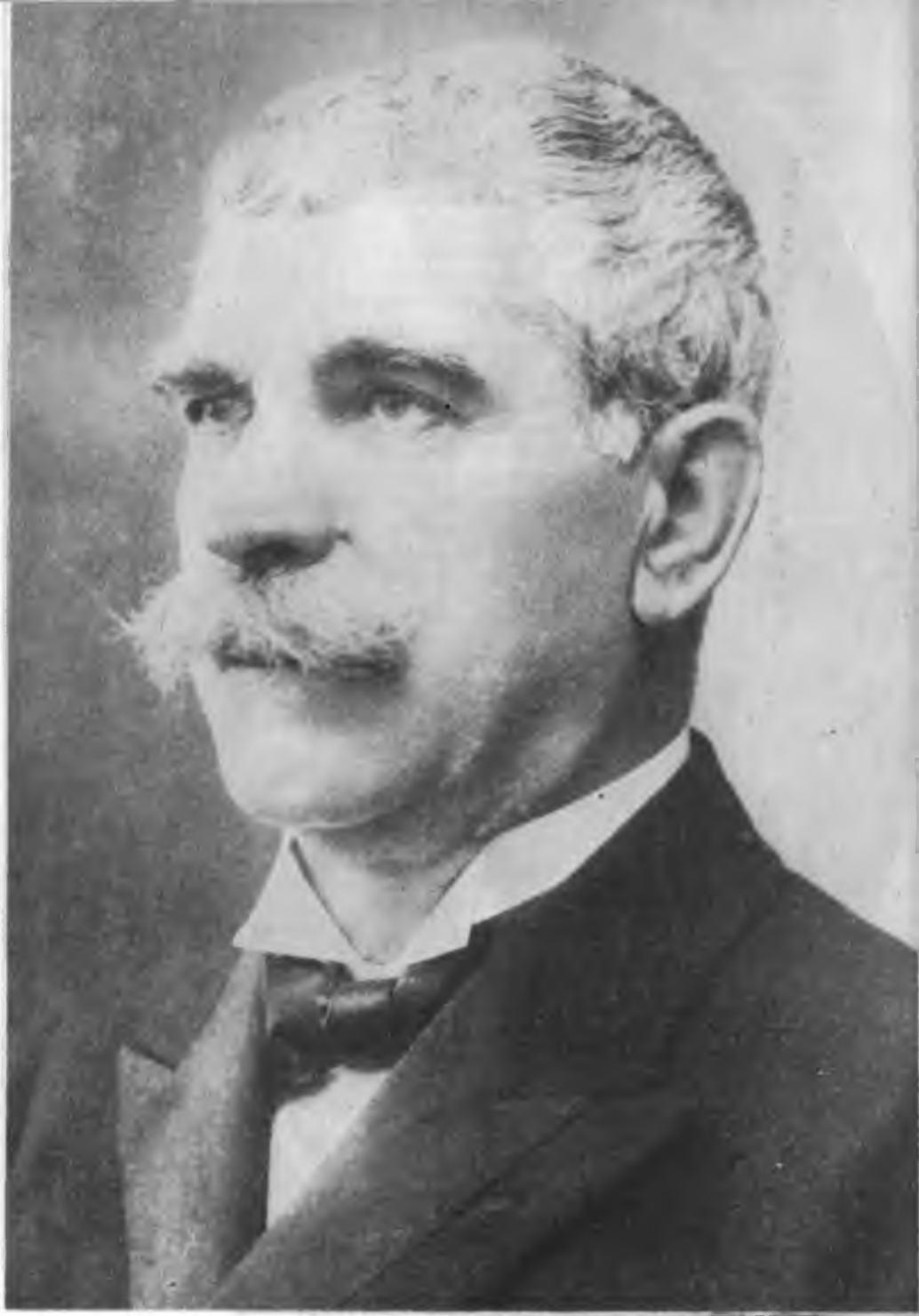

тук острите и голи върхове, с техните изронени или странно изрязани скалисти чела, настръхнали над езера в дъното; няма тук и дивото безмълвие и безлюдие. Навред — меки очертания на горите, весели долини и една райска хубава Чепинска котловина, която се открива тъй възхитително от върха Алабак. Поетът рисува с рядко изкуство тази смяна на декорите и този сякаш екзотичен селски живот в недрата на Родопите. Ако в Рила има един манастир с особена човешка атмосфера, а всичко друго е безлюден лабиринт, в планината на Орфей живеят трудолюбивите и бодри българи мохамедани, с техните любопитни битови традиции. Навлизайки от гара Белово в пролома на река Яденица, Вазов си спомня стиховете, писани от самия него години по-рано, когато от тепетата на Пловдив е съзерцавал тайнствените планински гребени в хоризонта на юг:

Крила, крила да имах! — та щях да бягам ази
От туй борбище шумно на страсти и омрази,
Де моят дух под скърби прегъва се кат роб;
Та щях към вас да хвръкна, Родопи горделиви,
С гърди разширочени и с погледи стремливи
Опрени в ваший лоб...

Аз щял бих тихо, плавно в лазура да се вея
И някъде да срещна душата на Орфея,
Блудяща, като мене, из сините зари,
Или да чуя, смаян, в стона на зефира
Звук някой си останал от дивната му лира
В дълбоките гори.

Сега той е дошел в тия дълбоки гори не на крилете на въображението си, а яхнал на здраво муле и поглъщайки с открита душа и чист поглед всичкото пъстро великолепие наоколо си. Той има чувството, че се намира в някакво море, при шума на горите и на реката. В самотията, между тия исполински габъри, нежни буки или бели дъбове с мъховити дънери, той дочува гласа на славея или на кукувицата — и всичко държи пътника в някакъв благоговеен екстаз. А когато водачът му запее някаква тъжна народна песен, нему се струва, че слуша ту изповедта на българската душа, с горчивата ѝ орис, ту разказа на самата планина, укривала някога

дриади и силени. Достигнал Алабак, той долавя как духът му става по-бодър, идеите му по-оригинални, мирогледът по-светъл, — тъкмо тъй, както и Русо някога бе правил същото самонаблюдение и бе препоръчвал за това алпийския туризъм като прекрасна морална школа за уморените, за разочарованите от града. Покрай природата, Вазов не забравя и населението. Със свеж хумор той ни говори за празници, семеен бит и песни на чепинските жители, посвещава ни в техните сурови понятия за чест, прави наблюдения върху физиономиите им... А при посещението си в Батак той ни пренася в страшната трагедия на миналото, за да изложи с дълбока тъга съдбата на въстаналите, която бе трогнала някога дори хладния и егоистичен Албион...

Двата пътеписа на Вазов, чието богатство от картини, от идеи, от настроения, от най-нежна или трепетновъзвишена поезия, каквато малцина подозират, остават завинаги един от най-чистите и дълбоки извори на възторг за всеки поклонник на природата, и особено на българската природа. Ако много по-късно в „Люляка ми замириса“ Вазов изповядва:

Но родино за тебе пях.
Ти цяла беше в песента ми...

това се отнася не само до народ и отечество, с тяхната история, култура, социално и национално битие, но и до нашите равнини и планини, нашите реки и езера, които ние обикваме и поради отражението им в душата на най-големия ни поет. От юношество още Вазов обожава родните хоризонти, с техните китни гори, снежни върхове, бурни водопади, цветни долини и „всички чудесии, пред които мнозина хиляди минават слепи“ *(Звукове)*, а и в преклонна възраст той търси „кристалните струи на вдъхновението“ в лоното на нашите планини, гдето някога е блуждаел и мечтал тъй щастливо. И ако един френски национален поет като Юго провъзгласява родината си като своя „единствена слава и любов“, Вазов все тъй искрено намира за най-живописни и благодатни пределите на България, на „рая балкански“, за който най-силно тупти сърцето му, — сърцето на гениален български поет.

II

Между Витоша и Стара планина

Каква красота имаме ние пред самата столица и как малко ѝ се радваме!

Ив. Вазов

Изключим ли Алеко Константинов, никой измежду българските писатели от някога не е проявявал като Вазов толкова дълбока, страстна любов към българската природа, никой не е познал тъй всестранно нейния лик, не ѝ е посветил толкова възторжени стихове и описания. Двете поеми в проза „Великата Рилска пустиня" и „В недрата на Родопите", образуват величествения купол на едно поетическо дело, обгърнало почти всички ландшафти на българското отечество и запечатало в думи и картини, които се врязват незабравимо в паметта ни, разнообразните впечатления на увенчания наш поет. Като започнем с прелестните пътни бележки „Един кът от Стара планина" (1881 г.) и завършим с „Юлска китка" (1917 г.) и „Люлека ми замириса" (1920), в продължение на 40 години Вазов непрекъснато търси очарование и мир всред природата, негова неизменна другарка и вдъхновителка. И покрай всички пейзажи, които радват окото му и го хвърлят в екстаз, Софийската околност държи твърде видно място. Било, защото живее най-продължително в столицата на България, било, защото близките ѝ планини имат голяма привлекателна сила за духа му, ние виждаме да посвещава той на тази околност множество стихове и пътеписи, които спадат към най-сполучливите и ценни негови творения. Голям дял от очерците на Вазовата *„Живописна България"* имат за предмет тъкмо Софийско поле, Витоша и Стара планина, тъй лесно достъпни за поетическа туристика от нашата столица.

Софийската долина: как „хубава и величествена" се открива тя пред погледа на Вазов най-често от височините на Витоша! Затворена между венец от планини,

чиито ридове или върхове носят имената Ком, Мала Планина, Мургаш, Лозенска планина, Витоша, Люлин, Вискер, Драгоманската висота, тя е обсипана с кичести села, сред които се разстила самата столица. Познавайки тия села и тази столица още преди Освобождението и наскоро след това, Вазов е изненадан от голямата промяна в течение на 3—4 десетилетия. А зеленият килим на долината, през който лъкатуши Искър! А подножията и гънките на планините; а висините, от които погледът плува далеко към Стара планина и Рила, с тихо-величавата Мусала: как те мамят и хвърлят в блажени трепети поета! Мислено той се унася назад, към ония геологически епохи, когато тук е било огромно езеро, в чиито сини води са се гмуркали допотопни ихтиозаври и чиито бурни вълни са се блъскали в скалите наоколо. И после, в исторически времена, при старите български царе, тук е бил граден Драгалевският манастир, тук е била зографисвана с чудни портрети Боянската църква. Днешната гледка от *Витоша* надминава обаче всичко мечтано за доисторическо и по-късно време. „Витоша дава печата си, печата на грандиозност и сила, и дава красота на цялата Софийска равнина. Тя е славата на нашата столица.“ Без нея ние бихме били лишени „от една величава наслада за очите, от могъщи линии и багри за художника, от вдъхновителни картини за поета, от горделива красота за чужденеца, от прелестни разходки за храбрия излетач, жаден да изпита сладостта и свежестта на планинския въздух в принебесните си катерения по скалисти чуки и върхове, гдето гостуват само орлите, ветровете и белите облаци“. Преди Вазов само Константин Иречек, знаменитият наш историограф, е могъл да почувствува като поет красотата на Витоша, наблюдавайки я с възхищение в разните ѝ осветления и описвайки я веднаж в *дневника* си от 6 октомври 1882 г. така:

„Днес подир пладне излязохме със Златарски (геологът — професор после) по Цариградското шосе... Ужасно тъмна панорама от черни облаци, северен характер; продълговати мъгли прелитат пред Витоша. Самата Витоша мени цвета си: ясно се виждат червените гори или храсталаци, а в тях острови от зелен диорит.“

Вазов по-късно, все тъй чувствителен за тази феерия,

предава често чудните озарения на планината през разни часове и времена. Той се диви на тая бяла снежна пряспа в урвата под Резньовете, гдето сякаш съдбата иска да напише някакви тайнствени слова, и съзерцава в захлас Боянския водопад, намирайки такива думи за навеяните там размисли и настроения:

„Грохотът на водопада... говори на душата ми нещо тайнствено и велико. Тоя говор на природата завладява чувствата ми; нищо вече от земното, от човешкото. Аз принадлежа вече на друг свят. Клоните, които ме шибат по челото, орелът, който прелита бавно из въздуха, гущерите, които избягват и се пъхат в храстите при приближаването ми — *всичко това ми става близко, родно. Аз се сливам с живота на мирозданието и на вечното;* защото хиляди и хиляди години преди Сердика да израсне долу в полето, още когато то е било дъно на велико езеро, тук, на тоя склон на Витоша, все тоя живот е прозябавал във вечната тишина, при вечния шум на водопада."

В *Скитнишки песни* същата тази изповед, в която долавяме не само силно емоционално раздвижване в лоното на природата, но и отзвук от романтичната екзалтация на Русо, Байрон и Ламартин, е предадена в такава ритмична и музикална реч:

В недрата на природата цветуща
Душа ми тайни си копнежи носи...
И наш'те два живота дружно дишат,
Природата моя знай, дели, тълкува,
В песните й тъгите ми въздишат,
В нейний шум сърце ми себе чува...
И ставам лъх, луча, звук, струя, песен.
И дишам с битието на всемирът.

*

Ту живописец, ту философ, Вазов свързва с впечатленията си от Витоша и Стара планина сложната гама чувства, всички сърдечни преживявания, всички идеи от обществен, религиозен, нравствен и естетически разред, които го вълнуват, било в града, било в самотата на не-

говите туристически излети. Ако в известни случаи той е цял прехласнат от редките видения, от чистата хубост на гледките, която сякаш изтиква всяко друго съдържание на съзнанието, в други случаи природата е само символ за потайните настроения, само повод за изповед на една разочарована или наранена душа.

Живописеца у Вазов виждаме напр., когато той се любува на играта на багрите, в които е залята *Витоша*. Пролетното слънце облича планината с някаква зелена, смарагдова мантия и „гигантът добива празничен вид под тая целувка на светлината", и всичко „сякаш ти се усмихва приятелски и те блазни". По заник слънце Витоша, със скалите на Камен дел и на Резньовете, се облива с нежен розов цвят; гърбът на планината се рисува в позлата върху модрите висини. „Нова и чудна картина представя гигантът, когато мъглите лазят по стените му. Големи сиви пухове вълни пъплят по зелената му мантия . . . Често мъглите се сливат в една непроницаема сива завеса, която застила цялата долна половина на планината. Тогава горната половина виси в небето, като една вълшебна планина, но още по-висока, странна, необичайна и фантастична между тая бяла мъглява завеса отдолу и тоя лазурен океан горе." А зиме, в ясен ден? Под заслепителното осветление на слънцето планината добива „неземен, фееричен вид, тя губи за окото всяка плътност, прилича на един призрак, на един чуден мираж, застанал недвижим в дълбините на кръгозора . . ." А когато завилнее буря и великанът се намуси и от намръщения му лоб лъхне студен вятър? „Витоша живее със свой особен живот, тя се смее, въси се, спи", замръзнала под ледената си плащеница зиме; ликува в празничния блясък на зелените си гори лете и в багрено-златната си премяна есен, въздиша в шепота на листака си, пее хайдушката си песен в шума на ветровете, в гърмежа на водопада си, в яростта на бурите си, ту мила, ту сърдита, но винаги дива, царствена, повелителна и колосална, и стихийно велика".

Неизтощим в любовта си и в рисунка си, Вазов запазва същата възторжена нота и същата богата палитра и за другите пейзажи от околността на София. Най-често той се рее в проломите, по върховете и из гористите гънки на *Стара планина,* гдето търси отмора за

нервите си и спокойствие срещу досадите си. „Бягах от тъгата, бягах от шума на София, от нейната суета, пищност и мизерия", признава той често като мотив на туристиката си. Но това е само едната половина, досадната, на чувствата, които го владеят. Другата, положителната, ни отвежда към оня несъкрушим пантеизъм, при който радост от природата и размисъл върху тайните на битието се съчетават в една поетическа философия, дала единичката здрава опора на човека в неговите изпитания и тревоги.

Ето *Искърският пролом*. Тук реката, при безчислените си меандри, е „начертала из самотиите на Стара планина цяла поема от диви пейзажи, хубави и тайнствени долини, скалисти вратоломни стени..." Погледът на поета, който пътува ту апостолски, ту на кон, ту с влак, бяга по тия тъмни дъбови гори, усойни падини, величествени скали, потънали в сянка и мир колиби, прелестни ливади — и всичко изтръгва прехласнато възхищение, или резигнация, или печални размисли върху нищетата на селянина и грубостта на гражданина. Хуморът също не липсва тук. Защото поетът попада в обществото на неочаквани събеседници — простодушни или хитри селяни, калугери, туристи, които обливат често със студен душ, с лукав практицизъм наивността или идеализма на поета. Така например, когато той, в моменти на възхищение от романтичните скали над Милкова ливада, запитва един достопочтен старец за впечатлението му от гледката, събеседникът му отговаря навъсено: „много диво... грозно!" Ето едно странно впечатление, далеч от всяка поезия. Или когато Вазов търси отвъд Церово един водопад, който го е пленил по-рано от влака: кметът на селото го подозира в дирене на скрито имане и съвсем не иска да повярва, че стои пред незлоблив поет, движен само от „скитнически нагон". Или, когато поетът чува, че една руса девойка, пастирка, която се криела като дриада, носела нежното име Гълъбинка, водачът му, не разбрал учудването, забелязва, оправдавайки се сякаш: „прости хора сме, така се кръщаваме..."

Но хуморът не е най-интересното тук. Както винаги, поетът е ненаситен в тихата си или възторжена радост

от красотата наоколо: било панорамата над с. Бов, в голямата Стара планина, чиито цветущи плещи, покрити с ниви, са тъй живописно напъстрени от ралото; било нощното небе през една юлска вечер край Искър, когато звездите разтварят широки простори за мечтите, и мисълта „ходи на гости на тия безчислени мирове"; било манастирът Седем престола, загубен в една планинска бездна и пробудил възхищение с дивата прелест на кръгозора си; било пленителните поляни към Лакатник, гдето се белеят стада и гдето приветливи хора ви посрещат с най-сърдечно „добре дошли"; било „Волът", овековечен с героичната смърт на Ботев.

Навсякъде в този близък до София свят, гдето гледка и спомени будят радостни вълнения, поетът се чувствува опреснен, утешен, ободрен за нов живот. „Каква чудна тишина във въздуха, какъв прелестен утринен час! Прохладни лъхове, напоени с миризма на скоро косено сено и на безименни планински цветя . . . Чувство от сила и здраве влиза в мен от всичко диво, величествено и свободно, що ме обикаля . . . Боже, колко красота, колко чар за очите и душата! Колко свежест и чистота! Сякаш тая балканска природа вчера е създадена от Твореца . . ." И поетът попада в лирически трепет. Забравил толкова злоба и отрицание за таланта си от жестоки критици, той зашепва неволно нови стихове, изпълнени с блясъка на природата и чистотата на съзерцанието:

На горска чубрица и здравец весел
Тез песни нови, знам, ще да миришат . . .
В тях няма диря от отровни грижи,
Ни спомен от тревоги недостойни . . .
Фръкнете, песни мои, и пръснете
Дъх свеж в душите болни ил корави,
На врагове, приятели кажете:
„Поклон, от планината много здраве!"

Настроен така хуманно, поетът открива един извор на песни, в които ни облъхват не само откровението на красота в природата. Той, проницателният, вижда в картините и нещо тъжно, дошло като странен дисонанс. Вижда, по сила на симпатията си, на вродената си доброта, грозотата и мизерията на човека. Колко идилич-

ни изглеждат отдалеч жилищата на планинеца и колко окаяни са те отблизо! „В тесните, ниски, тъмни, задимени — и нечистота, и дим, първобитен живот. Лицата почернели и застарели . . .“ И от душата на поета се отронва повикът към всички, които трябва да мислят и работят за издигането на народа, за очовечаването и облагородяването на българина: „Елате ни вижте!“

Зла бедност! Неволя! Души затъпели,
Набърчени булки, деца застарели;
Къс ръжено тесто в пушливо огнище
Загрява се там за гърла изгладнели.
Елате ни вижте!

Вий, дето в покой и в палати стоите,
Към нас приближете, — вий славни, вий сити!
Зърнете през наш'то изгнило плетище,
И може би вам ще настръхнат косите!
Елате ни вижте!

От чистото възхищение до социалния порив стъпката тук е най-естествена, и тя прави само чест на поета, като свидетелство за будното му гражданско съзнание и за дълга му към ближния.

Разширявайки и вглъбявайки така своите впечатления и своите настроения, поетът се издига до сатира и до социални лозунги. Природата му е подсказала не само безобиден възторг, но и смел нравствен патос. И той наглася лирата си за защита на ония клети изгнаници, които въображението му вижда затворени за тежки мъки в една балканска пещера:

Правда, Истина и Честност
Там, видях, запрени бяха,
В мрак дълбок, във неизвестност
Кротките сестри скърбяха!

Що се в град не приберете,
Да живейте в мир и в почит?
А те казаха ми, клети:
Втори път ще ни заточат!

Но място за радикален песимизъм няма, щом всеки, който вижда неволи и неправди, намира воля и за борба против злото. Не само опитът в живота, но и допирът с природата се оказва мощен двигател на по-добрата душа у нас, с всички пориви към културна работа. Вазов с и в тази точка на своята проповед, на своята поетическа философия един ненадминат възпитател. Стремежът към красотата води и у него, както у знаменития апологет на изкуството и на природата Ръскин, към една възвишена нравственост, съединила неделимо естетика с полезен труд, възхищение от природата с хуманни помисли и дейна преданост към народния напредък.

КЪМ ПРОИЗХОДА И ХАРАКТЕРИСТИКАТА НА БАЙ ГАНЮ" ОТ АЛЕКО КОНСТАНТИНОВ

I

Пенчо Славейков за връзката между „видено и чуто" от Алеко и разказите на Бай Ганю. — Кирил Христов за необходимостта да изнесат приятелите на Алеко достоверен материал за историята на тези разкази. — Споменте на професор Б. Боев и на Ал. Малинов за анекдотите около Бай Ганю в дружината Весела България. — Професор Б. Цонев за тяхната зависимост на Алеко от устната традиция. — Д-р Кръстев против това схващане и в полза на „самобитния творчески гений на Алеко. — Нуждата от нови данни върху съотношението между колективна традиция и лично начало в литературата .— Професор Державин за съмнителната роля на Весела България и за пълната оригиналност на Алеко. — Моята анкета върху някои непознати извори на разказите за Бай Ганю.

„Невероятните разкази за един съвременен българин", както гласи подзаглавието на книгата „Бай Ганю" от Алеко Константинов, са били предмет на множество статии и изследвания, които зачестиха особено след първото издание на „Събраните съчинения" на автора под редакцията на Пенчо Славейков и проф. Б. Цонев (1901—1903 г., два тома). Като произведение, което се е радвало и още се радва на необикновена популярност, „Бай Ганю" е привличал вниманието на нашите литературни критици и историци, поставили си за задача да установят било художествената стойност и идейната основа на разказите, било произхода на сюжета при издирване на съотношението между определен житейски опит и творческото му възпроизвеждане. Странното при това издирване е, че то започва сравнително твърде късно и че някои близки на писателя, които са могли да знаят изворите на вдъхновението му и първообразите на типа в съвременната

им действителност, не се сещали да ни оставят по-точни указания по тази точка. Наистина още Пенчо Славейков изтъкваше в спомените си за Алеко от 1901 г. значението, което са добивали за творческия замисъл на хумориста „охолните разправии“ за видено и чуто в средата на приятелската група на Весела България,[1] в която се е въртял Алеко, но до какви случки и лица са се отнасяли тези „разправии“, възпроизвеждани ту по-вярно, ту по-свободно, никой от тези приятели не е намирал за нужно да разкаже, дори и сам Пенчо Славейков. Всички, види се, са били убедени, че това не може да интересува сериозната литературна наука. Между това тъкмо подобни разяснения биха могли да ни открият пътя към проникване в творческия дух на писателя, да ни запознаят с произхода на неговите сюжети и с естеството на неговия дар да наблюдава и да комбинира впечатления и спомени в нови картини.

Доколкото виждам, пръв поетът Кирил Христов е разбрал необходимостта от една анкета с подобна задача. В своите спомени за Алеко Константинов от 1899 г., публикувани две години след смъртта на интимния му приятел, автор на „Бай Ганю“, той не пропуска да отбележи приноса на компанията Весела България за възникването на някои от очерците за прословутия герой. „Весела България, пише Христов за Алеко, му е давала материала и за Бай Ганя. Туй особено би било интересно за бъдещия Алеков биограф. Аз сам не се случи да видя Алека в тая компания (Кирил е бил твърде млад, при това не и руски възпитаник, за да бъде търсен от повъзрастните приятели на Алеко), макар че той на няколко пъти ме кани да ми покаже своите *златни сърца*. Прочее, можем да се надяваме, че някои от членовете на Весела България ще ни дадат с време, без многомного тълкувания и фанфаронства, доста любопитни факти за историята на Бай Ганя и изобщо за веселия Алеков живот.“[2]

Очакванията на поета, така основателни в наши очи,

[1] П. П. Славейков, Спомени и бележки в т. I на Събрани съчинения на Ал. Константинов, 1901, стр. XLIV.

[2] К. Христов. Алеко Константинов, Спомени, мисъл, год. IX. кн. 10, 1899, стр. 309 и сл.

не се оправдаха. Никой от членовете на посочената група, тъй широка и пъстра в състава си, не излезе с такива подробни съобщения, каквито ни остави сам Кирил Христов по-късно в мемоарите си „Затрупана София“[1] Пожеланията на поета бяха отминати на първо време без внимание. Не се намери нито един от тези иначе тъй образовани и предани приятели, който да се трогне от укора в изказванията на Кирил Христов, когато в края на разказа си за Алеко препоръчваше да се издадат пръснатите по списания и вестници негови „Филипики“ и добавяше: „Струва ми се, ще се съгласите и с това, че Алеко трябва да е имал като всеки от вас другари от детинство и приятели в последния си час, приятели, с които е делил всичко, но които не са ни казали още две думи за живота на великия човек, що ги е щедро дарил със своето приятелство.“

Деликатното напомняне е било твърде уместно и навременно, както това става особено ясно днес, когато знаем колко малко позната остава за поколенията и науката външната и вътрешната биография на Алеко. По причини от различно естество мнозинството близки до Алеко лица и по-късно не са намерили за нужно да заговорят за без време загубения писател и само Пенчо Славейков съставя още в 1901 г. отличната си студия за Алеко, която със своите „фактически данни и лични спомени“ представя и сега най-доброто от всичко, което знаем за житейския път и духовния образ на автора на „Бай Ганю“. Едва 30 години след смъртта на Алеко друг негов другар, професорът юрист Бончо Боев, се решава да излезе също тъй със свои спомени за преживяното в кръга на Алеко, като излага през 1927 г. между другото и какво е представлявала компанията Весела България и как в нея са били разказани найнапред случките от живота на разни байганювци, станали предмет на някои от Алековите изображения.[2] Пенчо Славейков съобщаваше на времето само това: „В средата на тези безгрижници — членове на Весела Бъл-

[1] К. Христов, Затрупана София, 1941, стр. 46 и сл.

[2] Б. Боев, Весела България. Алеко като другар, Лист Алеко Константинов, единствен брой, изд. Съюзът на българските писатели. София, юни, 1927 г. Сведения за самия Б. Боев в Алманах на Софийския университет, 1940, стр. 69.

гария — възникна у Алеко идеята за Бай Ганя.“ Но сам чужд на това събрание, поетът не си дава груд да го опише и характеризира по-точно. Боев, пряк участник в забавите на Весела България, нахвърля една ясна картина за тях. Отбелязвайки общия дух на разговорите и шегите на другарите си, особено когато в предпразнични дни те са се събирали в някой локал и пеели руски романси (повечето другари на възраст между 28 и 30 години били руски възпитаници, свързани с еднакви спомени от студентството си), Боев съобщава следните важни подробности:

„Но под веселото настроение на дружината сами по себе си изникнаха подигравателните литературни начинания на автора на Бай Ганю. Знаеше се, че Алеко писателствува: превежда руски поети, пише стихове, разкази. За нас беше ясно, че Алеко трябваше да даде литературен израз на всички ония присмехулни разкази и анекдоти, които *изобилно и много духовито разказваше сам той.* Спомням си, че стана дума веднаж за някой студент, едва ли не в Швейцария, който се хвърлил в една минерална баня, за да покаже бабаитлък, че пет пари не дава за някакви „глупави приличия“. *Това бе началото на Бай Ганя.“*[1]

Друг път, и то в заседателната зала на Настоятелството на Славянска беседа, а не в частните събрания на Весела България, в присъствието на Алеко били иронизирани „нашите дами“, които говорели на великосветски руски език; а в следната среща, все там, Алеко прочел „нещо като проекторазказ за офицерская дама Въса Пъцова, която, напъвайки коритото, бленува за вчерашния бал“. През 1891 г. дружината Весела България предприема в известен свой състав и една далечна екскурзия до изложението в Прага, при която Алеко наблюдава отблизо един търговец, „еснаф човек“ от провинцията, който искал да се държи като интелигентен мъж, но издавал постоянно своята „балканска природа: малко грубичка, малко лукавичка, малко до-

---

[1] Епизодът за Бай Ганю в банята, описан като случай във Виена, се отдава, както ще видим, на Тодор Гатов, по съобщ. на д-р Червениванов.

бродушна и т. н.“. Боев добавя още: „Тоя добродушен българин даде не малко, може би, материал за обрисуване на престорено наивния Бай Ганю, разбира се, не с потурите и дисагите, когото той (Алеко) намерил в Чикаго, а с европейските дрехи и късите ботуши.“

Покрай проф. Боев втори член на Весела България, който все тъй късно се решава да заговори за разказано и осмивано в онзи кръг, е адвокатът Александър Малинов, шеф по-късно на демократическата партия, основана от Петко Каравелов, и министър-председател на България в различни кабинети. В разговори с един млад познайник, изнесени в печата през 1936 г. (след смъртта на Малинов), този другар на Алеко припомня любопитни подробности от живота в средата на групата образовани българи, свързани към края на XIX век с взаимно доверие. Политика в разговорите, докато е траел режимът на Стамболов, не се е правело, между друго, както забелязва и Боев, поради различната партийна принадлежност на членовете на Весела България, едни от които, като Марин Тодоров и Тодор Гатев, са били либерали стамболовисти, други — цанковисти (Петър Абрашев), трети — либерали радослависти (Сава Иванчев), четвърти — демократи и т. н. „Тук (при срещите), спомня си Малинов,[1] понякога му разказвахме (на Алеко) нещо из живота на свои близки, което той смяташе да може да бъде характерна черта на неговия Бай Ганю, фейлетоните и разказите за когото сам тогава обмисляше. Той вадеше от джоба си някое парче книга (хартия), откъсната може би от някои негови съдебни бележки — нали божем той беше адвокат, — а може би и от някое приятелско писмо и бързаше върху него да запише показалия му се интересен и характерен за нашите нрави разказ. С това, що ви разправям, не искам, разумява се, да кажа, че чудните разкази на Алеко са били вдъхновени от председателствуваната от него Весела България или от нейните членове. Да ги напише го вдъхновяваха други. Това беше неговият талант, неговата наблюдателност и самият Бай Ганю, когото той

---

[1] Ив. Гърчев, Как Алеко Константинов написа Бай Ганю. Из спомените на Александър Малинов, Днес, I, бр. 46, 1936.

особено по същото време срещаше на всяка крачка и всъде като депутат, като търговец, като турист."

Ограничил така значението на приятелските разкази и подсещания, за да подчертае главно личната възприемчивост на Алеко за всичко „байганювско", както и изобразителното му въображение, Малинов забелязва за героя на разказите: „Бай Ганю тогава беше най-популярният тип на самонадеян българин, който мислеше, че всичко знае и всичко може да прави, защото мнозина, сред които живееше, колкото и да бяха мъдри, все му се виждаха да са и достатъчно прости, за да може кога да ги поизлъже, ей така от любов към изкуството, кога пък, за да си оплете кошницата: да стане депутат, кмет, министър, па може би дори и поп." Подробно Малинов се спира на екскурзията на почти цялата дружина Весела България до Прага по повод на тамошното изложение, за което около 160 българи отивали със специален влак. При това пътуване някои от тях проявили и най-очебийните си байганювски качества: прекален патриотически ентусиазъм, подозрителност спрямо чужденците, готовност за изкористване другите и т. н., както ги описва и Алеко по лични наблюдения сред екскурзиантите.

Малинов не пропуска да посочи къде и как са се забавлявали в София приятелите на Алеко. Събирали са се на разни места: в „Славянска беседа", в пивницата на италианеца Чискути на ул. „Пирот", в ресторант „Сан-Стефано" на ул. „Трапезица", в „Червен рак" на Мориц Рат на ул. „15-ти ноември", в заведението на Перо на площад „Свети Никола", в „Дълбок зимник" при бирената фабрика на Прошек край Орловия мост и „где ли не още". В тази своеобразна организация без устав и задължително членство са влизали покрай някои по-малко познати лица и следните видни софиянци: Петър Данчев, професор във Висшето училище, касационният съдия Илия Миларов, столичният кмет Георги Калинков, професорите П. Абрашев и Б. Боев, министърът на правосъдието Александър Радев, съдията Иван Славов, търговецът Ноев, братовчедът на Алеко професор Емануил Иванов, юристът Марин Ничев, столичният кмет Мартин Тодоров, юрисконсултът Мар-

ко Славчев, чиновникът Филарет Иванов Голованов, инженер Тодор Козаров.[1]

Показанията на Боев и Малинов, дошли да задоволят само отчасти някогашните пожелания на Кирил Христов, останаха почти изолирани в литературата от бегли спомени за Алеко Константинов. Между това по-новите изследователи проявяваха все по-голям интерес към произхода на Алековото писателско дело и частно към устните разкази за Бай Ганю, които са обогатили наблюденията на самия Алеко. Оказваше се необходимо при последния случай да се определят по-точно приносите на отделните лица в чисто фактическо отношение и като умение за нагледно предаване на чуто и лично преживяно, за да бъде то разграничено спрямо неповторимото възприемане и излагане у призвания майстор на художествения разказ. Това бе толкова по-необходимо още за това, че някои коментатори на Алековия Бай Ганю, като професор Цонев например, бяха склонни да омаловажават личната заслуга на писателя в полза на безименните приказки, използувани от него. Като сравнява произхода на „Бай Ганю“ с историята на някои сюжети на знаменити автори, в увода си от 1903 г. към Алековата книга Цонев пише: „Такива съчинения потвърждават онази нагледно парадоксална истина, че поетите не създават нищо ново, а стават само носители или проводници на идеи, на сюжети, вече усвоени тъй или инак от народа. Бокачо се прослави с народни приказки, Шекспир дължи най-хубавите си драми на общоизвестни по времето му разкази, а великият Хомер не е прибавил от себе си нищо към онова, което е било вече народно благо.“ Тезата в случая е само привидно правдива, като се изтъква чисто материалната страна на условната зависимост от анонимното предание, без да се засяга същината на претворяването у даровитите натури. Последните не само усвояват външно, но и подлагат на основна промяна познатите образи, фабули и изразни средства, давайки свой незаличим печат на неоформения преди това материал. Цонев при-

[1] Тези и други подобни спомени са повторени и в очерка на Ал. В. Дякович, Връзките на Ал. П. Малинов с Алеко, в. Зора, бр. 6470 от 6. I. 1941 г.

лага механически своето предубеждение и към произхода на Алековия Бай Ганю. „Значи, пише той, и нашият Бай Ганю, преди да бъде известен като съчинение под това име, беше вече известен анонимно, без да се знае авторът му. Преди още да излязат тия „Невероятни разкази за един съвременен българин", те се приказваха, те бяха известни в главните си черти и разсмиваха тъкмо тъй, както и сега Бай Ганю — щом се намереше някой да ги разкаже, както трябва: те бяха като пръснати анекдоти, които чакаха само един сръчен писател да ги сбере в едно и да им даде едно общо заглавие. Такъв писател не закъсня да се яви. Алеко сграбчи тоя готов и популярен сюжет, даде му книжовна форма и го издаде под свое име."[1]

Този удобен за филолога, но не и за литературния историк повърхностен възглед върху „книжовната форма", в която „сръчни писатели" обличали чуждите разкази, още на времето предизвика решителен отпор от страна на д-р Кръстев. Без да отрича факта за изнесените в кръжеца Весела България от „разнокалибрени" млади хора анекдоти и за използуването им от Алеко Константинов, редакторът на „Мисъл", по-добре запознат с проблемите на творчеството, писа не без ирония: „Но ония наши критици, като напр. професор Цонев, които от този факт извадиха заключението, че Алеко „просто преписал, събрал наедно тези готови анекдоти и им дал общо заглавие, би трябвало поне веднаж в живота си да се възползуват от своята литературна мъдрост и като я приложат на практика, също да съберат кои да било от безбройните анекдоти, дето се разправят из бирариите и по кръстопътищата, за да създадат един pendant на Алековия Бай Ганю. В тая теория се съдържа една наивност, каквато наивни критици повтарят всеки път, когато геният долови в художествена концепция онова, което е пълнило живота, което всеки смътно е чувствувал и никой ясно не е съзнавал... Това „Събиране наедно на готови анекдоти" става успешно само когато е налице творчески гений, спо-

[1] Б. Цонев, Предговор към т. II от Съчинения на Ал. Константинов, 1903, стр. VIII.

собен да даде плът на онова, което може би десетилетия се е предавало от уста на уста.[1]

Отдал така в 1918 г. справедливост на личната оригиналност в творческия процес, когато е дума за използуване на чужди съобщения за случки и преживявания, Кръстев все пак не скрива недоволството си от някои очебийни според него недостатъци на Алековия „Бай Ганю" въпреки признанието на всички достойнства там, особено колкото се отнася до „психологическата правда и жизненост" и до „историческата вярност" на образите. Но извън въпроса за тези достойнства или недостатъци, за които ще говорим после, немалък интерес представят хумористичните разкази на Алеко с оглед към техните извори в незаписаното предание. Едно грижливо изтъкване на пряката зависимост тук би могло да подчертае нагледно значителния влог и високото лично изкуство на автора, без които добрият иначе суров материал не би имал никога щастието да се превърне в литературен документ с трайно значение. Ако Кръстев би се интересувал за съдбата на народното поетическо творчество, той би могъл да изтъкне дори там изключителната роля на малцината творци с тънък вкус и сполучлива техника, когато подхванат някой познат текст, несръчно развит от бездарни любители. Вече при този първичен етап в литературната еволюция се набелязва рязкото отличие между посредствен подражател и даровит певец, довел даден мотив до съвършенство.[2] При разказното изкуство на майстори в световната литература като Мопасан или Чехов, като Вазов и Йовков у нас се откриват често сигурни указания за подобно вещо „претворяване", което носи всички белези на оригиналност и което ясно говори, че известната на всички хроника от любопитни приключения може да бъде само отправна точка, не и образец на поетическото възсъздаване. Както писах веднаж по повод на късите разкази от Вазов, частно в „Драски и шарки" от 1893 г., гдето пролича-ва великолепна интуиция за тайната на поетическото из-

[1] К. Кръстев, Алеко Константинов, Шест статии, 1918, стр. 57—58.

[2] За значението, което се пада на майсторите творци при народната песен, сравни примерите и съображенията в студията ми „Баладни мотиви в народната поезия" (1964).

намиране: „Създавайки из пълнота на впечатления, спомени или чужди разкази, Вазов прилага оптиката на художник, който долавя съществено и отстранява излишното, когато трябва да ни предаде една история с издържано вътрешно единство. Суровата действителност или мъглявото видение се превръща с един замах в поетическа фабула, способна да ни се наложи като психологическо или социално откритие.“[1] Каква вярност и сила дишат повести на Вазов като „Чичовци“ (1884), изобразили „живи типове, които всеки можеше да познае по онова време“, като заети пряко от провинциалната среда, свидетелствува ни сам авторът.[2] И как постъпва Вазов частно при разказа си „Фелдфебел Стамболов“, в който той е използувал чуждо устно съобщение за едно весело приключение и гдето се чувствува грамадна разлика между бледните сенки от действителността и живите лица в изображението на поета — това става ясно от сравнението между самото автентично съобщение и разказа на един майстор. Тъкмо при подобно съпоставяне изпъква късогледството на критици, които не долавят колко далеч стои грубият факт от пречупеното през призмата на темперамента и на творческото вникване отражение у истинския писател. При Вазов комичната фигура и случката в посочения разказ са описани с настроение и драматично движение, които говорят за изключително творческо възсъздаване.[3]

Руският литературовед Державин в монографията си за Алеко Константинов (излязла като част от неговата „История болгарской литературы, т. III от 1935 г.) също обръща особено внимание на необходимостта да се проследи и при Алеко Константинов, когато това би се удало, зависимостта на разказите му за Бай Ганю от широко познати устни съобщения, за да се реши правилно въпросът за индивидуалната оригиналност на писателя, като не се подценява тя незаслужено. Припом-

---

[1] Увод към т. VII от Събр. съчинения на Ив. Вазов, 1943.

[2] Ив. Шишманов, Ив. Вазов. Спомени и документи, 1930, стр. 236 и сл.; срв. и моята Психология на литературното творчество, 1931, стр. 80 и сл.

[3] Срв. увода ми към т. IX от Събр. съчинения на Ив. Вазов 1944, стр. 10 и 106 ;също А. Тошев, „По неволя поет“, сп. Българска мисъл, XIII, 1938, кн. VII—VIII, стр. 409 и сл.

няйки възгледа за „недостатъци" в делото на Алеко било в композиционно и стилно отношение, било в психологическа проницателност, както го застъпва Кръстев, Державин намира, че този възглед за мними недостатъци, посочени било от Кръстев, било от други критици с незадоволителни понятия за художествените ценности, се дължи отчасти на предубеждението, че Алеко бил създал своя „Бай Ганю" не благодарение на личната си творческа изобретателност, а на готовата устна фабулистика. Вярвало се е наивно, че авторът е писал разказите си едва ли не под диктовката на своите събеседници от Весела България, че той е предавал почти дословно, стенографически, анекдотите, разпространявани от тях. Державин отхвърля решително такава възможност, но все пак за реабилитация на Алеко като самостоятелен и творчески надарен белетрист намира за нужно да бъде издирено какво собствено са представлявали разказите на Алековите другари. Тъкмо това издирване, мисли той, не е било предприемано досега и никой не е посочил кои очерци почиват на „определен конкретен материал, разказван или коментиран от един или друг неин член". Незапознат до 1935 г. (когато излиза изследването му) с разкритията на Боев и Малинов, преди които само пътем е изтъквано от Славейков, Цонев и Кръстев съществуването на кръжеца Весела България, със забавите там и анекдотите около Бай Ганю или други подобни разкази, Державин продължава: „Было бы совершенно естественно ближайшим друзьям молодого, так рано погибшего писателя, составляющего гордость болгарской литературы, поделиться с болгарской культурной общественностью этою именно стороною дела и дать тем самым науке драгоценнейший материал для изучения как литературной деятельности Алеко изобщо, так, в частности, и для изучения его творческого процеса. Насколько мне лично известно, если я не ошибаюсь, такого материала не существует; по крайней мере, мои настойчивые и усиленные поиски его не увенчались успехом. А если такого материала не существует, то позволительно все рассказы о том, что свои очерки „Бай Ганю" Алеко Константинов писал под диктовку своих друзей, что он только оформил подслушанный материал, рассказанный ему

другим, и т. н., отнести к числу анекдотических рассказов о невероятных приключениях одного современного болгарина, каким в данном случае является писатель Алеко Константинов."

Державин като че ли съвсем забравя тук писаното от д-р Кръстев още в 1897 г. за произхода на Алековото произведение. „Бай Ганю, твърдеше Кръстев, не само е писан по случайни външни съобщения: неговият сюжет всецяло е внушен на Алеко отвън. Именно той е просто възпроизвеждане на анекдоти и истински случки, разказвани нему от членове на неговата Весела България. Писането е ставало под непосредственото впечатление на разказите и на много места то е почти буквално предаване на тия разкази. Разказвачите на тия анекдоти са още живи и са грамотни и може един ден да ни разкажат с всички подробности тая любопитна история, която има голямо значение за определяне таланта на Алеко.[1]

Державин като че ли не придава сериозно значение на това показание от лице, което е стояло близо до Алеко и до неговите другари от Весела България. Мнението на руския литературен историк е, че щом у Алеко трябва да виждаме „большое литературное дарование и большого мастера болгарского художественнаго слова", ние можем да намираме само странна „изумителната настойчивост", с която някои критици в България отказвали на писателя „и творческа инициатива, и сюжетна оригиналност", като приписвали тези качества по-скоро на десетки негови другари. Нѐ би ли било по-правилно, мисли Державин, да се допуска обратното положение? „Не был ли главным, основным рассказчиком в кружке Веселой Болгарии именно Алеко Константинов, лучше кого бы то ни было знавший болгарскую жизнь и болгарина и у себя на родине и в необичайной для него обстановке за границей, среди чужой ему культуре и нравов, как он в огромном количестве наблюдал его и в Николаеве, и в Одесе, и во время своих троекратных заграничных поездок. Я представляю себе дело таким именно образом; не исключаю, конечно, возможности наличности аналогичных анекдотических рассказов и со

[1] В. Миролюбов, Алеко Константинов, стр. 21.

стороны других участников собраний Веселой Болгарии, но на ряду с ними не забываю, в первую очередь центральной фигуры этих собраний, их „души“, Алеко Константинов, и, при отсутствии документальных данных, не вижу никаких основний отводить творческой инициативе Алеко на этих собраниях какую-то второстепенную, посредственную роль и тем самым снижать полноту литературно-художественных заслуг болгарского юмориста.“[1]

Поставен пред дилемата за приоритет на другарските разкази в кръга на Алеко или на неговата собствена наблюдателност и изобретателност, Державин склоня да приписва решаващо значение на втората възможност, опирайки се особено на липсата на каквото и да било достоверно потвърждение за първата. Но като отрича така мита за сътрудничеството на Весела България, Державин отива в друга крайност: освобождава писателя от всякаква зависимост в творчеството си от внушенията на някои добри разказвачи. В действителност значението на това, което последните изнасят като ценен хумористичен материал или като оценка на приключенията, не е било всякога тъй маловажно, както иска да го представи Державин. Съобщенията на Боев и Малинов по-рано, както и тези на други двама Алекови приятели, които аз разпитах по-късно, идват да поставят проблема за произхода на „Бай Ганю“ и частно за съотношението между „колективно“ и „лично“ начало в една по-определена светлина. Ако е вярно, че привилегията за творчески почин и художествено оформяване принадлежи изключително на Алеко, не по-малко оправдано е да не се подценява приносът в тематични елементи и в идейно или стилно оцветяване на материала от страна на сътрудници, които не са били лишени от някакъв дар за разказване, макар и да са нямали (и основателно) никакви литературни амбиции. Моята анкета от 1938 и 1950 г. идва документално в подкрепа на последното положение, без обаче да се накърнява — това трябва да се подчертае решително — автономията на писателя, съумял да използува тъй често и сполучливо чуждото благо покрай богатия си личен запас от наблюдения.

[1] Н. С. Державин, История болгарской литературы, т. III, выпуск 2: Алеко Константинов, Москва, 1935, стр. 117—118.

Анкетата ми в случая бе подсказана от по-старите ми опити за систематичен разпит на наши писатели, разположени и способни да свидетелствуват било върху тайната на своите поетически замисли, било върху разни страни на литературния си труд. Биографическата и психологическата ми анкета върху Яворов от 1910 г., публикувана в 1916 г.,[1] биде последвана от подобни анкети върху Кирил Христов и Пенчо Славейков от 1913—1914 г., които останаха незавършени.[2] При Алеко Константинов аз имах възможност да узная нещо положително върху преживяванията и работата му около „Бай Ганю“ не от самия него, макар и да го бях виждал през студентските си години (1895—1896), а от близките му приятели д-р Никола Червениванов и Димитър Илков, с които се запознах по-късно. Тези две лица са били някога тясно свързани и с д-р Кръстев. Те са поддържали и изказаното от същия и (цитирано по-горе) мнение за възникването на „Бай Ганю“. Лишен от възможността да водя дълги беседи с тях около живота и творчеството на Алеко, бидейки премного зает с проучването си из областта на Българското възраждане и на българския фолклор, аз успях все пак да предизвикам двамата си по-стари познайници към изказвания върху делото и характера на големия хуморист. Чутото и записаното още на времето аз предавам сега дословно, за да се добие нов сигурен материал за разрешението на въпроса, който ни занимава тук.

Как трябва да се тълкуват показанията на тези и на други свидетели от кръга на Весела България, какво достоверно и приемливо има в тях и какво остава само като субективно мнение, което не задължава историка и критика днес, ще изтъкна допълнително. Сторено и това, аз ще се спра и на по-общите въпроси около потеклото на „невероятните“ разкази на Алеко, като взема становище и по някои мнения върху характеристиката на героя им и изнеса моето лично разбиране на реалистическото и комическото изображение у писателя.

---

[1] Срв. новото издание: П. К. Яворов. Личност, творчество, съдба, 1961, с допълнителна анкета от 1934 г.

[2] Срв. Из живота и творчеството на Пенчо Славейков, сп. Съвременник, год. I, кн. I, 1921; Как създава Кирил Христов, в сборника Кирил Христов, 1875—1935, София, 1936, стр. 25 и сл.

II

Спомени на д-р Н. Червениванов за дружбата му с Алеко Константинов. — Намерение на Алеко да пътува по света, до Америка или Япония. — План за издаване вестник в европейски стил. — „Как се роди идеята у Алеко да напише Б а й Г а н ю?“ — Случката в Лайпциг със студента Петър Раданов и годеницата му англичанка .— Чичото на Петър, Банчо Раданов, като прототип на Бай Ганю. — Алеко решава: „Ще пиша Бай Ганю тръгна из Европа“ .— Разкази във Весела България за Ганю Чолаков и други байганювци в Петербург, Виена, Прага. — „Бай Ганю почина, но остави голямо поколение.“ Впечатление от Бончо Раданов при посещението му в Лайпциг.

През месец декември 1937 г. срещнах случайно стария си познайник Никола Червениванов, току-що пристигнал (от град Видин, гдето той живееше напоследък), за да уредя в София някои работи около индустриалните си предприятия, на които се бе предал след напускане на професурата си във Висшето училище (Университета). Високо образован, крайно сърдечен човек, комуто не липсваше ни солидна европейска култура, ни изискана вежливост, той се радваше на рядка популярност в софийското общество. В беседа при чашка кафе в локал „Империал“ до бившата Народна банка неочаквано стана помежду ни дума за Алеко Константинов и при този случай аз узнах, че събеседникът ми е бил негов близък приятел и член на групата Весела България. Достигнал 74-годишна възраст, бившият професор ми заговори с увлечение за преживяното преди четири десетилетия в дружба с Алеко, като ми припомни и това, че като други свои приятели бил също дал някакъв материал за характеристиката на Бай Ганю. Заинтригуван от разказа му, аз пожелах да запиша чутото тутакси, на мястото. И отбелязах, както седях на масата, следното:

„От 1883 до 1887 г., започна Червениванов, не бях още в близки връзки с Алеко, понеже живеех в Пловдив. Като дойдох през 1887 г. в София, възстанових приятелството си с него. Преди да замине за Чикаго, той бе ми изпратил едно много оригинално писмо, в което предлагаше как да се гарантирам като клиент, понеже нямал нищо, в случай че загине във водите на

океана. Аз винаги се възхищавах от Алеко, но кой знаеше, че той ще излезе толкова ценен за България, да взема да запазя всичките му писма до мен! Заговори ми един ден, че мисли да обрисува един Бай Ганю. „Търся тип за него.“ Посочих му Бончо Раданов от Разград като такъв тип. Бончо Раданов беше разградчанин с турски табиети и с всички привички на един прост българин, с пороци и добри качества. Той беше либерал партизанин, депутат в Народното събрание, борец срещу Стамболов.[1] Алеко се запозна с Бончо и получил съгласието му да го опише, както намери за добре, да даде точния портрет, както го знае същия — например, както Бончо си сваля чепика и си глади чорапите; или (мнението му) за жените в София — „все чирузи“, харесвал да е жената дебела, та „като я стиснеш да пращи като диня“. Алеко слушаше и се кискаше. Разпитваше той бай Бончо и Бончо му разправяше за пътуването си. Срещаха се няколко пъти. Жив е още (Бончо), в Разград.“

Разпитвам Червениванов за пътуването на Алеко до Чикаго. Събеседникът ми подхвана тази тема и разказа:

„Той (Алеко) искаше да пътува и да види работи, които не се виждат винаги от всекиго. Идеалът му беше да избере едно оригинално пътуване. Приказвахме с него. — Иди в Америка! Там е най-оригиналният живот, казах му аз. Първоначално той мислеше за Япония, но сетне изостави този план.

Без да ми поиска сам пари, виждах го че няма. „Аз пари нямам, но ако съм жив, ще ти ги изплащам с дела;[2] с друго няма какво.“ И тогава му предложих 1000 лева (250 наполеона). Той, като ги видя: „А, аз ще искам да ида на северния полюс!“ — „Де ще идеш там, ще замръзнеш! Иди сега в Америка, и после оттам, ако искаш повече да направиш, направи го.“ Писа ми от Ню Йорк, че ако загине в океана, как да се гарантирам . . . Едно от най-духовитите му писма!

---

[1] Моя добавка от по-късно: В органа на Стамболов, в. Свобода, бр. 1317 от 10. 2. 1894 г., е напечатана една дописка на Бончо Раданов, изпратена от Разград.

[2] Алеко е имал пред вид доходите си от адвокатски процеси (дела в съда).

Той имаше намерение — пет-шест години, преди да го убият — да основе един европейски вестник, вестник по европейски образец, голям, с всички отдели, да се занимава не само с партизанство. Като че нямаше никаква наклонност към адвокатурата и искаше да намери друго приложение на силите си, особено в литературата. Но за това[1] се искаха много средства. Нямаше кой да му ги даде.

Живееше Алеко на улица „Патриарх Евтимий", срещу моята къща, „двореца" на Михалаки Георгиев".

Толкова записах под диктовката на Червениванов в локала. Но като се убедих, че при тази обстановка не беше възможно да чуя и запиша най-важното, именно историята на разказите за Бай Ганю, замолих настойчиво събеседника си да се срещнем пак, да ме посети в кабинета ми, в ректората на Университета, за да поговорим по-спокойно и по-надълго по предмета. Той ми обеща да дойде най-скоро и наистина ме намери след два-три дни. Започнах да записвам отново съобщенията му за Алеко, обаче той ме спря, като каза, че едва ли сега може да ми изложи всичко, понеже бързал да се връща във Видин, а имал още някаква неотложна среща другаде. Пожела да се видим при нова среща след идване в София и аз трябваше естествено да се съглася и спра писането. Тогава го замолих, ако има възможност, да ми изложи в писмо сам всичко, което знае за Алеко и за участието си в събирането на градиво за приключенията на Бай Ганю, за да го допълня после сам аз с разпит при лична среща. Той се съгласи с най-добра воля и обеща да ми пише, щом се види малко свободен. Обещанието си той наистина удържа. След месец и половина аз получих от Видин очакваното с нетърпение изложение заедно с писмо от 8 февруари 1938 г., в което се казваше:

„Едвам днес успях да свърша и да ти изпратя моя спомен за създаването на „Бай Ганю" от Алеко. Разполагай с него както ти намериш за добре..."

Прочитайки самия спомен, аз намерих още на времето, че в него липсват доста неща от онова, което бях чул в разговора ни от по-рано, и реших да разпитам Червениванов по-основно било при среща в София, било при

[1] Предприятието с вестника.

едно мое посещение във Видин, за което бе станало дума по-рано. Но на 14 януари 1939 г. прочетох с изненада и дълбока мъка във в. „Мир“ известието, че Червениванов се поминал на 76-годишна възраст скоропостижно в град Вюрцбург (Германия), гдето бил заминал по работа. Изчезнала така надеждата ми да допълня получените преди данни, аз трябваше да се задоволя с това, което бе случайно спасено като документ от ръката на самия свидетел и като мой запис от декември 1937 г.[1]

Ще приведа тук първо този запис, в който се говори за запознаването на Червениванов с Алеко Константинов и за част от приключението на Бай Ганю — добавка към това, което бе пропуснато в писмото от 1938 г. *Началото на недовършения разказ* в кабинета ми бе следното:

„С Алеко се запознах така. Току-що след завръщането ми от Лайпциг, гдето завърших по химия в течение на четири години (като следвах два семестра и в Цюрих), през март 1892 г. министър Живков ми предложи да замина за учител в Търново. Когато главният секретар Петър Генчев ме заведе при министъра, този ми каза: Г-н докторе, ние имахме сведения, че сте свършили и че

[1] Много по-късно, през 1940 г., прочетох в списанието „Алеко“. Известия на софийския клон Алеко Константинов от Бълг. туристически съюз“, бр. 11 от юни 1940 г., стр. 3—5, статията: „През планините с Алеко. Спомени на д-р Никола Червениванов“. Тези спомени са били разказани от автора във Видин през 1938 г. (не е означено кога точно, но навярно след писмото до мен от началото на годината) пред група туристи, дошли да го посетят, и стенографирани от Ив. Сираков. Разказът на Червениванов се отнася до една от екскурзиите му заедно с Алеко до Рилския манастир и Еленин връх. Той започва с думите: „С Алеко бяхме неразделни. Нито един празен и свободен ден не прекарвахме в София.“ После се излага как в дружината им за излети влизали д-р Кръстев, проф. Ат. Иширков, проф. Бончо Боев и други лица и как след дългия поход до Рила, на връщане за София, те се спрели в село Нова Диканя, на почивка в един хан. „В този хан, съобщава Ч. И., бе замислен излетът до Черни връх...“ Все тук Алеко изложил идеята си за създаване на едно туристическо дружество, а Ч. И. предложил да влязат в него на първо място „приятелите от така наречената Весела България, на която Алеко беше душата.“

ще се явите скоро тук. Мене ми е драго ... Имам нужда от Вас. за да заместите временно един учител в Търново, който е отлъчен до края на учебната година. После ще Ви взема във Висшето училище да четете лекции по Вашата специалност. Но този учител преподава физика: няма ли да Ви бъде мъчно, ако вземете неговите часове? — Отговорих, че тъкмо по физика и минералогия съм държал университетски изпит като за втора специалност, тъй че не виждам никаква мъчнотия да ги преподавам.— Министърът даде нареждане да ми се отпуснат пътни и дневни пари за до Търново и аз заминах още преди великденската ваканция за Нова Загора и оттам през Твърдишкия балкан за Търново. Завършена учебната година, явих се в София пред наборната комисия, за да служа като войник през ваканцията (имаше тогава кадрови полкове, учителите служеха по привилегия само два месеца през ваканцията). След това бях назначен за първостепенен учител в Софийската гимназия, с няколко часа седмично, и командирован да чета лекции по неорганическа химия във Висшето училище, като завеждам и практическите занятия от тая дисциплина. Заработил така, имах възможност да се запозная с Алеко Константинов и да вляза в обществото на т. нар. Весела България, душата на която беше сам Алеко ...“

Тук се прекъсна разговорът ни, за да бъде продължен при сгода друг път. Вместо продължението дойде споменатото писмо на Червениванов. Преди да го изнеса, ще допълня съвсем кратко сведенията за кариерата на свидетеля, както ги намирам в Алманаха на Софийския университет от 1940 г. Роден в Македония, в будния град Кукуш, на 27 ноември 1863 г., Червениванов завършва гимназия в София, след което следва една година естествени науки в Швейцария (Цюрих) и после химия в Германия (Лайпциг). Доктората си той полага през лятото на 1892 г. В течение на две години (октомври 1896 — юли 1898) държи лекции в Софийския университет (тогава само „Висше училище“), след което излиза в оставка, за да се предаде на химическа индустрия, която го отвежда във Видин.

Но ето и интересното негово изложение от началото на февруари 1938 г. с някои твърде ценни данни около

потеклото на разказите за Бай Ганю и с един епизод от тях, преживян лично от свидетеля:

Как се роди идеята у Алеко да напише „Бай Ганю?

„С Бай Ганю Алеко ни посочи твърде много недостатъци и в частния, и в обществения ни живот, и у дома и във връзките ни с културния Запад. Но той нищо не измисли, нищо не преувеличи. Защото подтикът на неговата обществена и писателска дейност бе дълбоката му любов към народа и неговото духовно преуспяване. П. Делирадев."

Тази е най-правдивата преценка на Алековата писателска дейност. Алеко силно обичаше народа, но същото тъй силно се отвращаваше от постъпките на самозваните „интелигенти", които в своя крайно груб егоизъм мислеха, че всичко това, което те вършеха, е редно, без да обръщат внимание на другите хора. Бай Ганю обаче стана нарицателно име и в онова време не бяха малцина, които се стресваха от „байганювщината", така че „Бай Ганю" подействува благоприятно за изглаждане на много грубости в нашия живот.

Много се е писало за произхождението на Алековия „Бай Ганю" и по случай годишнината от неговата трагична смърт мнозина писаха спомените си за Алеко, някои донякъде верни, други неточни. И аз съм един от живите другари на Алеко, с когото ме е свързвало интимно другаруване, с когото всеки празничен ден при добро време съм прекарвал вън от града, сред природата, та мисля, че мога да кажа самата истина: Как се породи идеята у Алеко да напише „Бай Ганю".

Повод даде една моя трагична преживелица като студент в Лайпциг, която разказах в присъствието на Алеко.

В Лайпциг бяхме 15—16 души българи студенти. Между нас беше и студентът Петър Раданов от Разград, красив момък, добре израснал, с величествена походка, блондин, така че немците го взимаха за скандинавец. С него бяхме се тъй сприятелили, че всеки ден трябваше да се видим и да бъдем заедно. Често дохождаше в химическата лаборатория, където аз работех, и ме чакаше да свърша работата си, за да излезем заедно. Хранехме се само ние двамата българи в един пансион между 25—30 англичани, англичанки, австралийци, австралийки,

американци и американки. До мене седеше една англичанка, а до нея Петър Раданов. През всичкото време на обяда говореха за разликата между английски и немски език. Аз ги дразнех, като ги наричах филолози. Любовта няма друга работа, тя търси такива случаи. Раданов и англичанката се влюбиха и сгодиха. Всеки ден надвечер бяха на разходка, кога пеша, кога с лодка по реката Плайзе. Аз често ги придружавах, особено с лодка, като ме довеждаха до предградието Коневиц, където аз живеех. Един ден дохожда Раданов при мене и ме пита дали имам пари. Обещал на годеницата си да се разходят с лодка, но нямал никакви пари и много неловко му било да остави годеницата си да плаща. И аз нямах пари, както обикновено с нас, студентите, се случваше към края на месеца; но му казах, че моите пари са дошли; да отидем в пощата и да намерим моя раздавач. Отидохме, но раздавача не сварихме. Сговорихме се той да отиде у дома си, а аз ще бързам в лабораторията и щом получа парите си, да се върна при него. Действително, скоро го потърсих. Раданов беше излязъл. Хазяйката му ми съобщи, че той получил писмо от България, радвал се, пеел и като дете скачал.

— Добре, но той нямаше пари, за да излезе!

— Аз му дадох 40 марки.

Запътих се към мястото, където взимахме лодка. Лодкарят ми каза:

— Вашият приятел с госпожицата току-що тръгнаха. Лодката е с три места и ако побързате по брега, ще ги стигнете.

Аз обаче чувствувах нужда сам да погреба, та взех лодка за един човек. Вероятно щях да ги стигна, ако по брега насреща ми не беше се задал моят другар от лабораторията, с когото един до друг работехме, американецът Стюард.

— Червен, извика ми той (както обикновено ме наричаха), стой и карай до брега, ще дойда при тебе.

— Не може, лодката е за един!

— Ах ти, сухоземна мишко, хидрофоб, страх те е да не се удавиш!

За да покажа, че не ме е страх, дадох възможност на Стюард да влезе в лодката.

Върнахме се при лодкаря и с трамвая отидох у до-

ма в Коневиц. На заранта хазяйката ми носи закуската с вестник в ръка и уплашено ми съобщава, че вчера подир обед се е случило едно нещастие в реката: двама млади се удавили. Тя познаваше Раданова и знаеше, че той и годеницата му често гребяха с лодка по реката.

— Много се страхувам да не се е случило нещастието с вашия приятел.

Чета във вестника:

„Вчера към шест и половина часа подир обяд двама млади, една дама и един господин, са се удавили в реката Плайзе. Извадили са ги мъртви. По външния изглед приличат да принадлежат на по-доброто общество."

Забравих закуската. На трамвая и право в дома на Раданов! Пред вратата на жилището жени от разните етажи събрани, а Радановата хазяйка плаче и разправя. С нея заедно отидохме в моргата и видяхме нещастните един до друг — две млади и красиви мъртви тела. Англичанката приличаше на заспала, на лицето ѝ се изразяваше една лека усмивка. Раданов беше си прехапал долната устна.

За добрия спомен, който имам за тези двама млади хора, които така нещастно и преждевременно загинаха, тук е място да опровергая едно убеждение, което тогава беше се загнездило в българския студентски кръг: „А, бе! Англичанката плуваше като риба. Тя е решила да се дави, та завлече със себе си и Раданова".

Не много след нещастната случка аз случайно се запознах с един студент немец, който, като узна, че съм българин, съобщи ми, че той бил почти непосредствен свидетел на удавянето на моя съотечественик и на неговата приятелка. Той и един негов другар вървели по пътя на десния бряг на реката; насреща им дохождали в лодка дама и млад мъж. Мъжът гребял. Като дошли почти успоредно, двамата в лодката се изправили, видимо, за да сменят местата си. Немците пешеходци ги отминали. След миг чуват едно плясване във водата. Обръщат се и виждат лодката празна, а от двете ѝ страни водата раздвижена. Дават те сигнал за помощ. Заключението им било, че при опит да сменят местата си дамата и господинът, прави, загубили силно равновесието и паднали, единият на едната, другият на другата стра-

на. Дамата получила разрив на сърцето, а Раданов никак не знаел да плува.

Като близък приятел на Раданов, мен се падаше да съобщя за нещастието на родителите му в Разград. Първата моя телеграма гласеше: „Петър е тежко болен.“ След час подадох втора телеграма: „Петър се помина.“ Получих отговор: да се чака с погребението, чичо му ще пристигне. Чичо му беше Бончо Раданов, народен представител от Разград.

Бай Бончо наистина пристигна с жена си — и то в един каяфет, който никак не съответствуваше на немското понятие за народен представител. Вестниците хроникираха, че родините на нещастния българин студент, дошли за погребението му, били Schlechte leute (простички хора). С пристигането на Бай Бончо трагедията се приключи и започна веселата част, предизвикана от крайно недадоляните и просташки постъпки на бай Бончо.

Зад някогашната „Придворна аптека“ на площад Александър[1], бивше притежание на Никола Странски, при стълбите, които водят за булевард „Дондуков“, се намираше бирария „Байер“, където се събирахме на чаша бира, Алеко беше център на тази компания. Една вечер попаднах аз да разправя за моята преживелица с нещастието на моя другар и приятел Петър Раданов и за постъпките на чичо му бай Бончо с всички подробности, без да подозирам, че моят разказ ще предизвика буря от нескончаем смях.

Алеко беше добре възпитан, благ по характер, внимателен към всекиго и към обществото, с фини обноски и с измерени думи в разговора. Той беше естет и затова силно реагираше против просташките обноски. И когато в моя разказ дохождаха особено силни места, Алеко се хващаше за главата и викаше: „Олеле, Кольо, добре, че не съм бил на твоето място! Бих поискал земята да се разтвори и да ме погълне!“ Така се свърши моят разказ и Алеко каза: „Ще напиша нещо! Ще пиша: Бай Бончо тръгна за Европа.“ Моят разказ събуди спомени у другарите за някои българи, които са се учили в странство, със своите чудновати и просташки обноски

[1] Сега площад „9 септември“. Б р.

Така Кольо Колев, учител в Софийската гимназия, разказа за Ганю Чолаков, студент в Петербург. Пак смях със сълзи. Тук Алеко каза: „В бай Бончо има какафония поради повтарянето на буквата „б“. Ще бъде Бай Гаию!“ Димитър Илков, учител и преподавател по география във Военното училище, разправи за един българин, който отишъл в странство да продава розово масло и като стигнал в Прага, търсил дома на професор Иречек, където се натрапил да нощува, защото Иречек бил някога министър в България... Тодор Гатев, отпосле министър на правосъдието, разправи за един българин, който, като отишъл във Виена на баня, поискал да покаже на немците как се плува в басейна като параход и когато пазачът му обяснил, че в банята трябва да се седи мирно, нашият българин се тупка по гърдите и казва: „Я булгар!“

Така Алеко събра достатъчен материал, за да създаде един общ тип, и го кръсти „Бай Ганю Балкански“. Той нямаше нужда да прибавя или да измисля нещо от себе си. Само моят разказ предаде с едно малко изменение: вместо Лайпциг — Дрезден, вместо Плайзе — Саксонските Алпи; една свобода, която е позволена на писателите и която с нищо не изменя същността на разказа, толкова повече, че героят на моя разказ, бай Бончо Раданов, беше още жив.

Алековата книга „Бай Ганю Балкански“ излезе на бял свят по-бързо, отколкото ние, Алековите другари, можехме да се надяваме. Тя бързо се разпространи и прочитането ѝ беше масово. Свидетел съм на нейното благотворно влияние за изглаждането на много грубости в отношенията между нашите хора. Всяка груба и просташка обноска се квалифицираше като „байганювщина“ и всеки се пазеше да не бъде наречен „Бай Ганю“. Но години минаха и Бай Ганю биде забравен. На младото поколение байганювщината вече не влияе. На публично място, на всяка крачка ще срещнете обноски, които не държат сметка за други хора. В тренове ще чуете свирене с уста на разни шлагери, и то винаги крайно фалшиво, без да се помисли, че това за околните е неприятно. Талантливият наш художник А. най-добре е схванал, че у нас байганювщината наново силно се разпространява и е дал най-сполучливата характеристика в

Щ. чрез следния виц: „Журналист отива на онзи свят; заобикалят го знатни наши покойници: между тях Алеко му задава въпрос: Жив ли е още Бай Ганю? Журналистът отговаря: Бай Ганю почина, но остави голямо поколение. — Изглежда, че при възпитанието на нашата младеж не се използува Алековото творение „Бай Ганю", което би било едно отлично помагало за поучения на младите към добри обноски в живота.

Съобщава д-р Ник. Червениванов

Това, което д-р Червениванов е пропуснал да отбележи в писмото си за държането на бай Бончо в Лайпциг, както го е представил Алеко Константинов, се отнася до облеклото, думите и жестовете на героя. Както ми разправяше преди това свидетелят — и за съжаление това аз не отбелязах тутакси, а само малко по-късно, — бай Бончо Раданов бил облечен при пристигането си в Германия, както си ходел обикновено в Разград, твърде неугледно. Българите в Лайпциг го оправдавали пред чужденците, че уж бил тръгнал при напускане на работата си внезапно, без да има време да се облече по-чисто. Англичаните, близки на покойницата, били дошли на погребението в черно, някои и с цилиндри. После бай Бончо, разчувствуван при гледката на покойницата, се осекнал с два пръста по стар навик и тогава Червениванов изпитал голям срам пред чужденците. Най-сетне бай Бончо, забравяйки след погребението бързо нещастния си племенник, запитал в пансиона Червениванов по един крайно ориенталски начин за морала на пансионерите... Всичко това Червениванов ми разказваше през 1938 г. по най-непринуден начин, изтъквайки хумора или сатиричната жилка в разказите на другарите си от Весела България в една форма, която не е могла да не порази на времето Алеко.

III

Димитър Илков за срещите на Весела България, председателствувани от Алеко Константинов. — Спомен за историка Константин Иречек от 1888 г. в Прага и за посещението у него на един бъл-

гарски студент, натрапил се като гост. — Как става кръщението на героя с името Бай Ганю? — Прочит в дома на д-р Кръстев на разказите за бай Михал. — Алеко Константинов като безкрайно добър, доверчив и искрен приятел. — Страст за другарски срещи и туризъм. — Комична благодарствена отплата за разказите във Весела България. — Тясна дружба на Алеко с украинеца Голованов. — Допълнителни показания на Илков за името Бай Ганю и състава на компанията Весела България.

Помнех разказа и писмото на д-р Червениванов от края на 1937 и началото на 1938 г., в които като един от близките приятели на Алеко Константинов и като член на Весела България се посочваше и Димитър Илков, който също бил разказал нещо за приключенията на Бай Ганю. При една среща с Илков на 10 март 1941 година аз поисках да науча нещо по-точно за дружбата му с Алеко и за възникването на разказите за Бай Ганю. Два месеца по-рано във вестник „Зора" от 6 януари 1941 г. бяха излезли съобщенията на Ал. Дякович за връзките на Александър Малинов с Алеко Константинов и за другарската среда, в която са се пеели руски песни. В това съобщение не се споменаваше нищо за произхода на Алековия Бай Ганю. Илков признаваше, че е имало такава приятелска компания, в която са влизали и негови близки познати, но отричаше да е говорено там за Бай Ганю, с нови приноси към разказите, изнесени в друг състав на Весела България. Последното едва ли се съгласува с пълната истина, тъй като „байганювските приключения са били предмет на забавите в различни състави на компанията. Съобщенията на Илков се свеждаха към следното, записано от мен на посочената дата:

— През лятото на 1893 г. неколцина приятели, все ергени, се хранеха в гостилницата на италианеца Карло, на булевард „Дондуков", срещу къщата на Сребърников, която после откупи белгийското дружество за електрическо осветление в София. На трапезата седяхме: Алеко Константинов, Колю Колев (гимназиален учител), Марин Бъчваров (професор във Висшето училище), д-р Никола Червениванов (химик), Никола Висковски (гимназиален учител) и аз. По общо съгласие винаги бивахме на трапезата весели и никой не казваше нищо скръбно. Най-весел беше председателят ни Алеко. Той правеше впечатление със своята веселост тъкмо тъй, както и

със своята голяма сърдечност. Нещо наивно-човечно беше отличителната му черта. Като адвокат той не приемаше да защищава някого, щом не беше прав. И често пи разказваше със сърдечна веселост за случки от адвокатската си практика. За да не се изчерпи материалът за весели разговори на трапезата, един ден Алеко предложи: всеки от нас да разкаже по нещо занимателно и смешно от преживелиците си. Когато дойде ред до мене, аз им разказах за една случка в дома на професор Константин Иречек в Прага, гдето аз бях гост два пъти седмично през всичкото време на моето студентствуване в Чешкия университет.

Бащата и майката на Иречек живееха в Стара Прага, около „Карлови намести". Иречек имаше сестра, стара мома, която не се ожени, за да остане в помощ на родителите си. Старият Иречек именно беше парализиран, схванат в нозете, не можеше да ходи и го возеха на стол. Константин (синът) живееше също при родителите си, когато в края на 1888 г. отидох в Прага да се уча. При него в университета слушах история на балканските народи, география на Балканския полуостров и българска история. Веднъж той ме помоли, за да не забрави говоримия български език, да си услужваме взаимно: аз да ходя всеки четвъртък и неделя на обяд у него, за да говори с мене само на български, а след това в течение на два часа той да ми чете извадки от кореспонденцията на дубровнишките търговци в България през времето на Иван Асен и да ме упътва как в бъдеще да използувам подобни документи. Разбира се, нямах основание да откажа на такова любезно предложение. Откак това продължи известно време, родителите на професора ми казаха при обедна обстановка: „Знаете ли, че нашият Константин ще ни напусне и ще бяга да живее другаде, именно във вила Osvěta на Влъчек, на Винохради?" И със смях майката ми разказа, че това щяло да стане по причина на един българин, оказал се твърде нахален и смутил спокойствието им.

Именно — както ми разправи госпожа Иречек, която познавах като доста смела жена — един ден се позвънява у тях и когато тя излиза да отвори, вижда един млад българин с куфарче в ръка, води го някакъв слуга. Този българин искал да види сина ѝ. „Без да подозирам

нещо, като чух, че е българин, приех го чистосърдечно и го въведох в кабинета на сина си. Какво излиза? Този човек носи собственоръчно препоръчително писмо до сина ми Константин от търновския митрополит Климент. Последният моли сина ми да се погрижи за този българин, сиромашко момче, като го настани нейде да слугува, за да може да следва в политехниката. Син ми остава като поразен; заявява му, че такова нещо той не може да направи сега, че няма изгледи да го направи и в скоро време. — „Нищо, отговаря момъкът, аз може да остана и при Вас, да слугувам и да се уча.“ Син ми го избива в пот. И какъвто си е слабодушен, идва при мене, да ми каже каква е работата. Това ме разсърди твърде много. За да избавя сина си от неловкото положение, в което го постави тоя българин, явих се сама в кабинета и казах на тогова, че нямаме нужда от прислуга, пък и легло за чужд човек. — „Е, нищо, възрази той, аз и на това канапе мога да спя“, и посочи канапето в кабинета на сина ми. Тогава мене ме взеха дяволите и като повиках прислужницата ни, отправих го с нея до председателя на дружеството „Българска седянка“. Той си отиде заедно с куфарчето си. Българите се погрижили да го настанят в едно семейство с по-скромен наем, но той доста време не преставаше да идва всеки ден при нас и да ни се налага на трапезата. Това тревожеше Константин много и той се споразумява с редактора на сп. Osvêta Влъчек да му отстъпи две големи стаи във вилата си, за да работи там на спокойствие, необезпокояван от никого. Разбрах, че Константин помага по нещо на българина, но никога не допусках тогова в къщи повече...“

Този българин — продължи разказа си Илков — престоя така две години в Прага, следвайки в политехниката. И понеже нито Константин Иречек, нито търновският митрополит можеха да поемат издръжката му, той си замина за България, за да спечели пари и се завърне да довърши образованието си. Аз се запознах с него — името му вече не помня — в последните дни преди отпътуването му, и то твърде случайно. Отидох именно да изпращам един наш български студент, Лазар Подбалкански (от Враца), който се беше разболял и който почина в България след две седмици. И с него

тръгваше „гостът“ на Иречека ... Втори път видях този човек вече в София. Той служеше като кондуктор при Окръжната постоянна комисия и работеше по шосето София—Златица—Пирдоп. Имаше висок, приведен ръст, ниско чело, дебела кожа по лицето, зелени очи, студена усмивка, хлътнали бузи и големи зъби. Свръх това беше и кьосе. Казах си, като го видях този път: „Този е героят на Алеко Константинов, когато се явява при Иречек. Защото „Бай Ганю“ беше вече написан ...

Трябва да добавя, че подробностите около розовото масло и пр. не бях чул от Иречекови и не бях разказал за тях на Алеко. Може би този българин е носил някое мускалче от митрополит Климент за Иречек.

Запитах Илков как е станало кръщението на героя „Бай Ганю“? Отговорът му беше:

— Аз бях много близък с Алеко: той обичаше моята специалност (география), разпитваше и за България, и за далечния свят, и аз му разказвах някои любопитни неща за Америка, Австралия и т. н. Когато изслуша всичките сътрапезници — в течение на две-три седмици, — без някой да подозира, че той си взема бележка от разказите ни, току един ден се яви в дома на д-р Кръстев, редактор на сп. „Мисъл“ (у него живеехме с Червениванов под наем), и почна да ни чете от една тетрадка приключенията на Бай Ганя ... Прочетеното направи мен и на приятелите ми Кръстев и Червениванов силно впечатление. Примирахме от смях, като слушахме началото на „Бай Ганю тръгва за Европа“. Разговорите ни на приятелската маса в гостилницата на булевард „Дондуков“ бяха през лятото на 1893 г., а четенето стана три-четири месеца по-късно през есента. На четивото си Алеко беше дал първоначално заглавието **Бай Михал.** Аз се обърнах към Кръстев и забелязах: „А, бе, докторе, туй заглавие не ми харесва, вижда ми се много блудкаво — всички казват: „Има да дава на Михаля“, „Стяга те Михал“, ... Нека намерим едно друго заглавие, което да бъде тъй силно, както бай Михал.“ Кръстев тогава се спря и каза: „Наистина, да се помисли за нещо ново, защото бай Михал е в устата на всекиго.“ Откак помислих малко, аз рекох: „Слушай бе, Алеко! Аз съм тревненец и в устата на нашите тревненци, когато искат да се пошегуват с някого, се чува да го пращат при Бай

Ганя, в Ганювия хан. Това име подхожда и за написаното от тебе.“ Червениванов засука дългите си мустаци и каза: „А това ми се харесва.“ И при общо одобрение Алеко задраска името Бай Михал и написа Бай Ганю. Този Бай Ганю от Трявна ми беше познат от детинство. И както сега пращат някого за зелен хайвер, така в Трявна пращаха при Бай Ганя...“

Така стана кръщението на героя. Всичко това толкова хареса, щото д-р Кръстев с позволението на Алеко искаше да свика на чай една вечер и други български писатели и общественици, за да прочете Алеко произведението си и пред тях. Но една случка попречи на това. Именно между д-р Кръстев и Хаджибонев произлезе някакво недоразумение, което беше изнесено и във вестниците. Алеко се намеси и примири двете страни — това стана в къщата на Петко Каравелов. Но предишният кръг се разтури, аз се оттеглих от д-р Кръстев и Алеко не можа да прочете „Бай Ганю“ отново.

Поисках да узная от Илков какво впечатление е запазил от Алеко Константинов като човек и характер. Отговорът му беше:

— Алеко беше човек, който обичаше хората, обичаше правдата. Той нямаше неприятели. Беше доверчив; нещо толстоевски свято имаше у него. Разливаше се от доброта, беше истински християнин. В състояние беше ризата от гърба си да даде и да остане гол; да си даде залъка от устата. После той не мислеше за утрешния ден. Обичаше другарските голщавки. За едно ешмедеме, назначено чак в Рилския манастир, беше в състояние да напусне най-сериозната си работа и да отиде там. И това вършеше най-често с Червениванов. Вземат тоягите си — и тръгват през гори и планини. Така отиде той в Рилския манастир на гости на полковник Панев от Свищов. Така отиде по-късно и в Пещера на гости на Михаил Такев. Аз ходех с него често на Витоша. Първото ни изкачване стана през с. Владая. На Черни връх се фотографирахме — снимката в оригинала се пази на хижа „Алеко“.

След като изслуша всички ни в гостилницата на Карло, той, извънредно доволен от чутото, ни изненада един ден с такова съобщение: „В знак на благодарност за всичко, което разказахте и което беше за мене много по-

лезно, поръчах на Карло да ни приготви нещо особено. Искам да си хапнем, та да почувствувате, че истински ви благодаря.“ И като каза това, даде знак на Карло. Тоя се яви на трапезата с една голяма, дълга чиния, препълнена с панирани пържени кълчици от млади пилета. Ометохме цялата чиния с голям апетит. Когато да му благодарим, той каза: „Чакайте!“ Изсмя се заедно с Карло (и сега го виждам, как беше засмян) и добави: „Кажете ми, какво ядохте?“ Ние отговорихме: „Прекрасни пилешки кълчици.“ Обърна се той към Карло и му каза: „Карло, кажи какво ядоха!“ — „Жабешки кълки“, отговори тоя. Професор Бъчваров извика тогава: „Тфю!“. Но всички се изсмяхме и останахме доволни за това първо угощение в живота ни с жабешки кълки.

По това време Алеко живееше в една стая с неразделния си приятел украинеца Голованов, чиновник, ако се не лъжа, в статистиката. Нисък, дебел, благодушен, този човек, с когото Алеко се носеше като с брат, не беше гуляйджия. Той умря може би от тъга за Алеко, те се обичаха като повече от братя.

*

Около две години след този разговор при Илков се явява един млад журналист, Богдан Веселинов, който пожелава да чуе от него нещо за връзките му с Алеко Константинов и за произхода на разказите за Бай Ганю. Илков му повтаря в общи черти всичко, което беше разказал на мен, при твърде несъществени отклонения, които не менят фактически нищо освен следното:

При нова вечеря у Карло Алеко прочел написаното за няколко случки с Бай Ганю. Като станало дума за заглавието,, учителят Колю Колев предложил за име на героя „Бай Михал“. Името харесало на всички, само Илков възразил, понеже името било познато в друг смисъл, и припомнил за прякора Бай Ганю в Трявна. Когато именно някой тревненец вършел нередни неща, осмивали го под името Бай Ганю, навярно защото така е вършел един истински Бай Ганю. Прието било от компанията последното име. „Впоследствие Алеко обработи и разшири четенето пред нас, постави му едно „Балкански“ и

така се създаде великата творба . . .“ Колкото се отнася до нахалния момък от Прага, Илков го видял отново много години по-късно като кондуктор по направата на пътя за Златица. „Хич не подозира човекът, че е герой на толкова известния Бай Ганю Балкански, а може би той изобщо не беше чел творбата на Алеко.“ По-късно кондукторът стана чиновник в една банка.[1]

Когато много по-късно на 24 ноември 1950 г. в един нов разговор с Илков, който се помина две години след това, запитах кои са били приятелите на Алеко, безразлично членове на Весела България или други лица вън от нея, той ми посочи: Георги Калинков, Стоян Аргиров, проф. Беньо Цонев, проф. Димитър Матов, проф. П. Абрашев, Рачо Славейков, Пенчо Славейков, Христо Славейков, семейство Петко Каравелови, Г. Х. Бонев, д-р К. Кръстев, Ив. Д. Шишманов, д-р Никола Червеняванов, полковник Панев от Свищов. Имало и други близки на Алеко, които в момента не можеше да си спомни. Но вече в самите разкази на Алеко се посочват при разни случаи едни или други от членовете на Весела България било като разказвачи, било като слушатели, при което някои от тях са загатнати само с прякорите си, прикачени им от Алеко или познати от по-рано. Така първият и вторият разказ се водят от името на Стати, след като всички се подканяли взаимно: „Хайде всеки от нас да разкаже нещо за Бай Ганю“; третият се приписва на Стойчо, който умеел да разказва такива „комедии“; четвъртият, за приключението в Дрезден (т. е. Лайпциг), на Кольо (Никола Червеняванов); петият, за изложението в Прага, на Цвятко; шестият и седмият, за посещението при Иречек и българските студенти, на „срамежливия Илчо (Димитър Илков); осмият за Бай Ганю в Швейцария, на Дравичката; деветият, за Бай Ганю в Русия, на Васил, при което в края на редицата приключения на героя в Европа някой от компанията забелязал: „Стига, господа! Бай Ганювите истории нямат свършване“ и подканил Марк Аврелий и Калина-Малина (т. е. Александър Малинов) да изпеят нещичко като втора част на вечеринката. Когато се подновява отно-

[1] Интервюто е отпечатано във в. „Утро“, бр. 9975 от 6. II. 1942 г.

во въпросът за Бай Ганю, след завръщането му от Европа, думата вземат същите и нови разказвачи (между тях, разбира се, и сам Алеко), с прякорите Дравичката, Альоша, Амонасро, Мойше, Ожилката; а в „Бай Ганю турист" се споменават — като другари на разказвача — Бедрос, Ораторът, Отело и Стувенчо (т. е. Стоян Аргиров).

*

Как Алеко Константинов използува спомена на Н. Червениванов за случката в Лайпциг. — Съотношение между действителност и фикция .— При кой епизод за Бай Ганю Алеко се решава да започне писането на разказите си. — Избор на името на героя. — Промяна в концепцията на характера: преход от оптимизъм към песимизъм. — Свидетелството на д-р Кръстев за наченките на книгата. — Предходници на Алеко в критиката на байганювщината: сатирите на Ст. Михайловски и Ив. Вазов. — К. Иречек за ролята на „полуобразованите простаци" в България. — Бюрократизъм и корупция според книгата на Влайков. „Чиновничество и властници". — Алеко Константинов за откъсването на интелигенцията ни от народа. — Жажда у Вазов за светло вдъхновение. — Разни прототипове на Бай Ганю.

Възвръшайки се към съобщенията на Никола Червениванов, уместно е да повдигнем въпрос: как трябва да се разбира твърдението на свидетеля, че тъкмо неговият спомен за тъжната случка в Лайпциг (или Дрезден) бил послужил за отправна точка на цикъла разкази за Бай Ганю, когато сам Алеко Константинов го използува едва на четвърто място в книгата си, поставяйки на първо място епизода за Бай Ганю във Виена? И после във връзка с този въпрос възниква друг, който също може да породи известно съмнение: дали тъкмо споменът на Червениванов е накарал автора да заяви с оглед към „невероятното" поведение на провинциалиста българин в чужбина: „Ще напиша нещо! Ще пиша Бай Бончо тръгна по Европа." Не стои ли това решение, този проект да се опише един действителен случай, типичен за известна категория некултурни българи, в противоречие със съобщението на свидетеля по-нататък: „Моят разказ събуди спомени у другите за някои българи, които са се учили в странство, със своите чудно-

вати и просташки обноски... Така Алеко събра достатъчен материал, за да създаде един общ тип и го кръсти Бай Ганю Балкански." Заключението, което се налага тук, е, че писателят попада на идеята си да изложи в някакъв ред разните епизоди едва когато е разполагал вече с по-значителен брой спомени около „приключенията на разни байганювци, по-определено — с разказа на Колю Колев за Бай Ганю в Петербург, с разказа на Димитър Илков за героя в Прага, с анекдота на Тодор Гатев за друг такъв герой във Виена... Ако вярваме на Червениванов, Алеко е разчитал като че изключително на чуждите характеристики на типа, без да е имал някакъв друг свой материал от наблюдения, способни да подхранят творческото му въображение. Съобщенията на Червениванов не ни дават сигурна основа за правилни изводи както за редуването на устните разкази в групата Весела България, така и относно момента, в който Алеко намира обединителната идея, и замисля произведението си. Трудно е да се приеме мнението на свидетеля за едно използуване на разказите в приятелската дружина, което отрича всякакви лични спомени на Алеко и способността му да преобразява фактите на опита. „Той (Алеко), говори Червениванов, нямаше нужда да прибавя или да измисля нещо от себе си. Само моя, разказ предаде с едно малко изменение: вместо Лайпциг — Дрезден, вместо Плайзе — Саксонските Алпи: свобода, която е позволена на писателите". Но дали само този разказ е бил малко променен, а останалите разкази биват пряко възпроизведени, без да се бута каквото и да било в тях? Това не е ни най малко сигурно.

Внимателното съпоставяне на сведенията на Червениванов за случката в Лайпциг с изложението на Алеко в съответния разказ ни убеждава недвусмислено, че писателят при своето описание е разрешавал една твърде сложна задача, неподозирана от обикновения разказвач. Най-маловажната промяна тук е била в топографията, с пренасяне на действието от едно място на друго. Много по-значителна се явява промяната в ролята на лицата, където роднина на бай Ганю (Бончо) се оказва не племенникът, а племенницата му, а годеникът е чужде-

нец. Наложени ли са били тези промени от необходимостта да се прикрие за читателите истинското положение, за да не се засяга честта на живи лица, и то наскоро след самото произшествие? Другите още по-съществени отклонения във фактическо и психологическо отношение са произтичали от разбиранията на писателя за необходимото органическо изграждане на сюжета. Тук умението на даден свидетел да предаде случката подробно и неподправено е едно, а творческата преработка нещо съвсем друго. В действителност Алеко е имал какво да прибави и измисля въпреки наивното предположение на свидетеля, склонен да недовижда активната страна на преразказването и изнамирането. И прав е Бил Кръстев, когато запитва: Защо никой от разказвачите на анекдоти в онази весела дружина не се е опитвал да изобрази в литературна форма нещо подобно на това, което постига Алеко, ако работата е била тъй проста? В същност Алеко пресъздава основното, като запазва само някои опорни точки в чуждия разказ, прегрупирва свободно подробностите и добавя за пълнота и ярък релеф на образа на Бай Ганю физиономични черти и характерни езикови особености, заети от съвършено друг житейски опит. Тъкмо поради сходството между действителността и фикцията в някои най-общи положения свидетелят не е могъл да долови значителната творческа намеса на автора с постигнатата стегнатост на композицията, с оригиналния комичен елемент и стилната обработка на целия разказ. Трябва да се съжалява, че описанието на Червениванов се ограничава само с трагичната предистория на събитието и не засяга по-късните хумористични епизоди, център на интереса при Алеко. Да беше Червениванов предал по-подробно проявите на прототипа като малокултурен грубиан и циник, ние щяхме да преценим по-добре оригиналността на художественото им претворяване с всичко там, което сгъстява багрите и създава конкретна изразителност на сцените.

Въпросът за хронологията на разните съобщения и спомени в другарската Весела България не може да бъде решен с положителност, защото и сам Алеко се е нареждал между разказвачите със свои собствени наблю-

дения, без това да е отбелязано в изложението му. Вероятно той е прегрупирвал отпосле епизодите в съгласие с установения нов план при решението му да използува всичко узнато и чуто за Бай Ганю. Подобно на Червениванов и друг надежден свидетел за потеклото на Алековото произведение твърди най-определено, че щастливото хрумване за цялостно описание на байганювските похождения идва след първите няколко разказа във Весела България, през лятото на 1893 г. Димитър Илков съобщава между другото, че само три-четири месеца по-късно през есента разказите с наслова „Бай Ганю тръгна по Европа“ били прочетени в окончателен вид от автора в редакцията на сп. „Мисъл“, т. е. в дома на д-р К. Кръстев. Освен домакина при четенето присъствували Червениванов и Илков, квартиранти тогава на Кръстев. Какво е било общото впечатление от прочетеното и какво се предлага за име на героя, ще изтъкнем после. Но първо трябва да преценим съобщенията на Илков за произхода на разказа „Бай Ганю у Иречека“, материал, за който дават спомените на самия Илков.

Тъкмо сравнението между чуто от Илков и създадено от Алеко иде да подчертае най-ясно големия личен влог на автора в развоя на сюжета и в портретизирането на героя. Оказва се, че чуждият спомен е дал само най-общата представа за гостуването на Бай Ганю у Иречек, съвсем не и самата тъкан на разказа, с тази пълнота и сила на хумористичната характеристика. Прототипът в случая е бил не някакъв търговец на розово масло (тук Алеко посяга към един свой спомен от „До Чикаго и назад“), а млад и беден студент, проявил нещо от байганювската дързост и практичност, която Алеко съумява да изобрази тъй нагледно. Епизодът с предложението на госта да го развежда Иречек по фабриките за етерни масла или да го препоръчва на свои приятели за продажба на мускалите с розово масло, както и епизодът за либералските убеждения на госта, заедно с припомнянето на нападките от някого срещу Иречек във в. „Славянин“ са подобно на множество други черти и теми в описанието напълно измислени от автора. От цялата история с Бай Ганю у Иречек Илков собствено е дал твърде малко елементи, така че най-съществено като характеристика на отри-

цателния тип е свободна игра на едно творческо въображение, подхранено от многостранен страничен опит. Между бедния ученолюбив момък, който иска да завърши политехниката и по необходимост прибягва до отегчителна за Иречек натрапчивост, от една страна, и нестесненото нахалство на скитника търговец, лишен от всякакви скрупули за почтеност и приличие, от друга страна, изпъква значителна разлика. Поведението на прототипа далеко не ни се представя тъй просташко-ориенталско и отвратително, както поведението на двойника му, очертан от писател, понеже действителният гост на Иречек не е бил лишен от известна доза наивност и скромност, обясними с непознаването на чуждите понятия за обноски в обществото. Алеко не се е смятал — и основателно — ни най-малко обвързан в изложението си спрямо доставения суров материал. Той е догонвал една друга правда, по-реална с някои нови хрумвания и с преувеличенията си в интерес на художествената стойност на битописа и портрета. Ако външно схематично той е използувал откъслечни факти и сцени от действителността, творчески той ги е преобразявал и допълвал през призмата на белетриста, който не мисли, че изкуството трябва да копира робски даденото тъй разхвърляно в опита.

От признания на Вазов пред проф. Шишманов знаем как редица разкази и много епизоди в повестите или разказите му почиват на случайни съобщения от приятели и познати, без това да означава някакво точно възпроизвеждане. Един от майсторите на европейската новела (Проспер Мериме) заявява в началото на разказа си „Превземането на редута“, че всичко в него било узнато от някакъв непосредствен свидетел на историческата случка и че то било възпроизведено точно по добра памет. Но в случая уверението е само писателски похват за изтъкване на една достоверност, убедителна за читателя, без с това да се отнима каквото и да било от изключителното умение да се използува чуждият разказ съвсем свободно, за художествени цели.

След пътуването си до Америка през юни и юли 1893 г. Алеко съставя първо пътните си бележки „До Чикаго и назад“. Между това той подновява срещите си в компанията на Весела България и слуша там през

късно лято и есента същата година разказите за Бай Ганю, които го навеждат на идеята да ги възпроизведе и разшири с нов опит в едно ново произведение. Още докато работи над пътеписа си от Америка и преди да го е напечатал, Алеко е научил доста епизоди от приключенията на Бай Ганю, така че към края на бележките си за Америка той е могъл да вмести едно наблюдение, крайно интересно за възникването на следващата си книга. Говорейки за американските богаташи парвенюта, които ламтели за титли и декорации в Европа, Алеко ги сравнява неволно с нещо подобно в България. „Иде ми на ум, пише той, нашата прокопсала аристокрация..." нека да тръгнем веднажние с Бай Ганю по Европа, па запя-щем една песенчица и за аристократите... Създателю всеблаги! Има ли нещо по-печално и по-смешно от българската гражданска и военна аристокрация?" Ясно става от тези редове, че идеята за Бай Ганю е вече заседнала здраво в ума на писателя още през лятото или есента на 1893 г и че някои мотиви от бъдещето произведение са щели да се отнасят до комичните нрави на нашата псевдоаристокрация. Тъй или инак по свидетелството на Илков, което се основава, изглежда на добра памет, Алеко чете началото на първите си разкази към края на есента (декември?) в дома на д-р Кръстев. Първоначално героят бил кръстен по предложение на един от другарите (Колю Колев) Бай Михал. То харесало на някои от слушателите, но Илков го намерил доста „блудкаво", понеже напомняло изтъркания пословичен израз „Има да дава на Михаля" (а познато е, че личното име Михал е влязло тук по недоразумение от гръцката дума за мозък „миалон", в подигравателния израз „няма разум" — по гръцки „ден ехи миала". Вместо Михал Илков предложил Ганю, по спомен за някакъв тревненец Бай Ганю, който минавал за хитър лъжец, до когото пращали някого, когато искали да се пошегуват. Новото име било одобрено от Кръстев и Червенивановв и така то се установило окончателно. Доколко меродавно се оказва тук предложението на Илков и доколко сам Алеко е могъл да попадне спонтанно на него, не може да се реши окончателно. Най-вероятно изглежда, ако Илков има право със спомена си за кръщение-

то на героя, че Алеко го е възприел толкова по-охотно, защото вече е познавал един Бай Ганю в истински смисъл, именно продавача на гюлово масло, когото вижда малко време по-рано, през юли 1893 г. в Чикаго и когото хумористично описва в пътните си бележки. Вече в първия си нов разказ („Бай Ганю пътува") авторът ни представя героя си неразлъчно с дисагите му, от които лъха мирисът на гюл и които той грижливо пази от прислугата в хотела, с вечния си страх да не задигне някой скъпите му мускали.

Написани — вероятно между декември 1893 и март 1894 г. — първите разкази за скитането на Бай Ганю из Европа, Алеко ги дава за печат в сп. „Мисъл", като поставя накрая дата, когато е завършил ръкописа: Гергьовден 1894. Разказите излизат в книжките на „Мисъл" от март, април и май—юни с. г. Новото им продължение, озаглавено „Бай Ганю се върна от Европа", се явява — след два месеца — в септемврийската книжка на „Мисъл" от 1894 г. Тук героят е вече доста променен и вътрешно, и външно. Сега той не е с потури и дисаги, а поевропейчен в облеклото си и с повишено самомнение. Турил си е вратовръзка, „има и по-импозантна външност, и чувство на собствено достойнство, и преимущество пред окръжаващите". Алеко преценява този път героя си от друго гледище, като го вмъква в една нова сфера на дейност, именно обществена, а не частна. Той — Алеко — ще замени и незлобивия си хумор с хумор, бичуващ и дори с лют сарказъм в зависимост от новите прояви на байганювската натура. Алеко бе писал в заключението си на първата част от очерците: „До виждане, Бай Ганю! Обикаляй Европа, разнасяй по всички краища произведенията на нашата хубава Розова долина и... моля ти се бе, Бай Ганю, взирай се по-дълбоко в европейския живот, дано му видиш лицето, стига ти се е натрапвало туй пусто опако!" Но оптимизмът, но снизхождението и вярата в осъзнаването на Бай Ганю са напуснали Алеко след собственото му връщане от Америка и Европа. Атмосферата на Весела България се е променила чувствително и няма вече място за примиренчество и пасивно понасяне на байганювщината, нахлула и в политическия живот. Сам Алеко изпитва и на собствен гръб големите недъзи на

политико-социалната поквара и се вижда предизвикан да реагира по-смело на злото — чрез перо и практическа дейност. Бай Ганю изпъква пред него вече застрашително и многолико в разни афери, при разни обстоятелства, и трябва да бъде разобличен като опасен враг на общественото развитие, на идеалите, в името на които се бори прогресивната част на обществото. Писателят Алеко и гражданинът Алеко стават невидими. И редом с намесата на писателя в състезанието на политическите сили в страната върви неговото участие във фейлетонно-памфлетния отдел на в. „Знаме“ и неговото авторство на нова редица разкази за героя, прославен като представител на упадъчното или реакционното в новия живот.

Както казахме, за пръв път Бай Ганю се явява с името и професията си в „До Чикаго и назад“. В очерка си за Алеко Константинов от 1917 г. д-р Кръстев пише: „Не бяха се изминали нито два месеца от написването на „Чикаго и назад“ и у Алеко почна да зрее мисълта за създаване типа на Бай Ганю.“ Това показание иде в подкрепа на спомените на Илков, който също твърди, че в края на лятото и през есента на 1893 г. Алеко изказва открито намерението си да изобрази безславните подвизи на героя, който му става тъй жив в няколко разказа от другари във Весела България — навярно през септември 1893 г. И Кръстев, като добавя, че „Първите смътни проблески на тази Алекова мисъл — да очертае националния тип на българина в неговите най-несимпатични черти“ (терминът „национален“ е употребен тук несполучливо!) се намирали вече в записките му за пътуването до Америка, привежда изцяло пасаж от „До Чикаго и назад“, където изпъкват „ясно черти, които образуват основни елементи в характера“ на Бай Ганю. Както се знае, в този пасаж Бай Ганю ни се представя седнал по турски върху сандък, с антерия, червен пояс и сини шалвари, като продавач на мускали с подправено розово масло и като разочарован от целия „бам-башка“ свят в Америка. Като него прост, но похитър представител на ориенталската безскрупулност е изобразен и арменецът Айвазиан, също в българския павилион на изложението в Чикаго. Той гледа презрително на наивните в негови очи американци, обявява ги за „абдали“ поради любопитството им и подсеща чи-

новника българин в павилиона да ги обере с по-висока цена за някакъв артикул. С право Кръстев предполага, че идеята на Алеко — да направи героя си продавач на розово масло — е навеяна от този Ганю Сомов; и все тъй основателно критикът намира, че творческата метода на Алеко означава „събиране в едно лице качества, наблюдавани в най-различни хора и при най-различни случаи".

Разказите, чути в кръга на Весела България, довършват кристализацията на общата представа за Бай Ганю и дават тласък за изобразяване на редица профили и приключения, които взаимно се допълват. Материалът в този сложен градеж иде толкова от чужди наблюдения и спомени, колкото и от личния богат опит на Алеко. Както изтъква още Пенчо Славейков в 1901 г., Алеко е имал по наследство от баща си не само своята интелигентност и своята обществена добросъвестност, но и „живостта и непосредствения хумор на разказването". „Бащата е бил, пише Пенчо (навярно по спомени на самия Алеко), изкусен разказвач, главният материал на чиито разкази е черпан от скитанията му по Влашко и Австрия. И мене ми се ще да вярвам, че освещението и коментирането на някои факти из скитанията на Бай Ганю из Европа са освещение и коментарии, подложени от думите и тона на бащините разкази."[1] Предположението в случая не е напълно сигурно, тъй като проф. Ив. Шишманов, сам свищовец и по-добре осведомен, отколкото Славейков, върху семейната среда на Алеко, не е склонен да допуска такова пряко влияние от страна на бащата. Последният е бил според Шишманов „тих, затворен, мълчалив, малко темерут човек, тъкмо опакото на подвижния, приказливия, общителния, веселия, темпераментния Алеко", който приличал повече на майка си.[2] Но, струва ми се, един такъв характер на бащата съвсем не изключва възможността да е бил, той в минути на по-добро разположение, способен да разказва с хумор впечатленията си от преживяна или наблюдавана простащина на някои байганювци.

---

[1] П. Славейков, Съчинения на Алеко Константинов, I, 1901, стр. IX.

[2] Ив. Шишманов, Алеко Константинов от едно ново гледище, Училищен преглед, XXVI; кн. 8, 1927, стр. 1220.

Тъй или инак младият Алеко е разширявал и след напущане на бащиния си дом (като ученик и студент в Русия и като адвокат или чиновник в София) опита си по линията на байганювските прояви, за да вижда отначало повече смешните, а после и възмутителните от общ ественo гледище постъпки на героя си. След изчерпване до известна степен на анекдотите и спомените за Бай Ганю в чужбина, при допир на простака хитрец с цивилизования свят, където е изпъквала цялата изостаналост на героя, Алеко се обръща за нов материал към наблюденията си като общественик и партиец, при които се менят значително настроението и преценката му за дела на герои, които в социално и морално отношение се оказват несравнимо по-опасни от хитрините и лукавството в чужбина.

За да разберем основния патос на недоволството и изобличението във втората част на разказите за Бай Ганю, би трябвало да припомним насоката на реалистичната ни литература от това време, та и от по-рано, в началото на епохата след Освобождението. Покрай Алеко и в кръга на д-р Кръстев особено енергично изказва рязкото си порицание на всичко некултурно и назадничаво у нас Стоян Михайловски. В списание „Мисъл“ редом с хумористични очерци на Алеко за Бай Ганю се печата и язвителни сатири от Михайловски, които засягат недъзите, предмет на незлобиво осмиване или жлъчно жигосване и от Алеко. Току след първата редица разкази „Бай Ганю тръгна по Европа“ в книжката на „Мисъл“ от април 1894 г. идва — все в същата книжка — и сатирата на Михайловски „Словоиграчи, словоборци и словопродавачи“, датирана от декември 1893 г. В нея се бичува люто дневният печат в България, пълен с „прясна гадост“ от лъжи и клевети. Байганювската максима в случая е: „Хартията търпи... Нищожно, кално — тя всякакво търпи умотворене!“

четеш, четеш — и всичко що прочиташ,
с горчивина душата ти изпълва, —
и чудиш се, дивиш се, жалко питаш:
Кой демон зъл таз книжнина избълва? ...
Газети днес издават се с десетки
И в тях честта на хората се черпи

срещу заплата: лев на ред за гадни
навети, лев на реч за хули скверни.

Наскоро в друга сатира (Мисъл, май 1895 г.) Михайловски се вдъхновява от думите на песимиста Алфред де Вини за презрението и смеха като утеха и отмъщение срещу всичко низко (la dèdain ce grand consolateur et e rire ce grand vengeur) и сравнява един разюздан политически оратор, някакъв „тузлушки Демостен", с дивите зверове. Последните били обаче по-малко опасни, отколкото зверовете с човешки образ у нас, които „с перо разкъсват, хапят с газетни фрази". В друг подобен сонет сатирикът осмива някакво „човече" („с ум дребен, дребничко сърце"), което съвсем не иска да знае „за ред, за правда, за прогрес", за каквито и да било сериозни „народни работи", и признава само златния телец, който царува навред у нас:

С идеология човек изпада във просия,
свободата и силата са в пълната кесия!

В сонета „Софийски чиновнишки тип" Михайловски ни рисува един безхарактерен кариерист, който се приспособява към всяка власт, кланя се или се подиграва с нея при смяната ѝ: „Как ближе днес ръката ви, а утре я ухапва!"

В редица стихотворения от това и от по-късно време Михайловски продължава да клейми бесния вой на разюздания партиен и жълт печат, неограничената злоупотреба със свободата на словото, като съжалява в своя радикален песимизъм за падението на една полуинтелигенция, която се гаври с всичко свято в традиции, закон и обществен морал. Заглавията на сатира като „Разбойниците на печата", „Психофизиология и народовластие" и „Венценосните негодници" издават ясно кое буди страстното негодуване на патриота идеалист, свидетел на една извратена демокрация и на един опразнен от чистите си начала конституционализъм. Невежество, насилия и „плячкология" подкопават от основи държавата и обществения ред, без малкото свестни об-

ществениди да са в състояние да спрат гибелното разложение.[1]

Иван Вазов, оптимист в основната си чувствителност и светогледа си, наблюдава и мисли в редица стихотворения неведнаж като Михайловски, без да изпада за подълго в мрачното му отчаяние и да съди тъй жестоко безразсъдството и покварата наоколо си. Отричан и хулен за най-чистото си вдъхновение като поет, Вазов се ужасява от една критика, „инструмент на страсти", която се гаври с всичко ценно и плодоносно в културния ни живот и литература. „Господа, доста кал! Дайте ни малко лъчи!", провиква се той в полемичния си предговор към сбирката „Поля и гори" от 1884 г. Голям дял от тази сбирка е посветена на „Хумор и сатира", които целят толкова личните врагове, колкото и отрицателните явления в публицистиката и нравите през първите години след Освобождението. В стихотворението „Борба и борци", датирано от юли 1882 г., четем изповедта му на непризнавания и клеветен поет, готов въпреки всичко да брани честта и делото си докрай:

Няма да погина, злобни духове!
Няма да ме сплашат ваш'те викове!
Гробно ли мълчите, рев ли побеснел,
около царуват, аз ще бъда смел...

И той продължава все така енергично протеста си:

В туй време на подлост или на преход,
както други казват в нашия живот
няма нищо светло да зарадва взора...
Светлото гаснее, високото пада,
егоизмът мръсней един само влада...
Ни един Байрон ощ', ни един Пиндар —
а паплач Зоили имаме във дар...
и сган лилипути и рой Дон-Кихоти,
и жажда нечиста и кални охоти!
И в таз атмосфера де нищо не грей
цяло поколенье повяхва, дребней!

---

[1] Срв. по-подробно у мен, „Борци и мечтатели", 1941, очеркът за Ст. Михайловски.

Още в сбирката си „Гусла“ от 1881 г. Вазов разкрива истинския лик на новоизникналата бюрокрация, излязла от низините и достигнала до най-високите стъпала на държавната йерархия, запазвайки духовната си ограниченост и просташките си навици.

В сатирите „Провинциалист в столицата“ от 1880 г. той изтъква с изненада невероятно бързото преобразование в обществения строй, позволило на вчерашни селяни и еснафи да се настанят на доходни чиновнически места или да минат към недостъпни за тях по-рано свободни професии:

... Какви промени! Аз мога едвам
моите знакоми пак да ги позная.
Тоз станал чиновник, друг — адвокатин,
друг брада оставил да е депутатин...
Този роден за рало, друг да дяла шиндри,
виж ги: финансисти с лъскави цилиндри.
Вред пигмеи смешни, що под нов костюм
скриват свойта дребност, минало и ум.

Вазовият сарказъм се доближава тук до злъчния протест на Михайловски. Ирониятa на поета улучва самата действителност, в картините и изобличенията му няма нищо несъобразно с истината. Това се потвърждава и от наблюденията или преценките на някои чужденци, дошли в страната ни непосредствено след Освобождението. Историографът Константин Иречек е тук добросъвестен свидетел, макар да е склонен да вижда понякога нещата само в мрачно осветление и да преувеличава моралното падение сред гражданите на младата държава. Поканен от българското правителство през 1879 г. да дойде в България и подпомогне с авторитета си устройството на учебното дело, този млад учен с енциклопедични знания и рядък дар за схващане на типичното или своеобразното в дадена среда остава смутен от неразбориите у нас и частно от язвата на партизанството. До вчера роби и без всяка подготовка за новия граждански живот, българите се оказват вътрешно недорасли за държавното устройство под знака на парламентаризма и конституциализма. В младата столица, която му се представя

във всичката си източна „мръсотия и простотия“, той е учуден от ролята, която играят в политико-обществения живот „полуобразованите простаци“. И в дневника му от 1879 и 1880 г. нататък се редят обилни свидетелства за първобитно грубото или лукаво циничното в делата и понятията на властвуващата интелигенция. Каква завист, какъв необуздан кариеризъм и какво користолюбие навред! Българите, бележи Иречек, „не оставят никого да се издигне, всичко повалят на земята“ със своите подозрения, интриги и клевети. „Малко виждам тук патриотизъм, много празни приказки, груб материален интерес... В цялата Камара (Народното събрание) едва 12 души, които биха могли да работят и размишляват“, всичко останало се състои от „жалки празноглавци, игноранти без характер и знания, хитреци и лъжци“. По-издигнатите граждани са се откъснали от народа, напуснали са неговото трудолюбие, неговата честност, неговата скромност. Гледайки селяните на нивата, той се провиква веднаж: „Добросъвестен народ, вярва в образованите си съотечественици, чудесен работник, грижливо обработена земя, стремеж към напредък.“ Но какъв контраст, щом се обърнем към чиновничеството! Из черногледството си строгият българофил съди жестоко: „Интелигенцията не е цветът, а екскрементът на народа, поне по-голямата част от това, което видях и наблюдавах досега от тази интелигенция.“ Все пак той открива и положителни черти у представителите на българската администрация и на по-високата култура, свиква да цени характер, дарби, родолюбие у по-стари и по-млади български дейци, у Каравелов, Славейков, Екзарх Йосиф, у Вазов, Величков, Георги Златарски, Михаил Сарафов и други някои българи, дружбата с които го радва и успокоява донякъде за бъдещето на страната.[1]

Всичко документално-историческо в дневника на Иречек от 1880 — 1884 г., доколкото се има пред вид опакото на живота, се потвърждава и от един такъв правдив наш наблюдател, какъвто е писателят Тодор Влайков. В очерците си „Чиновничество и властници“

[1] Срв. К. Иречек, Български дневник, I, 1930, стр. 29, 38, 233 и др.

от 1934 г.,[1] анализарайки и дирейки спокойно причините на бюрократизъм, корупция и други обществени недъзи в нова България, той си дава сметка за моралните и материалните предпоставки на печалната картина, без да обобщава обаче отрицателните прояви тъй силно, както правят това други свидетели. Влайков решително не е такъв непримирим песимист и мизантроп, какъвто се показва например Добри Ганчев в своите портрети на по-първите хора в България и Румелия от 80-те години на XIX в.[2], или такъв скептик, какъвто е често Иречек.

Алеко Константинов, съчетавайки някак сърдечната доброта на Вазов със сарказма на Михайловски, намира средната линия при рисунъка на моралното падение у нас. Имало е благодушни читатели, крайно недоволни от постоянното изтъкване на грозното и отвратителното в романи, разкази или поезия на новите писатели. Те отправяли укора: „Души ни атмосферата, в която се кръжи Вазовият Кардашев, възмущават ни, погнусяват ни Влайковите Каменовци... ужасяват ни злобните сатири на Михайловски, срам ни обзема от похожденията на Константиновия Бай Ганю... Нима ядът на деморализацията е обхванал всичките слоеве на нашето общество, та не може да се намери един незаразен, един чист образ?“ Алеко, привеждайки тези укори, не може да удържи недоумението и възклицава: „Стой! Долу ръцете! Не досягай народа! Свали си шапката и се поклони на този измъчен страдалец...“ И като изтъква светлите страни в образа на народа мъченик, доказал с мирен труд, обич към просветата и издръжливост във военни изпитания, своя стремеж към напредък, Алеко се връща пак към отправения укор, но смекчен отчасти, като говори не за народа изцяло, а за част от него, откъснал се от голямата общност. „Нима нашата интелигенция се състои само от граждани, от Каменовци, от Байганювци?“, пита той повторно, и този път намира такъв отговор като оправдание на присмеха и сатирата:

---

[1] Т. Влайков, Чиновничество и властници, 1938, стр. 328

[2] Д. Ганчев, Спомени, 1939.

„Е, господине! и да не се състои само от такива, не можеш да не признаеш, че тези герои засега дават своя колорит на епохата, че в кипежа на страстите те са изпъкнали като нечиста пяна над обществения слой и престъпление ще е в такава епоха да се възпяват звездите и луната, когато преди всичко трябва да се изгребе и изхвърли изпъкналата на повърхността гнусна пяна.“[1]

Константинов, който тоук-що е чел в 1895 г. някои сатирични очерци на Вазов („Драски и шарки“), Влайков (разказа „Каменов“) и Хр. Максимов (разказите „Тъмен свят“), се защищава срещу критиката на оптимистите идеалисти тъкмо така, както и Вазов, когато се оправдава в „Кардашев на лов“, защо по необходимост е избрал за герои редица отрицателни типове. Под маската на Кардашев, млад писател реалист, Вазов е пожелал да изостави предишните си сатирични теми, за да потърси по-светло вдъхновение, за да представи благородни вълнения, възвишени човешки прояви, а не долни страсти, егоистични стремежи, падения от всякакъв род. Но екскурзията му из София го е довела навсякъде до разочарования, до невъзможност да открие положителни характери и чисти дела. Заключението, до което той стига, е това:

„Не можем да искаме от някого това, което няма! Нашият живот ни дава само уродливи явления. — Нека го вземем такъв, какъвто си е... Бъдещето е неизвестно: може би то да пази в тайните си крила за полети на възвишената поезия. Настоящето може да дава живот само на сатирата.“

Застанал независимо на подобно гледище, сам Алеко се натъква на близо и по-далеч на доста случаи, които дават материал за бичуване на байганювщината. Той има своите преки наблюдения като адвокат и общественик, той узнава от другарите си във Весела България немалко смешни или отвратителни прояви на див егоизъм и проста грубост; той е съвременник на събития в политическия живот, които разтърсват съвест-

[1] Ал Константинов, „По повод на една книжка“, критика от юни 1895 г. на разказите „Тъмен герой“ от Мирчо (Хр. Максимов.)

та на честното гражданство и предизвикват за остра критика над среди и личности, оскърбили чувството на дълг на интелигенцията. Той се сеща например за съдебния процес срещу митрополит Климент към края на Стамболовата ера, когато едно послушно оръдие на властта, прокурорът Ганю Чолаков, се наема да бъде обвинител на благодетеля си, проявявайки удивително безсърдечие и нравствена тъпота. Като чете един пасаж от разказите за Бай Ганю пред приятеля си Найчо Цанов, виден демократ, Алеко забелязва: „Искам същевременно да увековеча едно име в България — името Ганю Чолаков."[1] Все тъй Алеко вижда друг път един от първообразите на типа си в лицето на фамозния Чардафон (габровец, роден в 1860 г.), сподвижник на Захари Стоянов и на другарите му, участници в обявяването на Съединението на Южна България от 1885 г. В писмо на Стефан Гидиков, известен културен деец от Сливен и редактор на сп. „Живот" (1897—1899), до Пенчо Славейков се изнася любопитно съобщение за разговор на Гидиков с Алеко Константинов от юли 1894 г., в който е бил засегнат и въпросът за произхода на типа Бай Ганю. „С Бай Ганю, признал Алеко, аз исках просто да осмея чардафонщината, да покажа нравствената босота на тоя тип, който Захари Стоянов поиска да въведе едва ли не в герой и идеал![2] Алеко е бил дълбоко възмутен от партизанските волности и глупости на Чардафон, разказани тъй самодоволно от З. Стоянов в една биография.[3] Пряко той не го изважда нигде, но косвено някои от поразиите на Бай Ганю ни подсещат и за делата на позабравения вече румелийски демагог.

Свидетел на една бърза промяна в живота и духовния климат на отечеството си, когато звани и незвани герои на деня са смъкнали от плещите си „агарянския

---

[1] Н. Цанов, Спомени за Алеко Константинов, Мисъл XVII, 1907, стр. 171. За процеса срв. Ст. Чилингиров, в сб. Климент Търновски (Васил Друмев), под ред. на М. Арнаудов, 1927, 324, Българска мисъл, VII, кн. X, 1932, стр. 642 и сл.

[2] Ал. Ничев, Прототиповете на Бай Ганю, сп. Език и литература, XVII, кн. VI, 1962, 57 и сл.

[3] З. Стоянов, Чардафон Великий. Биограф. скица... София, 1887. Срв. Кой зароби пашата в пловдивския конак (1885), З. Стоянов, Неиздадени съчинения, 1943, стр. 61 и сл.

ямурлук“ и наметнали „белгийска мантия“, въобразявайки си, че са станали изведнаж „цели европейци“. Алеко не може да остане равнодушен пред трагикомедията на новите политикообществени отношения и пише очерците си, запечатали в живи картини деморализацията на полуинтелигенцията ни, дълбоко убеден, че това се е налагало като най-важен дълг на писателя. Той следва тук примера на най-добрите си съвременници на литературното поле, успявайки така да си извоюва заслужено място покрай тях тъкмо като хуморист и сатирик с рядък художествен дар.

V

Обективност и пристрастие в очерците за Бай Ганю. — Чести смесвания на памфлета с белетристиката. — Може ли да се говори за Бай Ганю като национален тип? — Какви черти отличават българина в племенно-психическо отношение. — Наблюденията на К. Иречек непосредствено след Освобождението. — Кант за характера на европейските народи. — Нищо абсолютно разграничаващо и неизменно в основните свойства. — Байганювщината не е специфично българска, а общобалканска особеност. — Възгледи на Паул Дойсен по въпроса за източни и западни нрави. — Паисий и Раковски за добродетелите на българина от народа. — Криза в социалното и историческото битие на българина след 1878 г. — Байганювски типове в разкази и романи на Ив. Вазов — Личният груб интерес у българина и у европееца в различни епохи. — Бай Ганю като психологически тип и социално явление от разноroден вид. — Мнения по въпроса у някои критици и писатели. — Изчезнал ли е отрицателният байганювски тип под напора на новата култура?

Когато завършва втората част на хумористично-сатиричните си очерци за Бай Ганю („Бай Ганю се върна от Европа“), Алеко Константинов намира за нужно да направи една изповед, крайно характерна за неговата гражданска и художествена съвест и за духа, в който е замислил и развил сюжетите си. Извинявайки се за някои „цинични думи и сцени“, допуснати в книгата му, той иска прошка не само от читателите, но и от героя си, от самия Бай Ганю:

„Прощавай, и ти, Бай Ганю! Бог ми е свидетел, че винаги *добри чувства са ме въодушевявали* при опис-

ването на твоите истории. Ни чувство на злобно порицание, ни презрение, нито лекомислен смях не са ръководели моето перо.

И аз съм чедо на своето време и известни *отделни събития може би са ме отклонявали от строгата обективност,* но аз се старах да възпроизведа есенцията на печалната действителност. *Твоите братя не са такива, какъвто си изобразен ти,* Бай Ганю, но те са засега на втори и трети план; те едва сега започват да заявяват за своето съществуване, *а пък ти, ти си на лице, твоят дух лети и обръща целия обществен строй и дава отпечатък и на политика, и на партии, и на печат.*"

На самия Бай Ганю пък, като се позамисля един ден при прочит на разказите за него, Алеко приписва собственото си и печално, и поучително заключение: *„Европейци сме ний, ама все не сме дотам."*

Тези редове са датирани от 17 март 1895 г., когато авторът се е увлякъл вече дълбоко в политиката и в партийните борби като съмишленик на Петко Каравелов и когато е могъл да чуе критики от близки и далечни лица за едни или други недостатъци на произведението си. Пишейки едновременно с втората част на разказите за Бай Ганю своите фейлетони, проникнати от пресни впечатления и настроения на момента, Алеко не е теглил винаги ясна граница между памфлет и белетристика като жанрове с различна техника и тенденция, така че в разказите минава голям дял от откритото пристрастие и гневното изобличение на чисто полемичната литература. Добрите чувства, за които е дума по-горе, се отнасят главно до подвизите на Бай Ганю в първата част очерци. Във втората част се долавят несъмнено доста отклонения от „строгата обективност", без характеристиките да са лишени от жизнена правда и от хумор, но хумор не незлобив, а жлъчно саркастичен. Вземем ли под внимание, че Бай Ганю е представен тук предимно като зловреден обществен фактор и че авторът го отделя от по-добрата категория политици, партизани и журналисти, останали на заден план, за да не се помисли, че е похабена целокупната ни общественост и че е отречен нравствено народът в низините, ние трябва да определим по-точно: какво собствено характеризира байганювската духовна природа и в какво проличава

ту нейното основно единство, ту разнообразието на отделните портрети. По този въпрос мненията, изказани от критици и литератори, се различават или схождат в зависимост от по-общите гледища върху психологията на средата, в която се движи Бай Ганю, и върху задачата и постиженията в даден цикъл очерци.

Д-р Кръстев не беше далеч от мисълта, че в лицето на Бай Ганю могат да се открият определени черти на българския *национален* характер. Запитвайки се какво представлява този герой като „обществен тип", като „въплъщение на български национални качества", критикът отговаряше: „Тип на полуобразован и съвсем необразован субект, който се чувствува щастлив както със своята способност да се снишава и самоунижава — способност, която му е дало политическото робство, — така и със своите отвратителни инстинкти на нагъл обществен хищник — истински, които политическата свобода е развивала и продължава да развива в него..."[1]

В случая явно има смесване на две различни понятия, именно на социална и на национална характеристика. Качества, които се схващат и обясняват като наследство и приспособяване към дадени исторически условия, не са статично-първични в психиката на героя, а нещо динамично и променчиво, способно за чувствителни колебания. Да се отъждествяват тези качества с българския национален характер би означавало, първо, да не се съзират те и у други национални среди — нещо, което не се оправдава от действителността, — и второ, да се свеждат типичните национални черти само към някои отрицателни духовни прояви. Но нима българският национален характер не показва и редица положителни качества? Нима байганювщината изчерпва всичко съществено на българската душа, като се забравят добродетели на сърцето и на съвестта, каквито притежават всички останали народи? Взет само като обществен тип, Бай Ганю напомня отблизо известна категория полукултурни елементи и в други национални среди, без с това да е казано, че българската разновидност на образа е лишена от нещо специфично, непознато или малко познато другаде. Но Кръстев въобще

[1] В. Миролюбов, Алеко Константинов, стр. 60.

не дава дефиниция на българския национален характер, за да се види доколко този характер се свежда предимно към несимпатичната природа на героя. От това, което той по-нататък привежда като квалификация на Бай Ганю („Бай Ганю в Алековата концепция е всичко, що има некрасиво, грубо-егоистично, долно, безочливо, престъпно и недобросъвестно в нашия частен и обществен живот"), става ясно, че се касае, строго взето, само за нещо временно и преходно, а не за конститутивно-трайни вътрешни черти на българина, доколкото изобщо може да се говори за рязко разграничение на националното у нас и другаде. Методът в случая — да се свеждат конкретно доловими особености в душевния строй на отделни личности към една трудно разгадаема национална психическа общност — е метод, несъвместим с реалистичния подстъп при културноисторически и художествени проблеми, гдето се касае за ясни и убедително посочени зависимости между общото и частното при дадени явления. Сам Алеко Константинов с верния си усет за нещата разграничава правилно байганювската порода от останалото българско общество, не я взема и като истински застъпник на националната психика. „Твоите братя, обръща се той към героя си, вярвам, не са такива, какъвто си изобразен ти." Но байганювците са все пак показалец за известна насока на българското обществено развитие, която потиска здравите усилия за културен напредък и се налага не с количеството на поддръжниците си, а с тяхната дръзка активност. „Духът на Бай Ганю като че е овладял в даден момент целия обществен живот, давайки своя отпечатък и на политика, и на партии, и на печат." Все пак по същество тук се касае за някаква социално-психическа епидемия, която може и да се повтаря, без тя да образува първичен и съществен елемент на националната душа, доколкото такъв елемент може да се установи чрез наблюдения и факти през един голям период. В този смисъл е прав Боян Пенев, когато, вземайки становище против концепцията на д-р Кръстев, писа: „Една голяма грешка, грубо заблуждение е да се гледа на Бай Ганю като изразител на типичните български качества... Това, което отличава народната душа, което е свързано с дълбоките особености на нацио-

налния характер и е най-ценното в него, то не е засегнато в Алековото произведение."[1]

Опити да се разбере същината на масово-народната българска психика, или по-право на българския национален характер, са правени в разни времена от различни лица. Тук не мога да се спирам на всички подобни опити, едни от които представляват бегли и несигурни впечатления на български или чужди писатели и учени, а други почиват на по-внимателни и проницателни наблюдения от вещи познавачи на българското настояще и минало. Между последния вид мнения върху българина от народа, върху българина, който като селянин живее от полския си труд или от домашните си занаяти, оформявайки се душевно в течение на столетия, можем да изтъкнем ценните наблюдения на историка Иречек, който има предимството да е изучил основно както миналите съдбини на народа ни, така и положението му в периода току при започване на новия политически живот след Освобождението. Дошъл в България през 1879 г., този „остроумен познавач на нашата интелигенция и на нашата народна психика"[2] е имал възможност да пропътува в течение на четири години много български покрайнини и да схване на мястото бита и нравите на селското и полуградското население. С погледа на културен историк и на етнограф, способен да сравнява западния живот с този на изостаналия в образованието и цивилизацията си Югоизток, Иречек е бил в състояние да долови правилно нравствения и социалния лик на българина, определяйки национално-специфичното в сътношение с европейското в една или друга страна.

Важно тук е преди всичко наблюдението, че *физически* тип при българите няма, както такъв се забелязва в по-малка или в по-голяма степен при други някои народности. Причината на това се крие в расовата смес у нас, недостигнала до изравнение на разнородните съставни елементи — славянски, тракийски, тюркски и др.[3]

---

[1] Б. Пенев, Превъщенията на Бай Ганю, Златорог, IV, кн. I, 1923, стр. 22.

[2] Израз на Ив. Шишманов, срв. Из архива на К. Иречек, ред П. Мията, 1953, стр. 407.

[3] К. Иречек, Княжество България, 1899, ч. I, стр. 75.

Историческата етнография и антропологията не ни доставят сигурен материал, за да съдим тук с достоверност, която изключва произволните заключения. Все пак може да се твърди, че широката расова основа на българина според анкетата на биолога проф. Методи Попов[1] е славяно-тракийска, частично засегната от средиземноморско (чрез римляните и гърците) и монголоазиатско (чрез прабългари, кумани и татари) влияние. Относно *племенно-духовния лик* на българина Иречек е по-сигурен в общата си характеристика. „По своя характер, пише той, българинът изглежда спокоен и флегматик; но отблизо скоро се забелязва, че под това външно спокойствие често се крие горещо буен холерически темперамент. Българинът е трезвен във всяко отношение, сметлив и работлив... Зад недоверчивата на глед селяшка хитрост на простия човек се крие често наблюдателен поглед..." Иречек добавя още, че „по дух" българинът бил „миролюбив и добросъвестен", макар да проявявал понякога „своенравие и упоритост". Откъм своя „възбуждащ се темперамент" той се приближавал до италианеца и гърка; а в сравнение с руския човек, открит веселяк, „добра душа", той изглеждал „потаен, сериозен", взимал всичко, със спекулативен дух" и с умисъл за пестене. „Прахосник между българите не съм срещал ни един..."[2] Твърде разпространена била у българите завистта, „продукт на първобитно материално съществуване", а също и непостоянство, недостатък в правдолюбие и наклонност към изопачаване и преувеличаване" — „както в целия Левант"[3].

Към тази по-обща характеристика трябва да се добавят единичните наблюдения на Иречек за отделни български покрайнини, както ги срещаме в неговия обширен пътепис за България. Той намира например, че в Златишкото поле живеела група русокоси българи, „живи, възприемчиви, предприемчиви и разумни"; че в Панагюрище населението се отличавало с „откровеност и остроумие"; че копривщенци били хора „добро-

[1] М. Попов, Наследственост, раса и народ. Расовата принадлежност на българите, 1938, стр. 99—100.
[2] К. Иречек, цит. съч., стр. 77—79.
[3] К. Иречек, цит. съч., стр. 350—356.

сърдечни, откровени, подвижни, весели и приказливи“ и че между тях се срещали дори „съвременни джентлемени“, които говорели английски, френски или италиански и се държали „по най-добрите западни маниери“. Перущенци били „приветливи, добродушни и трудолюбиви“; а трънчани — толкова „хитри“, че между тях не могли да виреят цинцари или евреи.[1]

Колко трудно е да се разграничават сходства и отлики между националните характери, личи вече от опита на Кант в неговата *„Антропология“* да изтъкне вродените (или станалите природа чрез дълъг опит) свойства на най-културните западни народи. С много уговорки и като се основава на свидетелства от социал-психолози и културни историци, философът посочва у французина неговата вежливост и любезност, при жив темперамент и лекомислие, които не изключват проницателен ум; у англичанина — стремеж към лична самостоятелност и благотворителност спрямо близките, при развит търговски дух и недоверие към другите народи, у испанеца — съзнанието за лично достойнство, гордото пренебрежение към труда и чуждите нрави, странето от реформи, а също и известна жестокост, дошла под влияние от арабския свят; у италианеца — съчетанието от френска веселост и испанска сериозност, живото чувство за красивото и възвишеното, за помпозното и тържественото, усетът за доходното и полезното, слабостта към бандитизъм; у немеца — надмощието на разума, съчетан с флегматичност, честност, неразположението към промени в управлението, страстта за скитане по света, прилежния труд, спестовността, гостоприемството, обичта към ред и дисциплина. Любопитното при тази сбита демопсихологическа скица е, че Кант не смята руския народ в XVIII в. още национално утвърден, за да могат да се доловят особените му типични качества, че той намира поляците за народ, „загубил националния си облик“ (поради подялбата му между три държави). Философът се увлича при това да твърди — поради предубежденията на времето си, — че народностите в Европейска Турция (сърби, гърци, румъни, бъл-

[1] К. Иречек, Пътувания по България, 1839, стр. 305, 353, 359, 431, 506.

гари) „не са били и не могат да бъдат“ национални групи с определен характер.[1]

Колкото основателно Кант, тъй предпазлив в своите критически наблюдения върху дадени социално-психически образувания, отбягва да очертава рязко националните качества на Запад, помнейки сложните исторически превратности, способни да менят духа на народите, толкова по-неоснователно той усвоява несъстоятелния възглед за инфериорност на националните групи в Югоизточна Европа, закъснели твърде много в своето развитие въпреки латентните си духовни сили. Дълбоките социално-политически, икономически и културни промени тук през XIX и XX в. дойдоха да опровергаят решително погрешения възглед на миналото, като доказват възможността за самобитна национална психика на заробените народи, получили или извоювали правото си на свободен живот. Вземем ли под внимание наблюденията на Иречек върху националния характер на българите и сравним ли ги с картината, която ни дава Кант за духовните предразположения на западните народи, ние се убеждаваме бързо, че различията тук далеко не са тъй резки и абсолютни, както това би могло да се повярва на пръв поглед. Коренно обособените и утвърдени веднъж завинаги национални типове се оказват научни фикции, понеже важни отсенки в редица основни качества там позволяват да не се противопоставят безусловно тези типове един на друг. Характерните черти, които привидно образуват основните различия между народите, са според едно ново мнение „тъй несигурни и варират тъй непрестанно“, че да се търсят те, би значело да се тича подир химери. Дори да се отива с това мнение в друга крайност, пак наблюденията от този род идват да отстранят всичко утопично в предвижданията на някои предвзети теоретици на расизма.

По всичко съдено Иречек долавя безпристрастно душевните особености на българина от 70-те и 80-те години на XIX в., като преценява изобщо благоприятно народа ни до момента на навлизането му в нов политико-

[1] Kant, Anthropologie in pragmatischer Hinsicht. Th. II. C., „Der Charakter des Volks.“

обществен стадий. Той, Иречек, познава добре незавидното положение на България под робския гнет, долавя правилно и големия прелом, настъпил при новите държавни и политически отношения под знака на либерално-конституционния принцип след 1878 г. Между другото той подчертава правилно влиянията, произтекли от съседството на българите с пъстрото полукултурно население в Турската империя, заразено от някои по-стари социални пороци. Алеко Константинов също не е далеч от мисълта, че българинът в някои свои отрицателни прояви е зависим от източните, левантинските нрави и понятия, че байганювските особености се дължат на една традиция, дошла от Цариград и други гнезда на социалното разложение в Югоизточна Европа.[1] Ако в първичните си национални заложби, частно в способността си за умствено развитие и в добродетелите си българинът напомня един или друг западен народ, то в слабостите или недостатъците си той не стои много по-долу от тях, имайки при това за свое извинение една историческа съдба и едно културно обкръжение, които не са му позволили да се отърси по-бързо от ориенталската си закъснялост. Сравним ли нашия селски бит с картината на груби нрави и стръв за материални блага другаде, както я рисува например Балзак за Франция (в романа си „Селяни"), ние се убеждаваме, че и на Запад простият народ не е отишъл в социално-етическо отношение навсякъде по-напред от нашия.

Сериозен коректив към приведеното по-горе мнение

[1] Припомнил бих тук като по-далечна аналогия положението на Римската империя в периода на упадък към II в. на н. е., когато философът сатирик Лукиан осмива жлъчно в диалози и заети от традицията анекдоти развалата наоколо си. Писателят вади на показ една галерия от фигури, типа на ласкателя паразит, на войника фанфарон, на клюкаря клеветник, на богаташа грубиан, враг на всяко знание и култура, на скъперника лихвар, както и други, бързо скицирани психологически и социални портрети, при което не липсват и комично преувеличени черти. Използувайки обилно множество скитнишки сюжети и по-старата литература от сказания, басни и сатири, той не следва в разказите си никакъв издържан план и ги реди произволно и непринудено според нуждата да предизвика смях или възмущение у една публика, жадна за сензационни и пикантни анекдоти. Срв. по въпроса по-подробно у J. Bompaire, Lucian écrivain Imitation et crèation P., 1958, p. 203 и сл. 443 и сл.

на Кант за източноевропейските народи представляват наблюденията и заключенията на един по-нов мислител, известният последовател на Шопенхауер и историк на индийската философия Паул Дойсен. В разговор с един културен българин около 1910 г., по повод на един негов реферат пред германски студенти върху Алековия Бай Ганю, немският учен се изказва приблизително така:

„Аз съм учуден от твърдението на господин Гълъбов[1], че героят на тази книга от анекдоти бил българинът от новото време, след като се освободил от турското иго и тръгнал по пътя на европеизирането. Аз мисля, че той не може да бъде българинът като типично явление, защото е само един източен commis voyageur, типичният амбулантен търговец на Ориента и повече нищо. Такива нечистоплътни и нахални търговци човек среща на всяка стъпка и в Турция, и в Гърция, и в Египет, въобще в Ориента. А пък що се отнася до ниския граждански морал на този ваш амбулантен търговец на розово масло, нека забележа, че той също не може да бъде типичен за българина по простата причина, че можете да го наблюдавате и на Запад. Насилия и моше-

---

[1] Константин Гълъбов, по-късно професор по германска филология. Срв. книгата му Спомени весели и невеселя за български писатели, София, 1959, стр. 57. В съгласие с Дойсен се изказва и Пенчо Славейков, който в един разговор за Бай Ганю заявява: „В същност това не е само българинът като фасулковец — това е фасулковецът на балканските народи въобще." К. Гълъбов, цит. съч..., с. 83.

Професорът от Солунския университет Пападопулос в една научно-популярна беседа през 1931 г. изказва следното мнение за *Бай Ганю* на Алеко Константинов: „Бай Ганю не е някакъв изключително български тип, както искат да вярват, а една балканска физиономия, обрисувана чудесно от един българин. Всички съседи на България трябва да изучат внимателно това произведение, за да признаят с ръка на сърцето, че Бай Ганю е една панбалканска фигура, олицетворила недостатъците, завещани от вековете на невежество и робство." Гръцкият учен не се задоволява само с тази похвала, а предлага и да се издигне чрез общобалканска подписка паметник на Алеко Константинов. Срв. съобщението в La Bulgarie (София) от 24 януари 1931 г. „Bai Ganiu chez les Grecz". Сръбския преводач на *Бай Ганю*, У. Живанович намира, че произведението на Алеко „по многим особенами има и наручите вредности за српску читаличку публику". Баїа Гане од Алека Константинова. Превод Аксентїа Б. Рујанца. Београд, 1907, стр. X, предговор.

ничества по време на избори е имало и в Германия, и в Италия, и във Франция — дори в Англия, която бива сочена като страна на образцовите избори... Може у вас в България изборите да са съпроводени с повече побоища и измами, но те не липсват и у нас на Запад. Извинявам се, че трябва да стана застъпник на българския народ пред един българин, по-точно пред Алеко Константинов, ако вие давате вярна културно-историческа преценка на неговия карикатурен герой. Но аз мисля, че вие погрешно го тълкувате. Вие лично, пък може би и вашите български литературни историци и литературни критици. Не боите ли се вие, не боят ли се тия ваши литератори, че с това отъждествяване на Бай Ганю с българина правят една лоша услуга на своя народ, като го приучават да се отъждествява с едно от своите извращения?"

В тези изказвания на западния учен, добре запознат с живота на Изток и Запад, има голяма доза правда. Сам Алеко Константинов е имал ясно осъзнатото впечатление, че байганювските недъзи са не специфичен български порок, а наследство от общата балканска психика, от покварата при византийския и азиатския деспотизъм в миналото. Като описва мързела, бягството от сериозни занимания и страстта за азартни игри на част от българското студентство в чужбина, на *част* от тях, не на всички, понеже немалък брой студенти са били добросъвестни в труда и дълга си, Алеко не забравя да припомни и слабото владеене на чуждия (френския) език у тези вечни посетители на кафенетата. „Не успее да зине на този език, и по грубостта на интонацията, по дикцията, по конструкцията на фразата ще го познаеш, че е *възточен човек.*" Сам Бай Ганю, като се оплаква, че не му вървяло в търговията с розово масло, че му вредяла конкуренцията на други търговци, прочули се с подправка на скъпия артикул, признава с възмущение: „Анадолецът ни изеде главата! Е, че то, брате, не е един, не са двама: като плъзнали из Европа на сюрии: анадолии, арменци, гърци, па лъжат, па мамят света..." И Алеко добавя в коментара си иронично: „*Невинният* Възток (*невинният* подчерано от самия автор, който очевидно осмива романтичните илюзии на някои европейски писатели за Близкия или Да-

лечния Изток) изпъква отпреде ми с всичките му прелести."[1] Описвайки как героят му се къпе в банята и смайва с дързостта си посетителите немци, авторът кара последните да допускат, че пред тях стои някой „непостъпил още в лудницата *възточен човек*".[2] При този и други подобни навици и постъпки Бай Ганю се рисува като роб на една груба и закъсняла традиция, обща за няколко народа и чужда на първичната етическа чувствителност, на скромността и благоприличието у българина, останал при битовата чистота на старината. Апотеозът на българската „простота и незлобие", която прави Паисий Хилендарски в своята История от 1762 г., стои в пълен разрез с байганювската простащина, отрекла основните добродетели на българина. Противопоставяйки обичта към земята, гостоприемството и непокътнатата нравственост у „простите орачи и занаятчии", свои сънародници, срещу гръцкото лукавство и гръцката извратеност, нашият пръв възрожденец излиза от един правилен усет за характерното у българина, който усет се повтаря и у Раковски, когато величае в своя „Показалец" от 1859 г. чистите нрави на селянина българин, почувствувани по личен опит (срв. „Горски пътник") като противоположност на гръцко-фенерската развала. До средата на XIX в. байганювският тип е нещо съвсем рядко, той е могъл да характеризира някои отпаднали от българската национално осъзната среда градски жители, съвсем не и селскоземеделското население, останало при патриархалните си нрави и обичаи. Ценната смес от почтеност и здрав смисъл, от трудолюбие и алтруизъм, тъй типична за българина в битовите повести на Тодор Влайков („За дядо Славчовата унука") или Никола Начев („Дядо Генко Севдата"), започва да се губи в някои среди едва под влиянието на новите условия в българската държава. Острата криза, която настъпва тук, не убягва от вниманието на най-добрите ни писатели. Тя е правилно, макар и тенденциозно пресилено изобразена в някои разкази и романи на Вазов.

„Авторът на „Под игото", който възсъздава тъй епически-внушително патриотическия подем през перио-

---

[1] В очерка: „Бай Ганю в Швейцария".
[2] В очерка: „Бай Ганю в банята".

да до Априлското въстание, се явява предтеча на Алеко Константинов от очерците за Бай Ганю, особено в разказите си „Епоха-кърмачка на велики хора“. Тук новият егап на алчен и безскрупулен кариерист, скъсал с всичко здраво в помисли и чувства на бащи и деди, е представен в лицето на Гороломов. Неспособен за сериозен труд и със загрубяла съвест, този жаден за слава младеж се впуска в партийно-политическа агитация, при която най-лесно може да жъне успехи чрез необуздана демагогия. Застанал начело на някаква жалка сбирщина от „бездомни и безименни скитници“, той държи гръмки патриотически речи, напада стръвно противниците си, които държат на почтеност в обществените борби, и накрай постига да стане „сила“, която всява уважение или страх, да бъде дори смятан кандидат за „важен господарствен пост“. Банкрутирал във всички хуманни и граждански добродетели, Гороломов се издига все повисоко в социалната йерархия чрез безсрамието и нахалството си. „Той плуваше в мътните талази на стихията си. Стана публицист и извика на живот най-зверските инстинкти на сганта, писа кръволожки статии, посипани с барут и петрол . . . И славата на името му растеше.“

Ето един от образите на байганювщината, който и Алеко има пред вид в ред свои фейлетони и очерци. Разказът на Вазов, писан под впечатление на лично преживяното в Пловдив, издава възмущението му от обществени язви, от политически борби, в които възрожденският идеал за честно състезание на обществените сили е забравен напълно. Въпреки реализма на отделни черти в портрета на героя, връх в сатирата взима неукротеното и непречупено през хумора възмущение от нравствената грозота на прототипа, за да се стигне и до преувеличения, до шарж в характеристиката, нарушил художествената обективност.

Любопитно е, че и втори път Вазов се връща към този нов обществен герой, и то в романа си „Нова земя“. Тук той се занимава с един „важен чиновник от едно министерство в София“, който, командирован в чужбина, проявява своя скъпернически практицизъм, като пести по байганювски начин, събирайки средства за изграждане на собствен дом. „Ах, варикленковска Бълга-

рия", провиква се авторът от името на един сънародник, свидетел на хитрините, до които прибягва героят (Панаретов), за да прикрие жалката си печалба. Друг вариант на Гороломов ни е даден все в този роман и при характеристиката на граф Брадлов, мним руски аристократ, който върши като студент разни мошеничества в Европа и който накрая се оказва плебейско нищожество от България, потомък на комичния Рачко Пръдлето от „Под игото". „Този гаден чапкънин ще лепне петно на синца ни!" — говори гневно един български студент от Париж, когато излага подвизите на графа. — Българинът студент в Париж има добра репутация и навсякъде му вярват." Как изглеждат и какво вършат други духовни двойници на „граф Брадлов", излага вече Алеко Константинов в очерците си „Бай Ганю в Швейцария" и „Бай Ганю на гости". Нахвърляйки портрета на един екзалтиран студент в Прага (Бодков), който дружи с Бай Ганю, Константинов ни го представя като скъперник, който търси навред „келепир", като „студен егоист", у когото не е останало „нищо нежно, нищо благородно", като човек, погълнат изключително от своя „материален интерес" и неспособен за никакви „морални подбуди". „Едно би смутило нашия млад егоист — да го надхитри някой. Когато в другите народи думата „хитър" е синоним на лукав, в е р о л о м е н, . . . у нас с епитета х и т ъ р се кичи като с най-почтена декорация." Л и ч н и я т и н т е р е с определя отношението на този младеж към всичко: към другари, жени, общество, културен живот. „Ласкателство, злословия, интрижки и доноси бяха оръдията на неговите изгоди. Даже такива неща като национални и племенни симпатии и антипатии му служеха само да извлича лична изгода . . Но за тия работи Асланов е по-майстор."

Когато в XVII в. Ларошфуко пише своите максими и сентенции, озаглавени „Размишления", при характеристиката на своето време той излиза от идеята, че „добродетелите се губят в интереса, както реките се губят в морето"; или, както е казано в по-друга форма: „добродетелите са най-често прикрити пороци". Главен порок на съвременниците му се явява последователният им егоизъм, самолюбието им, грижата им да търсят личната изгода. „Интересът говори всички видове езици и играе всич-

ки видове лица, дори този на незаинтересования.“ Авторът аристократ има пред очи светското общество, влиятелната среда около краля и правителството, с една дума, привилегирования слой, който стои далеч от простия народ и буржоазията и държи в ръцете си съдбините на страната. Наблюдавайки явните и тайните усилия на тази среда за облаги и влияние, Ларошфуко долавя като основен двигател на действия и мисли само интереса, и то хитро прикрития интерес, който пази ревниво външното приличие, без да губи нещо от дързостта си. Това основно качество, тази „faculté maîtresse“ (както би казал Иполит Тен) на дворцовото обкръжение в XVII в. не се губи и по-късно, когато на преден политически и културен план идва едно друго общество, вдъхновено също тъй от волята да използува по всички начини силата и влиянието си. Касае се тук, както и навсякъде, когато имаме подобно изместване на центъра на тежестта при политико-социалните отношения, за опасяване на някои коренни човешки инстинкти и стремежи, дегизирани във форми, които времето и нравите понасят.

Един такъв момент в Западна Европа представяват завоеванията на голямата френска революция от края на XVIII в., довели последователно до тържество на либерално-демократическите идеи и на конституционно-парламентарните режими. Че не всички народи са били еднакво способни да прилагат разумно придобитите политически и икономически свободи, че управляващите клики и партии са били склонни да злоупотребяват с правата си, подчинявайки властта и законите на своите котерийни интереси, е било неизбежно при отначало слабата подготовка на новия държавен строй. Частно в България е липсвала нужната политическа зрелост, за да се мине направо от деспотизъм към свободолюбива демокрация. Произвол на властниците и необуздана критика на опозиционните групировки довеждат до онзи „карнавал на свободата“, за който ни говори Иречек в своя „Български дневник“ от началото на 80-те години.[1]. При тази обстановка естествено са се развихряли страсти, благоприятни за егоистичните домогвания на байганювщината у нас, както я рисуват писатели реалисти от разреда на Вазов и Алеко Константинов.

[1] К. Иречек, Български дневник, т. I, стр. XVI—XVII.

Професор Державин изказа през 1935 г. мнение, че в очерците на Алеко Константинов Бай Ганю изпъквал по същество „като съвършено определен класов тип", „като господствуващ социален елемент" през 80-те години на миналия век у нас, „наложил своята властна, насилническа роля" на целия обществен строй, на партиите и на пресата. Из „индивидуалната класова фигура" на Бай Ганю в първата част на Алековите очерци израствал после „по-широкият социално-колективен синтез на основните, най-характерните елементи на господствуващия социално-политически строй". За отношението пък на Алеко към самия герой руският учен поддържа следното мнение: „Като представител на ръководната интелигенция на дребнобуржоазната среда Алеко Константинов се е отнесъл към Бай Ганю враждебно-отрицателно, като към свой господствуващ класов антагонист, разкривайки с изчерпателна пълнота неговата морална бедност и престъпна подлост." Но по силата на своята класова интелигентска дребнобуржоазна същност Алеко Константинов не е могъл при своето отрицание „да се издигне до висотата на безпощадна сурова класова присъда над експлоататора на трудовите народни маси, заграбил в свои ръце властта..."[1]

Концепцията и критиката на Державин възпроизвеждат, взети в основата си, мнението на Димитър Благоев от 1897 г., изказано във връзка с въпроса за съотношението между реалистичната художествена литература и обществено-политическата действителност. Като изтъква как типът на Бай Ганю у Алеко Константинов бил възникнал из един правилен поглед на автора върху новото социално-историческо развитие у нас, Благоев пише: „Разказите на г. Алеко Константинов не можеха да се явят преди десет и още по-малко биха били възможни преди петнадесет години. Бай Ганю — тая смес от старата простотия и еснафската наивност с нахалството на новите рицари, които чрез лихварство, чрез пладнешки грабеж, под защитата и на властта, чрез едри и дребни грабежи и спекули усетиха в кесиите си силата на „капита-

[1] Н. Державин, История Болг. литературы, т. III, выпуск 2, Алеко Константинов, стр. 105.

леца", тоя предвестник на оформените днес герои на капитала у нас, то нямаше тогава в нашия живот."[1] Би ли могло тук да се отнесе малко по-напред началото на байганювщината у нас, именно към времето току след Освобождението, както това става ясно от разказите и сатирите на Вазов и Михайловски, вярно остава наблюдението, че развихрянето на организираната спекула и на злоупотребите с политическата власт спадат към посочената от Благоев епоха, родила новите „рицари" на обира и насилието, тъй драстично възпроизведени от Алеко в разказите и фейлетоните му. Критикът публицист Георги Бакалов доразвива възгледа на Благоев, за появата на типа Бай Ганю, като обосновава в една брошура от 1934 г. своето схващане, подновено по-късно и от Державин. Бакалов пише:

„Бай Ганю представлява българският буржоа в неговата първична форма, буржоата от епохата на безогледното първоначално натрупване на капитала... Бай Ганю е безскрупулен рицар на това натрупване. В подлост, измама, грабеж, насилие, диващина, шайкаджийство се ражда следосвободителната българска буржоазия и Бай Ганю е нейният представител!" Говорейки за становището на самия Алеко по въпроса за образа на Бай Ганю, Бакалов не одобрява мекото порицание на байганювщината и заявява: „Ако Алеко би могъл да погледне на Бай Ганю от пролетарско гледище, неговият хумор би се превърнал в съкрушителна сатира... Той би отрекъл Бай Ганю като един класов враждебен тип, който заслужава само бой, и би въоръжил своите читатели с необуздана ненавист към байганювщината."[2]

Верен на своя поетически и нравствен натюрел, Алеко разкрива образа на Бай Ганю ту хумористично, ту сатирично в зависимост от еволюцията на концепцията си. Да се изисква от автора на очерците някакво тълкуване на действителността мимо естествените за духа му реакции, би означавало да отречем искреността на твореца. Какво би трябвало да бъде критическото отноше-

[1] Д. Благоев, Животът и литературата, сп. „Ново време", I, 1895, стр. 99; срв. — Д. Благоев, литературно-критически статии, 1951, стр. 46.

[2] Г. Бакалов, Алеко Константинов и Бай Ганю, 1934.

ние към отрицателния тип, предмет на разказите, е въпрос, отделен от този за художествените достойнства на портретите.

Говорим ли за социалната диференциация у нас към края на XIX в., не би трябвало да забравяме, че наченките на българската буржоазия нямат нищо общо с появата и развоя на западната буржоазия в началото на XIX в., икономически наследила родовата аристокрация и поставила се в привилегии и интереси над селското население и градския производствен елемент, съставен от занаятчии, малки търговци и работници. Българската буржоазия от 80-те години представя сложен конгломерат от простолюдие, дребни чиновници и числено слаба интелигенция, без да бъде що-годе хомогенно съсловие с определени социално-политически тенденции. Байганювщината е била застъпвана от лица с различен съсловен произход, еднакво от потомци на старото чорбаджийство, от ограждани по-заможни или безстопанствени селяни, от дребни или по-едри търговци и предприемачи, от новоизкалъпени бюрократи, адвокати и всякакви други елементи, при което образовани и невежи, бедни и богати и всякакъв род спекуланти са си подавали ръка в партийни, търговски и други афери. Бай Ганю в разните си превъплъщения е излизал от всички тези неразграничени рязко среди и професии, често вътрешно родствени в егоистичните си стремежи и интереси. Като „нечиста пяна над обществения слой" според Алеко, като широко разпространено „уродливо явление" според Вазов, Бай Ганю е несъмнено ту нравствено похабен буржоа, ту отломка от онази и „печална", и „смешна" българска гражданска и военна аристокрация, за която говори Алеко. Типът му вмества разнообразните черти на един или друг портрет от дадения социален вид. Защото в зависимост от основния си нагон към забогатяване и от просташката си безогледност Бай Ганю, правилно разбран, е една позната навсякъде фигура. Социален вид е той в смисъл, че най-изпъкналите черти на образа са присъщи не на изолирани групи, а на пъстра маса членове на дадено общество, взето откъм душевни разположения и тежнения, в които преобладава бруталният егоизъм. Байганювската специфика в едни или други свои варианти може

да се наблюдава на разни стъпала на социалната йерархия, при което тя ту се губи временно, ту възкръсва отново в зависимост от благоприятни за нея икономически, морални и политически условия.

Към вторичните белези на психологическия тип, както го долавя Алеко Константинов, принадлежат лукавата хитрина и недоверието към истинската култура на сърцето и на ума, които слабости не са свойствени на една единствена национално-обществена формация и най-малко на българина изобщо с неговото тъй развито уважение към образованието и добрите нрави. Това, което някои смятаха национални особености в образа, се свежда в действителност към битовата оцветеност на обичаи или език у героя и към преходния исторически фон на случките. Погледнато така, Бай Ганю може да бъде причислен и към широкия тип на ориенталеца, отрекъл културата като нещо ненужно в практическия живот. Байганювщината, рисувана най-често от Алеко, т. е. простащината, свързана с подозрителност, измама и жажда за „келепир", се наблюдава еднакво и горе, и долу в социалната йерархия и не само у нас и съседите ни, но и в някои цивилизовани страни, на които също не са чужди упадъчни обществено-психически прояви.

Приблизително в този смисъл е разбран Бай Ганю от редица прозорливи критици у нас, например от Божан Ангелов, който писа: Бай Ганю е живият образ на всичко отрицателно в българщината, на което българинът със свойствения му дух на самокритика се смее. Той е олицетворение на онези качества, които в своята съвкупност съставляват пълен контраст на всички добродетели и всички морални качества, които българинът влага в понятието „европеец".[1] Боян Пенев, който не се съгласява с част от тази дефиниция, именно колкото се отнася до израза „всичко отрицателно в българщината", забелязва: „Ценното в българската психика съвсем не е засегнато (у Алеко), а отрицателното, дадено в неограничени размери, няма национално-типично значение: чудовищно би било да приписваме на българския народ всички тия пороци, що открива авторът у своя герой, да счи-

1 Божан Ангелов, Алеко Константинов, сб. Жътва, 1919, стр. 12.

таме нашия народ точно като Бай Ганю крайно безхарактерен, подъл, продажен, престъпен, неспособен на никакви благородни помисли, изроден във всяко отношение... Много от тия пороци могат да бъдат отличителни и за други народи.“[1] Атанас Илиев, който гледа на Бай Ганю като на един нов „обществен тип“, намира, че той „не е нито интелектуалец, нито човек от народа“, че той „в много отношения се явява дори и като отрицание на българския народен бит и изобщо на българската народна психика“, някакъв „декласиран тип“, който постепенно „ще губи почва“ в зависимост от ръста на културата у нас, „ще изчезне като типична българска обществена формация[2].“

Когато Вазов развива веднъж идеите си върху романа и драмата, подчертавайки убеждението си, че тези жанрове предполагат „оформени психологически видове“ у даден народ, той изказва съжаление, че ние българите все още не сме създали такива типове и че те липсвали както в литературата ни, така и в научните ни изследвания. „Ние нямаме правилно обрисуван характерен тип“, забелязва той, след което веднага поставя въпроса: „Бай Ганю наш ли е?“ Отговорът му гласи: „Алеко Константинов е събрал наивната хитрост на средна ръка човек от цяла Европа, сложил я в българска премяна, метнал и дисагите през рамо, натикал в пояса и мускалите и създал представител на българщината. И понеже робството ни е направило заядливи и злъчни помежду си, ние приехме Бай Ганю нещо като облагородена псувня един към друг, защото той уталожва злината ни по един, тъй да речем, културен начин.“[3]

Поетът видимо отказва, както и културният историк Илиев, по-дълбока народно-психологическа основа на типа Бай Ганю, виждайки в него някаква чудата смес от чужда и наша човешка природа, вземана погрешно като нещо органически издържано и племенно-изразително. Истинският българин има по-друга физиономия,

---

1 Б. Пенев, Превращенията на Бай Ганю, Златорог, IV, кн. I, 1923, стр. 23.

2 Ат. Илиев, Бай Ганю като обществен тип, Просвета, VII, 1941, III, стр. 26.

3 Г. Любенов, Вазов и един юноша, 1959, стр. 139—141.

мисли Вазов. Не името Бай Ганю, казва той, трябва да носи нашият народен тип, а Бай Добрин, Бай Деян, Бай Душко и колко още такива. Чуй само нашите женски имена: Блага, Млада, Рада, Милена. Колко благост, колко доброта и каква музика! Доброта и труд са основата на нашия човек. Как можехме да се задържим на Балканския полуостров, ако не притежавахме тези черти!" И като посочва борбата на българите против мощна Византия и многото нахлули в страната врагове — авари, печенеги, татари и какви ли не още, той вижда у народа ни признаци на жизненост и сила", каквито са налице например и у историческия Ивайло с неговата положителна психологическа сложност.

От това гледище преценява характера на българина и друг голям реалист в българската литература — Йордан Йовков. Като намира в портрета на Бай Ганю у Алеко Константинов едностранчиво подчертаване на някои външни слабости у българина („това ли е сърцето на българина!" — пита авторът на толкова разкази от живота в Добруджа, в които е доловена тъй правдиво любовта към труда заедно с други ценни черти на народния характер), Йовков изказва мнението, че с такова осветление на типа се постига един крайно нежелан резултат: убива се ръстът на националното самосъзнание. „Българинът помисли, говори Йовков, че трябва да подражава на европееца, да става европеец, и почна да се срамува от своето, да се осмива. По тоя начин настъпи онова скъсване с битовото, традиционното, и се извърши онова изместване в душата на българина, за което сега съжаляваме."[1]

Но ясно е при такова разбиране на кризата в психологията на българина, че скъсването с миналото се дължи най-малко на литературата, осмяла простащината или дебелащината, понеже не е липсвала никога у нас и литература, която е рисувала положителните качества на народа (като се почне от апотеоза на българските нрави у Паисий). И после, все тъй ясно е, че приобщаването към придобивките в наука, изкуство, техника и социални подобрения в никой случай не е могло да увре-

1 С. Казанджиев, Срещи и разкази с Йордан Йовков, 1960, стр. 94.

ди културното издигане на българина, като бъде зачитана здравата битова традиция, отърсена от отживялото суеверие или пакостния консерватизъм.

Доколко предвиждането на Атанас Илиев, че „деклasираният байганювски тип“ ще изгуби неминуемо бързо почва у нас под напора на образованието и на повисоката култура, се оказа неоправдано поне за историческия преход, който изживя България до преди последната световна война, личи от появата на един нов вид байганювци, описани от някои публицисти в стила на Алеко, макар и без неговото тънко изкуство. В редица фейлетони от 1943 г. беше обрисуван портретът на сина на Бай Ганю Балкански, възпитан в богато градско семейство, което „умира от нетърпение да се аристократизира“. Този син ни се представя като много по-отвратителен и по-опасен от баща си. „Бай Ганю беше понякога откровен, брутален, невъзпитан, но все пак... симпатичен. Новият Бай Ганю е перфиден, тактичен, мазен, гъвкав, безгръбначен и безкрайно лукав. С едната ръка те прегръща, а с другата е готов да ти забие нож в корема. И е безогледен, когато иска да постигне целта си... да се докопа до някоя благинка... И все той ще се изтика напред, когато България ще се представя с някоя група в чужбина. Обикаля той из Европа не с шаячени дрехи, а с модерен костюм, с копринени ризи и пижами, не с дисаги, а със скъпи кожени куфари.“ Как изглежда и какво върши този син, по име Коко Балкански, публицистът излага нагледно при описанието на едно посещение в Прага от страна на група български „интелектуалци“, които правели в 1923 г. сближение с чешките си колеги. При този случай Коко се проявява с постъпки, които разкриват неговия див егоизъм. „Засрамени бяхме, искаше ни се просто да потънем в земята“, разказвали после другарите на Коко.

Дори в най-ново време подобни впечатления от подвизите на Алековия герой в чужбина имат и други наши публицисти, например този, който дава верни снимки на наши „Достойни внуци на Бай Ганю“, проявили се тъй злополучно за честта на родината си и достойни да

бъдат „хвърлени на бунището“ по мнението на автора на фейлетона.[1]

Байганювщината може наистина да отпадне в българските нрави с течение на времето, но с това не е изключена възможността да възкръсва тя не само у нас, но и другаде, както вече посочихме. Касае се тук за една в основата си мъчно изкоренима човешка слабост или по-право, за редица порочни наклонности, изтекли от егоистичния нагон на самоутвърждаване.

VI

Предимства и недостатъци на Бай Ганю в художествено отношение. — „Игра на перото без по-широки замисли и претенции“ според К. Кръстев. — Противоречиви качества у героя. — Б. Ангелов за липсата на прагматическа връзка между разказите. — Б Пенев вижда малко специфично българско и много ориенталско у Бай Ганю. — Алеко не се издига до висотата на големите хумористи реалисти. — Ив. Шишманов против едностранчивата естетическа критика. — Н. Державин открива у Алеко „голям майстор на художественото слово“, при слаб „социално-класов усет“. — Алеко като вещ наблюдател и изобразител на комичното. — Разлика в осветленията на героя в двете части на книгата. — Примес на фейлетонен патос в хумористично-сатиричните очерци. — Външно живописен и психологическо-изразителен момент в стила. — Незавършена типизация на героя и неиздържана сюжетна линия.

Разгледани в чисто художествено отношение, очерците на Алеко Константинов за Бай Ганю покрай всичко сполучливо в хумористичното наблюдение и реалистичното изображение издават немалко недостатъци при характеристиката на героя и при композицията. Длъжни ли сме да признаем на автора способността да възсъздава по оригинален начин живо и релефно нрави и психологически типове от определена епоха, оправдано е да отбележим и липсата на органически издържан план и на установена представа за еволюцията на главното лице. И двата недостатъка произтичат в голяма степен от прибързаното изпълнение на поставената задача и от неопитността на автора в един литературен жанр, който предполага по-дълга школовка.

1 Н. Настева, Достойни внуци на Бай Ганю, Работническо дело, год. XXXIX, бр. 112 от 22 април 1965 год.

Колкото се отнася до общата представа за героя, не подлежи на съмнение, че тя е била отначало само смътно доловена, тъй като авантюрите на Бай Ганю са свързани предимно с незначителни лични пороци, повече смешни и жалки, отколкото отвратителни и достойни за строго осъждане. Независимо от това авторът пристъпва към писане по една метода, прилагана в пътеписа му от по-рано, гдето не е било нищо предвидено като централна интрига и рамка на съдържанието и всичко е протичало свободно, без да се мисли за края на повествованието. Трябва да припомним тук следното относно произхода на „невероятните“ разкази. Когато през юни 1894 г. на Алеко бива поставен въпросът: в кой момент на живота си той се е чувствувал най-щастлив, отговорът му е бил: „Пътуването ми в Америка и *когато ми хрумна идеята за Бай Ганю*.“ Силните и дълбоки впечатления от новия свят Алеко признава за най-ценна вътрешна придобивка покрай мисълта да скицира образа на един обществен тип, открил му се като важен обект за комично изображение. „Хрумването“ спада към времето, когато след завръщането си от Америка Алеко чува разказите на другарите си от Весела България за разни байганювски приключения, без името на героя да е било тутакси установено. Наистина вече в „До Чикаго и назад“ ние четем любопитния епизод за някой си Ганю Сомов, търговец на гюлово масло, но този епизод не е бил замислен като начало на редица разкази с обща тематика, а и самият тип не е бил що-годе утвърден в своите конститутивни черти. Едва чутите от другари разкази за лично преживени или от другиго узнати странични анекдоти от рода на предаденото за Ганю Сомов подсещат Алеко за сюжет, примамлив с възможността за една по-значителна комична типология. Когато той се спира окончателно на името на героя, и то към края на разказа в „До Чикаго и назад“, както посочихме вече, той все още не е наясно върху плана и състава на очерците си за този герой. Без да е изчакал вътрешното узряване на част от материала, без да е схванал героя си в целостта и разнообразието на характера му и да е начертал някаква по-определена сюжетна линия, той се предава на една лесна импровизация,

разчитайки, че всичко постепенно и от само себе си ще дойде на мястото си. Но когато завършва първата част очерци и пренася героя си на българска почва, авторът разбира какви трудности трябва да преодолее, за да свърже новите подвизи на Бай Ганю с предишната му по-ограничена и простовата натура, той вижда несъответствието между комичното от някога и комичното от после, невъзможността да се установи единство и последователност на характера при толкова противоречиви качества и той замисля основна ревизия на делото си. Но погълнат от практическа дейност и от една публицистика, която отговаря на важни задачи на часа, той не намира възможност да се върне към преработка на „Бай Ганю".

Че Алеко е имал сериозно намерение да не остави произведението си в този незавършен и незадоволителен за самия него вид, свидетелствува ни Пенчо Славейков. Говорейки за възникването на това произведение, Пенчо съобщава, че само една „проста случайност" била попречила на автора „да поправи поне външната форма на Бай Ганю", което той бил разбрал като необходимост. Един книгоиздател пожелал да издаде в отделна книга печатаните в сп. „Мисъл" очерци и Алеко се съгласил, без да има време да ги прегледа и им даде една нова редакция. До такава преработка не се идва и по-късно поради неочакваната смърт на Алеко. „А че той би могъл да направи това, добавя Славейков в спомените си, доказателство са следните очерци под същото име: „Бай Ганю прави избори", „Бай Ганю в двореца" и др., в които анекдотичният метод на писане е оставен настрана и изпъкват наяве домогванията на писателя по-дълбоко да проникне в душата на своя герой, да му даде по-ясно осветление." Като „представител на новата действителност" у нас Бай Ганю се изяснявал за самия автор едва „заедно с процеса на възсъздаването му, на неговото писане". Когато всички части на произведението били завършени, Алеко съзнал по-ясно неговите „художествени слабости" и „скроил план за неговото коренно преработване"[1].

[1] Като говори друг път за Бай Ганю, Славейков се изказва пред един свой млад приятел така: „Аз съм уверен, че ако Алеко беше

За този план нито Славейков, нито някой друг приятел на Алеко не ни е оставил определен спомен. „В тоя първоначален вид, в който сега имаме Бай Ганю, добавя Славейков, неговата художествена цена не е голяма, затова пък обществено-културното му значение е едно от най-значителните.“[1]

Срасъл с идеала за строга композиция и изискана характеристика на лицата в един стихотворен епос, Славейков не е могъл да бъде доволен от хлабавата връзка между отделните разкази у Алеко и от противоречията между някои портрети на Бай Ганю. Той не е бил склонен да вижда някакви особени художествени достойнства в прехваленото произведение, подчертавайки затова пък по-силно неговото „обществено-културно“ значение. В съгласие с тази присъда се обявява верният съмишленик на Пенчо по въпроси на литературното майсторство д-р Кръстев. В първия си отзив за Бай Ганю от 1897 г. редакторът на Мисъл намира, че това произведение на Алеко в художествено отношение не стои тъй високо, както До Чикаго и назад. Основание за това ограничено признание дава наблюдението: „В своя зародиш „Бай Ганю“ беше една игра на перото без никакви по-широки замисли и претенции.“ Открил наличието на „слабости и недостатици“ в произ-

---

останал жив, при едно второ издание щеше да специфизира Бай Ганю така, че да бъде в още по-висока степен българин, а не ориенталец въобще. Той имаше намерение да напише и други разкази за него.“ К. Гълъбов, цит. съч., стр. 83. Интерес представя тук и съобщението на проф. Ив. Д. Шишманов по същия въпрос. Когато Шишманов поддържал на времето пред Алеко необходимостта да бъде изнесена в нови разкази характеристиката на Бай Ганю, но при условие да се противопоставят на отрицателния образ всички положителни качества на българския селянин и у най-добрата ни интелигенция, както те са били наследени от епохата на Възраждането, Алеко изтъкнал трудностите за едно „художествено равновесие между двата образа, между негатива и позитива“ поради опасността да не се внесе някаква „школска дидактичност“ в разказ. „По-скоро бих написал, добавя Алеко, ново произведение, но какво именно, по този въпрос не съм мислил още. Героят би могъл да бъде и селянин, още по-добре обаче народен учител, защото селото не познавам добре. В средата на нашите учители има толкова много честни хора.“ К. Гълъбов, цит. съч., стр. 53—54.

[1] П. Славейков, Съчинения на Ал. Константинов, т. I, стр XLIV.

ведението, които не позволяват да издържи „Бай Ганю" „сравнение с великите творения" от подобен род, Кръстев държи все пак да се помни „културно-историческото значение" и „несравнената жизненост" от Алековите очерци. Колкото се отнася до недостатъците, те се свеждали главно до „баналността в езика и сюжетите" и до „големия натурализъм", граничещ с „баналност", който създавал и временния успех на даденото произведение.[1]

Връщайки се след десет години на въпроса за художествените грешки в „Бай Ганю", Кръстев повтаря мнението си по нов начин. Този път той изтъква като основен недостатък объркаката характеристика на героя. „Бай Ганю не е жив човек, но е просто носител на множество разнообразни, често и противоречиви човешки качества." Без да отрича опората на наблюденията на Алеко в самия живот и силата на изображението частно, критикът не вижда възможността да бъдат съчетани отделните черти на героя в един единствен портрет, наложил се на въображението ни. Невъзможен като вътрешна цялост на личността в разказите с различна тематика, Бай Ганю е все пак приемлив дотолкова, доколкото „на всеки отделен момент от неговия живот авторът е дал пълна илюзивна реалност." И все пак: „Всеки опит да обединим тия моменти в една възможна индивидуална психика е несериозен: тяхната съвместимост в едно лице е нещо невъзможно или би било психологически monstrum. Защото Бай Ганю в Алековата концепция е „всичко що има некрасиво," грубо-егоистично, долно, безочливо, престъпно и недобросъвестно в нашия частен и обществен живот."[2]

Установил несполуката на Алеко да постигне един издържан тип, Кръстев търси вината за неуспеха в „литературните и културните условия", при които е творил авторът. Все на тези условия се дължи според него и вторият голям недостатък на автора — незадоволителната стилно-художествената страна на разказите. Но, мисли Кръстев, тъкмо в зависимост от тези неизбежни условия Алеко е могъл все пак да долови „психологическата и културната правда" у героя — т. е. единствено „чрез

1 В. Миролюбов, Алеко Константинов, стр. 21—22, 56

2 Пак там, стр. 62.

първобитните средства на възсъздаване, свойнствени на ниската култура, чиято рожба са и самите тия национални качества“[2]. Така Кръстев влиза в противоречие както с несъмнения поетически усет на Алеко, тъй ярко изявен изобщо, при това развит и под влияние на чуждите литератури, така и с постиженията на други писатели у нас, които въпреки домашните неблагоприятни условия са успели да достигнат до удивителна художествена зрелост, какъвто е например случат с Иван Вазов в „Под игото“, „Немили-недраги“, „Чичовци“ и други повести и разкази, способни да възхищават и читатели с европейска естетическа култура. Оправдавайки Алеко за слабости в композицията и стила на очерците му, Кръстев неочаквано открива в „първобитните средства за художествено възсъздаване“, както ги е давала нашата действителност, предпоставката за „правда“ у Алеко! Той се мотивира, съвсем неубедително, така: „Без тая груба психология, без тая етическа и естетическа слободия, която граничи с вулгарното, а често се докосва и до циничното... той (Алеко) не би бил правдив, не би отражавал тая действителност така, че да накара живия, движещия се по стъгдите на живота Бай Ганю да се познае и да почувствува отвращение от себе си.“ Признанието в случая съвпада с мнението на Пенчо Славейков за възпитателното значение на Алековото дело, при което не самото изкуство, а практически полезното му въздействие би трябвало да бъде оценено като културно-исторически актив. „Прочее, заключава своеобразната си защита Кръстев, художествените недостатъци на „Бай Ганю“ са се налагали: който и да посегнеше да създаде тоя тип, не можеше да не ги повтори, ако иска да постигне същите резултати.“[2] Но подобна необходи-

[1] Пак там, Алеко Константинов, стр. 59.

[2] В. Миролюбов, цит.. съч., стр. 60. В същия дух е държана и защитата на Алеко като художник от карикатуриста Александър Божинов. В една надгробна реч по повод 42-годишнината от смъртта на Алеко Константинов (21 май 1939 г.), печатана в органа на софийското туристическо дружество (Алеко. Известия на соф. клон Ал. Константинов от Б. Т. съюз, бр. 7 от август 1939), четем: „Алеко Константинов беше голям естет, красотолюбец. Всичко, което написа, беше от желание да посочи как трябва да се живее красиво и как пречат на един хубав и осмислен живот — било по върховете на обществото или в низините му, или в средата му. И ония,

мост — даден автор моралист да прибягва непременно до метод на изобразяване, който пригажда художествените средства към неразвития вкус на средата — другаде не е била ни най-малко налице у писатели, които постигат трайно влияние чрез комизма си, устоявайки на дълга си да правят истинско изкуство, приемливо и за най-културни среди. „Художествените недостатъци“ на Алеко не са били неизбежно наложителни и оправданието в случая не говори в полза на критика, който спрямо Вазов например е намирал крайно осъдително всичко „анекдотично“ в разказите му с една или друга тенденция.

В статията си за Алеко Константинов от 1919 г. критикът Божан Ангелов следва в общи линии възгледа на Пенчо Славейков и на д-р Кръстев. „Тези очерци, пише той за „Б а й Г а н ю“, имат повече изглед на забавни анекдоти, които другари от един приятелски кръг се надпреварват да разправят... Писателят почти не си е запазил по-голяма роля от онази на един записвач, който лови от устата на весели и духовити разказвачи забавни разкази... (Но Кръстев е по тази точка на по-друго и по-правилно мнение). Без кръжилото на една художествена завършена фабула тези разкази възникват на приумици и се свързват и обединяват в едно цяло само чрез общата идея на един национален отрицателен тип... В тези широки рамки разказите се слагат един след друг без вътрешна прагматическа връзка, без завършек и с една открита, свободна перспектива...“ Все пак критикът признава на Алеко способността да е постигнат в лицето на Бай Ганю „един конкретен художествен образ“, поучил съвременниците си „да се възмущават и отвращават от себе си“. Но крайният извод е твърде скептичен. „Гротеската като основен нерв в писателската природа на Алеко Константинов не се е проя-

---

които критикуват Алеко Константинов, че нямал художествен стил, забравят, че който се боричка с грубостите и скверностите на живота, ще пренебрегне изтънчената форма, за да премине направо към същината. Това е стилът на карикатуристите: чрез смешна външност към остроумно съдържание.“ Но не трябва да се забравя едно: че критическият комичен реализъм на писателя не се покрива безусловно с метода на изображение при карикатуриста.

вила в по-високия жанр на комедията, защото писателят почти не е имал време за това.“[1]

Сравнително най-сполучлив анализ на произведението и на главния му герой у по-старото поколение литературни критици намираме в студията на Боян Пенев от 1923 г. „Превращенията на Бай Ганю“[2]. Последовател на д-р Кръстев и поклонник на Пенчо Славейков, чието дело му се струва връх на българската литература, Пенев усвоява техните гледища, като ги обогатява с някои съществени допълнения и ги коригира частично с интересни съображения. Първо, както изтъкнахме по-горе, погрешно е да се гледа на Бай Ганю като на „изразител на типичните български качества“, понеже същинските особености на националния характер, с „най-ценното в него, не са засегнати в Алековото произведение“. Второ. „както е даден в произведението на Алеко, Бай Ганю, не може да се разглежда като закръглен и цялостен художествен образ. Наистина у него срещаме известни типични черти, но той, изцяло взет, не е тип — в него са съединени външно няколко типа. Той съдържа всевъзможни качества от отрицателен характер, ала тия качества, взети вкупом, по никой начин не могат да се припишат изключително на една народност или на една среда... Бай Ганю напомня *множина*, но тия множина не са съединени в *един*.“ Трето, доколкото наистина в *Бай Ганю* се съдържат елементи от психологическо значение, те са дадени „или като карикатура, или пък от становище на известна нравствена оценка, на някоя обществена или политическа идея“, а не като „свободно и непредвзето художествено възпроизвеждане на българския дух... извън категориите на ограничения морал, на обикновените граждански добродетели и общоприето благоприличие“. Малкото национални черти са само *външно* набелязани, чрез изрази и жестове, които трябва да индивидуализират героя, но и те „не са използувани, както трябва, за една по-установена, по-съсредоточена външна характеристика“. Други черти пък не са „специфично български“, а прояви, присъщи и на други народности или общества. „Бай Ганю

---

1 Сб. Жътва, 1919, ред. В. Добринов, стр. 12—13

2 Сп. Златорог, год. IV, кн. 1, 1923, 22 и сл.

е ориенталец изобщо,... колкото българин, толкова и невъзпитан сърбин, влах или арменец, или грък", който може да се противопоставя с грубостта или невъзпитаността си на европейската цивилизация. Много читатели в чужбина, особено между балканските народи, се интересуват от Бай Ганю, понеже покрай екзотиката у него те откриват и „нещо свое, нещо от собствения си бит". „Вниманието на Алеко е насочено не толкова към общото, трайното, типичното в българската националност, колкото към частното, временното, менливото в българското общество. Бай Ганю характеризира не толкова признаците на националността, колкото особеностите на некултурността, взети в най-широк смисъл — една некултурност, независима от национални качества."

Крайната присъда на Боян Пенев за Алеко като моралист и художник е безпощадна. Отделяйки се от Славейков и Кръстев, за които съвест и обществен дълг на Алеко стоят на високо равнище, Пенев не вижда у автора на Бай Ганю „нито от ония трагични черти, които отличават големите хумористи и ироници от рода на Гогол, Свифт и Жан Пол, на тия, които могат да пресъздават не само човешките души, но и себе си". Алеко за нещастие, „не е живял със страданието на тия изобличители", а е прекарал най-хубавите си години и най-ценното си време в компанията Весела България, в „средата на бездарници". „Като писател той никога не е чувствувал оная обязаност, която му е наложена от неговата дарба... И кой знае дали е съвсем оправдан в морален смисъл неговият смях, дали са субективно справедливи неговите присъди."[1] Но тук, гдето Пенев навлиза в една биографическа характеристика, като взема за мащаб на критиката си качества на личности и произведения от световната литература, той проявява строгост, която не се съобразява с най-съществено у човека и публициста Алеко. Той забравя голямата лична трагедия на човека, загубил в кратко време чрез преждевременна смърт най-близки същества — баща, майка, сестри. „Кален в страданията, изпил като никой друг горчивата чаша на скръбта, той прегърна в своя жизнен

[1] Б. Пенев, цит. съч., стр. 33.

път веселието и радостта.“ Така свидетелствува след смъртта на Алеко една негова роднина, позната човека в най-съкровените му чувства и преживявания. Че Алеко обръща поглед за ободрение и възхищение към природата, ставайки страстен турист; че той иска да отгони призрака на смъртта чрез самозабрава сред другари, у които е откривал не само кипяща жизненост, но и чисто приятелска преданост и висок обществен идеализъм (повечето му другари са били най-добри представители на интелигенцията, личности с дарби и заслуги в научния или политическия живот); и че той се е вдъхновявал от дълбока обич към народа си, готов да последва примера на смелите политически борци за справедлив ред и висока хуманност в българския живот, не е никаква тайна за онези, които са следели отблизо сърдечните му пориви и идеалните му стремежи. „През трагичното той откри комичното“, писа Екатерина проф. Ем. Иванова, която ни е оставила незаменими наблюдения върху духа и живота на Алеко[1]. „Алеко живее само в нашия смях, но не и в горчивата ни усмивка“, приключва своята отрицателна характеристика Пенев, без да е вниквал в безкрайната мъка и стоицизма на „щастливеца“. И той греши основно в тази точка, макар да е прав донякъде, когато, имайки пред вид само недостатъците на Бай Ганю, се решава да твърди: „Не се чувствува голямата творческа личност.“ Голям в сравнение със Сервантес или Гогол Алеко може и да не бъде, но творческият му дар заслужава решително по-голямо признание, отколкото това допуска Пенев, който и при Вазов, Яворов или Елин Пелин не намери достатъчно безпристрастие, за да види и оцени правилно тяхната художествена зрелост. На Алеко не бе съдено да живее по-дълго, за да покаже до какви завоевания на перото си той би стигнал, ако би могъл да осъществи едни или други по-сериозно обмислени проекти за комично възсъздаване на българския живот.

В своите интересни съобщения и мисли за Алеко от 1927 г. проф. Ив. Шишманов забеляза, имайки пред вид Славейков, Кръстев и Пенев: „Досега с Алеко се е зани-

[1] Е. Иванова, Алеко Константинов в семейна и роднинска среда. София, 1939, стр. 5.

мавала собствено само нашата естетизираща критика, и то доста повърхностно. Тая критика в същност гледа на Алековото творчество от високо, с известно снизхождение."[1] Сам Шишманов, който при литературно-историческите си проучвания застъпва един предимно социално-психологически метод, не е склонен да изтъква при оценките си каквито и да било естетически критерии, държейки повече на идейното съдържание и на общественото влияние. Той не придава значение на укора за липса на единство в изображението на типа, не е съгласен с мнението за „непотребен груб реализъм" там, смята „цинизмите" често за елемент, характерен за средата, а не лично за Алеко, не вижда никакви прекалености и в карикатурното осветление на Бай Ганю... И без да прави сам анализ от становището, което утвърждава, той заключава: „Не съм съгласен и с ниската оценка на Алековия стил и Алековия език". Нравствената личност на автора той подчертава решително, имайки между другото пред вид преклонението на Алеко пред идеалите и самопожертвуването на Савонарола, за когото най-висока цел е било превъзпитанието на народа.

Скептицизмът на Шишманов спрямо „естетизиращата" критика, както и утвърждаването на социалния елемент във въздействието на хумористичните очерци се споделят по принцип и от руския историк на българската литература проф. Николай Державин. С оглед към възгледите на Кръстев и Пенев, от една страна, и на Шишманов и други, от противната страна, Державин в 1935 г. писа: „В болгарской Константиновской литературе в методологическом отношением царят полный разброд и отсутствие каких бы то ни было определенных, объективно-научных установик." Укорът се отнася до всички по-общи мнения било за цялото творчество на Алеко, било частно за „Бай Ганю", за който не се било стигнало до „определена ,строго научно-методологическа обоснована оценка".[2] Сам Державин застава на гледището, че в лицето на Алеко българската литература

---

1 Ив. Шишманов, Алеко Константинов от едно ново гледище, сп. Училищен преглед, год. XXVI, кн. 8, 1927, стр. 1215, и сл.

2 Н. Державин, цит. съч., стр. 147.

е имала един „голям майстор на художественото слово, великолепен разказвач и остроумен стилист, на когото напразно се отрича „творческа инициатива и сюжетна оригиналност“[1]. Съгласен с тълкуванията на Георги Бакалов, Державин вижда в очерците за Бай Ганю „не только произведение выдающагося художественого мастерства, но подлинно класическое произведение в мировой литературе“. Произведението имало „голямо историческо значение“ като „документ на епохата“, като „изповед на историческата действителност“, като „неин израз в класовото осъзнаване на един от представителите на напредничавите елементи на българската дребнобуржоазна действителност“ и заедно с това като произведение с „голяма и актуална литературно-художествена значимост“. Ако трябвало да се изтъкне нещо незадоволително у автора, то било във всеки случай не „недостатъците от художествено-естетически разред“, а „отсъствието у него на необходимото за всеки напредничав писател-общественик, без да говорим за писателя-революционер, на по-дълбок социално-класов усет и протест против познатия класов враг, експлоататора и насилника“. Защото Алеко се оказва „не на бойни позиции, а в лагера на наивно-идеалистически настроените опортюнисти с примирителен дух“[2].

Когато наскоро след смъртта на Алеко Константинов един прогресивен руски публицист, емигрант в България, Ив. Н. Калина, изпраща в превод някои от очерците за „Бай Ганю“ до руския белетрист Вл. Короленко за отпечатване в някое издание, последният намира (в писмо от 21. XII. 1898 г.), че епизодите за външната некултурност на героя не могли да интересуват чуждите читатели, бидейки и сатирата там лишена от дълбочина, че нещо типично и по-занимателно проглеждало само в разказа за посещението при Иречек и, че изобщо онова, което couleur local в по-късните очерци би могло да вълнува българския читател, не би направило особено впечатление на руския читател.[3] Трябва да се каже

---

[1] Пак там, стр. 117.

[2] Пак там, стр. 148—150.

[3] Б. Пенев, Руски отзиви за Бай Ганю, Златорог, год. II, кн. 3, 1921, стр. 166.

изобщо: преводите на Бай Ганю в една или друга европейска страна не са извикали никъде някакво особено възхищение от българския поетически гений. Те са будели внимание главно като любопитни документални сценки от българския народен бит, като екзотика от Близкия изток, способна да забавлява повърхностно с познати вече особености на първобитни за културния човек градски нрави. Единствено у съседните ни народи те са намирали хумористичния си ефект благодарение на родствените етнографски отношения, почувствувани като изостанала или извратена социална атмосфера.

Да се поставя делото на Алеко в реда на познати шедьоври в европейската литература би било твърде смело надценяване, каквото не си е позволил никой български литературен историк. Оценките от страна на Кръстев, Пенев и други проницателни критици са улучвали важни недостатъци в едно или друго отношение в хумореските и фейлетоните на Алеко, при което дължимото им признание, което стои в съгласие с изискания художествен вкус, не е липсвало нито в една сериозна характеристика. Несъмнено е за всички ни днес, че като вещ наблюдател и изобразител на комичното у своите съвременници, Алеко заслужава най-голямо внимание. От острия му поглед не е убягнало нищо от физиономично или психологическо изразителното при определена категория лица. И наистина: с каква лекота и в какво разнообразие е доловено всичко у героя, което оскърбява здравия разум или моралното ни чувство и предизвиква към усмивка или осмиване в зависимост от социалното си значение. При Бай Ганю от първия период на разказите преобладава предимно външно-комичното, свидетелство за ограничен духовен кръгозор и хитро приспособяване към условията. (Този род комични положения не липсват и в някои очерци от втория период, например в „Бай Ганю в двореца“.) Слабостите тук са поневинни, те не увреждат обществените интереси. Писателят съзерцава спокойно и невъзмутимо, готов да прощава проявите на егоистични инстинкти и желания, които не дразнят с дързост или надменност. При Бай Ганю от втория период пороците се разрастват дотолкова застрашително, че извикват безусловно възмущение и остро порицание. Комичното тук прераства често в

трагично, смехът замира на лицето ни, сарказмът се налага като неотразима реакция на духа ни. Художникът реалист, извикал във въображението ни известни сцени, отстъпва на сатирика, който чувствува дълга си да резонира, да допълни рисунъка на портрети и действия с определени идейни развития. Тъкмо тук Алеко нарушава естетическата норма за напълно обективно изображение, за да се превърне в строг моралист и съдия на своята съвременност. Колкото и красноречив или убедителен в такъв момент на лична откровеност, авторът неволно накърнява с публицистичния си тон и дидактиката си единството на поетическото ни изживяване.

Например в очерка „Бай Ганю на гости“ авторът прекъсва нишката на разказа, за да се впусне в размисли върху „този пуст грях, скъперничеството“; в очерка „Бай Ганю в Русия“ той намира начин да разкрие сърдечната си мъка при гледката на страдащия „отвратителен скъперник, егоист, лукав хитрец, лицемер, експлоататор, грубиан и простак“, който има за свое оправдание това, че е „рожба на грубата среда“, и който все пак може да бъде превъзпитан в една нова обстановка; в очерка „Бай Ганю журналист“ заговаря несдържаният протест срещу „деморализующето влияние“ на известна преса, срещу „грубия всепоглъщающ материализъм и възможността за леко забогатяване при едно приспиване на съвестта“... Така белетристът, проникнат от жлъчна ирония, изпада в страстното изобличение на фейлетониста, който в „Разни дреболии“ излива гнева си против „безсъвестната шарлатания“ на правителствения печат; в „И сега бият, брате мой!“ авторът възклицава с негодувание: „Господи, боже мой, неужали няма да се даде край на тия проклети варварски жестокости“, а в „Разни хора, разни идеали, II ч.“ окайва съдбата на доблестни граждани, хвърлени без вина в тъмницата, „измъчвани, изтезавани, разорени, опропастени“ от партизанската власт. Този патос на общественика идеалист, уместен и оправдан при един жанр като фейлетоните, идва в дисхармония с първичния хумористичен тон при разказите, разкрили недъзи и пороци под друг зрителен ъгъл. Публицистът, догонвайки най-пряко целта си да бъде ръководител на общественото мнение, при очерците съвсем неочаквано изме-

ства художника, като за момент вместо чисто естетическото морално впечатление предпочита абстрактното идейно-емоционално въздействие.

Силата на изображението у Алеко в най-добрите му разкази произтича от неподправеното вярно възприемане на живота, намерило опора и в езика на писателя. Пред нас изпъкват по правило лица, обстановки, случки, поразително ясни, занимателни с всичко външно живописно или психологически изразително, и винаги към оная страна, която неотразимо извиква смеха ни. Че комичното тук е твърде разнообразно и че то минава всички стъпала от наивно-незначителното до застрашително-опасното, посочихме вече. Без да рови по-дълбоко в душите, писателят се задоволява да извиква чувства, намерения и постъпки, по правило в тяхната егоистична низост. Към голямото изкуство на автора да ни загатва с малко думи състояние и страсти на байганювците спада и умението му да подбира в речника и стила им най-характерните популярни, жизнено-сочни изрази на външно и вътрешно у героя. Несъмнено по тази точка Алеко достига и до прекалена употреба на диалектни и жаргонни думи, особено турцизми, обикнати някога в живия говор, но днес вече овехтели или забравени. Колкото и сполучливо, често като комична характеристика, те нарушават необходимата чистота на езика (как рядко прибягват до тях писатели като Вазов и Йовков, които знаят границите на позволеното и търпимото в литературата с битова тематика) и не съставят най-сполучливия елемент на хумористичното виждане и рисуване.[1]

Като най-важен недостатък на разказите трябва да се смята незадоволителната композиция и незавършената типизация на героя. Не произволна естетическа придирчивост или вкостеняла теория на разказа и романа подсказва тази строгост към произведението, а оправданата чувствителност за формално и идейно необходимото при даден вид литературен жанр. Композиционно взет, Б а й Г а н ю представлява нескопчена що-годе органически верига от епизоди, без да е налице обединяваща рамка, обхванала ред сходни явления, както е

[1] Срв. по въпроса С т. С т о й к о в, Българска диалектология, 1962, стр. 205 и сл.

[illegible] [illegible] [illegible]

На Бъкове двама прилепа прегаре,
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible],
Нощ с, прекрасна на [illegible] [illegible] [illegible],
С [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Сърбия.

Планъ, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]

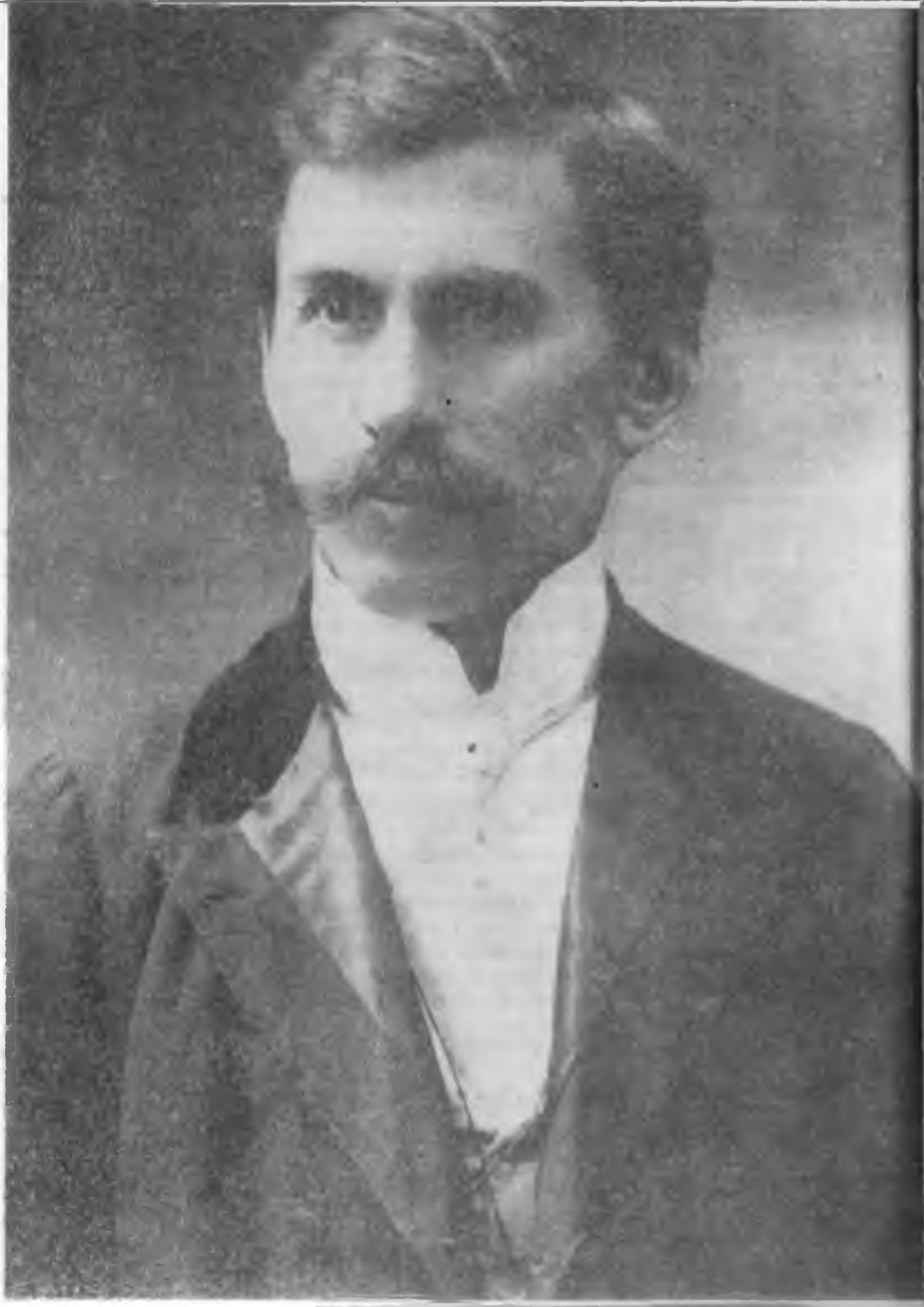

например случаят при „Чичовци“ и „Кардашев“ на лов“ у Вазов. Как щастливо се е справил тук авторът при тези две произведения с типове, доловени във всичко конкретно и изразително, за да ни се внуши правдата на две епохи, отминали вече в историята! Алеко, тъй силен с реалистичната си нагледност и оригиналния си комизъм, ни оставя при незавършено съгласуване на частно и общо в типовете си и при небрежно начупена сюжетна линия. Взети поотделно, очерците изнасят портрети, нарисувани релефно-живо в главните си черти, и то върху фона на добре познати някога обществени среди. Но като тъждество на тези портрети с един-единствен основен образ Бай Ганю не може да бъде почувствуван от читателя, понеже не е бил възприет тъй и от самия автор. Пред нас изпъкват разни вариации на определени слабости и пороци, без да е достигната тяхната синтеза. Ние виждаме родствени по една или друга черта лица, но не и някаква типично-изразителна индивидуална физиономия. Тъкмо защото авторът не е помислил в самото начало, че байганювщината може да се даде в редица отчетливи портрети, които само идейно образуват една обща категория, той не се е опитал да свърже епизодите органически в стройна и последователна фабула. Така, както ни е завещан сега сборникът от „невероятни“ разкази — в една пермутация, която позволява и друг случаен ред, — ние можем да ценим високо хумористично-сатиричния талант на автора, да признаваме проницателното му откриване на достойното за смеха или възмущението ни о п а к о в нравите и понятията понякога. Но заедно с това трябва да помним и всички условия в живота и творческото развитие на Алеко, които не са му позволили да доведе до пълен завършек своето неповторимо по реалистичната си изразителност дело.

ПЕЙО ЯВОРОВ
ЧОВЕКЪТ И ПОЕТЪТ

I

Изгряла звездата му внезапно през 1900 година, когато се появи в печата чудната поема К а л и о п а, Пейо Яворов изпусна завинаги перото от ръка само 14 години по-късно. И трябва да се каже: той си отмина от света огорчен до дън-душа, съкрушен от недостойните подозрения и клевети, които петняха неговото гордо чело, неговата чиста съвест...

Но нека не пробуждаме спомена за тези тъжни събития, които разкриват една велика трагедия на поета и една убийствена неправда на съвременниците. За жалост, някои среди у нас все още не са се издигнали достатъчно, за да разберат где лежи тежката вина и страшната отговорност в случая. Ще се ограничим тук да отбележим само п и с а т е л с к о т о д е л о на мъченика, поезията на оня Яворов, у когото беше намерила изход — както у всяка наша богато надарена личност — огромната духовна енергия, натрупана у народа ни през няколко века страшни тегла и неспирно самовглъбяване.

Първите стихотворения на Яворов отразяват две главни жизнени настроения на младия човек, роден в гр. Чирпан, срещу Нова година — 1878 г.; недоволство от личната орис, от избрания път в живота и състрадание към всички сродни души и съдби, към всички онеправдани от световния ред. Силно впечатлителна натура, младежът с поетически заложби понася мъчително една професия, която не отговаря на съкровените му блянове: той е телеграфопощенски чиновник в глухата провинция. Покрай това, той стои под влиянието на една обществена идеология, на социализма, която го увлича с новия си хуманизъм и която подхранва ламтежа

му за по-висока правда. И най-сетне той се е зачел страстно в стиховете на Лермонтов, гдето долавя своето собствено разочарование, своето чувство на самотност вред общество, останало недостъпно за шепота на музите. Смятайки се жертва на суровите условия у нас, младият идеалист изпитва милост към отречените, към нещастните, към простия народ особено, опознат във всичката му неволя. И в стихотворението си На един песимист той изповядва своя решителен отказ от всеки егоизъм, своята нежна любов към човека на труда, към окаяния, тъмния, забравения от интелигенцията селянин.

Да, роб е той, народа, и спи дълбоко, гробно,
В безчувственост нехайна...
Но хулна реч не казвай, недей го кле жестоко,
Че уж не виждал злото, когато по-дълбоко
Забива нокти то...

Иди, иди при него: лъчата всепобедна
На знанията твои — в тъмата непрогледна
Там нека възсияй.
Прогледнал, той ще скъса оковите тогава
И към честита бъдност пътеката най-права
Самси ще да узнай.

II

Такъв е Яворов отначало: приятел на народа, обзет от бодра вяра в знанието и напредъка, апостол на дълга към малките братя, които чакат от образованите помощ в несгодите си. И към този народ — почувствуван като символ на личното нещастие — поетът се връща постоянно при своите съзерцания, например в тъй оригиналната по замисъл и сила на внушението Градушка, или в елегията Заточеници, гдето е изказан революционният порив, довел го по-късно до македонската му одисея. В тия стихотворения изпъква целият Яворов — българин с неукротим устрем към човечност, правда и свобода, поетът с борческа воля, подобно на Ботев или Петьофи, и особено големият май-

стор на стиха, с тази пленителна музикална реч, която ни раздвижва дълбоко. Кой не си спомня Градушка, където едно утринно настроение от село ни е предадено с рядка звукова живопис така:

А сутренник полъхва леко
И звън от хлопки издалеко
Донася в село: стадо блее...
Навсякъде живот захваща
И ето вече слънце грее
И на земята огън праща.

След това идва неповторимата картина на самата буря-градушка и тъй изразителният по ритмика и психологическо загатване епилог, който е нещо единствено в новата ни поезия:

Но свърши. Тихо гръм последен
Заглъхна негде надалече
И влък след стадо — вихър леден
Подгоня облаците вече.
А ето слънцето огряло
Тъжовно гледа върволица
От стари, млади и дечица
Забързали навън из село:
В калта подпретнали се боси,
С лица мъртвешки, посивели,
Отиват: вечно зло ги носи
Към ниви глухи опустели
Че там жетварка бясна хала
Просо, пшеница, ръж, ечмени —
Безредно, зрели и зелени,
И цвет-надежди е пожнала...

Такъв е Яворов в първите си стихове — такъв ще остане той всякога, когато у него заговори наранената му душа, с тая неизкоренима симпатия към нещастните, с тая остра болка при личните му несрети, които покриват несретите на цял народ.

Верен на себе си, верен на социалния и патриотическия си идеал, Яворов се откликва с горещо сърце на

зова от робска Македония. Докато други поети признават за главна своя задача играта на въображението си и безметежно наблюдават отдалеч отчаяната борба за напредък и свобода, Яворов, по-смел характер, с воля да служи пряко на светото народно дело, се опива от песен и подвиг на поета, който е изпял пръв: „Жив е той, жив е... Той не умира!“ И ето го, вдъхновен от примера на Ботев и на Левски, на Бенковски и на Каблешков, пламнал от възторга на ония, които създадоха епопеята на Априлското въстание от 1876 г., той става неразделен другар и сподвижник на Гоце Делчев. Македония на братя Миладинови, на Григор Пърличев, на Даме Груев, на всички доблестни синове, мрели за културно възраждане или политическа независимост на българщината, е оживяла на сърцето му. Романтиката на хайдушкия волен живот, таинствената красота на Пирин, стоновете на българина отвъд Рила, се отекват болезнено в душата на поета; и той, обръщайки гръб на младата си слава, тръгва — по собствени думи — да „търси криле там“, гдето тъй лесно се — губи глава. Но няма защо да разказваме този епизод от живота му: той е разказван — и как увлекателно-драматично — от самия Яворов в неговите спомени Хайдушки копнения и в биографията му на непрежалимия Гоце Делчев. За последния, негов кумир и негов брат по душа, той казва: „Може би никога правдата и истината, обожанието и благоговението пред идеала не са добивали повече осезателност в човешките думи — както в ония, които излязоха от неговите уста... Ту спокоен и хладен, ту нервен и пламенен, Гоце не проповядваше на другите, а изповядваше сам себе си. И той преливаше ярката светлина на душата си и у слушателите... Така необикновената любов на тоя необикновен човек ставаше любов и вяра на целия народ. И Македония се кълнеше в неговото име.“

III

Завърнал се от Македония след разгрома на Илинденското въстание в 1903 г., Яворов е дълго време в плен на потресните впечатления от преживения ужас.

Той минава една нравствена криза, която означава не само крушение на надежди, но и безпътица сред трудните условия на свободна България. Връщане към тихо чиновнишко поприще е за него, застрастения бунтовник, изключено. Той стои сякаш пред дилемата: самоубийство или творчество. И надвива вторият по-силен инстинкт, в хармония с пробудената жажда за напълно осмислен живот. Той търси нови задачи и силни увлечения. Затворен в себе си и спомняйки си по-раншните поетически изповеди, въображението му бива завладяно от образи и душата му от чувства, които трябва да бъдат отреагирани. И той пише тогава сбирките стихове Безсъници и Прозрения, в които е достигнат един от най-високите върхове на българската поезия след Вазов. Тук е отразен — покрай всичко друго — и новият литературен канон, тъй нареченият символизъм, възвестен най-напред във Франция и завладял бързо цяла Европа. Взимайки за образци Бодлер, Верлен, Ренбо, Самен, Метерлинк и други писатели от тази школа, Яворов става модернист, става „декадент". Той пише неща, които изненадват на първо време читателите у нас, несвикнали още с тая изкуствена тъмнота, с това бягство от точната картина на реалното и с този демонизъм на страстите. Несъмнено, въпреки всичко маниерно на новото направление и всичко революционно в стихотворната техника, Яворов остава пак същия, като темперамент и светоглед. Но годините, но тежките изпитания са го направили по-недоверчив към някои политико-етични формули, по-смирен в практическите домогвания и неотразимо привързан към онова, което е главното му оправдание в света — поезията, изкуството. Оценката, която са намерили опитите му като лирик, го насърчава да продължи своето писателство, като разшири кръга на творческите си възможности. Сърдечен живот, на една страна, с всичките му очарования и неизбежни измами; наблюдения над българската действителност, на друга страна, с надмощието там на остарели възгледи и първобитни нрави; желанието за отпор срещу злото, срещу средновековен морал и див егоизъм на полуобразования българин, — всичко това е предмет на една голяма поетическа хроника, която отваря нови хоризонти за българската литература, след постигнатото от Вазов,

Пенчо Славейков и Кирил Христов. Какви ценности крие стихът на Яворов с тази виртуозна техника, тия ярки видения и този горещ тон на излиянията, може да се види от сбирката Подир сенките на облаците. Тук българската реч, смятана от мнозина за твърде груба, за да позволи едно езиково майсторство от европейски мащаб, достига до художествено съвършенство и сила на внушението, на които можеха да позавидят и други културни народи. Ясно беше: българският език бе спечелил напълно своята зрелост и нашата лирика се напътваше към висини, които я поставяха наравно с най-доброто създадено на други езици. Това бе в голяма степен заслуга на Яворов — на поета, който написа стихотворенията Нощ, Теменуги, Благовещение, В часа на синята мъгла, Молете неуморно или Царица на нощта; — на Яворов, който с магическата си реч прояснаваше или опиняваше нашия дух, издигайки ни до великото посвещение в поезията, до вътрешно освобождение чрез словото на художника.

IV

Не бих могъл да изчерпя всичкото богатство от настроения, идеи и картини, предадени на този неповторим поетически език, от всяка дума на който се долавя дълбока лична нота. Преживяно и мислено, действителност и сън се сливат тук в едно символично отражение, което навред ни разкрива реалностите около поета и душевната разпокъсаност на неудовлетворения в търсенията си човек. Песента си, мечтата и упованието на младия идеалист, той зове като свой призрачен двойник — за изповед и утеха:

Ела при мен. Ела у мен. Кажи ми,
Къде не беше ти, къде не бях
Подире ти и аз?
Зигзаги вред неуловими...
Къде от ревност не горях
И в летен зной и в зимен мраз?

И в тази Песен на Песента ми той ни разкрива опита си, терзанията си, безутешното си примирение, свързани с македонската хайдушка епопея. Тази песен е неразделна от неговата волна мисъл, на която той прави такова Посвещение:

Като желязо хладно и жестоко
Ти бе — и в мрачна радост те следях:
Като небето светло и дълбоко
Ти бе — и нежно в тебе се топях...

При една безпощадна самоанализа той се откъсва напълно от реалния свят — за да съзерцава с някаква тънка наслада бъдното си небитие (Въздишка):

Ах тихата печал на скорошната нощ
И в храсти оголели въздишка на зефир;
Широките крила, отпуснати без мощ, —
Душата вече мъртва — и гробния й мир.

Друг път той е в плен на едно ново сърдечно увлечение, искрено и способно сякаш да го възроди и преобрази — чрез всичката чистота и наивна прелест на обичаната:

Две хубави очи. Душата на дете
В две хубави очи; — музика — лъчи..

Душата ми е пленница смирена,
Плени я твоята душа! — пленена,
Душата ми е в тихи две очи...

Той идеализира това момиче, способно да го извади от кошмарни видения и резигнация. И химната му този път, възторжена и светла, гласи като заклинание (Ела):

Очите ти са звездни небеса.
Косата ти е здрачния вуал
На късна вечер, твоята коса!

Дъха ти — свеж моминski дъх.
На юга съживителния лъх,
Зефир посред цветя заспал.

Ела, денът е мъртъв и студен.
В тази лунна нощ, с разпусната коса,
Приведена над мен,
Ела и дъхай в моето лице,
Ела и сгрей изстинало сърце, —
В тази лунна нощ, под звездни небеса.

И все пак —като жив контраст — той не може да отбегне мрачни размисли и картини: „Смъртта — ужасен призрак!“ (Смъртта). Не може да повярва в щастие на земята: „И аз сломен попитах... И аз сломен глава оборих... А слънцето се беше скрило,..“ (Може би).

Идва един момент, когато той за последен път се лови в призрака на любимата; когато сам той се пита, не е ли намерена по-здрава вътрешна опора срещу страшните съмнения (Стон):

Душата ми е стон. Душата ми е зов.
Защото аз съм птица устрелена:
На смърт е моята душа ранена,
На смърт ранена от любов...

Миражите са близо, — пътя е далек:
Учудено засмяна жизнерадост
На неведение и алчна младост,
На злойна плът и призрак лек..

Миражите са близо, — пътя е далек:
Защото тя стои в сияние пред мене,
Стои, ала не чуе, кой зове и стене, —
Тя — плът и призрак лек!

Но няма да привеждам тук повече примери от тази огнена изповед ,от тези документи на една дълга вътрешна трагедия, сменявана понякога от жизнерадост и мимолетна надежда. И характерно е, че при тази преоценка на ценностите той спасява като нравствени стойно-

сти с жив смисъл — майчината любов и родината. И все тъй характерно е, че всички поетически размисли и видения на поета ни проясняват и издигат до една по-висока човещина, за да бъде преодолян егоизмът и наложено състраданието. Делото на поета е, в основата си, дело нравствено и освободително: от него се излъчват чувства и идеали, които тласкат напред, будят по-добри копнения към правда и любов.

V

Две сполучливи драми — реалистически и психологически едновременно — В полите на Витоша и Когато гръм удари — идваха да допълнят тая лирика с един нов, положителен урок върху етичните и социални проблеми. И тези драми щяха да бъдат последвани от други, сигурно още по-издържани и по-силни като картина на страстите или възсъздавания на нашия съвременен живот. Но неумолимата съдба беше отредила друг, неочакван жребий за певеца. Той, който признаваше своята безгранична привързаност към отечеството, казвайки:

Обичам те, родино, и ме трови.
Поради тебе често ядна скръб,
Под гнет стоименен подвивам гръб
И влача аз, неволник, твоите окови...

— Този Яворов, който беше ни поверил своите тежки разочарования и своята неутолена жажда за малко радост в живота:

Аз страдам. И в самозабвението на труда
И в саморазяждането на покоя...
Душа копней на светло да почине...

— Той трябваше да намери твърде рано вечно успокоение, да го намери, по собствени думи:

На твърдата земя в измръзналата пазва...

Всякога, когато извикваме този трагичен и величав български образ — гордост на народа ни, рядка слава на литературата ни — ние трябва да изтъкваме настойчиво, колко много дължим на подобни личности, герои на мисълта и на изкуството, които не се раждат всеки ден и които у нас остават често неразбрани, ако не са дори безпощадно отричани или изоставени. Губи от такава тяхна участ само нашето хуманно и национално прераждане; губи нашата млада и незакрепнала още култура, която се нуждае от издигнати и следвани с доверие пътеводители; и губи най-много поезията ни, в устрема си към висините, гдето духът намира себе си и разгадава смисъла на живота[1].

[1] По-обстоен очерк за живота и творчеството на поета — в книгата ми „Яворов, живот, творчество, съдба" (1961).

ЕДНА ЗАБРАВЕНА ПОЕМА НА ЯВОРОВ

I

Когато през 1911 г., при една анкета върху литературното дело на Яворов запитах поета, кои негови стихотворения са най-рано отпечатвани, той ми посочи две от тях, не влезли после в никоя нова сбирка: едно във вестник „Глас македонски“ от 1895 г., заглавието на което авторът не си спомняше, и друго, обнародвано пак там, но малко по-късно, с наслов „Затворник“. За тях той разказваше: „Аз бях писал стихотворението (думата е за първото — М. А.) не за печат; нямах писателска амбиция. Като го напечатах, видя ми се много хубаво нещо това — да пише човек и да му се напечата нещо. Написах още едно стихотворение, една поема дори, „Затворник“. Изпратих я в същия вестник, и тя се напечата в подлистник. Тогава (когато написал първото стихотворение — М. А.) съм бил 17-годишен. Стихотворението донесох сам в София; дойдох с намерение да отида въстаник, но въстанието беше прегоряло.“[1]

В тези показания на поета има нещо вярно и нещо непълно или неточно. Колкото и сигурен иначе при спомените си, в случая Яворов правеше грешки, които се обясняват лесно с изневярата на паметта при импровизации, които не почиват на справки върху писаното някога, особено върху хронологията. Относно първото стихотворение, чието заглавие, изглежда, Яворов не си спомняше, днес знаем, че се касае за бунтовнишкия по-

[1] М. Арнаудов. Към психографията на П. К. Яворов. Годишник на Соф. университет, кн. XII (1916), стр. 20; Яворов, Личност, творчество, съдба (1961), стр. 83.

зив „Напред!, писан през юни 1895 г. и предаден на въстаника от Чирпан Коста Нунков, който потеглил тогава за Македония. Стихотворението, което носи подписа Пею Т. Крачолов, излиза в бр. 36 на в. „Глас Македонски“ от 17 август 1895 г.[1], така че с право Яворов е могъл да твърди, че бил тогава на 17 години (защото безспорната дата на раждането му е януари 1878 г.). Колкото се отнася до второто стихотворение с мнимото заглавие „Затворник“, изпратено според Яворов пак до същия вестник и напечатано в подлистник, то не се оказа там при първо бегло търсене. Вместо него обаче бе открито друго подобно стихотворение, неспоменато от самия Яворов и озаглавено „На родоските заточеници“[2]. Това дълго стихотворение, с неговите 43 строфи по 4 стиха, излиза в посочения вестник на 24 ноември 1896 г., бр. 4. Мнението на откривателя беше, че „На родоските заточеници“, подписано само с малкото име на Яворов — „Пейчо“ — е тъждествено с непознатото иначе стихотворение „Затворник“. макар в първото да не става дума за затворник, а за тежката съдба на заточените далеко борци за свободата на Македония. „На родоските заточеници“ — мислеше Г. Цанев, който пръв спря внимание на това забравено стихотворение, — сигурно в потъмнелия спомен на автора е останало като поема, а представата за заточениците е могла лесно да бъде изместена от представата за затворник. На такава тема Яворов написа после „Заточеници“. Тъй че в „Глас македонски“ младият поет е напечатал не поема „Затворник“, а стихотворението „На родоските заточеници“.[3]

Предположението тук не беше лишено от известна вероятност, въпреки различието на темите и забележката на поета за напечатване на поемата в подлистник, тъй като в действителност „На родоските заточеници“, подобно на „Напред!“, е поместено в горната част на вестника, на стр. III и IV. Това предположение се усвои и от

[1] Там го откри и обнародва повторно проф. Г. Цанев в книгата си „Пътят на Яворов“ (1947), стр. 199.

[2] Г. Цанев. Цит. съч., стр. 201. Тук и пълният текст на стихотворението.

[3] Г. Цанев. Цит. съч., стр. 42—43.

други коментатори на Яворовото поетическо наследство. Г. Найденова—Стоилова например прие, че е възможно да е бил пратен „Заточеник“ в редакцията на посочения вестник, но редакцията напечатала само част от него, както това могло да се заключи от поставените в началото и края на поемата многоточия.[1]

Съмненията тук бяха отстранени и истината стана очевидна едва през октомври 1958 г., когато д-р Найден Найденов, племенник на поета, зает отдавна с издирване на неизвестните произведения на вуйчо си, откри в „Глас македонски“ от 1898 г. търсената отдавна поема — поема именно, а не обикновено стихотворение.[2] Понеже Яворов изтъкваше в показанията си от 1911 г., че след „Напред!“ от 1895 г. бил написал и изпратил наскоро в „Глас македонски“ поемата си „Затворник“, изследвачите на Яворовата поезия са се ограничавали да прелистят вестника само до петата му годишнина (1897), намирайки в четвъртата годишнина (1896) стихотворението „На родоските заточеници“, без да подозират, че и след това Яворов е могъл да напише и да напечата в същия вестник и в същия дух нещо друго. Не подозираха това, понеже мислеха, че поетът е променил още през 1896 г. тематиката си, давайки израз повече на социалните си настроения. Тъкмо тогава той е напечатал в социалистическото списание „Ден“, редактирано от Янко Сакъзов, стихотворенията си „Пред тъмничния зид“ (кн. 9—10, май—юни 1896 г.) и „Пролетна жалба на орача“ (преименувано отпосле „На нивата“, кн. 11—12, юли—август с. г.), в които говори един пообщ протест срещу неправдите в света и топла симпатия към селянина, обречен на потисничество и мизерия. Кой би помислил, че две години по-късно поетът ще се върне към първото си вдъхновение и че македонското революционно движение ще му подскаже песни с патриотична тенденция? Но, верен на дълбоко внедрената си грижа за съдбата на роба-брат, Яворов написва и напечатва в „Глас македонски“, бр. 20 от 24 май 1898 г., и то в подлистник, една поема с 37 строфи, озаглавена „В тъмницата“ и подписана с П. Крачов, ясно съкращение

[1] Г. Найденова-Стоилова. П. К. Яворов, 1957, стр. 126.

[2] Вж. поемата, приложена в края на тази статия.

(направено може би погрешно от коректора) на цялото фамилно име Крачолов. Ако в 1911 г. Яворов е грешал неволно, като говори за поема в подлистник „Затворник", причината е, че той е имал пред вид реалното положение на героя си, хвърлен в тъмница. Той е забравил не само точното заглавие на поемата, но и обяснителното ѝ подзаглавие „Македонски въстаник, умиращ в турски ръце".

Младият поет, който по това време живее със силно потиснато настроение поради тежките условия за умствен и литературен труд в провинцията (той е обременен прекомерно в службата си като телеграфист), следи по печата за новите насилия над българите в Македония и изпитва отново желанието да бъде полезен на борбата за отхвърляне на робския ярем. Ако в момента е нямало повод и възможност за участие в един четнишки поход, той е могъл поне да влияе върху общественото мнение в България и да поддържа революционния пламък в гърдите на смелите борци. Въображението му го отнася към мартирологията на заловените въстаници и сливайки в едно личната си неволя с тяхната той си рисува последните часове на ранения затворник, негов идеален двойник:

Всхне младост, гаснат сили.

Само в невъзможност да се откъсне от чиновнически труд, който убива всички „пламенни мечти" за обществен подвиг и творчество, Яворов влага в устата на умиращия в тъмницата въстаник изповедта:

Ах, мечти!... Родино клета,
Щастье тебе съм мечтал:
Твойта волност и просвета
Беше моят идеал.

В „Нощ" от 1901 г. ние имаме сродни стонове и размисли при съзнанието за отказ от „мечтите, продадени отдавна за късче хляб", и за страданията на „родината триж злочеста". В поемата от 1898 г., изоставена по-късно като незадоволителна в някои отношения, ние се натъкваме идейно и емоционално на същия основен тон, на същата съкровена тревога. По-специално тук се

развива тема, която има и своята интересна литературна предистория. Независимо от всичко, което Яворов е получил като подтик за покъртителната изповед на затворника от книги като „Записки по българските въстания“ на Захари Стоянов и от други описания на турските тъмници, той е стоял при поетическите си видения и под неотразимото влияние на своите големи учители в руската литература, на Пушкин и Лермонтов, обработвали също сродни мотиви. Лермонтов особено Яворов е чувствувал винаги като родствена по темперамент и копнежи натура. Той е могъл да повтори с право за себе си признанието на Лермонтов за Байрон: „У нас одна душа, одне и те же муки...“[1] „Неговата поезия — пише в 1906 г. Яворов за Лермонтов — е като че ли посъвършената изповед на собствената ми душа.“[2] Яворов е познавал добре Лермонтовата поема „Мцыри“ с героя й монах-пленник и стихотворението „Узник“ с началото „Отворите мне темницу...“ и продължението:

Одинок я — нет отрады:
Стены голыя кругом,
Тускло светит луч лампады
Умирающим огнем...

При Яворов, умиращ в тъмницата е самият затворник, верен на дълга си към народа и жертва на турската жестокост. Копнежът на нещастника у Лермонтов е насочен към природа, светъл ден и лично щастие, а у нашия поет — към нещо по-възвишено, алтруистично: тържеството на правдата, свободата на роба-сънародник. Безсилен да докаже на дело своята готовност за помощ, героят изповядва острата си мъка:

Гледах твоето страданье —
Бяс ми късаше сърце,
Чувах твоето стенанье —
Срам ми палеше лице.

Мъката е реална, а не въобразена, както това се доказва не само от неподправения акцент на изповедта, но и от всичко, което Яворов после върши и пише за Македония.

---

[1] М. Арнаудов П. К. Яворов. Български писатели, т. VI (1928), 67 стр.

[2] Писмо до М. Янков, срв. Г. Найденова-Стоилова. Цит. съч. стр. 229.

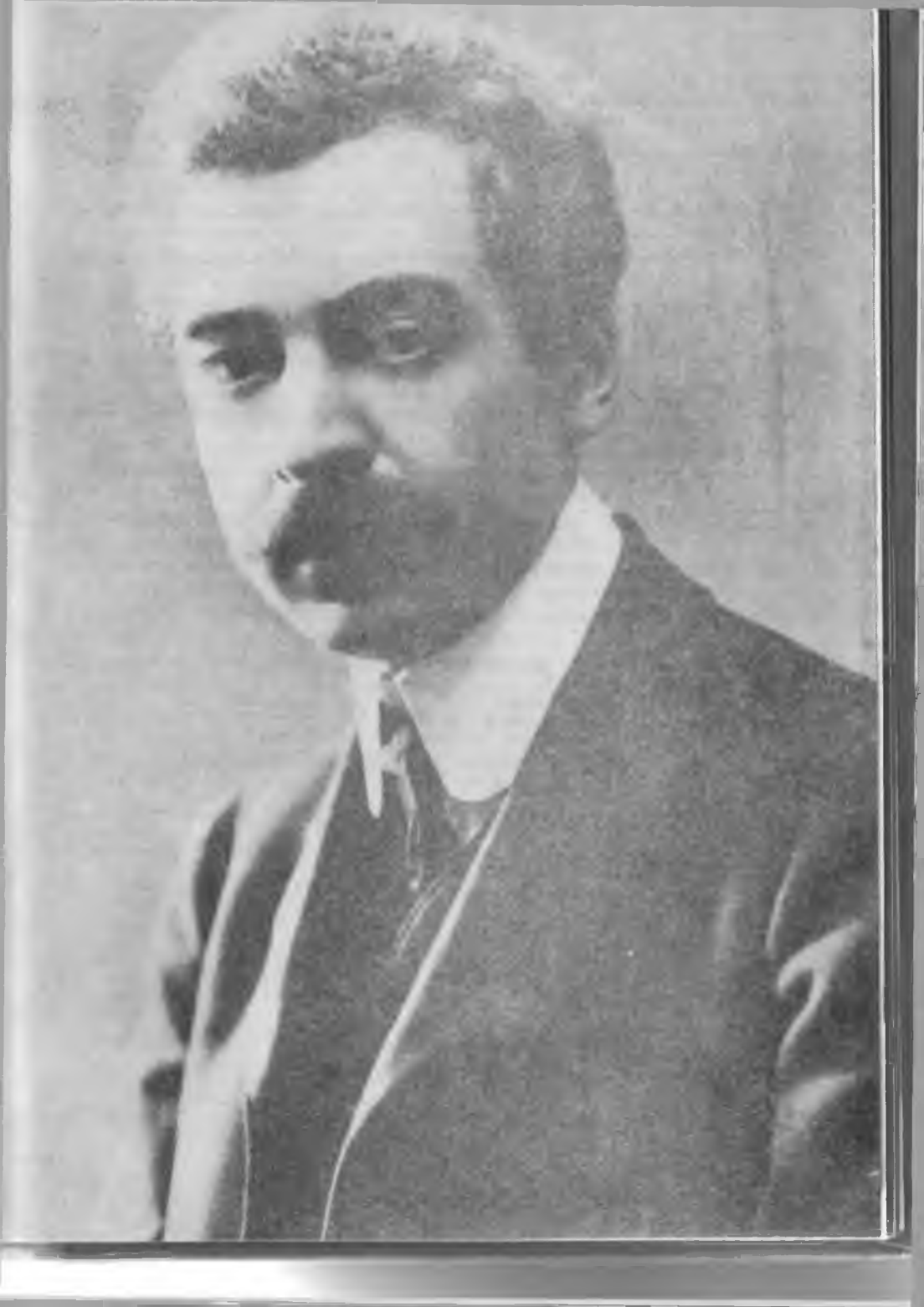

Сцена 2.

[illegible] ... Чуден, сребрист пролетен ден
Дух нежен извор в сумрака се лее,
Когато свежата на тих вълнувания екран
Дух мекото на синьо-бяла завивка
Мой грях — и сред на сякаш небесата ...
Нов сезон, [illegible] Как ми е мил
Сега, [illegible] ...
[illegible]
Сега [illegible] ...

[illegible] Дъх дъжд, на първата любовна,
И в нощта сякаш умиращата вина.
Какво ли ще ще бъдеш с мен?
Ще бъдеш вечна ли за мен, моя [illegible] —
Единствена [illegible] дъх [illegible] Ревнива
Безкрайно, нежна умираща вина.
Но ти ли ще ще можеш обичаш [illegible]
[illegible]

— Сара, Боряна ...

[illegible] ... И, [illegible], — ето, ти,
[illegible] пълната
Ти можеш ли [illegible] ...

Пушкин преди Лермонтов е възпявал в своя „Узник“ също тъй чезненето за слънце и волност на клетника, който с носталгия слуша зова на заловения млад орел: „Давай улетим!“ Такъв клетник се е чувствувал при деспотическия режим в Русия от някога сам великият поет, заклеймил в толкова стихове потисничеството наоколо си и изпълнен от живо състрадание към угнетения народ. По-силно и по-непосредствено, отколкото чуждите образци, са въздействували обаче върху Яворов българските мемоарни или поетически описания на революционни подвизи и на тъмнични изтезания, особено Захарий Стоянов с главите „Затвори“ на своите тъй много четени „Записки“ и Вазов със сбирките си „Пряпорец и гусла“, „Тъгите на България“, „Гусла“ и „Поля и гори“, дето се натъкваме на толкова мотиви и настроения от живота на роба и от борбата за освобождение. Независимо от това, което в ранната поезия на Яворов свидетелствува за влияния от Ботев, Вазов е подсказвал на младия си почитател не малко теми, образи, ритми, които свидетелствуват за дълга школа у него. Нямайки намерения да се впускам в по-общи съпоставки, които биха разкрили тук несъмнени заемки или подражания, припомнил бих като сигурен пример за тях тематичното родство между стихотворението „Там!“ от „Поля и гори“ и „На родоските заточеници“ и „В тъмница“ на Яворов. „Там!“ се състои от следните две строфи:

Искаш ли да посетиш страна
Пълна с блискави предания,
Люлка на велики имена,
На тегла, сълзи, страдания?
Де в шумящите гори
Дъхат сладки благовония,
Де небесните зари
Греят грозни беззакония?
Ти иди, о, брате, в Македония!

Ти желаеш ли да видиш свят,
Дето нивга не блясна свободата,
Де небето пуща благодат,
А яремът загрози природата?

Де надежда не блещи,
Де сред общата хармония
Вечен плач се чуй, ехти,
Дето вечна е агония?
То иди, о, брате, в Македония!

В „На родоските заточеници“ четем:

На север тамо
От онзи остров има край,
Риданье дето чуй се само —
С тъма покрит е земен рай.

Не блесна щастье, не и песни
В страна таз райска днес звучат —
Вълци вилнеят вредом бесни,
Стенанья робски там ечат.

Обилност, спорност небесата
Даруват щедро там всегда.

И поетът надълго говори за нещастията „под тия светли небеса“, за въздишките в „горите девствени, прелестни“, за мечтата на роба да се вдигне на бой за „волност или смърт“, за печалната участ на въстаника, сравняван с „тъжовния горд орел“, „сразен и турен в тясна клетка“, който поглежда към „простора, дето е летял“ (срв. Пушкин). Сродството между двете елегии се долавя както в общия емоционален подем и в отделни черти на картините, така и в енергията на ритъма, отглас на дълбокото вълнение. Към края на поемата четем възгласи и пророчества:

Борци! Вам жребий тежък падна...
Тогаз венец, венец ще свие
на вас, страдалци...
И тоз венец не ще увехне...

Вазов много по-рано е правил същата внушителна апотеоза на падналите в 1885 г. герои, пишейки в „Новото гробище над Сливница“:

Борци, венец ви свих от песен жива...
И тоз венец — той няма да завене.

Яворов видимо поетизира под влиянието на четеното у Вазов, като повтаря образи и изрази, запечатали се в паметта му. Нима случайни са при него такива места: „риданье дето чуй се само“, „стенанья робски там ечат“, „не блесна щастье“ в земята на „обилност, спорност“? Стихове като

Тебе гази крак тирански —
В твойте видни широти
Глас един е — страшен кански:

Плач отчаян там ехти.
Там палачът звяр е гладен,
Там золумството цари...,

които четем в следващото стихотворение с мотив от македонските неволи — „В тъмницата“, — напомнят също тъй език и версификация в стихотворението „Там!“ на Вазов. Разликата е само, че докато зрелият поет, майстор в изкуството си, проявява крайна икономия в подбора на елементите, за да ни наложи бързо видението и ужаса си от злото, Яворов не догонва това стремително presto, рисува по-широко, по-изчерпателно, без да наруши обаче прегледността и единството на цялото. Внушителната краткост ще стане само малко по-късно негова добродетел. С тези свои опити в лириката той доказва, че умее да използува художествените средства, научени от предходниците, като постига оригиналност в израза на чувствителността си и в пластиката на картините си, които му осигуряват изведнаж превъзходството над толкова посредствени млади стихотворци.

Но какво представя собствено като сюжет и техника тази първа Яворова поема? Какво ли лично негово изнася тя, което въпреки отказа на автора от ранното дело заслужава вниманието на литературния историк?

II

Че поемата е наистина произведение на Яворов, личи не само от подписа Крачов, тъй близък до фамилното име на Яворов (то е може би сбъркано при печатането

на „В тъмницата“ в онзи македонски лист). Вече общото впечатление на всекиго, който знае индивидуално-неповторимото в стила на поета, не оставя тук никакво съмнение върху ръката, която е писала тази огнена изповед. Независимо от това, сравнението на поемата с писаното от Яворов в началния период на лириката му, потвърждава най-убедително същото впечатление. На тази страна от въпроса за авторството ще се върнем по-нататък. Но нека най-напред спрем внимание на самия сюжет и на обработката му.

С верен усет за композицията на този род лироепически неща, за образци на които са послужили класически пример, като „Шильонският затворник“ от Байрон“, „Мцыри“ от Лермонтов (и двете поеми, познати в превод на Д. К. Попов от 1895 г.),[1] „Кавказки пленник“ на Пушкин, „Алпухара“ на Мицкевич (в превод на Вазов) или „Епопея на забравените “от Вазов и „Заточеници“ от Пенчо Славейков,[2] и като предпочита съкратения рисунък на случки, обстоятелства и участ на герои, а не широките табла и обстойния анализ, както е при историческите поеми, Яворов развива сюжета си със завидна стегнатост и прегледност. Ние имаме тук разказ от първо лице, монолог на пленения македонски въстаник, който завършва дните си болен в тъмницата. Взимайки от всичко преживяно и изстрадано само най-съществените моменти, спирайки се главно на чувства и размисли на патриота, авторът ни дава толкова за въображението и за настроението, колкото изисква това поетическата му задача. Увод и рамка на цялото образува предчувствието на затворника за близкия му край. Скоро ще спре да бие сърцето му — и край на съкровени мечти за свобода и правда в родната страна. Следващ момент: бърз поглед върху положението на роба, върху непоносимата тирания, с изгледите за спасение чрез смело повдигане на младите патриоти. Такъв патриот е бил и героят, у когото кипи гореща кръв и който е решил заедно с другари да търси възмездие за толкова страдания. Идва денят за разплата, робът се вди-

---

[1] Д. К. Попов. Преведени стихотворения. 1895—1897, стр. 7, 75.

[2] П. П. Славейков. Блянове (1898), стр. 94.

-а да извоюва независимостта си, отчаяна борба бушува по гори и села. Въстанието е потушено, но жертвите не са отишли напразно:

Кръстената с кръв идея
По-стремително расте!

Това съзнание, мисълта за падналите юнаци като залог за крайната победа теши пленника в предсмъртен час. Като поетическо отклонение от правата линия на изповедта, но като ценно разрешение на впечатлението ни от етоса на героя, идва видението му за щастливи бъднини на поколенията, оцелели след нещастието. В нощния мрак пред него се носи светлата картина на волен и радостен живот навред в родния край. Пленникът изпитва сладък трепет при илюзорно сбъднатите мечти, при благополучието и успеха, очаквани от свободата. Но стреснат внезапно, той дочува ужасен писъка на измъчените си другари затворници и меланхолната песен на стражата. Звънът на оковите му приглася на изтръгнатия от гърдите стон. Умирайки, той изпраща проклятие към тирана и прощално пожелание за волен живот на роба.

Четейки днес поемата, ние не откриваме достатъчно оправдание за автора ѝ да я обрича на забрава. Какви са били съображенията му да я изостави завинаги, той не е изтъквал никога. Може би нещо младежки-бурно и наивно в излиянията, нещо незадоволително в израза на мисли и афекти, повлиян от образците, го смущава като нежелана реминисценция. А може би и убеждението, че е изказал по-късно много по-сполучливо съкровеното у въстаника чрез „Заточеници" от 1901 г., го подтиква да очисти ценното си поетическо наследство от първите си несръчни или незадоволителни опити, както това е случай и при „Напред!", „Пред тъмничний зид" и „На родоските заточеници". Така или инак поемата от 1898 г. запазва въпреки известна неувереност в импровизацията и някои шаблони във фразеологията най-отличителните белези в положителен смисъл на Яворовата поезия, явявайки се дори първото му лирическо дело, в което е отразена по-пълно неговата човешка и художествена индивидуалност заедно с неговия

борчески идеализъм, непомътен от песимистични съмнения. Занапред тя трябва да се включи в непреходната съкровищница на българската поезия като свидетелство за прояснената и силно изказана любов към народните страдания на един голям наш майстор на вдъхновеното слово.

Въпреки строгата самокритика на Яворов и тук, както и при по-късни неща, гдето той е виждал било вярно предаден свой вътрешен живот, било издържана форма, днес имаме основание да смятаме стихотворението „В тъмницата“ за една от интересните по съдържание и техника български поеми. Композиционно то свидетелствува за щастлив замах с това овладяно движение в развоя на сюжета, с тази мярка в рисунъка на историческата действителност и на обстоятелствата и с неизбежното надмощие на афективно-волевата стихия. Сигурната версификация с хореичните осмослогови стихове, каквито срещаме и в „Луди-млади“ от 1898 г., е само външната страна на едно изображение, улучило психологически същественото — тревогите и мечтите на мъченика-бунтовник. Авторът се придържа в един обмислен план на постройката, следейки главно за бурята в душата на героя, и давайки от обстановка и предистория само толкова, колкото е потребно за бързото ни вживяване. Лирически, а не епически е неговият подход към предмета и в този смисъл той улучва правилно характера на съответния поетически вид, малката поема, сродна в някои отношения с романцата и баладата. Право към целта си и към ефектния край върви поетът, изнасяйки ни последователно настроения, протести, мечти и трагедия на пленения въстаник, загатвайки ни фона с малко черти, достатъчни за яснота на събитията и сцената. В това отношение Яворов се проявява тук такъв изискан художник, какъвто е например в „Нощ“ от 1901 г., също поема с грижливо разпределение на частите при емоционална наситеност от по-друго естество. Тук и там в центъра на монолога стои не разказ за станалото, което по необходимост се изтъква само пътем, а душевно-важното, с етическата насока на поривите и мислите.

За да приемем без колебание, че в случая имаме работа с произведение на Яворов, основание ни дава тол-

кова самопризнанието на поета от 1911 г., колкото и неопровержимото сходство на мотиви, стил и техника на „В тъмницата“ с всичко писано от Яворов тогава и по-нататък. И в сборника „Подир сенките на облаците“, и в прозата на „Хайдушки копнения“ ние откриваме на всяка стъпка езикови обрати и художествено възприемане, които ни отвеждат към първите поетически опити на Яворов и частно към забравената поема от 1898 г. Обширни съпоставки нямат място, когато и от малко посоченото би изпъкнала с очевидност принадлежността на поемата към лирическите признания и съзерцания на Яворов.

Преди всичко интересно е да се изтъкне, че вече в „На родоските заточеници“ два куплета загатват сюжета на поемата от по-късно, съдържат ядката, която после се разраства в самостойно и стройно цяло. Излагайки съдбата на въстаниците, при издигнат лозунг „Волност или смърт!“, поетът казва:

А други болни, наранени,
Кръвник ги мръсен хвана в плен.
И там, в тъмниците студени,
На тях се хвърли разярен.

Но що са меч, тъмница — вечно.
Бесило, клада, храчки, кал
Пред тържеството недалечно
На свещений идеал?

Краят на същото стихотворение напомня също сънямечта на гаснещия в тъмницата юнак:

Копнее клетий, сам и болен,
С една мечта, с едничък сън:
Да би крила разперил волен...
И гледа, гледа се навън.

Дори в „Умри“ от 1908 г. ние четем:

Мечта — в заглъхнала пустиня, незаглъхнал звън.

Лайтмотивът „мечта—сън—самота“ с „видения засмени“ в далечината се повтаря по-рано в „Нощ“ от 1901 г.:

И сън, видения засмени в тъмна самота
Кълна се в хилядите рани
на твоята снага разбита;
кълна се и в мечтите твои
за бъдещност честита...

И ако все тук четем за орисница, предвещала „чернило черно“, вече в „В тъмницата“ откриваме орисията зла, обрекла мъченика на „мъки и тегла“ и в „На един песимист“ от 1898 г. „злата орисия“ на оногова, който „се мръщи ядно на робството в хомота“, подобно на затворника в поемата от същата година, дето „бе на роба назначенье в окървавений хомот“. Говори ли авторът на поемата за гърди изгнили без искрица живот, в „Сонет“ от 1901 г. имаме вариант на същия образ: „А в гърди за мъка не остава мощ“. И както поемата започва с „вехне младост, чезнат сили“, така и в началото на „Прости!“ от 1900 г. срещаме: „И вяхна, крея аз печален...“

Ако младият автор знае стихове като „Всъде волно неуморно (Благодатен труд кипи“, в „Май“ от 1900 г. със същия метричен строй се разгъва една подобна картина на „неуморен в труд упорен“ орач, а в „Градушка“ от същата година „труженикът селяк“ очаква с усмивка на лице благодатната жътва. Пренесе ли се затворникът в съня си „между близки и познати“, виждайки ги „все благати, волни, радостни в покой“, поетът чертае същия спомен в своя „Великден“ от 1900 г. с „образи и скъпи и близки на душата“, с „братя и сестрици“ и „майката благата“... В стихове на „В тъмница“ като:

От кръвта ни жертви редки,
Жътва славна ще избий,
Тъй и пролет всяка капка
Злото чисто в себе крий,

поетът предугажда образи, епитети, сравнения, които стават обикнат негов стилов апарат, които се повтарят в „Май“, „Пролет“ и други стихотворения, издавайки специфичното му възприемане и изображение. Касае се тук за един метод на работа, свойствен на всички пое-

ти, за един професионален навик, при който паметта задържа любими картини, мисли, изразни средства, ритми, за да ги повтаря и използува в много случаи като личен психологически и художествен репертоар. При Пушкин този навик, за който в известни случаи може да се говори като за „самоподражание", по термин на проф. Корш, е проучван доста.[1] Подобно проучване би могло да се направи един ден с полза и за разбиране творческата еволюция на Яворов.[2] Тук обаче не е място да се навлиза в по-големи подробности по въпроса и достатъчно бе да се посочи съвсем накратко как Яворов изобщо изгражда органически славния си поетически материал при една техника, която бележи бърз напредък, макар да се придържа често в някои първични похвати. Авторът може да се откаже от по-старо свое стихотворение, но той ще използува съзнателно или несъзнателно постигнатото в него като тематика и форма. От това гледище поемата „В тъмницата", писана в 1898 г., дори ако беше се появила анонимно и не бе спомената от поета като негово ранно произведение, пак би се издала с всичко на езика и на художествените си средства за ценен дял от поетическата изповед, включена твърде непълно в сборника „Подир сенките на облаците".

[1] Срв. примери и литература у проф. Г. Я. Трошин. Пушкин и психология творчества. 1937, стр. 66 сл.

[2] Срв. примери в работата ми „Вдъхновение и мистицизъм у Яворов", готова за печат.

III

В тъмницата

(Македонски въстаник умирающе в турски ръце)[1]

Вехне младост, чезнат сили
Под тъмничний мрачен свод,
Тук в гърдите ми изгнили
Няма искрица живот

Скоро, зная, ще престане
В мен сърцето да тупти;
Вам — и вам ще край настане,
Мои пламенни мечти...

Ах, мечти!... Родино клета,
Щастье тебе съм мечтал:
Твойта волност и просвета
Беше моя идеал

Тебе гази крак тирански, —
В твойте дивни широти
Глас един е — страшен кански
Плач отчаян там ехти.

Там плачът звер е гладен,
Там золумството цари
И... и там народ е страден:
Мойте братя и сестри.

В тебе растнал несвободен;
Орисията ти зла
Беше в мене червей злобен
Зарад мъки и тегла:

Гледах твоето страданье —
Бяс ми късаше сърце,
Чуях твоето стенанье
Срам ми палеше лице.

Гледах, тъжях... и завета —
Сладкият священ завет:
Да умра за тебе клета,
Стана ми душа и свет.

Освети ме дух божествен,
Кръв по-нова кипна в мен...
Чаках веч деня тържествен —
В робството последний ден.

Чаках... Робското мъченье
Все цареше; сълзи, пот
Бе на роба назначенье
В окръвавений хомот.

Чаках... А горите тъмни
На злочестата страна,
Те — синееха се пълни
С слава, с чудни имена.

И дойде денът бурливи
След вековна робска нощ
За расплатите гръмливи..
Кипна в мене бяс и мощ.

---

1 Глас Македонски, год. X (1898), бр. 20 от 24 май. Стихотворението е напечатано в долната част на втора и трета страница на вестника, като над заглавието е поставено с едър шрифт: „Подлистник". В оригинала думата „въстаник" в стиха „В бой въстаник лев беше" по-долу е без член, очевидно печатна грешка, вм. „въстаникът".

Гръм ехтеше в планините:
Там въстаналият роб
Дирише си правдините
И нахождаше си гроб.

„Там! Там! . . . Там в горите дето
Днес е кървава борба,
Де на знамето развето
Бляска: „Смърт за свобода!"

Тъй си думах, тъй с другари
Ний решихме в нощ една
И ни слънцето завари
Под юнашки знамена . . .

Но не паднах аз в борбата,
Там не найдох своя гроб;
Тъй била ми е съдбата —
Свършвам пленник, свършвам роб.

Свършвам с мисъл безутешна:
В робство черно йоще трай,
След борбата безутешна,
Родний ми страдален край.

В бой въстаник, лев беше,
Смел, чутовен бе герой,
На уста с усмивка мреше,
Но надви поганski брой.

Що би могъл и орела,
Ако с врани стотна сган
Влезъл би в распра смела,
Сам посреди жалък стан?

И кръв много се пролея . . .
Но нима на халост е?
Кръстената с кръв идея
По-стремително расте!

От кръвта ни жертви редки,
Жетва славна ще избий;
Тъй и пролет всяка капка
Злато чисто в себе крий

В края бащин безвъзвратно
Мракът ще се разпилей,
Свободата — слънце златно,
Там широко ще огрей . . .

Често в нощите досадни,
Тука в безпросветний мрак,
Чувства тъжни, мисли ядни
В мене будът се рояк.

Но измежду тях мечтата
Пак отскубне се — лети
Все нататък, към полята,
Дето майчин плач ехти:

След напрасните вълнения,
Ме нападне дремота,
Оживлят във рой виденья
Там тъмнична пустота.

Ти, далеч! Съзнанье болно
На тъмничните легла; —
Понесе ме легко, волно,
Сън на своите крила.

Между близки и познати
Пренесе ме бързо той, —
Виждам ги аз вси благати
волни радостни в покой.

Вредом виждам друг живота,
Вредом шум и свобода!
Де следите на хомота
и на робската съдба?

Всъде волно неуморно
Благодатен труд кипи,
А за робството позорно
Споменът в забвенье спи.

Градове светливи, чисти,
Мирни радостни села,
Широки — нивя златисти,
Де пълзят безчет рала...

Легко дишам и в гърди ми
Пламък чуден загори, —
Стане радост за очи ми
Всеки камъчец дори...

Стресна се... Тъмата крие
Всичко в таз килия — ад;
Тихо, — чуя кат се бие
В мен сърцето с злоба, с яд.

Тежко песен меланхолна
Се навремени извий, —
Стражът дремката неволна
С нея иска да надвий.

Или жалостно смешенье
Крито, грозно проечи, —
Клетник някой в отчаянье
Болките си с рев мегчи.

И настръхнат ми космите,
Бясно се сърце забий,
Кръв премреже ми очите,
Страшно свят ми се завий.

Пламня в треска, яд ме трови,
Махня злобно с пътний звон
На ръждивите окови
Се сгласява моя стон..

. . . . . .

Свършвам аз... Смъртта ме кани
На покой... Пред мен тъмней...
Вам проклятие, тирани!
Македония, живей!

П. КРАЧОВ

ИВАН Д. ШИШМАНОВ

Личност, дело, идеи

I. Род и образование

Родът на Иван Д. Шишманов води потеклото си от гр. Видин. Дядото на нашия учен, Емануил Шишманоглу, е бил крупен търговец и влиятелен първенец в крепостната столица на Пазвантоглу, гдето, покрай другото, е действувал за ограничаване произволите на гръцките владици. Той е бил в преписка с бележития врачански джелепин Димитраки х. Тошев, който работел за духовното и политическо освобождение на България. В 1835 г. той придобил австрийско поданство, а малко след това предал търговските си работи на синовете си, двама от които, Петрак и Александър, останали във Видин, а Срацимир заминал да работи в Темешвар, отгдето им изпращал колониални стоки. Когато в 1848 г. Петрак умира, старият Славейков пише елегия, в която оплаква „заслужилия син" на България, „звездата на Дунав". Александър, преследван от видинския гръцки владика и от видинския паша, пренася в 1855 г. търговската си къща в Свищов и става председател на новооткритото градско читалище. Срацимир пък поддържа в Темешвар връзки с Раковски, който е ценял родолюбието и учеността на този Шишмановец. Най-малкият брат, Димитър, е баща на нашия бележит учен. Роден през 1833 г. във Видин, той се установява, след крайно подвижен живот, в Свищов, гдето през 1867 г. основава първото българско търговско училище. От него, който е ту войник ,ту учител и търговец, ту писател, са излезли два печатни труда, именно една „фантазия в три действия" *Добродетел и Злоба* (Русе, 1871) и една защита на женските права: *Няколко думи за длъж-*

носта на мъжът (пак там, 1871). Син му, нашият учен, разказва в спомени за него:

„Но страстта на баща ми беше *театърът*. Как беше се развила тя у него — не знам. Той умря сравнително млад във Видин, дето беше се условил учител, а аз бях още дете. Само от покойния си братовчед Илия Цанов съм чувал, че баща ми на млади години бил се скитал с някаква немска провинциална трупа из Маджарско. Възможно е тук и да се е влюбил той в Шилера и Коцебуе и въобще в драматическото изкуство. Между ръкописите му намирам един пълен превод на *„Разбойниците" на полувидинско наречие,* още от 50-те години, извършен, значи, около 20 години преди Бончевия! Намирам по-нататък една драма с революционно съдържание от 1852 год. *Добрыйа Сын"* също на *полу-видински диалект* (от нея съществува и една преработка на литературно наречие от 1868 год., в която като действуващи лица се явяват х. Димитър и Стефан Караджа). Свищовската театрална публика си спомня навярно цял ред трагедии и драми на баща ми, оригинални или побългарени („Годеж", „Добрата майка", „Запреният" и др.). Една от тях „Пенчо Кърлежът", отчасти подражание на един епизод из една Шекспирова комедия, ходи и до днес, ако не се лъжа, в ръкопис „из народа". Тя бе представена и в София от трупата „Сълза и смях". Преди няколко години един ученик от Търновската или Габровската гимназия беше се обърнал към мен с просба да му позволя да я напечата, мислейки, че аз съм авторът ѝ.

„Но страстният, побъркалият своята кариера почитател на Шилера и Коцебуе (малко странното съчетание е простително за един български жрец на Талия от епохата преди освобождението), бе принуден от обстоятелствата да се посвети на друга дейност. Свършил търговска академия в Темешвар, няколко време доброволец в австрийската армия, взел живо участие в италианския поход на Радецки, отличил се в битката при Новара (23. III. 1849), няколко пъти ранен, той се връща в България като „цесаро-кралевски гренадирски фелдфебел" при брата си и става търговец и комисионер. Представител на някои австрийски фирми, той често посещаваше, помня, някои панаири. По-после някакви зло-

чести операции го принудиха да се оттегли от търговията. Последните години от живота си той прекара в учителство в Свищов и после в родния си град Видин, гдето е починал на 11 ноември 1875 година."

Починал сравнително млад, 42-годишен (1833-1875), бащата няма възможност да се погрижи за възпитанието и образованието на сина си, комуто той предава нещо от темперамента, поетическия си вкус и волята си за обществена дейност. Между друго, Димитър Шишманов, заедно с брата си Александър, полага грижи за повдигане на читалището в Свищов, както и за откриване на театър, гдето бива представена в 1870 г. знаменитата „Геновева".

Роден на 22 юни 1862 год., Иван Шишманов е едва на 13 години, когато умира баща му. Но, проявил рано своите умствени дарби, той обръща върху си вниманието на унгарския пътешественик Феликс Каниц, който при обиколката си из България подбира някои млади българчета, за да ги настани като държавни стипендианти в австрийската столица. Така синът на Димитър Шишманов, издънка от виден род, попада (след завършване на Свищовското четирикласно училище) през 1876 год. във Виена, гдето постъпва в образцовото Bürger chule и после в педагогическото училище, което успешно завършва в 1882 г. Завърнал се в България, той става за кратко време учител в родния си град, а после (1883) подначалник в Министерството на народното просвещение. По това време всички по-способни младежи, които ламтят за висше образование в чужбина, получават насърчение от правителството, и Шишманов може също да се сдобие с една стипендия по философия за Иенския университет (1884). Тук Шишманов проявява най-широки интереси, слушайки, покрай педагогика у известния хербартианец K. Stoy, лекции по санскрит и индийска литература у Delbrück и Cappeler. За да попълни знанията си по френски, Шишманов за минава през август 1885 г. за Женева; но избухналата тогава сръбско-българска война го връща в България, и едва през януари 1886 г. той може да тръгне отново за Женева, гдето престоява цяла година. Тук от решаващо значение за насоките на неговото развитие като учен е близката му дружба с руския емигрант Ми-

хаил Драгоманов, професор по история в Женевския университет, а по-късно, по настояване на Шишманов, и професор в Софийския университет. Запознал се порано с паметниците на индийската традиционна литература (особено с приказното съкровище на сборника Панчатантра), той получава чрез Драгоманов представа за руския и за европейския фолклор, имайки на разположение богатата библиотека на този всестранно образован и с тънка естетическа култура украински учен, който, покрай друго, е правел впечатление със своя благороден характер и своята напредничава, но умерена политическа идеология. Станал твърде близък със семейството Драгоманов, а по-късно и зет на високо уважавания учен, Шишманов попада под благотворното негово влияние, което в същност е означавало привикване към самостойна работа и самостойно мислене. „Драгоманов, пише веднъж Шишманов, не ми четеше лекции, а се задоволяваше да ми дава в ръка книги, които да ме осветлят по един или друг въпрос. Така той ме оставяше да си съставя сам свободно мнение за една или друга теория, един или друг проблем, един или друг метод. Не обичаше той да се налага... На нищо не се радваше той, както кога виждаше, че самостойно разработвам някоя тема.“ Но че възгледи и методи на авторитетния учен оставят все пак значителен отпечатък върху мироглед и научни похвати на неговия поклонник показва родството между фолклорните студии на Драгоманов, печатани в нашия „Сборник за нар. умотворения“ (напр. „Славянските сказания за рождението на Константина Велики“, т. II-III, „Славянски преправки на Едиповата история“, т. V-VI, „Забележки върху славянските религиозни и етични легенди“, т. VII-VIII и др.), и по-крупните работи на Шишманов върху културно-исторически и народно-поетически теми, като започнем от епохалната у нас статия „Задачи на нашата етнография“ и свършим с „Песента за мъртвия брат“. Навред у двамата проличава същата строгост в прилагането на сравнителната метода, същата грижа за изчерпателност на материала и същото старание да се открият в данните на творчеството и бита важни показатели за демопсихологията и международните културни въздействия.

2. *Професор и министър*

В тая насока Шишманов е бил обаче поучен и от други големи европейски изследователи, и на първо място от Вилхелм Вундт, при когото той следва между 1886 и 1888 г., в Лайпциг, по философия, слушайки курсовете му по Völkerpsychologie.

Завършил университета с докторска дисертация върху един въпрос на експерименталната психология, той се завръща в България напълно подготвен за научна дейност. Моментът е благоприятен. Тъкмо тогава, по инициатива на министрите Тодор Иванчов и Никола Живков, се обсъжда идеята за отваряне в София на един висш педагогически курс, или на едно висше училище. И наистина, на 1 октомври 1888 г. започват лекциите в курса, преименуван наскоро (1 януари 1889) във Висше училище. Шишманов, назначен отначало за началник на средното образование (1888-1891), а по-късно за главен инспектор (1891-1894) в Министерството на просвещението, става през 1889 г. извънреден преподавател, а през 1894 г. редовен професор по културна история и по литература — и проявява като преподавател бляскави качества. Около него се групират будни любознателни студенти, от чиято среда изпъкват после добре известни у нас писатели, критици и учени (Ст. Минчев, Ст. Чилингиров, Н. Филипов, Н. Атанасов, Б. Пенев, А. П. Стоилов, Ст. Костов и др.). Присъщият му ентусиазъм, заедно с любовта му към младите поколения и оптимизма му, го правят истински културен апостол, вдъхновен учител на всички, способни да се увличат от научни и просветни идеали. Разширил постепенно кръга на своите научни занятия и спрял вниманието си главно на сравнителна литературна история, на българския фолклор и на българското възраждане, той смогва да внуши дълбок интерес към тия дисциплини и предмети у своите слушатели или читатели. Рядко университетски преподавател у нас е упражнявал такова благотворно и чувствително влияние, и неговото живо слово се е поглъщало с трепетно внимание от голямата му аудитория. И към този тъй значителен тласък идват широките обществени почини на Шишманов, отзивчив за всичко, което в даден момент тревожи и занима-

ва предните умове на страната. Особено след като става министър на народното просвещение (1903—1907) в кабинета на Д. Петков, той се заема с широки реформи не само в учебно-възпитателната система, но и в много области на културния живот. Паметен ще остане, като единствен пример в историята на просветното министерство, неговият обстоен доклад до княз Фердинанд от 2 юни 1903 г., гдето се чертаят нови пътища за преуспяване на повереното нему дело и гдето, покрай всичко друго, се посочва настойчиво нуждата от радикални подобрения в художествени, научни и други културни институти (Народен театър, Музикална академия, Етнографски музей, Университет, народни читалища и др.), някои от тях създадени от самия него. Доказ за рядката му работоспособност и за обилието на идеи, хвърлени в течение на четири години участие в управлението, дават и неговите парламентарни речи, посветени на училищната му политика. Благодарение на всестранната си ерудиция и на искрената си вяра в здравия смисъл на българската интелигенция, той може да отстоява с такт и вещина позициите си срещу нападки и противодействия от разни партийни среди. Как умело разбива той легендата за умствен пролетариат у нас, посочвайки убедително, че всъщност този пролетариат едва ли е толкова „умствен“ (поради липса на специална подготовка и компетенция), колкото чиновнически и партизански; как горещо и с много доводи брани той несъмнения напредък на нашата литература и на дневния ни печат, въпреки някои техни отрицателни явления; и как настойчиво той приканва нашия учител, нашия студент, нашия образован гражданин изобщо — да съгласуват хармонично чистия си патриотизъм с идеала за общочовешко щастие, като изоставят чуждите за нашата действителност химери! Речта му от януари 1904 г., в която с исторически справки, патос, логика и цифри доказва необходимостта да се превъзпита българският народ чрез училището и извънучилищните образователни и филантропични общества, заслужава да бъде всякога четена. Много ценни поуки съдържат и другите изявления и статии на министър Шишманов, напр. речта му от 1905 г., гдето се отхвърля необоснованото обвинение срещу учителството като проповедник на „безбо-

жие“, или друга реч, в която сам министърът трябва да се брани, защищавайки достойнството и стабилността на гоненото от върли партизани учителство, както и честта на Университета; тази, гдето той изтъква образователните и морални задачи на училището, за да завърши с такава изповед *(Училищен преглед, X, кн. 6)*:

„Като свършвам, позволявам си да заявя, че, ако само чрез една силна армия и чрез добри финанси българският народ ще може да осигури своето съществуване като политическа и икономическа единица, не помалко вярно е, че само чрез умствено, нравствено и естетично възпитание тоя народ ще може да се преобразува окончателно вътрешно и ще си извоюва почетно място между ония народи, които, въпреки своята малочисленост, са ударили своя печат върху общочовешката цивилизация. Политическата самостоятелност е голямо благо, но тя не е цел, а средство за осигуряване развитието на един народ, и както в живота на отделните личности, така и в живота на отделните народи, туй, което дава цена на съществуването, е нравствена и интелектуална сила, която крепи народите в най-тежките изпитания. Това е моето убеждение, моето верую и с това верую ще остана не само докато заемам тоя пост, а винаги.“

Министерския си пост напуска Шишманов на 4 януари 1907 г. по повод на едно недоразумение със своите колеги в кабинета, когато се иска затварянето на Университета във връзка с познатите студентски демонстрации и когато Шишманов се обявява решително против такива неоправдани и пакостни за науката и за обществото наказателни мерки. След това Шишманов се бави две години в чужбина (Швейцария), гдето, отпочивайки, подновява прекъснатите си научни занятия, а в 1909 г. той се връща отново на катедрата си в Университета, за да застъпва своята любима „Сравнителна литературна история“. През 1918 г. той е временно български пълномощен министър в Украйна, после пак в София, като професор, и отново в чужбина (Швейцария и Германия), за да продължи своите изучвания. Завърнал се окончателно в България през 1923 г., той не напуска катедрата си до последен дъх, работейки със за-

видна енергия в кабинета си. Смъртта му на 23 юни 1928 г. дойде като тежка изненада за всички: тя последва от апоплексия, при неговото отиване в Осло, в качеството му на български делегат за конгреса за всесвегския клуб на поети, есеисти и новелисти (П. Е. Н.). Той не предчувствуваше такъв бърз залез — и остави множество недовършени и довършени свои трудове, някои от които бяха по-късно обнародвани. Между тях най-важни са университетските му курсове върху литературата на Възраждането и на XVII и XVIII век, изследванията му върху Шекспир, Ив. Вазов (спомени и анкета върху живот и творчество), Драган Цанков (спомени), терминология на българската народна носия и пр. Запазени са мемоари и дневници за известни периоди от живота му, които ще бъдат от особно значение за историка на делото му и на епохата, както и голяма кореспонденция с лица от разни културни кръгове в България и в странство.

3. Трудове по фолклора

Като оставим настрана някои статии и рецензии в „Периодическо списание“ и „Денница“, за същински научен дебют на Шишманов, може да се смята голямата му студия в т. I. на „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, озаглавена „Значението и задачите на нашата етнография“. Датирана от 22 юни 1899 г., тази работа представлява синтеза на знанията, добити от Шишманов в течение на неговите студентски години, и програма за всички изучвания, които се предприемаха оттогава насам в полето на българския народопис (етнография в тесен смисъл) и на българската народоука (фолклористика). Поразява в нея както обстойната документация по всички зачекнати въпроси, така и изисканият литературен стил: две качества, които никога няма да бъдат пренебрегвани от автора и които ни дават право да го смятаме еднакво и за учен изследовател, и за писател. При строга метода в излагането на най-разнообразни факти, при критически усет за противоречиви теории, при грамадна начетеност в европейските и славянските литератури, той знае да поставя в

правилно осветление най-важните проблеми на българското народознание и да чертае пътища за бъдните наши народоведци. С каква любов предприема той анкетата си върху битови и поетически традиции на народа, с какво увлечение излага естетически и морални придобивки от сродяването с душата и творчеството на простия селянин! Сякаш романтик от епохата на братя Грим и Брентано възкръсва в негово лице, с тая само чувствителна разлика, че възторгът е охладен от строга научна критика, отхвърлила много от фантазиите и хипотезите на някогашните тълкуватели на народната поезия и митология. И трябва само да си спомним равнището, на което стояха по-старите наши етнографи — Раковски, Славейков, братя Миладинови, Л. Каравелов, К. Шапкарев, Д. Маринов, — за да почувствуваме какъв напредък е извършен в българската наука от 60-те до 80-те години на XIX век. Шишманов се явява пръв трезвен историк на „живата старина", първият у нас, който прилага към огромния материал обичаи, предания, вярвания, песни и т. н. гледищата на съвременната демопсихология и културна история, при една сравнителна метода, отрекла някои утопии за изключително домашни начала в бит, изкуство и знания. Ако отначало, на младини той е пристъпвал към народната поезия с интересите на поета (в 1879 г. той вижда случайно сборника на братя Миладинови и търси там примери за собствените си стихове); ако по-късно в 1883 г. той има към нея отношението на филолог, който по Миклошич изучава славянските езици и диалекти; след запознаването с Драгоманов и Вундт пред него се открива един нов свят от поезия, религия, нрави, гдето може да се ориентира само запознатият с всичко аналогично другаде, гдето се наблюдават процеси на мисълта и влияния на разни среди, уловими единствено за школувания психолог и за всестранно осведомения литературен историк.

Шишманов, именно, знае отлично, какви великолепни резултати бяха постигнати другаде благодарение на емпиричната и на сравнителната метода. Усвоил похватите на учени като Райнхолд Кьолер, Теодор Бенфай, Александър Веселовски и други, той иска, първо, да владее здраво фактите, да гради върху достоверни описания и да не признава никакви предвзети идеи, които не по-

чиват на точни наблюдения. По стъпките на позитивиста Огюст Конт той смята за предпоставка на всяка индукция добрия подбор на градивото, затова прави по възможност изчерпателна анкета в дадена област на обичаите, вярванията и поетическото творчество. Враг на сухата умозрителност и на прибързаните обобщения, той е последователен емпирик. На второ място, за да разбере и същността, и произхода на дадени явления, той прибягва до сравнение на домашния материал с чуждия — било близък географски, било сроден по характер. Бенфай пръв посочи неподозирани по-рано връзки между Изток и Запад в областта на поетическите традиции, за да отхвърли мнимата самостойност на национално богатство от мотиви и да проследи дългата миграция на тези мотиви. Към този възглед за заемане дойде после т. н. антропологическа теория, която обясняваше сходствата главно чрез закона за еднаквото психологическо развитие на човека. Покрай взаимните влияния и общувания между народите се изтъкваше успоредицата в мити, обичаи и т. н., щом тези народи минават през един и същ стадий на духовна зрелост, особено в първобитните или праисторически епохи. Тайлър отначало („Първобитна култура“, от 1871 г.) и Ланг по-късно („Обичай и мит“, 1884) тласнаха напред науката за потекло на културните придобивки, обосновавайки с широки съпоставки т. н. „преживелици“ всред народните маси в цивилизованите страни. Шишманов използува непредубедено всички подобни схващания и методи на обяснение, за да изучи на българска почва зараждане и замисъл на фолклора, като държи особено сметка за междубалканските заемки или влияния. Обширната му анкета от по-късно върху народната песен за мъртвия брат се оказа особено ценна в това отношение.

4. Задачи на българската етнография

Студията на Шишманов от 1889 г. започва с един увод, който изтъква нуждата от систематичен преглед на стореното до сега у нас и от щателно събиране, описване и преоценка на разнородните етнографски мате-

риали, осъдени на заличаване при новите завоевания на техниката и новите идеи. Нека забележим пътем, че Шишманов не разграничава строго етнографията от фолклористиката — както се прави това и по-късно от наши учени — и че поставя изучаването на материалния бит и на исторически живот наред с това на духовния живот и на художественото творчество у народа (фолклорът). Със свойствената си живост на въображението и увлекателност на стила Шишманов пише:

„Стоим ние на прага на две култури, които се борят за първенство. Безсмислено е да се вярва, че старата наша култура, която, преди всичко, се е съхранила в нашите народни обичаи и умотворения, ще може вечно да противостои на новата, която нахлува през всичките пукнатини и дупки на оная подгизнала китайска стена, що доскоро ни отделяше от външния свят. С освобождението, с новия държавен строй, с новите железни линии се въвежда и нов, чужд дух в народния живот. Нашите градища и паланки се надпреварват да поглъщат новата евтина манна, която им хвърчи от всички страни под етикета на съвременната култура. Няма да се мине много време и колибите ще отворят врата на тоя нов елемент, който като еренде изтъргва всяка типичност, всяка оригинална чърта в бита на народа.

„Старите обичаи и нрави захващат да се разклащат. В това отношение като разрушителен елемент действува особито солдатщината. Народната муза в по-населените места едвам диша, ако не е смазана съвсем от куците пегази на разните песнопойци. Но на много места и гласът на селската муза захваща да прегракваа. Някои по-нови наши сборници от народни умотворения ни поразяват със своето съдържание. Покрай истински бисери се срещат в тях на места такива блудкави безсолни песни, каквито само в солдашките песнопойки би трябвало да личат.

„А народните костюми, народната индустрия, до кога ще могат да издържат конкуренция с евтините фабрични изделия, които задушават нашите пазари? Сукманът отдавна се срамува от опинките и навущата, шаякът бяга от брнските и лидските сукна. А народните мелодии, тия бедни, скромни, сладкодъхни теменужки, де могат да излязат в градищата на глава с кафешан-

танските камелии, или с ощипаните, обезобразени оперни арии, крадени отсам-оттатък и притъкмени за българските гърла и български език.

„Тия чувствителни факти на новата цивилизация ни карат сериозно да се позамислим, ако и да не принадлежим към категорията на ония Еремиевци, които съглеждат в тях пропадването на една националност, а не срутването на една по-стара, по-слаба култура, макар и да не сме обожатели на миналото само защото е минало — laudator temporis acti — и да не мислиме да проливаме сладки сантиментални сълзи и за най-малката дреболия, която се заравя в зидовете на новата обществена сграда. Науката ни доказва, че голяма част от това бащино наследство, което се състои в песни, поговорки, приказки, костюми и пр., не е събирането на отечествената почва, не е съвсем оригинално, както мнозина у нас си въобразяват, често то е купувано в замяна на подобни произведения, или пък плячкосано, или в много случаи копирано от чужди образци. Сравнителната литературна история и сравнителното изучаване на народните умотворения ни убеждават повече, че това, което приписваме много пъти на простия народ, е черпено от книжовни извори. От когато ученият свят захвана да обръща по-голямо внимание на народните умотворения, и успоредно с тях да изучава по-основно източните езици и книжнини, покрай тях и средновековните литератури, оттогава мнението за произхождението на словесните произведения се модифицира значително."

Шишманов излага след това теориите на Бенфай, Грим и Ланг върху произхода на народната словесност, изтъква какви поразителни открития са направени върху древния и съвременен фолклор, характеризира т. н. „патриотически" период в изследването, чертае задачите на българската фолклористика (между другото, за да се дойде до „една регенерация на нашата книжнина, която няма да произведе нещо оригинално, докато нашите литератори се задоволяват с ролята на машинални попивки и маркучи и пият и смучат само от чужди извори"), сочи как знаменити поети, Пушкин, Лермонтов, Гогол, цялата романтическа школа в Германия, та дори и Гьоте, са се вдъхновявали от народната песен

и легенда, и спира на национално-политическото значение на народоуката специално за нас българите:

„Фолклорните изследвания имат и важно политическо значение за нас. Те са почти едничките средства за определение на етнографическите граници на разните балкански народи. Всички, които са се старали, съвестно или със задни мисли, да определят народността на македонците, са се основавали главно на техния език, на техните нрави, обичаи, костюми и народни умотворения. Очевидно е, че това определение ще зависи напълно от понятията на изследователя за народността и неговите специални филологически знания. Няма да говорим вече за ония смешни quasi — етнографи от калъпа на Гопчевича, които с контракт се обзалагат да изследват: дали македонците са старо-сърби или българи. Не си чини да си струва човек зло на сърце за тях, но има хора с по-научна подготовка, които вършат същите грешки, като Гопчевича, и това заслужава съжаление. Към тия по-сериозни хора принадлежи и руският консул Ястребов. Добър събирач, записва точно, ревностно, но човек с тесни етнографически понятия. Една нищо и никаква „слава", която празнуват, както забелязва и сам Ястребов, и арнаути, и българи, и власи, кара го да признае всичките македонци за сърби. Половината от песните, които е поместил в сборника си, са чисто български и съставят един отделен, прекрасен български сборник, който може да се отцепи, без да се накърни цялото . . ."

„Задачата на етнографа не е тъй лека там, гдето етнографическите стихии не са имали време и мира да се уталожат. Има ли страна да е претърпяла по-големи промени в етнографическо отношение и по-ужасни катастрофи в историческо от земите между Адрия и Черно море? Каква смесица от племена: трако-илирийци, гърци, келти, римляни, готи, хуни, словени, турци и пр. Кой ще определи елементите на всеки един от тия народи в техните потомци? Историята ли ще ни даде най-здравите критерии за извършването на тая задача? Навярно не. Историята в тоя случай е опасен и пристрастен адвокат, който не забравя и най-малката обида и постоянно подклажда страстите на клиента си. Всички междуособни

процеси на славянските племена се дължат най-главно нему. За това не може и да се мисли, че само на основание на историческото минало ще могат да се решат политическите въпроси, от които всички балкански държави страдат хронически".

Нататък Шишманов настойчиво предлага да се основат и в България „народоучни дружества", по примера на фолклорните общества на Запад (идеята му едва покъсно намира отзвук), след което по ред разглежда значението и потеклото на най-важните области на фолклора — народните песни (особено юнашките), приказките, пословиците, обичаите (особено правните), суеверията, народното изкуство (шевици и килими), танците, музиката и детския фолклор. Всичко е дадено с пълна библиография и с ценни внушения за събирача и изследвача, които свидетелствуват за проникване и зрелост на духа у младия 27-годишен учен. Тъкмо нему бе поверило Министерството на народното просвещение редактирането на *Сборник за народни умотворения* (СбНУ), който постепенно си извоюва видно място между европейските издания от този род, и който излязъл най-напред на 25 ноември 1889 г., с предговор от Шишманов, гдето се чертаеше широката му програма, продължава да излиза и до сега, след като от VIII том бе минал към изданията на Българската академия на науките. Нека забележим още, че покрай Шишманов в подреждането на материала взема участие педагогът-етнограф А. Илиев, а по-късно рано починалият филолог Димитър Матов (1864—1896), родом от Велес, в чието лице Шишманов имаше един незаменим интимен другар, а българската наука един от малкото си достойни представители. Изследванията на Матов, минал в Харков солидна школа у известния руски филолог Ал. Потебня и у нашия историк М. Дринов, бяха обърнали вниманието и на компетентната европейска критика, отбелязала с признание особено неговите „Бележки върху българската народна словесност" (СбНУН. X) и „Гръцко-български студии" (там IX).

5. Българска народна етимология

Втора по ред обемиста фолклорна същевременно — културно-историческа студия на Шишманов бе неговият „Принос към българската народна етимология“ от 1893 г. (СбНУН. IX).

Народът има непреодолима страст да тълкува *тъмните* откъм *потекло* и смисъл думи, да търси тяхното значение, да ги преправя по аналогия с по-добре познати думи и да изнамира разкази, които обясняват неща и понятия, скрити зад тях. Науката отдавна се е спряла на този род филология и митология, плод на наивно или несъзнателно етимологизуване; с право тя вижда тук една дейност, която ни разкрива важни процеси на езиковото творчество или на поетическото въображение и хумора у народа. Любознателен и духовит, простият човек създава непрекъснато думи и легенди, които ни поразяват със своята оригиналност. И ако Макс Мюлер отива твърде далеч, като прогласява цялата митология едва ли не за някаква болест на езика, вярно е само, че безброй вярвания, обичаи и предания дължат потеклото си на погрешно изтълкувани думи, чието истинско значение е останало неясно за народа. Ако научната етимология постъпва критически и открива по фонетични и морфологични закони прастарите нагледи, въвели ни в мирогледа на древните векове, наивната народна етимология постъпва по законите на асоциацията, които не държат сметка за обективната истина, и попада на обяснения, които са също тъй характерни за умствен строй и въображение на малокултурните класи. „Man is anetymologizing animal“, казваше един английски фолклорист Палмер, перефразирайки мнението на Аристотела, че човек бил „Зоон политикон“. И по силата на този дълбоко вкоренен инстинкт да се етимологизува възникват термини или предания, достойни за сериозното внимание на фолклориста.

Проследявайки научните изследвания от този род в чуждите литератури, и усвоил ония гледища, които намира най-правилни, Шишманов се заема да проучи ролята на народната етимология у нас, и то в демонология и мити, в хагиография и християнски обреди, в предания за исторически места и лица, в народни приказки и т. н.

Той установява, че „трима от представителите на славянския Олимп дължат много или малко съществуването си на народната етимология: Волос, Световит и до известна степен Сварог". Власовден (11 февруари ст. ст.) се празнува и сега от нашия народ, за да не лови болестта „влас" добитъка му. „Русалките" дължат потеклото си у русите и у нас на гръко-римския празник в чест на розите (Rosalia): те са късна субституция за самодивите, които в деня на Русаля (четвъртък след Спасовден) лекуват болните. За празника на св. Андрей народът вярва, че от тогава почвал денят да „наедрява". На Благовещение се слага ядене на змиите, за да бъдат „благи" и да не хапят. Св. Вартоломей се празнува, за „да не се въртят и ломят" облаците, та да не вали град. Коледа се нарича тъй, понеже се колели прасета. В Сливен, кога тръгват на път, се молят на св. Мина, за да се разминат всички злини. За Момчил войвода, владетел на гр. Перитор край Бяло море, народът вярва, че бил от Пирот. Видин няма нищо общо с глагола „видя", щом името първоначално е Bononia, от гдето стб. Бъдин и Будин (от „видя" иде и преданието за баба Вида). Шар планина не е от „шарен", а от Scardus. Марно поле при Търново е от черквицата св. Марина. Пловдив не е от „плоден, плодовит", а тракийският град Pulpudeva. Охтика не иде от „ох", а от гръцкото „ектикос", гръдоболен; очила — не от очи, а от итал. occhiale; плоска — не от плосък, а от латин. flasca; и т. н.

Примерите, в такова изобилие, илюстрират не само досетливото въображение на народа, но и широките сближения и подвижната мисъл на самия учен изследовател, загрижен да проследи всички скрити ходове и методи на народното творчество.

6. Баладата за мъртвия брат

Третото важно изследване носи наслов: „Песента за мъртвия брат в поезията на балканските народи" (СбНУН. XIII, 1896, и XV, 1897). Това е обширна монография върху един поетически мотив, известен отдавна благодарение на знаменитата Бюргерова балада Lenore (1773). Живият отзвук от тази романтична по-

ема, преведена на всички европейски езици (и на български от самия проф. Шишманов!), накара нашия учен да се заинтересува от един важен въпрос, сложен на обсъждане от вещи литературни историци: где е, собствено, изворът на тъй популярната поетическа тема и какво е съотношението на толкова родствени версии от нея в поезията на балканските народи. Че Бюргер е използувал за своето произведение, както сам признава, „една великолепна романтична история", „една стара песен, която жените пеят на попрелки", беше добре познато; и че покрай немската поетическа традиция той е имал предвид и англо-шотландските народни балади, издадени от Percy в 1765 год., също бе доказано. Но, което поети и учени на Германия не подозираха отначало: мотивът за Леонора, т. е. момата, която бива отведена в гроба от своя мъртъв годеник или брат, беше твърде обикнат и на Балканския юг, и гърци, българи, сърби, румъни и албанци пееха в безброй варианти старински песни за чудното това приключение, поразило в най-силна степен въображението на простите слушатели. Въпросът за генеалогията на балканските обработки бе занимавал фолклористи с име, като немците Волнер и Крумбахер, гърците Психари и Политис, русина Веселовски, французина Жирар, чеха Махал, румънеца Шайняну ... И голямо бе разногласието относно родината и първоначалния вид на тъй любопитната поетическа тема. Трябваше да се намеси в спора и Шишманов, изнасяйки много нов български материал и прилагайки една рядка по строгостта си и изчерпателността си сравнителна метода, за да се дойде до едно убедително за всички решение: че баладата на юг има гръцки първоизточник, че нейното възникване е във връзка с някои пластари поетически, митични и битови традиции, и че при миграцията си, която може добре да се проследи географски етнически, тя изпитва редица влияния, които менят съществено форма и подробности. След като излага и критикува разните хипотези, Шишманов предприема грижлив анализ на балканските версии от баладата, застъпена у нас най-рано чрез песента „Лазар и Петкана" в сборника на бр. Миладинови, проявявайки усет за стил, за мироглед, за единични характерни черти, с което успява да разграничи правилно разните национални

типове в песенната стихия. Защото целта му тук, както сам той изповядва, е толкова литературно-историческа, колкото демопсихологическа. Той иска да установи родствени връзки и постепенно развитие на вариантите, но иска да разбере и зависимостта на поезията на съответните среди: и второто му се струва по-съществен импулс за работа, щом по такъв начин фолклорното изследване дава указания за културните влияния на юг и за племенната характеристика на балканските народности.

Прострял анализата си върху всички моменти на песенния мотив, Шишманов предприема редица екскурси, които трябва да уяснят някои по-общи въпроси на народното творчество, -- като ролята на мистичните числа, народните възгледи върху чужбинарството, братската любов, птици-вестители, южнославянския епически размер, чумата и Харос в поезията, силата на майчината клетва и т. н. В какъв дух се разработват тия теми, гдето има толкова тъмни гатанки и толкова трудни контроверсии, показва ни напр. екскурсът, който започва така:

„Сълзи или клетви? Може да се каже, че около тоя въпрос се върти собствено и до днес още спорът за основната идея на занимающия нас мотив. Докато Психари и Созонович съглеждат тая идея в широко разпространената вяра, че мъртвите не могат да търпят сълзите и че си отмъщават за нарушението на гробното им спокойствие, Политис и Дестунис са наклонни да я търсят в силата на един чисто психологичен фактор — клетвата."

Разгледал критически разните доказателства и привел безброй справки по въпроса — у древните източни народи, в Рим и Гърция, у нас и у славяните — Шишманов идва до заключение:

„От всичко гореказано може да се извлече следното: 1. Вярата в силата на колектива има извънредно силни психологически и религиозни основания, нейното действие се забелязва още в паметниците на най-дълбоката древност и 2. Измежду клетвите особено значение се придава у разните народи на родителската клетва. Като се отказваме обаче да признаем, че сълзите са основният мотив на братовото възкресение, ние не можем да се присъединим и към тесния възглед на противополож-

ния лагер, който твърди, че основната идея на сказанието трябва да се търси изключително във вярата, че *майчината клетва* е всесилна. Тая хипотеза, струва ни се, също така е едностранчива, както и по-първата, и трябва да се замести с друга по-вярна, според нас, трябва да бъде и много по-обща, а именно, че основната идея на всички варианти от сказанието за мъртвия брат лежи 1. не в тоя или оня определен вид безпокойствие на мъртвеца, а въобще във факта, че неговата гробна тишина е нарушена, безразлично от клетви, сълзи или обидни действия; и 2. че даденото и припомненото приживе обещание изисква безусловно изпълнение и подир смъртта".

7. Историческа етнография и етногения

Ни една епоха от живота на нашия народ не е тъй тъмна, както времето между падането ни под турско владичество и наченките на възраждането ни в края на XVIII и в началото на XIX век. Като изключим някои официални документи в турските държавни архиви и несигурните указания в народните песни и предания, едва ли не единствени свидетелства тук остават пътеписите на някои европейци. След като К. Иречек бе извлякъл от дневниците на Брокиер (1433), Курипишец (1530), Бусбек (1553), Ст. Герлах (1583) и др. други ценни вести върху съдба и бит на българите, Шишманов дойде да продължи тази тъй любопитна анкета, като публикува в своите „Стари пътувания из България" (СбНУН, IV, 1891) извадки от дневниците или списанията на Швайгер (1576), Безолт (1584), Вернер (1616), Тафернер (1665), Люзинан (1786), Совбьоф (1788). Впечатленията си от наблюденията на тия и други чужденци той предава по начин, който ни разкрива темперамента и на самия изследовател:

„Като четеш тия стари пътеписи, струва ти се, че един нов свят ти се открива. Една нищожна забележчица, една груба картина, каквито се срещат в много от тия пътеписи, една случайно записана мелодийка, изображението на някое свирало, беглото описание на някои обичаи, някоя носия, една думица пътем с половин ухо уловена — всичко това с един мах ти открива нови хоризонти, с вълшебна мощ те пренася в ония тежки

времена. И радостно и тъжно се настройва душата ти, усещаш, че в тия случайни записки блика един малко познат, но мил тебе живот, струва ти се, че хващаш и ти да дишаш същия въздух, който са дишали и людете, на които обичаите, нравите, обиталищата, отечеството са станали предмет на беглите наблюдения на тия стари, наивни, непретенциозни пътешественици. Странният, отживелият, архаистическият език на повечето от тия пътеписи като че ли още повече улеснява пренасянето на фантазията в ония далечни области. Струва ти се, че виждаш и самия описател-пътешественик жив. Наивното изложение дава възможност да си съставиш пълно понятие за личността на автора. В това отношение действително може да се каже: le style est l'homme. Любопитно е, че в начина на това изложение се отражават често даже някои национални особености на пътешествениците. Немецът преди всичко забелязва, какво ял и какво пил по пътя, где намерил добро вино, где лошо, где се разболели другарите му от ядене много зеленчук и т. н. Французинът — toujour galant, изрязва името си в сребърни монети и ги раздава на момите за спомен, англичанинът, верен син на Албион и ученик на Ричардсон, не забравя да си забелязва в тетрадката цената на предметите, но от друга страна с истинска радост се възхищава от хубостите на балканската природа. Какви любопитни предмети за един völker, sycholog изследовач на народната душа!" •

Въз основа на стари и нови публикации от тоя род, Шишманов прави преглед на изнесеното до сега върху българина и България, като разглежда топографията на пътя от Запад към Изток през Балканите и древността, средните векове и по-ново време; знаменитите кервансараи; общия характер на пътеписите; държането на дипломатически мисии към поробените християни; живота в села и градове; носията; обичаите и т. н.

В друга посока и епоха ни отвеждат „Славянските селища в Крит и на другите острови" от 1897 г. Зает с издирването на гръцко-български етнографски паралели, той спира внимание на многобройните български следи в топонимията на Гърция и на островите по Архипелага, които ясно свидетелствуват за някогашна колонизация. Признато е, че славяно-българските пришел-

ци ка Балканския полуостров са се спущали като моряци, със своите еднодръвки ладии, по морето за плячка и за роби, обсаждайки откъм море дори Цариград и Солун. Докъде стига смелостта им показва фактът, че в 769 г. император Константин е принуден да откупува 2500 роби, отвлечени от славянски чети из островите Имброс, Тенедос и Самотраки. И че славяните са проникнали в VII—VIII век не само за грабеж, но и за трайно заселване, се вижда от имена като село Вулгаро на о-в Тасос, село Бистрица на о-в Евбея, село Тополя на Крит и т. н. Този род славянизми указват на една етническа асимилация, която е била съпроводена с твърде значително взаимодействие в областта на езика, културата, народната религия и поезията.

Още по-далеч в историческото минало ни пренася обширният „Критичен преглед на въпроса за произхода на прабългарите от езиково гледище и етимологиите на името българин“ (СбНУН. XVI—XVII, 1900). Шишманов се спира, в част I, по ред на най-старите вести за прабългарите, на възгледите върху тяхната народност у Шльоцер, Тунман, Енгел и Карамзин, на Венелиновата школа, на изследванията на Френ и Шафарик и на най-новото развитие на въпроса, с гледищата на урало-чудската, турко-татарската и славянската теория. Пазейки мъдра резерва в изложението на толкова противоречиви схващания, авторът все пак дава да се почувствува, че най-голямо оправдание в негови очи има турко-татарската теория (застъпена от Томашек, Куник и др.), в помощ на която дойде в 1866 година новооткритият Именник на българските царе. В част II той разглежда досегашните опити за разтълкуване на народното ни име, а в част III предприема обстойна критика на хипотезите за езика и името на прабългарите, за да дойде до двойното заключение: 1. че прабългарският език спада към турско-татарските и по-специално към южно-турските наречия (докази: лични имена, йерархична терминология, езикови останки в Именника и др.); 2 че „българин“ значи буквално „мъж от Волга, волжанин“. (По последния въпрос мнението днес е, че народното име „българин“ произлиза от старотюркското bulgar „смесено“ племе, от глагола bulgamak смесвам).

Извън тези по-обемни трудове, плод на широка ерудиция и на методично вникване в проблемите, към областта на етнографията и фолклора спадат множество по-малки очерки и статии като тия върху „Веда Словена“ на Ст. Веркович (Archiv für slavische Philologie 1903 и Сборник Л. Леже 1925), върху българските тайни езици (СбНУН. XII, XIII), върху тракийската теория на Цани Гинчев, и т. н., пълният списък на които е даден в юбилейния сборник под моя редакция Ив. Д. Шишманов от 1920 г. Към тях трябва да се добавят и допълненията в статията ми за Шишманов в „Очерки по българския фолклор“ (1934).

8. Българското възраждане: фактори и предпоставки

Към българското възраждане Шишманов стои в пряко, родствено отношение вече чрез личността на баща си. Баща си има той предвид и когато се опитва да възкреси в ред студии дейците на нашето минало и да стане родоначалник на българската литературна история. Няма нито един образ от тая голяма галерия на книжовници, учители, поети и публицисти между Паисий и Вазов, който да не е спирал вниманието на Шишманов, да не е предизвикал ту малък, импресионистично нахвърлен портрет, ту обширна монография, въз основа на огромен архивен материал.

Шишманов е бил отлично подготвен за задачата си: за това му помага както неговото всестранно образование, така и неговият дар за вживяване. Човек с философска култура и школувал във всички хуманитарни дисциплини, той знае да цени литературния документ, да разбира значението му като психологически или исторически показалец, да разкрива значението му за общата еволюция. Той не е нито едностранчив естетик, загрижен само за външната форма, нито само филолог, заинтересуван за езика. Над естетически достойнства и филологически особености (които той не отрича, доколкото те докосват нещо съществено) стои самата историческа личност, със своя характер, своите възгледи и своето влияние върху съвременниците. Нищо от онова,

което е било подтик за националното развитие, не бива да се игнорира, и особено колективните подбуди, свързани с икономически, социални и политически причини, би трябвало да бъдат ясно изтъкнати. Но най-много внимание заслужават индивидуалните произведения и дела, които ярко отразяват духа на епохата си, движат тази епоха и ни я завещават до днес в живи символи и възвишени примери.

В своя „Увод в историята на българското възраждане" от 1927 г. Шишманов прави любопитния опит да установи не само границите на това духовно движение, но и да изтъкне неговите предпоставки и неговите главни двигатели. Предпоставките той дири в привилегиите на т. н. войнишки села, в упадъка на турската държава и в опитите за въстания през XVI и XVII век; а между факторите се изтъкват: ролята на личности като Паисий — доколкото изобщо между среда и герой-водач има най-тясно съотношение, — усилията на манастирите да запазят българския народностен дух, дейността на българските занаятчии и търговци, като носители на едно ново гражданско съзнание, държавните реформи на Селим III, Махмуд II и Абдул-Меджид, войните на Балканите, и чуждите политически и културни влияния, като се захване особено с гръцкото, което надхвърля по своето значение сръбското. Синтетичният този опит очертава твърде сполучливо общата картина на една епоха, която обхваща периода от Паисий до Раковски. А специалните студии върху разните бележити личности изнасят подробности, които ни въвеждат в сложния процес на народното въздигане през XIX век.

Какво е напр. един П а и с и й? Би могъл някой да се отнесе пренебрежително към този тъмен монах, написал своята Славяно-българска история с минимум знания за предмета и с една странна за днешния историк наивност. Но у него има нещо по-важно: дълбокото съзнание за цената на собствената народност и волята да се бори срещу гръцката черковна хегемония. Това са два нови елемента в психиката на българина, и тяхната проява в съчинението от 1762 г. трябваше да се подчертае като крупно историческо явление. Шишманов прави опит да разясни това национално съзание и тази активна любов към народа у хилендарския монах,

като определя съотношението между писателя и времето му. Защото тъкмо като симптом на една разпръсната национална енергия пламенният темперамент и смелите идеи на Паисий стават за нас необикновено важен научен проблем. Взимайки във внимание историческия момент и положението на българския народ, Шишманов отново подчертава при възраждането ни, ролята на икономическия фактор, без да изключва и други важни фактори, като руските и австрийските военни походи, влиянието на войнишките села, на манастирите, на емиграцията в Австрия, Румъния, Русия, на турските военни и граждански реформи и т. н. Изтъквайки реалното значение на Паисий („Паисий и неговата епоха, мисли върху генезиса на новобългарското възраждане" СпБАН. 1914), и то във връзка с икономическия подем на нашето гражданство, на търговци и еснафи, Шишманов заключава:

„Паисий не е първоизточник и едничък инициатор на нашето възраждане. Ала с това не се отнема нищо съществено от неговите заслуги. Напротив, тъкмо сега се определя неговото истинско място в процеса на нашия ренесанс. Паисий е едно голямо звено в една дълга каузална верига, а не един случаен лост, един инцидент. Ако критиката отдавна е престанала да гледа на гениалните личности като на необясними свръхестествени явления, ако днес се изисква даже за един Данте, един Шекспир, един Гьоте, да се разглеждат с всичките средства на обективната научна критика, естествено е, че и за Паисия не може да се прави изключение.

„Паисий ще ни стане впрочем още по-мил, по-близък, като престанем да го смятаме за явление независимо от пространството и времето, за личност, чужда на колективността, над която неговият талант и някои благоприятни условия го издигнаха. Паисий принадлежи като историческа личност на цялата нация. Колкото нашите мирогледи да не си схождат, всички трябва да признаем едно, че Паисий пръв показа на българския народ как да се обособи, да се съзнае като нещо отделно от другите балкански етнически единици."

След Паисий идват Венелин и Априлов. Великият украинец, починал трагично в 1839 г., успява да стъп-

само веднаж и то само за няколко дни на българска земя в 1830 г., но той е неразлъчно свързан с ранното българско възраждане и неговите книги са твърде значителен фермент за българското просветно раздвижване. Шишманов е ходил в Русия специално да проучи множеството ръкописи на Венелин и, покрай всичко друго, оценил е правилно неговата роля като инициатор за всенародното етнографско, историческо и географско проучване на България. Романтичното славянофилство на Венелин прави у нас школа. По нещастно стечение на обстоятелствата, авторът на „Древные и нынешные болгаре“ от 1829 г. не успя да публикува изучванията си върху българския език и българския ф о л к л о р, но в замяна той изпраща до Априлов знаменитите си две писма от 1836 и 1837 г., с които отваря очите на толкова българи върху цената на тяхната историческа, битова и поетическа старина. Съобразителният Венелин досяга една патриотическа струна, когато сочи как Вук Караджич е съумял да възбуди чрез своите епически песни, тези великолепни рапсодии в хомеровски стил, възторга на културните европейци. И Априлов, откак съзнава своя национален дълг, прави широка писмена пропаганда за събиране песни и за описване обичаи и поверия, носии и всякакви народни старини, отглас от праславянска епоха (срв. Шишманов, „Венелиновите книги в Москва“, Б ъ л г. п р е г л е д, IV, кн; 8—10; СбНУН. X; „Първа среща на Априлов с Венелин“. 1900; „Априловският сборник от бълг. нар. песни“, 1919 и др.).

9. Велики народни будители: Н. Рилски, Н. Бозвели, К. Фотинов, Ив. Добровски, Г. Раковски, Бр. Миладинови

В своите „Студии из областта на българското възраждане: В. Григорович, неговото пътешествие в Европейска Турция (1844—1845) и неговите отношения към българите“ (СбБАН. VI, 1916), Шишманов ни дава широк обзор на книжовно-просветното и националното движение у нас в една важна историческа епоха, епохата след танзимата (1839), като взема за основа срещите на рус-

кия славист Григорович с видните представители на старо и ново поколение у българите. Тия студии намериха продължението си с „Нови студии“, посветени на Априлов, Н. Рилски и Н. Бозвели (СбБАН, XXI, 1926), гдето се дават биографски вести за първия, дневникът и преписката на втория и изворите на „Мати Болгария“ на третия.

Удивителен е широкият поглед на учения, неговото усърдие да се документира, неговото търпение да чете и да преписва безброй стари писма и дневници, ръкописи и мемоари, неговото усилие да вникне в смисъла на всички подробности, и главно — неговото умение да тълкува огромната мозайка · като свидетелство за духовния живот на две или три поколения българи, които са взели най-интензивно участие в създаването на българското училище и в разгорялата се борба по т. н. черковен въпрос. Само ония, които са се опитвали да си пробиват път в тоя девствен лес на новата българска история, сиреч които са искали да не забравят заради единичните факти широките връзки и общите пружини на събитията, само те могат да разберат напълно, какви гигантски усилия полага нашият учен, за да внесе ред и светлина в заплетения ход на историята. За да се измери тук значението на Шишманов стигало би да попитаме колцина други са се наели да го последват и какво мимо него е изнесено в тази посока? Жътвата на научното издирване наистина, не е голяма, и образцовите изследвания са твърде малко на брой. При „Нови студии“ на Шишманов, ние имаме главно една детайлна разработка на темата: нравствен лик и педагогична дейност на Неофит Рилски, на монаха учител и книжовник, който в течение на половин век образува, оттеглен в килията си на Рилския манастир, център на някаква академия, пръсната по цяла България. Сърдечна доброта, неуморно труженичество, философски поглед върху нещата в грешния свят, искрено приятелство, култ за правдата, любов към родината правят от този кабинетен работник една изключителна личност, способна да буди дълбока привързаност у всички почитатели. Струва ми се, че Шишманов тъкмо за това отделя толкова време и труд за занятия с него, защото стои в някакво вътрешно родство със знаменития инок. И той,

като Неофит, е за своето време и за своя народ „пресветла машала“ (факля) и „величайши благодетел“ на учениците си, както пишат до отец Неофит най-добрите му възпитаници.

За Неофит Бозвели — този антипод на Н. Рилски като безстрашен борец срещу Фенер, който изкупва героичното си увлечение с две дълги заточения и тежки физически и нравствени страдания в Атон — Шишманов бе предприел в 1901 г. една проверка на противоречивите вести за живота му и една литературно-психологична характеристика, за да установи положително известното за него, както и за да анализира новооткрития му труд „Просвещеный Европейц, Полумершая Мати Болгария и Сын Болгарiй“ (СбНУН. XVIII). След 25 години той се връща отново на тая проблематична и тъмна до тогава личност на българското възраждане, поставяйки си тоя път за цел да изучи „Изворите на Мати Болгария“, т. е. ония първообрази в гръцката и сръбската книжнина, от които се е влиял Неофит Бозвели при съставянето на памфлета си против гръцкото духовенство и гръкоманите в отечеството си. Несъмнено, Шишманов не разполагаше още с архива на Неофит, който ни уяснява толкова скрити страни на характер, подвиг и творчество (срв. моите книги: „Неофит Х. Бозвели, живот, дело, епоха“, 1930, и „Непознатият Бозвели“, 1942), но той чертаеше правилно цели и методи на изследването, и едва от него насам ние имаме една литературно-историческа наука, надрасла безкритичните опити на по-старото поколение учители по словесност.

Трудно е да се посочи накъсо какво обилие от ценни наблюдения върху ръста на нашето национално самосъзнание изобщо и върху жизненото дело, характера и заслугите на толкова отделни значителни фигури на възраждането ни частно съдържат другите монографии на Шишманов от тази област. При тесните рамки на очерка си ще се задоволим да посочим само най-важните, за да имаме приблизителна идея за въпросите, засегнати в толкова обстойни биографски анкети и мемоари, малки изследвания или обстойни характеристики. Преди всичко тук спада обширната студия „Константин Г. Фотинов, неговият живот и неговата дейност“ (СбНУН. XI. 1894), написана необикновено живо и въз основа на

множество архивни и други материали. После идват в хронологически ред: „Иван Добровски, по лични спомени и съобщения“ (Бълг. преглед, 1896); „Ролята на Америка в българското образование“ (Бълг. пр. 1897); „Владика Йосиф Щросмайер, спомени от една лична среща“ (Бълг. пр. 1899); „Значение и заслуги на Бр. Миладинови“ (СбБАН. III, 1912); „Раковски като политик“ (СбБАН. XI. 1918), и др. Навред ние се натъкваме тук на тънки лични впечатления от живи дейци или на майсторски обрисувани в нравствената си същина, историческия си подвиг или ръководните си идеи герои на миналото, така че тези разкази или студии ни се представят като късове от една голяма хроника на възраждането, в която свободно се сменяват обстойни описания с размисли върху тона на събитията и въздействията на известни лозунги.

10. Литературни студии

Към областта на литературната история спадат доста отделни очерки и критики на Шишманов, гдето ясно изпъква ту методата, ту вкусът и идеологията му. Тук спадат преди всичко: „Наченки от руското влияние в бълг. книжнина“ *(Бълг. пр. 1899)*, „Русское влияние и Пушкин в болгарской литературе“ (СПб); „Руското влияние в езика и Богоровата реакция“ *(Бълг. пр. 1899)*; „Тарас Шевченко“ (1914); „Историята на „Шуми Марица“ *(Денница,* 1891); „Психологичният метод в литературната история“ *(Училищен преглед, 1928)* и др.

Между литературно-историческите студии на Шишманов челно място заемат неговите лекции по сравнителна история, четени в Университета и останали в по-голямата си част в ръкопис. Издадени бяха в 1934 г. под моя редакция само лекциите му: „Литературната история на възраждането в Италия“ (Университетска библиотека, № 154). Те образуват началото на една обширна анкета върху литературните движения в Западна Европа от епохата на Данте до епохата на Волтер, и в тях е натрупан толкова научен опит, колкото не съдържа никое подобно дело у нас. Широко осведомен както върху писатели и идейни или художествени течения на миналото, така и относно изучванията на разни европейски учени

върху тях, той предприема да очертае ръста и представителите на Ренесанса с рядка вещина. Пред нас изпъкват във всичкото величие на характера си или във всичкия блясък на гения си поети и мислители като Данте, Петрарка, Бокачо, Макиавели, Ариосто, Тасо и др., които представляват една от най-внушителните литературни групи на света. Да очертае обстойно фона на епохата им, с всички особености на икономическите и социалните отношения, да надникне в тяхната творческа дейност, да разбере техния мироглед, да определи изворите на вдъхновението им и посоките на влиянието им, като анализира произведенията им, е задача, която Шишманов разрешава необикновено сполучливо. Ако един ден бъдат изнесени на свят и другите томове на тези лекции, изложили поетически, духовни и идейни постижения не само на Италия, но и на Франция, Германия и Англия през XVI, XVII и XVIII век, ще се види какви широки знания е обладавал Шишманов и каква завидна дарба за вживяване и изображение отличава неговите литературноисторически проучвания. Те биха могли да бъдат тогава нова, трудно заменима школа за младите поколения наши учени и студенти.

Един твърде ценен принос представляват незавършените, по зла чест проучвания върху нашия увенчан народен поет Иван Вазов. Поставил си за задача да очертае живота на автора на „Под игото“ и да вникне в потеклото, във вътрешната история на произведенията му, Шишманов прибягва до изпитаната на Запад разпитна метода, в помощ на която идват и безброй справки върху културния живот, литературата и историческите условия на времето. На поета той поставя множество въпроси, които трябва да задоволят интереса ни за род и семейна среда, за възпитание, за обществен живот, за образование, за първи стъпки в литературата, за учители и вдъхновители, за влияние от чуждите литератури, за интимни чувства и мисли, вложени в разните произведения и т. н. Отговорите на Вазов се оказват най-значителен принос към биографията и характеристиката му, и без тях — въпреки всичко субективно на изповеди и осветления — е невъзможно да се предприеме основното проучване на писателя и на делото му. Смъртта попречи на Шишманов да подреди и да обясни суровия ма-

териал от становище на своята психо-социологическа метода, така че този материал, под заглавие „Иван Вазов, спомени и документи", можа да види свят само в непълен вид, и то в 1930 г.

Историк по подготовка и разположение, Шишманов предпочита да бъде пророк на миналото, вместо да взима становище по литературните въпроси на деня. Той отбягва да се изказва върху съвременното състояние на българската литература, да критикува отделни писатели и произведения, бидейки затруднен да се обяви открито за отделни насоки или лозунги. В това отношение той не споделя ни най-малко борческия темперамент на д-р К. Кръстев, с неговите рязко подчертани и твърде пристрастни симпатии, отричания или съмнения. Мечтата на Шишманов е, с оглед на общите проблеми, които го занимават много повече, нежели съвременните борби и спорове, да се създаде — по примера на литературната психология — една литературна социология, поставила си за задача да определи влиянието на обществените среди, с техните особени вкусове, идеали и интереси, върху развоя на поетическото творчество .

12. Идеи върху българското културно развитие

Шишманов поддържа в научни студии, в парламентарни речи и в популярни статии две основни идеи върху българското културно развитие. Първата идея е, че прословутата наша грамотност е нещо твърде относително и по-скоро слабо застъпена, отколкото проникнала навред и добила чувствително влияние върху умственото, нравственото и социалното възпитание на масите. Втората идея е, че, за да се закрепи българската държава и българската независимост, необходимо е да имаме *съзнателни граждани, просветени млади поколения, които,* въоръжени със съвременни знания и проникнати от дейна любов към отечеството си, могат да изпълнят достойно дълга си към него и към народното общежитие.

Мнозина повърхностни наблюдатели, правейки капитал от отварянето на толкова много основни, средни и специални училища в страната, намираха, че е направено ве-

че твърде много и че дори е настъпила опасност от някакво свръхпроизводство, от някакъв „умствен пролетариат“. Шишманов, който проучва точно и критически положението, стига до съвсем друго утвърждение. Той е изненадан от „необикновения упадък“, от „ниското състояние“ на селската грамотност през даден период, когато голям брой деца не посещават училището, и бележи през 1905 г.: „Аз намерих, че 72% от българските граждани са още безграмотни. Като взех и сравних числото на грамотните жени с това на грамотните мъже, намерих един още по-поразителен процент: жени 87% безграмотни, мъже 57%. Повече от един милион и четвърт жени — безграмотни! Но аз направих не само количествен, а и качествен анализ на нашата прословута грамотност. Тоя анализ ми даде още по-грозни резултати. Аз се убедих със скръб в душата, че нямаме твърде голямо право да се гордеем със своята грамотност и че туй, което наричаме грамотност, е извънредно проблематично, защото поголямата част от нашите селянчета завършват курса на своето образование само в една година и няколко месеца.“ Ето факти и заключения, които не съдържат нищо утешително. Защото, ако сам Шишманов и всички министри на просветата след него, подпомогнати от надлежните училищни власти, са взимали мерки, за да се върнат по-голям брой деца в училището и да получат те по-здраво основно образование, не подлежи все пак на съмнение, че знанията и грамотността на село са все още на твърде ниска степен и че остава да се извърши много, докато стигнем да говорим за наистина просветени граждани. Външната грамотност, умението да се срича криво-ляво написаното и да се записва що-годе четливо собственото име или нещо друго, далеч не е още достатъчно, за да мислим, че сме постигнали не идеала, а най-малкото, минималното, което е нужно за един просветен българин, за да поддържа той културата и националната независимост.

Между това, касае се да добие всеки българин онази сума от полезни знания, която би му позволила да се смята не само грамотен в най-скромния смисъл на думата, но и способен да развие духовните си сили, да работи по-доходно в своето стопанство и да прояви по-голяма обществена солидарност. Държейки през 1914 г.

една сказка в с. Брестовица, Пазарджишко, на тема: „Полза от науката и що принася читалището към нея". Шишманов прави апология на широката народна просвета, която заслужава да се припомни и сега. Като изказва радостта си, че е бил поканен от самите селяни да им държи беседа на посочената тема, и като ги захваля за тяхната любознателност, видим белег на която давал и техният местен вестник, списван добре, „Селски лъч", той се впуска в разяснения на въпроса за значението на науката за селската младеж. Той казва: „Бил съм и оставам и днес дълбоко убеден, че науката, знанието, далеч от това да бъдат един личен разкош, един лукс за народа, напротив, принадлежат към неговите необходимости. Бил съм и оставам дълбоко убеден, че науката и знанието не само не представляват някаква опасност за общественото развитие, както мнозина се боят у нас, но че те, напротив, действуват като силна м а я в правилното шупване на общественото тесто... Повтарям, аз оставам дълбоко убеден, че тъкмо просветеният, ученият народ представлява и най-голяма гаранция за едно правилно, постепенно, безбурно и безбедно развитие на нашия обществен живот. Но, разбира се, че аз съглеждам щастието на България преди всичко в нашите скъпо извоювани политически свободи. А няма по-голям враг на свободата от невежеството.. Просветата и свободата са, според мене, неразделни. Науката е така най-действителният лек и против всякакви вътрешни смутове, а не невежеството." .

13. Значение на образователния фактор

Шишманов стои на гледището за пряката зависимост у селянина между истинска просвета и воля да се брани твърдо ред в държавата. Той поддържа също тъй, че по-широките знания няма да откъснат селянина от полския му труд, за да го тласнат към изселване в града, тъй като причините за това изселване лежат другаде — в стопанската неуредица и в беднотията, на която трябва да се помогне някак, за да се привърже

по-здраво и с радост просветеният селянин към земята. Не може да се смята за вярно твърдението на ония божем интелигентни хора у нас, които, завладени от манията на обскурантизма, говорят лекомислено, че науката прави младите хора в града и особено селяните безнравствени, че убива предаността им към родината, че ги залъгва с някакви непостижими блянове и хвърля в нещастие... В действителност всичко ценно в живота на новото време е продукт на науката, и тъкмо науката е довела народите до благосъстояние и до по-висока духовност, която налага печата си върху нрави, управление и обществена атмосфера. И Шишманов заключава: „Не се бойте от науката. Обичайте, ценете я. Обичайте и читалищата, като разсадник на тая наука. Науката не е само за висшите обществени класи... Тя е необходимост и за най-простия гражданин и за най-скромния селянин."

Враг на всяка ретроградна проповед и на всяко неуважение към образованието, Шишманов въстава, казахме, против страха, тъй разпространен някога, от мнимия „учен пролетариат". Той не вижда никакъв излишък от хора с гимназиален или университетски ценз и намира за правилно обратното утвърждение: че има все още голяма нужда от лица със солидно общо образование и с университетска или академична подготовка по разните клонове на реалните и хуманитарните науки. „Казвал съм го, говори той в речта си пред Народното събрание от 1904 г., ще го повтаря и тук: опасността за България не иде от учения пролетариат. Тя иде от невежеството. Колкото светлина пада в дълбокия мрак, който обвива тези маси, толкова по-добре. Аз не се боя от благотворното антисептично влияние на светлите лъчи, боя се от мрака, в който се въдят бацилите, защото той е истинският виновник на всяка опасна криза в живота на народите." Колко правилно гледа Шишманов на българските обществени недъзи. Напусто той се труди да убеди народните представители в необходимостта да се вземат мерки за насърчение на широката народна просвета и на приложните знания, които биха тласнали напред културата ни. Той не беше разбран — и отказът да бъде подкрепен в някои почини беше само в ущърб на учебното дело.

Културноспособност

на българския народ

Как високо цени Шишманов делото на просветата с оглед не само към икономическото и социалното развитие, но и с оглед към ръста на изкуството и литературата, показва схващането му за ролята на образователния фактор в появата на гениалната или талантлива личност. Като се позовава на проучванията на швейцареца Оден (който дълго време беше преподавател в софийското Висше училище), той идва до извода, че образователният фактор е от решаващо значение при оформянето на творческите заложби. Проследи ли се напр. биографията на всички по-значителни писатели в Западна Европа, установява се, че от 55 италиански автори 51 са получили добро образование. Такова е приблизително съотношението в испанската литература (63—44), английската (75—71) и германската (71—64), така че, общо взето, от 264 даровити писатели не по-малко от 230 са могли да се просветят правилно. Оставим ли на страна древните класически автори и се ограничим с новите, от Възраждането насам, явно става, че крупните представители на националните литератури са имали щастието да получат в повечето случаи не само грижливо средно образование, но и висше университетско. Така разбираме, защо Данте и Петрарка, Ариосто и Тасо, Калдерон и Сервантес, Корней и Расин, Волтер и Дидро, Лесинг и Хердер, Гьоте и Шилер, Пушкин и Лермонтов изпъкват не само като гениални поети, но и като оригинални мислители. Изключения като Шекспир и Русо, или като Лафонтен и Бърнс, не разколебават в нищо общата теза, тъй като е познато, че тия поети, макар и без редовно школско учение, са могли да се домогнат до солидно и всестранно самообразование. Те са гениални самоуци, а не необразовани мъже. Всичко доказва, в очите на Шишманов, грамадното значение на образователния фактор при всяка литературна еволюция. И това познание добива практическо приложение за по-млади литератури, като нашата, щом явно личи зависимостта между слабата обща или индивидуална кул-

тура и невисокото равнище на художествените постижения.

Шишманов би могъл да приведе в полза на своята теза и наблюденията за поява на знаменитите учени в Европа, в зависимост от интелектуалното развитие на народите и на обществените среди. Обстойната анкета на А. Декандол от 1873 г. в „История на науките и учените от два века“ доказва необоримо, че главно в онията страни изпъкват мъже на научните открития, в които през редица векове се е поддържал буден интерес към знанието. „Отличните учени, пише Декандол, не се раждат случайно ту в тая, ту в оная част на света, нито безразлично в коя да е европейска страна. Те излизат от групи на населението, в които много семейства са напуснали ръчната работа и са развивали умствените си сили в течение на няколко поколения.“ Едно от средствата да се насърчат научните изследвания у даден народ е, все според същия учен, правилната организация на основното и на средното образование, както и улеснението, което се прави на младите ревнители на науката и на преданите нейни представители. Без да мислим, че може да се предизвика появата на гения по някакви изкуствени пътища, не може да се отрече необходимостта да се повдигне образованието на средата, за да се открие простор за скритите ценни заложби. И при напредъка на науката важат думите на Шишманов за благоприятния ръст на литературата: „И тук ние можем да извикаме с Гьоте: Повече светлина! Искате ли да се развие една богата българска литература, — дайте преди всичко образование и чрез образованието дайте възможност да се проявят потайните таланти, които съществуват във всички класи, но заглъхват, защото не могат да намерят нужните условия за развитие.“

Както се вижда, Шишманов е в главните свои идеи и пожелания критичен о п т и м и с т . Като чертае в 1904 г. основите на своята училищна политика, той не пропуска да изтъкне — покрай толкова нерадостни наблюдения за грешки и изостаналост — и твърдото си убеждение *в културно-способността на българина* и вярата си *в българския гений.* Наистина, и той е изпадал понякога в песимизма на Стоян Михайловски, мислейки като

древния сатирик: „Мъчно е да не се пише сатира!“ (Ювенал). Но той не е оставал за дълго при подобни разочарования и огорчения и, взел добра бележка от българската народна психика, — не напразно той е изучавал народния бит, народните традиции и народното творчество, — избавял се е от недоверие и е подхранвал вяра в положителните качества на сънародниците си. Обвиняват ли някои песимисти българина в хладина, мнителност, жестокосърдечие и други несимпатични качества, наследени от робството, Шишманов вижда — из съчувствието и обективната си анализа — другата, по-интересна страна на националния ни характер. Има достатъчно примери, които биха убедили и закоравелия скептик, че българинът е способен за благородни увлечения в името на една идея, обединила мнозинството. „Ентусиазмът, казва Шишманов, не рядко е повдигал у нас народните маси до възвишени действия на самозабрава и самопожертвователност... Аз твърдя, че българският народ се показа достоен за великите жертви, които неговите синове като Раковски, Каравелов, Ботев, Левски положиха за неговото политическо възраждане, че той умее да се възползува от плода на техния труд, че е достоен следователно за свободата, която изниква от техните кости. Аз съм убеден, че да се събудеха днес един Левски, един Раковски, един Ботев, биха смятали днешната действителност, при всички наши пороци, за един мираж, толкова прогресът, направен в 25 години, е във всяко отношение значителен. А какво са 25 години, какво е четвърт век в живота на един народ, който почва едва тепърва своето правилно политическо съществуване и развитие!“

15. Към националното творчество и обединение

Оптимист по силата на характер, опит и наука, Шишманов гледа с възхищение на изминатия от народа ни път и зове към работа и вяра малодушните. „Недейте се отчайва — обръща се той към песимистите, свои критици, — ще ви напомня казаното вчера: един от най-видните признаци за напредъка на един народ е *грамотността*. Тази

грамотност, при всичката си качествена недостатъчност, значително расте." Расте същевременно и знанието, което черпим от напреднала Европа и което ние започваме да приумножаваме, домогвайки се до своя *национална наука и национална култура.* Шишманов смята за правилна училищна политика в България оная, „която дава възможност за най-голям, най-добър, но същевременно и най-солиден прогрес, като привлича към просветата всичките класове на населението, без разлика на състояние". И като завършек на речта си по своята просветна политика, в свръзка с пренията в Народното събрание в 1905 година, той прави следната изповед:

„Бидейки *фанатичен почитател на българския национален гений,* в което отношение имам рядкото щастие да се схождам напълно с идола на нашата младеж — Ботев; вярвайки дълбоко в културноспособността на българина и в мисията, която той е повикан може би да играе още веднаж в историята на човечеството (защото не е вярно, че само велики народи могат да раждат велики идеи, както ни доказва примерът на древна Гърция, на древна Юдея, на Холандия, или в ново време на Норвегия) — аз и тая година свършвам с едно здраво оптимистическо настроение... Да, ние имаме право да кажем: България, опирайки се преди всичко на собствените си сили, сама ще си намери правия път, въпреки големите или малки петна, които всеки от нас съглежда и със свободно око в нейното слънце."

Изтъквайки по-нататък оправданието на критиката върху извършеното от него самия и от всички, Шишманов забелязва, не без малко ирония: „Културата е придобивка на съмнението, на недоволството толкова, колкото и на трудолюбието. Ако тия са основните условия на всеки човешки напредък, нека се радваме, че ние ги имаме, и да скърбим само че ги имаме в излишна мяра. Тия качества са и признак за съществуването на един идеал, без който народите не могат да съществуват трайно. Притежаваме ли ние такъв идеал? Да! Ние горим от желание да вложим нещо от себе си в съкровището на общочовешката цивилизация. Това желание днес се очертава в по-скромни граници: ние искаме да спечелим преди всичко възможност за цялото българско племе свободно да се разви-

в а. Но нашият идеал с това не се изчерпва. Ние имаме по-високи аспирации.“ И Шишманов изтъква като такъв смел, но достижим ламтеж — желанието ни „да заслужим своето съществуване като един от факторите на общоевропейската цивилизация“. На въпроса: имаме ли достатъчно сили, за да постигнем това желание, той отговаря с едно категорично: да! „Защото, добавя той цялото наше развитие до днес ми дава право да мисля така и защото знам, че скоро, много скоро ще рухне цялата оная фалшива теория за негодността, пигмейството на новите поколения в сравнение със старите. Каквото и да се говори, нашата младеж — нашата надежда — може да прекарва временни кризи, но тя крие в душата си прекрасни загадки.“

Вярата и пророчеството на Шишманов се оказаха, след толкова години, напълно реални и в съгласие с историческото развитие. Ако първият голям идеал: възможността за свободния целокупен народ да вкуси от благата на националната култура — се осъществява в голяма степен, то вторият идеал: участието на българския творчески дух в изграждането на световната култура — се постига системно в известно отношение, при усилията на художници и учени да приобщят завоеванията на своята мисъл към великото наследство на големите народи. Шишманов определя правилно задачите на нашите просветни огнища в този нов процес на духовно въздигане, и тъкмо това прави идеите и внушенията му от някога, проверени чрез нови непрекъснати усилия за народното образование и възпитание, толкова поучителни за всички ни.

В заключение можем да кажем:

Шишманов се явява най-крупен представител на просветната политика и на литературно-историческата наука в България в периода, когато се организира българската държава и се основава българският университет. Всички лични умствени и нравствени заложби и всички изпитани влияния в домашна и чужда среда го предопределят за една дейност, която означава вдълбочаване на българския дух и мощен подтик на българската мисъл и на българското културно развитие чрез разработката на разни области на българоведението. Не само кабинетният работник, но и човекът Шишманов е

влиял най-благотворно върху българската интелигенция чрез своята прогресивна обществена програма. Делото му, значително по обем, е навред пропито от най-чиста любов към познание и народ. То остава важен етап в напредъка на българската наука и документ на една национална философия, която се оказа необикновено плодоносна за ръста на нашата гражданственост и на нашата духовна култура

Илюстрации

Паисий Хилендарски — худ. П Вълчев 16,17
Братът на Паисий, Хаджи Вълчо, като ктитор на Хилендарския манастир 16, 17
Подписът на Паисий 32, 33
Манастирът Зограф на Атон 32, 33

Манастирът Хилендар на Атон 48,49
Неофит Рилски 48, 49
Родната къща на Неофит Рилски в Банско 64, 65
Софроний Врачански 64, 65

„Кириакодромион" на Софроний от 1806 г. 80, 81
Ръкопис на Софроний Врачански 80, 81
Георги С. Раковски 96, 97
Раковски с войводата Матанович 96, 97

Част от легията на Раковски и Левски в средата 112, 113
Раковски в Атина 112, 113
„Българска дневница", редактирана от Раковски 128, 199
План на автобиографията от Раковски (началото) 128, 129

Разписка от четниците В. Друмев и дякон Игнатий в легията на Раковски 160,161
Д-р Иван Селемински 160, 161
Димитър Миладинов 176, 177
Изглед от Охрид 176, 177

Григор Пърличев 192, 193
Любен Каравелов 192, 193
Общ вид на Копривщица 208, 209
Родната къща на Любен Каравелов 208, 209

Българи от старо време 272, 273
Л. Каравелов до Г. Раковски за книгата „Памятници" от 1861 г. 272, 273
Христо Ботев 288, 289
Иван Вазов 288, 289

Ръкопис на „Борът" от Ив. Вазов 384, 385
Проф. Иван Шишманов 384, 385
П. К. Яворов 400, 401
Ръкопис на „Сафо" от Яворов 400, 401

СЪДЪРЖАНИЕ

Истина и легенда около Паисий Хилендарски 5
Софроний Врачански — книжовник и страдалец 26
Георги Мамарчов и Велчовата завера от 1835 г. 45
„Невъзможният образ“ на Раковския. Някои тъмни епизоди от живота на революционера през 1953—1854 г. 64
Прибавки 149
Един философ на Българското възраждане. Д-р Иван Селимински (1800—1867) 168
Любен Каравелов. Жизнен път и идейно развитие (1837 — 1879) 192
Димитър Миладинов. Трагедията на един бележит възрожденец 207
Христо Ботев Неизвестно литературно наследство. Фейлетоните „Знаеш ли ти кои съм?“ 217
Завети на Българското възраждане 267
„Под игото“ на Иван Вазов. (80 години от създаването му). 279
Вазов сред природата 286
Към произхода и характеристиката на „Бай Ганю“ от Алеко Константинов 299
Пейо Яворов. Човекът и поетът 386
Една забравена поема на Яворов 396
Иван Шишманов. Личност, дело, идеи 413
Илюстрации 453

Редактор Есто Везенков
Художник Кънчо Кънчев
Технич. редактор Н. Панайотов
Коректори: А. Байкушева, Ек. Цонкова
Дадена за набор на 4. I 1969 г.
Подписана за печат на 25. III. 1969 г
Печатни коли 28,50 + 2 доли притурка
Издателски коли 25,31
Формат 1/16 от 59/84
Тираж 16100
Поръчка № 30

Печатница на Националния съвет на Отечествения фронт